

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 31 (70) № 4 2020

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Горюнова Євгенія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного інституту імені В.І. Вернадського;

Гриценко Галина Зеновіївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Каганов Юрій Олегович – доктор історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Запорізького національного університету;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Чумак Василь Арсенович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Blagovest Njagulov – доцент, заступник директора Інституту історії Болгарської Академії наук;

Irena Wodzianowska – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 4 від 26.11.2020 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15712-4/183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

**ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)**

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2020

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Авхутська С.О., Семешин Е.В.

ПРОФЕСОРСЬКО-ВИКЛАДАЦЬКИЙ СКЛАД ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ
СУМСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ (1938–1956) 1

Денисенко В.І.

СПРОБИ АКТИВІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКО-КИТАЙСЬКОЇ СПІВПРАЦІ
ЗА РЕЖИМУ В. ЯНУКОВИЧА 8

Желєзко А.М.

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕНЬ КИЇВЩИНИ У НАУКОВІЙ
ДІЯЛЬНОСТІ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК У 1918–1930-ТІ РОКИ..... 24

Жовта І.І.

ДОСВІД РОБОТИ КЛАСНИХ ДАМ У КИЇВСЬКОМУ ІНСТИТУТІ
ПШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ І ЇХНІ ВІДНОСИНИ З ВИХОВАНКАМИ
У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ..... 30

Кравчук О.Р.

ФОРМУВАННЯ АРСЕНА РІЧИНСЬКОГО ЯК ОСОБИСТОСТІ,
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЬОГО ДІЯЧА
(ПОЧАТОК ХХ СТ. – 1920-ТІ РР.)..... 36

Malyarchuk N.G.

LANGUAGE SITUATION IN THE SOUTH-EAST OF UKRAINE
(BASED ON THE MATERIALS OF 1926 ALL-UNION CENSUS) 46

Попов В.Ж.

ДЕМОГРАФІЧНІ ДИСПРОПОРЦІЇ В МІСЬКОМУ НАСЕЛЕННІ УКРАЇНИ
ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 РОКІВ 56

Проданюк Ф.М.

АГРАРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ – ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК
ДЕРЖАВНОГО ПЕРЕВОРОТУ 29 КВІТНЯ 1918 РОКУ В УКРАЇНІ 62

Сергієнко С.Ю.

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ РЕАЛІЙ 30-Х РР. ХХ СТ.
НА ДОШЛЮБНІ ОСОБИСТІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНЦІВ 69

Соловйова А.Б.

РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ІНСТИТУЦІЙ У ЗБЕРЕЖЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ В КРАЇНАХ БЕНІЛЮКСУ 79

Федчук О.Б.

ДИНАМІКА АБСОЛЮТИЗАЦІЇ ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ КРИМСЬКИХ ХАНІВ
ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ СААДЕТА ГЕРАЯ ТА САХІБА ГЕРАЯ..... 86

Черемісін О.В., Варнавська І.В.

СТРУКТУРА ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ
В МІСТАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ..... 95

Чернікова Н.С., Щєпова Д.Р.

«СТАРЕ НОВЕ» КОНЯРСТВО: ДИНАМІКА ТА НАПРЯМИ
РОЗВИТКУ ГАЛУЗІ У ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ
У ПОРЕФОРМЕНУ ДОБУ 100

Шевчук А.В.

СОЦІАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОВІТОВИХ
СУДІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1797–1831 РР.)..... 108

Щєрбина С.І., Крєсюк В.Л.

МЕЦЕНАТСТВО УКРАЇНСЬКИХ ПІДПРИЄМЦІВ НА ДДНІПРЯНЩИНИ
ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ РОДИНИ ТЕРЕЩЕНКІВ) 116

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Абасова Л.Г.

РОЛЬ МИР МОХСУНА НАВВАБА В ИЗДАНИИ КНИГ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ 121

Авхутська С.О., Турков В.В.

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ У СПРАВІ ПЕРЕСЕЛЕННЯ БЕССАРАБСЬКИХ БОЛГАР ІЗ МОЛДАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА НА ТЕРИТОРІЮ ПРИАЗОВ'Я (1856–1862 РР.) 125

Білан С.О., Ждамарова А.В.

ПРОБЛЕМИ ВІДПОВІДНОСТІ ЗМІСТУ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В АРАБСЬКИХ КРАЇНАХ ПОТРЕБАМ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА 131

Гасанова Камала

ЕВРОПЕЙСКИЙ ПАРЛАМЕНТ КАК ДЕМОКРАТИЧЕСКОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ
ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА 138

Georgieva M.D.

WAYS TO IMPROVE THE MECHANISM OF REGULATION
OF AGRICULTURAL RELATIONS IN BULGARIA
IN THE CONDITIONS OF ADAPTATION TO THE EUROPEAN REQUIREMENTS 142

Залєток Н.В.

ОЦІФРОВАНІ ПЕРШОДЖЕРЕЛА З ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
НА ВЕБСАЙТАХ ЦЕНТРАЛЬНИХ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІВ: КОРОТКИЙ ОГЛЯД 147

Захарова О.Ю.

ВИЗИТ ПРЕЗИДЕНТА ОАР Г.А. НАСЕРА (1958 Г.)
И ВИЗИТ ДОЧЕРИ ПРЕЗИДЕНТА ОАР Х. НАСЕР (1963 Г.) 152

Куриляк В.В.

ОГЛЯД МЕДИЧНИХ ПРАКТИК ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РЕНЕСАНСУ 159

Менкеуліці

ПОШИРЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ВПЛИВІВ КИТАЮ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ АЗІЇ В 1992–2017 РР. 165

Миронюк О.Ю.

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ В ЛИТВИ 172

Михтуненко В.В.

РАДЯНСЬКО-ФІНСЬКІ ВІДНОСИНИ НАПЕРЕДОДНІ
ЗИМОВОЇ ВІЙНИ (1930–1940-ТІ РОКИ) 177

Мовсумов Шафа Кямран оглу

ВОЕННЫЙ ПУТЬ АЗИ АСЛАНОВА В ВОЙНЕ 1941–1945 ГОДОВ
В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ АЗЕРБАЙДЖАНА 182

Мудрієвська І.І.

КУЛЬТУРА КОРОЛІВСТВА САУДІВСЬКА АРАВІЯ:
ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД І СУЧАСНИЙ СТАН 188

Мустафаєв Э.К.

МЕСТО ВЕРЫ В МЕХДИАНСТВО
В ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКЕ ГОСУДАРСТВА СЕФЕВИДОВ 198

Панафідін І.О.

АРХАІЧНА СПАРТА ЯК ОДИН ІЗ КУЛЬТУРНИХ ЦЕНТРІВ
ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ: НОВИЙ ПОГЛЯД НА УСТАЛЕНУ ТРАДИЦІЮ 205

Podrez Yu.V., Yarosh N.V.

MIGRATION POLICY OF THE MEMBER STATES OF THE EUROPEAN UNION
REGARDING THE SETTLEMENT OF REFUGEE PROBLEMS IN 2015–2016 210

Фалько С.А.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВОЕННО-ИНСТРУКТОРСКИХ МИССИЙ ВЕДУЩИХ
ЕВРОПЕЙСКИХ СТРАН И СОЕДИНЕННЫХ ШТАТОВ АМЕРИКИ
В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД (1918–1939 ГОДЫ) 217

АРХЕОЛОГІЯ

Бочковський С.О.

ОЦІНКА АРХЕОЛОГІЧНОГО МАТЕРІАЛУ КУРГАННИХ ПОХОВАНЬ ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ
ПРАВОБЕРЕЖНОГО УКРАЇНСЬКОГО ЛІСОСТЕПУ 226

ЕТНОЛОГІЯ

Ахмедова Сара Аршад гызы

О НЕКОТОРЫХ ХРИСТИАНСКИХ НАРОДАХ АЗЕРБАЙДЖАНА 231

Тугай М.І.

НОТАТКИ О.М. ЗУБРИЦЬКОГО ПРО НАРОДНУ

ДЕМОНОЛОГІЮ БОЙКІВ 235

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Ковальська Л.А.

ПОНЯТТЯ «ДОКУМЕНТ»

У МІЖДИСЦИПЛІНАРНОМУ ДИСКУРСІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ 240

Чеканов В.Ю.

ІСТОРИЧНИЙ ПРОСТІР У ЗОБРАЖЕННІ

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНОЇ КІНОДОКУМЕНТАЛІСТИКИ 248

Яшин В.О.

УКРАЇНА ТА УКРАЇНСЬКА СПРАВА В ПУБЛІКАЦІЯХ ЧАСОПІСУ

«КАВКАЗ (LE CAUCAS)» У 1934–1939 РР. 254

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Добровольська В.А.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

ЯК ЧИННИК САМООРГАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ТЕХНІЧНОМУ

СЕРЕДОВИЩІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. 264

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ

Парамонов Д.Ю.

СУЕЦЬКА КРИЗА 1956 Р. В КОНТЕКСТІ ЄГИПЕТСЬКО-ІЗРАЇЛЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ... 270

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 275

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Avkhutska S.O., Semeshin E.V.

PROFESSIONAL TEACHING STAFF OF THE HISTORICAL FACULTY
OF SUMY STATE PEDAGOGICAL INSTITUTE (1938–1956)..... 1

Denysenko V.I.

ATTEMPTS AT ENERGIZING UKRAINE-CHINA COOPERATION UNDER
V. YANUKOVYCH'S REGIME 8

Zheliezko A.M.

HISTORICAL AND REGIONAL STUDIES PROBLEMS
OF THE KYIV REGION IN THE SCIENTIFIC ACTIVITIES
OF THE UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES IN 1918–1930S 24

Zhovta I.I.

WORK EXPERIENCE OF CLASS LADIES AT THE KYIV INSTITUTE OF NOBLE GIRLS
AND THEIR RELATIONS WITH GIRLS IN THE XIX – EARLY XX CENTURIES 30

Kravchuk O.R.

FORMATION OF ARSEN RICHYNSKY AS A PERSON, SOCIAL-POLITICAL
AND CULTURAL-EDUCATIONAL ACTIVIST (EARLY XX CENTURY – 1920 S) 36

Malyarchuk N.G.

LANGUAGE SITUATION IN THE SOUTH-EAST OF UKRAINE
(BASED ON THE MATERIALS OF 1926 ALL-UNION CENSUS) 46

Popov V.Zh.

DEMOGRAPHIC IMBALANCES IN THE URBAN POPULATION OF UKRAINE AFTER
THE REVOLUTION OF 1917–1920 56

Prodanyuk F.M.

AGRICULTURAL POLICY OF THE UPR IS AN IMPORTANT FACTOR
OF THE COUP D'ETAT OF APRIL 29, 1918 IN UKRAINE 62

Serhiienko S.Yu.

THE INFLUENCE OF SOCIAL REALITY OF THE 30'S OF THE 20TH CENTURY
ON PREMARITAL PERSONAL RELATIONSHIPS OF UKRAINIANS 69

Soloviova A.B.

THE ROLE OF PUBLIC INSTITUTIONS IN PRESERVING THE NATIONAL IDENTITY
OF UKRAINIANS IN THE BENELUX COUNTRIES 79

Fedchuk O.B.

DYNAMICS OF THE CRIMEAN KHANS STRENGTHENING POWER DURING
THE REIGN OF SAADET GERAY AND SAHIB GERAY 86

Cheremisin O.V., Varnavska I.V.

THE STRUCTURE OF LAND TENURE AND LAND USE
IN SOUTHERN UKRAINIAN CITIES AT THE END OF THE XVIII – THE FIRST HALF
OF THE XIX CENTURIES 95

Chernikova N.S., Shchepova D.R.

“OLD NEW” HORSE BREEDING: DYNAMICS AND DIRECTIONS OF DEVELOPMENT
OF THE INDUSTRY IN THE SOUTHERN UKRAINIAN PROVINCES
IN THE POST-REFORM PERIOD 100

Shevchuk A.V.

SOCIAL SIGNIFICANCE OF THE RIGHT-BANK UKRAINE DISTRICT COURTS (1797–1831) 108

Shcherbyna S.I., Krasyuk V.L.

ESTABLISHMENT OF THE FIELD OF SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURY (ON THE EXAMPLE OF THE TERESHCHENKO FAMILY)	116
--	-----

WORLD HISTORY

Abasova L.G.

ROLE OF MIR MOHSUN NAVWAB IN THE EDITION OF BOOKS IN AZERBAIJAN	121
---	-----

Avkhutska S.O., Turkov V.V.

THE POLICY OF THE RUSSIAN GOVERNMENT IN RELATION TO THE RESETTLEMENT OF BESSARABIAN BULGARIANS FROM THE PRINCIPALITY OF MOLDAVIA TO THE TERRITORY OF PRIAZOVIA (1856–1862S)	125
---	-----

Bilan S.O., Zhdamarova A.V.

PROBLEMS OF COMPLIANCE OF THE CONTENT OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN THE ARAB COUNTRIES TO THE NEEDS OF MODERN SOCIETY DEVELOPMENT	131
--	-----

Hasanova K.Z.

EUROPEAN PARLIAMENT AS THE DEMOCRATIC INSTITUTION OF THE EUROPEAN UNION	138
--	-----

Georgieva M.D.

WAYS TO IMPROVE THE MECHANISM OF REGULATION OF AGRICULTURAL RELATIONS IN BULGARIA IN THE CONDITIONS OF ADAPTATION TO THE EUROPEAN REQUIREMENTS	142
--	-----

Zalietok N.V.

DIGITIZED PRIMARY SOURCES ON THE HISTORY OF THE SECOND WORLD WAR ON THE WEBSITES OF THE CENTRAL UKRAINIAN ARCHIVES: A BRIEF OVERVIEW	147
---	-----

Zakharova O.Yu.

VISIT OF THE PRESIDENT OF THE UNITED ARAB REPUBLIC G.A. NASSER (1958) AND VISIT OF THE DAUGHTER OF THE PRESIDENT OF THE UAR H. NASSER (1963)	152
---	-----

Kuryliak V.V.

HISTORY OF MEDICAL PRACTICES OF THE MIDDLE AGES AND RENAISSANCE	159
---	-----

Mengkewuliji.

EXPANSION OF CHINA'S CULTURAL INFLUENCES IN CENTRAL ASIA (1992–2017)	165
--	-----

Myroniuk O.Yu.

ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN COMMUNITY IN LITHUANIA	172
--	-----

Mykhtunenko V.V.

SOVIET-FINNISH RELATIONS ON THE EVE OF THE WINTER WAR (1930–1940)	177
---	-----

Movsumov Shafa Kiamran ohlu

THE COMBAT PATH OF HAZI ASLANOV IN THE WAR OF 1941–1945 IN THE SOVIET HISTORIOGRAPHY OF AZERBAIJAN	182
---	-----

Mudriievska I.I.

THE CULTURE OF THE KINGDOM OF SAUDI ARABIA: HISTORICAL OVERVIEW AND CURRENT SITUATION	188
--	-----

Mustafayev E.K.

THE PLACE OF FAITH IN MECHDIANISM IN THE IDEOLOGICAL POLICY OF THE STATE OF SEFEVID	198
--	-----

Panafidin I.O.

ARCHAIC SPARTA AS ONE OF THE CULTURAL CENTERS OF ANCIENT GREECE: A NEW PERSPECTIVE OF WELL-ESTABLISHED TRADITION	205
---	-----

Podrez Yu.V., Yarosh N.V.	
MIGRATION POLICY OF THE MEMBER STATES OF THE EUROPEAN UNION REGARDING THE SETTLEMENT OF REFUGEE PROBLEMS IN 2015–2016	210
Falko S.A.	
HISTORY OF THE MILITARY INSTRUCTION MISSIONS OF THE LEADING EUROPEAN COUNTRIES AND THE USA IN THE INTERWAR PERIOD (1918–1939)	217
 ARCHEOLOGY	
Bochkovskyi S.O.	
ANALYSIS OF ARCHAEOLOGICAL MATERIAL OF BURIAL MOUNDS OF PIT CULTURE ON THE RIGHT BANK OF THE UKRAINIAN FOREST STEPPE	226
 ETHNOLOGY	
Ahmadova Sara	
ARSHAD ABOUT SOME CHRISTIAN NATIONS OF AZERBAIJAN	231
Tugay M.I.	
NOTES OF O. ZUBRYTSKY ON THE FOLK DEMONOLOGY OF THE BOYKS	235
 HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES	
Kovalska L.A.	
THE CONCEPT OF THE “DOCUMENT” IN THE INTERDISCIPLINARY DISCOURSE OF HISTORICAL SCIENCE	240
Chekanov V.Yu.	
HISTORICAL SPACE PORTRAYED IN THE POPULAR SCIENTIFIC DOCUMENTARIES	248
Yashyn V.O.	
UKRAINE AND THE UKRAINIAN AFFAIR IN THE “CAUCASUS (LE CAUCAS)” MAGAZINE PUBLICATIONS IN 1934–1939	254
 HISTORY OF UKRAINIAN CULTURE	
Dobrovolska V.A.	
SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE NORTHERN BLACK SEA REGION AS A FACTOR OF SELF-ORGANIZATIONAL PROCESSES IN THE TECHNICAL ENVIRONMENT OF THE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURIES	264
 CURRENT ISSUES OF HISTORY	
Paramonov D.Yu.	
THE SUEZ CRISIS OF 1956 IN THE CONTEXT OF THE EGYPTIAN-ISRAELI CONFRONTATION.....	270
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	275

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477) «1938/56»

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2020/4.1>

Авхутська С.О.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Семешин Е.В.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ПРОФЕСОРСЬКО-ВИКЛАДАЦЬКИЙ СКЛАД ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ СУМСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ (1938–1956)

У статті розглядаються особливості формування професорсько-викладацького складу кафедр історії (насамперед керівної частини) Сумського педагогічного інституту у 1938–1956 рр.

Встановлено, що протягом всього існування історичний факультет Сумського педагогічного інституту зіштовхувався із постійним дефіцитом висококваліфікованих спеціалістів.

З'ясовано, що такий стан речей був викликаний низкою чинників. По-перше, це наслідки репресій 1930-х рр., внаслідок яких представники старої педагогічної інтелігенції зазнали переслідувань, тоді як радянські спеціалісти отримували відносно поверхневу освіту. По-друге, наслідки радянсько-німецької війни, що спричинили людські втрати, в т. ч. й серед викладацького складу Сумського педінституту. По-третє, посилення ідеологічного контролю над інтелігенцією в кінці 40-х рр., метою якого було запуск нової хвилі утвердження великоросійського шовінізму.

У статті на основі архівних джерел і наукової літератури простежується викладацька діяльність рядових викладачів і керівників кафедр історії Сумського педінституту у 1938–1956 рр., з'ясовано їхні наукові ступені та вчені звання, представлено їхню методичну та наукову діяльність, здійснено спробу з'ясувати причини звільнення з посади, простежується їхня доля після звільнення з роботи у вищому навчальному закладі.

Зроблено висновки, що викладачі-історики працювали в жорстких ідеологічних рамках тоталітарного режиму, неодноразово «низький рівень викладання», «прихильність до буржуазно-націоналістичних поглядів» ставали причинами потрапляння під шквал критики та навіть звільнень із роботи у ВНЗ.

Ключові слова: Сумський педагогічний інститут, професорсько-викладацький склад, історичний факультет, кафедра історії, кафедра СРСР, кафедра загальної історії.

Постановка проблеми. Проблема кадрів у СРСР була гострою впродовж 1930–40 рр. Гострою була нестача викладачів історичної освіти у вищих навчальних закладах, а їхня якісна характеристика була вкрай низькою. Представники старої педагогічної інтелігенції зазнали переслідувань, тоді як радянські спеціалісти отримували відносно поверхневу освіту. Особливо виразно ця проблема простежується під час вивчення професорсько-викладацького складу окремих педагогічних ВНЗ, зокрема Сумського державного педагогічного інституту

(нині – Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На території Сумщини проблема розвитку вищої педагогічної освіти, в т. ч. й історичної, порушувалася в монографії Л.В. Корж [29] і статтях В.В. Снагощенко, присвячених історії навчального закладу. У наукових розвідках В.С. Бугрія [3] висвітлено як розвиток історичної освіти на Сумщині, так і історія становлення історичного факультету Сумського ВНЗ. Водночас багато проблем залишаються малодослідженими.

Метою наукової розвідки є висвітлення особливостей формування професорсько-викладацького (насамперед керівного) складу історичного факультету Сумського педагогічного інституту в 1938–1956 рр. та його рівня наукової кваліфікації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кафедра історії була утворена у складі тодішнього Сумського інституту соціального виховання в 1931/32 н. р. Після реорганізації навчального закладу в Сумський педінститут в 1933 р. зі складу соціально-економічного відділу було виділено історичний і економічний відділи (факультети). Проіснувавши лише один навчальний рік, історичний факультет був розформований, студенти були переведені до інших навчальних закладів, а викладачі – звільнені з педінституту. Лише в 1938/39 р. історичний факультет було відновлено. Головною базою його поповнення викладацьким складом стала кафедра соціально-економічних дисциплін, котру очолював тодішній директор Л.В. Гаркуша. До її складу входили викладачі політекономії П.І. Іщенко та С.М. Гажієнко і викладач історії народів СРСР В.С. Чалий [11, арк. 22, 23]. Лише на початку 1939/40 навчального року була утворена кафедра історії. Впродовж першого навчального року в педінституті був лише один викладач історичних дисциплін, тоді як на 1-й курс історичного факультету було прийнято 68 студентів. Керівництво історичним факультетом було доручене особам, котрі не мали жодного відношення до історичної освіти. Із січня 1939 р. на посаді декана історичного факультету перебував вчений-хімік П.М. Бугай, котрий за сумісництвом виконував обов'язки декана природничого факультету. Однак у квітні того ж року він був відправлений на перепідготовку в армію, а його обов'язки як декана історичного факультету виконував старший викладач кафедри ботаніки І.Н. Литвиненко [32, с. 220].

У 1939/40 н. р. на посаду декана історичного факультету і керівника кафедри історії був призначений Іван Іванович Козирев. Він народився 14 вересня 1904 р. в с. Жовте (П'ятихатський р-н Дніпропетровської області), закінчив в 1931 р. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти, а потім аспірантуру [14]. Працював на посаді декана історичного факультету в Запорізькому педінституті, однак 15 липня 1938 р. був заарештований як учасник антирадянської організації. 15 червня 1939 р. його справа була закрита, і він був звільнений із-під варті [31, с. 285]. У Сумському педінституті працював із вересня 1939 р. до початку радянської-німецької війни 1941–1945 рр.,

викладав історію стародавнього світу, в 1942 р. був мобілізований на фронт. Після війни у цьому ВНЗ не працював, його подальша доля невідома.

Також для викладання історичних дисциплін на роботу в Сумський педінститут були направлені У.У. Краглик і Є.І. Постольний [14]. В.С. Чалий наказом директора був звільнений із роботи в навчальному закладі із 1 вересня 1939 р. за власним бажанням [12, арк. 58]. Як лаборант на кафедрі в 1939/40 н. р. працював студент історичного факультету Є. Жук. Однак у жовтні 1940 р. у зв'язку із введенням плати за навчання і позбавлення його стипендії він був змушений перевестися на заочний відділ і просити керівництво навчального закладу відрядити його на роботу до однієї зі шкіл Сумщини, оскільки зарплата не могла забезпечити його життя. Новим лаборантом став студент історичного факультету Г. Самокиш [32, с. 114].

У липні 1940 р. новим директором Сумського педінституту був призначений росіянин Дмитро Єфимович Нукалов (1909–1957), колишній випускник історичного факультету цього ВНЗ (1934 р.), де також працював як викладач історії. Уродженець с. Тьоткіно (Курська область), він зіграв значну роль в історії навчального закладу. За його сприяння відбулося розширення історичного факультету за рахунок залучення нових викладачів. Уродженець м. Суми Андрій Ємельянович Зубченко в 1939 р. закінчив Київський державний університет і був направлений на роботу в Сумський педінститут, де влаштувався працювати на кафедрі марксизму-ленінізму. Однак, пропрацювавши на своїй посаді один рік, наказом директора педінституту від 29 серпня 1940 р. був призначений на новоутворену посаду декана історичного факультету заочного відділу [13, арк. 84]. Також кафедра історії була поповнена викладачами О. Кузьминським (перейшов із кафедри марксизму-ленінізму) та М.А. Сердюком (закінчив Київський державний університет (КДУ) й аспірантуру при КДУ і був направлений в Сумський педінститут [14]). Таким чином, у 1940/41 н. р. склад кафедри історії був розширений до 7 викладачів та одного лаборанта.

У вересні 1941 р. Сумський педінститут тимчасово припинив свою діяльність, студентів і викладачів мобілізували на фронт. Директор Сумського педінституту Д.Є. Нукалов із вересня 1941 р. до лютого 1943 р. перебував в евакуації та працював на різноманітних партійних роботах, а в березні 1943 р. призначений спочатку першим секретарем Миропільського райкому КП(б)У, а потім другим секретарем Сумського міському КП(б)У й очо-

лював комісію із розслідування злочинів нацистського режиму на Сумщині [21, арк. 71]. Поміж розслідуванням реальних фактів злочинної діяльності німецьких військ проти населення ця комісія займалася також фальсифікаціями таких фактів. Д.Є. Нукалов був пов'язаний із партизанським рухом на Сумщині, однак про характер цієї його діяльності відомо вкрай мало. Він став автором низки статей у регіональній пресі. В одній зі своїх публікацій він закликав до збирання врожаю для потреб наступаючої Червоної армії та до нищівної боротьби із саботажниками [30].

Постановою РНК УРСР від 21 жовтня 1943 р. «Про поновлення роботи Полтавського та Сумського педагогічних інститутів» було відновлено роботу Сумського педінституту та затверджено план прийому на перший курс обсягом у 120 осіб [5, с. 60]. Зайняття студентів розпочалися у складі двох факультетів (фізико-математичного та природничого), робота історичного факультету була поновлена дещо пізніше. Впродовж першого навчального року чотири рази змінювалася дирекція навчального закладу. У листопаді 1944 р. до обов'язків директора педінституту повернувся Д.Є. Нукалов, котрий обіймав цю посаду до вересня 1948 р. Після демобілізації з армії на роботі в педінституті був поновлений А.Є. Зубченко, призначений на посаду декана історичного факультету. Життєвий шлях інших викладачів педінституту довоєнного часу більше не був пов'язаний із навчальним закладом: У.У. Краглик призначений директором Кременецького учительського інституту (Тернопільська обл.), Є.І. Постольний загинув на фронті, доля інших невідома.

У складі Сумського педінституту були утворені дві історичні кафедри: історія СРСР і загальної історії. 16 грудня 1944 р. завідувачем кафедри загальної історії був призначений Борис Григорович Пільверман (1918–1970). Уродженець м. Одеси, він у 1940 р. закінчив історичний факультет Одеського державного університету (ОДУ), а потім до липня 1941 р. був аспірантом ОДУ. Із вересня 1941 р. по жовтень 1943 р. перебував в евакуації в Бухарській області Узбецької РСР, працюючи завідувачем бібліотеки партійного кабінету районного комітету Комуністичної партії Узбекистану та вчителем школи. Член ВКП(б) із 1947 р. [1, с. 219]. Завідувачем кафедри історії СРСР була призначена В.В. Мартинкова, але впродовж наступних років керівництво кафедрою неодноразово змінювалося. У 1946/47 н. р. робота двох історичних кафедр була організована найгіршим чином серед всіх кафедр навчального закладу.

Завідувач кафедри всесвітньої історії Б.Г. Пільверман переключив всю свою увагу на роботу над дисертацією і не приділяв належної уваги роботі кафедри [15, арк. 9зв.]. У 1948 р. він захистив дисертацію «Поразка німецької дипломатії під час другої марокканської кризи» (Львівський державний університет ім. І.Я. Франка, науковий керівник І.І. Беякевич) [1, с. 219]. Він став одним із двох викладачів Сумського педінституту, котрі впродовж першої науково-дослідницької п'ятилітки 1946–1950 рр. успішно захистили дисертації.

Низку викладачів були звинувачено в низькій якості викладання і політичних помилках. Так, викладач І.Н. Притула у своїй лекції «Громадянська війна в США» нібито недостатньо приводив порівняння із сучасністю і не розкривав расову дискримінацію в США в 1940-х рр. У низькій якості викладання був також звинувачений викладач В.С. Мусатенко. Останній після закінчення Київського державного університету в 1939 р. був відряджений для роботи в Сумський педінститут як асистент на кафедрі марксизму-ленінізму, однак у післявоєнні роки йому було доручене викладання історії України. Серед недоліків його викладацької роботи вказувалися поверховість і схематичність у викладенні матеріалу, а також політичні помилки (недостатньо освітлював так звану історичну єдність і дружбу російського й українського народів) [15, арк. 9зв., 10]. Викладач Ф.Л. Левенсон, котра працювала на кафедрі історії та за сумісництвом на кафедрі марксизму-ленінізму і займала посаду політичного організатора, була звинувачена в незадовільній навчальній роботі, відсутності виховної роботи, була постійно відсутня на комсомольських і профспілкових зборах історичного факультету. Це стало причиною її звільнення із викладацького складу навчального закладу [8, арк. 21, 33].

У лютому 1948 р. новим завідувачем кафедри історії СРСР Сумського педінституту був призначений Василь Опанасович Духніч. Учасник війни, член ВКП(б) з 1942 р., в 1944 р. закінчив Київський педагогічний інститут і в 1947 р. аспірантуру при Київському державному університеті. При заповненні облікових документів під час призначення на посаду завідувача кафедри В.О. Духніч доручив оформлення документації своїй малограмотній дружині, котра заповнила їх із помилками та виправленнями [9, арк. 47]. Це стало предметом обговорення на засіданнях кафедри та вечних радах. У його характеристиці вказувалося, що із роботою завідувача кафедри він справлявся погано, допускав серйозні організаційні та

методичні помилки у плануванні роботи членів кафедри, неодноразово з'являвся в навчальному закладі в нетверезому стані [10, арк. 77]. У 1949 р. він був відсторонений від читання курсу історії СРСР у вечірньому університеті марксизму-ленізму, оскільки його заняття мали незадовільну методику викладання, та замінений викладачем історії середньої школи [7, арк. 6]). Після цього В.О. Духніч був звільнений із Сумського педінституту та перейшов на роботу до Станіславського вчительського інституту (із 1950 р. – педінститут) [6], став автором низки наукових робіт [25].

На заміну В.О. Духнічу на посаду завідувача кафедри історії СРСР в 1949/50 н. р. був призначений Сурен Мартіросович Кафтарян (1913–1972). Уродженець м. Баку (Азербайджанська РСР), в 1940 р. закінчив Ростовський педінститут, вчителював, а в 1941 р. був мобілізований на фронт та очолював дивізійну партійну школу в прикордонному сполученні. Із 1943 по 1949 рр. перебував на посаді декана історичного факультету Єреванського педінституту, звідки й прибув до Сумського педінституту, пропрацювавши тут до 1959 р. Однак після одного навчального року на своїй посаді С.М. Кафтарян категорично відмовився від керівництва кафедрою, мотивувавши це тим, що він перебував у заочній докторантурі, і завідування кафедрою заважало йому закінчити написання дисертації [17, арк. 116]. Проте надалі він знову зайняв посаду завідувача кафедри історії СРСР і перебував на ній до 1956 р.

У 1949/50 н. р. у зв'язку зі зменшенням набору контингенту студентів на історичні факультети в Міністерстві освіти було підняте питання про скорочення викладацького персоналу на кафедрах історії ВНЗ в УРСР за рахунок викладачів без наукового звання або ступеня, котрі не закінчували аспірантуру та не здавали кандидатський мінімум [22, арк. 73]. У Сумському педінституті впродовж двох навчальних років професорсько-викладацький склад було повністю оновлено. Окрім згаданого вище С.М. Кафтаряна, в 1949 р. в навчальний заклад із Дрогобицького учительського інституту був переведений В.Є. Тичина (1918–1994) [1, с. 281]. Внаслідок скорочення педагогічного персоналу ряд викладачів звільнені з роботи в педінституті, а В.С. Мусатенко перейшов на кафедру марксизму-ленізму.

Найбільш показовою стала історія Д.Є. Нукалова. У 1948 р. він був звільнений із посади директора Сумського педінституту у зв'язку із систематичним пияцтвом. Новим директором був призначений Гаврило Іванович Носко (1902–1968), котрий доти працював завідувачем кафедри марксизму-лені-

зму Херсонського педінституту [2]. Після арешту у вересні 1949 р. викладача Сумського педінституту Л.С. Кауфман його звинуватили у притупленні класової пильності, а на партійних зборах від 17 листопада 1949 р. Д.Є. Нукалову за систематичне пияцтво було винесено партійне стягнення із попередженням. Він працював над кандидатською дисертацією «Конституционно-демократическая партия в русской революции 1905–1907 гг.» [16, арк. 23в.]. У 1949 р. здав кандидатський мінімум. Новий директор Сумського педінституту Г.І. Носко в листі до замісника Міністра освіти УРСР О.М. Русько інформував останнього, що вчена рада навчального закладу не могла рекомендувати кандидатуру Д.Є. Нукалова у зв'язку з його систематичним пияцтвом, а партійне бюро інституту і міськом партії в лютому 1950 р. направили його на примусове лікування у спеціальну лікарню до Львова, де він був півтора місяці [17, арк. 148]. Після закінчення 1949/50 н. р. Д.Є. Нукалов був звільнений із роботи в навчальному закладі.

Слід зазначити, що впродовж 1949/50 і 1950/51 н. р. з різноманітних причин (звільнення з політичних мотивів, перехід до інших навчальних закладів) із викладацького складу Сумського педінституту вибув ряд викладачів із вченими ступенями, а кафедри російської літератури, фізики, марксизму-ленізму, педагогіки та іноземної мови втратили своїх керівників. Зміни керівництва кафедри історії СРСР внаслідок вибуття В.О. Духніча та призначення С.М. Кафтаряна, котрий більше уваги приділяв своїй докторській дисертації, аніж керівництву кафедрою, також негативним чином вплинули на її діяльність. Керівництво Сумського педінституту, незважаючи на неодноразові вимоги Міністерства освіти УРСР, не мало кандидатів для відрядження їх в аспірантуру, тоді як на початку 1950/51 н.р. в цьому навчальному закладі було катастрофічно мало викладачів із науковими званнями та ступенями [23, арк. 101]. У цьому відношенні Сумський ВНЗ відставав від інших педінститутів УРСР. У 1951 р. в Сумському педінституті було виконано лише половину із запланованих дисертаційних робіт [24, арк. 46].

Низьким залишався рівень наукової кваліфікації серед викладачів історичних дисциплін. На початку 1953/54 н. р. у складі кафедри історії СРСР були один доцент і кандидат історичних наук (завідувач кафедри С.М. Кафтарян), один старший викладач і кандидат історичних наук (В.Є. Тичина), двоє старших викладачів без вченого звання (О.Я. Волгіна та П.І. Гарчев) і один асистент (З.І. Борисова). На кафедрі всесвітньої

історії із трьох викладачів один був доцентом і кандидатом історичних наук (завідувач кафедри Б.Г. Пільверман), один старший викладач і кандидат історичних наук (В.І. Чупашкін) і один старший викладач без вченого звання (А.Є. Зубченко) [20, арк. 414]. Таким чином, з усього початкового складу історичних кафедр, котрий сформувався після відновлення функціонування навчального закладу, в педінституті залишилося працювати лише два викладачі історичних дисциплін (Б.Г. Пільверман та А.Є. Зубченко). Вірогідно, у зв'язку із відсутністю вченого звання А.Є. Зубченко був звільнений із посади декана історичного факультету і залишився працювати як рядовий викладач, а на його місце в 1950/51 н. р. призначений В.Д. Жлобницький [17, арк. 75]. Щоправда, останній невдовзі вибув із навчального закладу.

За час перебування на роботі в інституті успішно захистили кандидатські дисертації В.Є. Тичина та П.І. Гарчев [4]. У березні 1954 р. С.М. Кафтарян успішно захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук «Россия и армяно-турецкие отношения от Туркманчайского договора до Берлинского конгресса (1828–1878 гг.)» (науковий керівник – Є.В. Тарле), ставши першим доктором історичних наук на Сумщині. Над докторською дисертацією також працював Б.Г. Пільверман, підібравши тему для неї («Антиславянская политика буржуазной Англии во время восточного кризиса 1875–78 гг.») та історіографію [19, арк. 65]. Деякі викладачі впродовж багатьох років не могли захистити дисертацію й отримати вчене звання. У 1953 р. Сумський педінститут почав діяти у складі двох факультетів: фізико-математичного й історико-філологічного (із відділами історії, російської мови та літератури, української мови та літератури). У зв'язку з вибуттям В.Д. Жлобницького із навчального закладу в 1953/54 н. р. деканом історичного факультету став В.Є. Тичина (1918–1994), перебуваючи на цій посаді до 1956 р. [1, с. 281].

У Міністерстві освіти було підняте питання про реорганізацію ряду ВНЗ, серед котрих був і Сумський педінститут. Це викликало протести з боку дирекції та викладачів навчального закладу, оскільки означало звільнення багатьох із них. 4 грудня 1954 р. директор Г.І. Носко звернувся до Міністра освіти УРСР Г.П. Пінчука із проханням при реорганізації інституту зберегти в педінституті обидва факультети зі скороченням деяких спеціаль-

ностей. Керівництво навчального закладу просило реорганізувати історико-філологічний факультет у філологічний зі збереженням відділення російської мови і літератури, української мови та літератури та закриттям відділення історії, на якому навчалося лише 100 студентів [21, арк. 1]. Відповіді на цю пропозицію дирекція педінституту не отримала, натомість 12 січня 1955 р. від Міністерства освіти надійшов план набору студентів на 1955/56 н. р. лише на фізико-математичний факультет. Такий план набору дирекція, парторганізація та викладачі інституту сприйняли як повну ліквідацію історико-філологічного факультету і 15 січня 1955 р. звернулися до Міністра освіти Г.П. Пінчука, вказуючи на недоцільність такої реорганізації навчального закладу. Тоді на історико-філологічному факультеті навчалися 350 студентів і працювали 25 викладачів, у т. ч. 2 доктори наук і 11 доцентів і кандидатів наук. Дирекція Сумського педінституту просила зберегти в навчальному закладі філологічний факультет [там само, арк. 3, 4].

Після реорганізації навчального закладу і ліквідації історико-філологічного факультету в 1956 р. П.І. Гарчев, Б.Г. Пільверман і В.Є. Тичина перейшли на роботу в Харківський державний університет [26, с. 89]. В.М. Чупашкін і С.М. Кафтарян залишилися працювати в Сумському педінституті на кафедрі марксизму-ленінізму. У 1965 р. В.М. Чупашкін був призначений завідувачем кафедри марксизму-ленінізму Осипенківського державного педінституту (м. Бердянськ), де працював до 1972 р. [28], а С.М. Кафтарян у 1962 р. був призначений завідувачем кафедри марксизму-ленінізму Сумського філіалу політехнічного інституту [27]. Подальша доля інших викладачів історико-філологічного факультету невідома.

Висновки. Таким чином, впродовж зазначеного періоду історичний факультет зіштовхувався із постійним дефіцитом висококваліфікованих спеціалістів. Низька якість викладання, боротьба з інаклюдством із боку партійної організації ставали причинами звільнення багатьох викладачів. Незважаючи на те, що ця проблема існувала впродовж всіх післявоєнних років, на початку 1950-х рр. вона лише загострилася. За умов розпочатої Міністерством освіти реорганізації вищих навчальних закладів, під яку потрапив і Сумський педінститут, історичний факультет був остаточно скасований, а викладачі перейшли на роботу до інших ВНЗ.

Список літератури:

1. Бібліографічний словник учених Харківського університету. Т. 2. Історики (1905–2012 рр.) / уклад. В.І. Бутенко, С.Р. Марченко та ін. ; відп. ред. С.І. Посохов. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. 300 с.

2. Боровик А. Чернігівський учительський інститут напередодні війни за керівництва Г.І. Носка. *Сіверянський літопис*. 2015. № 5. С. 108–115.
3. Бугрій В. Відновлення організаційних засад історичної науки у педагогічних інститутах України (друга половина 40-х рр. XX ст.). *Історична пам'ять*. 2019. Вип. 41. С. 66–72.
4. Гарчев П.И. Борьба рабочих Одессы за установление Советской власти и роль в этой борьбе профсоюзов и фабзавкомов (февраль 1917 г. – январь 1918 г.) : дисс. ... канд. ист. наук. Одесса : Одесс. гос. пед. ин-т им. К.Д. Ушинского, 1953. 324 с.
5. Год Б.В., Єрмак О.П. Полтавський педінститут в роки Великої вітчизняної війни та післявоєнний період. *Історична пам'ять*. 2010. № 1. 153 с.
6. Гуменюк Т.І. Функціонування історичної науки в умовах радянського режиму (західні області УРСР). *Гілея*. 2015. Вип. 101 (10). С. 100–105.
7. ДАСО. Ф. п-1. Оп. 1, Спр. 187.
8. ДАСО. Ф. п-1690. Оп. 1, Спр. 2.
9. ДАСО. Ф. п-1690. Оп. 1, Спр. 5.
10. ДАСО. Ф. п-1690. Оп. 1, Спр. 12.
11. ДАСО: ф. р-2817, оп. 1, спр. 248.
12. ДАСО: ф. р-2817, оп. 1, спр. 251.
13. ДАСО: ф. р-2817, оп. 1, спр. 253.
14. ДАСО: ф. р-2817, оп. 1, спр. 268.
15. ДАСО: ф. р-2817, оп. 3, спр. 17.
16. ДАСО: ф. р-2817, оп. 3, спр. 19.
17. ДАСО: ф. р-2817, оп. 3, спр. 63.
18. ДАСО: ф. р-2817, оп. 3, спр. 83.
19. ДАСО: ф. р-2817, оп. 3, спр. 120.
20. ДАСО: ф. р-2817, оп. 3, спр. 128.
21. ДАСО: ф. р-2817, оп. 3, спр. 154.
22. ДАСО: ф. р-5369, оп. 1, спр. 84.
23. ДАСО: ф. р-5369, оп. 1, спр. 103.
24. ДАСО: ф. р-5369, оп. 1, спр. 141.
25. Духніч В.О. З історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI–початок XX ст.). *Наукові записки Інституту історії АН УРСР*, т. 13. Київ, 1960. *Український історичний журнал*. 1960. № 6. С. 149–150.
26. Елисеєва Н. Петр Гарчев (1923–2001) – український історик из Малого Буялыка. *Дриновський збірник*. 2020. № 12. С. 87–93.
27. Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=11136.
28. Історична освіта в Бердянську: від чоловічої гімназії до соціально-гуманітарного факультету БДПУ / упоряд. : І.І. Лиман, В.М. Константінова. Бердянськ : БДПУ, 2012. 254 с.
29. Корж Л.В. Історія становлення і розвитку Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка. Суми : Сумськ. держ. пед. ун-т ім. А.С. Макаренка, 1999. 88 с.
30. Нукалов Д. Основне – висока трудова дисципліна і організованість. *Більшовицька зброя*. № 13. 1943. 17 серпня.
31. Реабілітовані історією : у 27 т / Запорізька область. Запоріжжя, Дніпровський металург, 2013, Кн. 6. 483 с.
32. Семешин Е.В. Історичний факультет Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка в довоєнні роки (1930–1941 рр.). *Університет А.С. Макаренка: Імідж, мобільність та європейські перспективи* : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для студентів і молодих вчених (Суми, 26–27 квітня 2018 р.). Суми : ФОП Цьома С.П., 2018. С. 219–222.

Avkhutska S.O., Semeshin E.V. PROFESSIONAL TEACHING STAFF OF THE HISTORICAL FACULTY OF SUMY STATE PEDAGOGICAL INSTITUTE (1938–1956)

The article considers the peculiarities of formation of the teaching staff of the historical faculty (first of all, the leading part) of Sumy Pedagogical Institute in 1938–1956. It is established that throughout its existence the historical faculty of Sumy Pedagogical Institute has faced a constant shortage of highly qualified specialists.

It was founded that this state of affairs was caused by a number of factors.

Firstly, it is the result of the repressions of the 1930s, as a result of which representatives of old pedagogical intelligentsia were persecuted, at the same time Soviet specialists received relatively superficial education. Secondly, the consequences of the Soviet-German war, which caused casualties, including among the teaching

staff of Sumy Pedagogical Institute. Thirdly, the strengthening of ideological control over the intelligentsia in the late 1940s, aimed at launching a new wave of establishment of great Russian chauvinism.

The article, based on archival sources and scientific literature, traces the teaching activities of ordinary teachers and heads of departments of history of Sumy Pedagogical Institute from 1938–1956, their scientific degrees and academic ranks are clarified, their methodical activity is presented, an attempt was made to find out the reasons for dismissal, their fate is traced after dismissal from higher education.

As a result of the study, it was concluded that teachers-historians worked within the rigid ideological framework of the totalitarian regime, repeatedly “low level of teaching”, “commitment to bourgeois-nationalist views” were the reasons for falling under a barrage of criticism and even dismissal from university.

Key words: Sumy Pedagogical Institute, teaching staff, historical faculty, department of history, department of the USSR, department of general history.

Денисенко В.І.

Запорізький національний університет

СПРОБИ АКТИВІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКО-КИТАЙСЬКОЇ СПІВПРАЦІ ЗА РЕЖИМУ В. ЯНУКОВИЧА

Досліджено стан відносин між Україною та Китайською Народною Республікою протягом 2010–2014 рр., зокрема його візію з боку Президента Віктора Януковича. Виявлено, що четвертий український Президент мав унікальні можливості для переведення двосторонніх відносин на новий рівень внаслідок пропозиції китайської сторони щодо заключення стратегічного партнерства. Головними мотивами керівництва КНР у цьому процесі було збільшення свого впливу на пострадянському просторі, конкуренція за українські активи та технології, залучення України до свого проекту «Шовковий шлях». Натомість Віктор Янукович сприймав Китай як джерело дешевих фінансових ресурсів, що виділяються без додаткових політичних умов і які можна використати для власних потреб. Такий підхід контрастував із цілями китайських інвесторів. Відзначено, що серед укладених за часів Януковича українсько-китайських угод найбільшою за обсягом обіцяного кредиту стала підписана наприкінці 2012 р. публічним акціонерним товариством «Державна продовольчо-зернова корпорація України» (ДПЗКУ) кредитна угода з Експортно-імпортним банком Китаю на отримання 3 млрд. доларів. У її рамках Україна мала поставити до КНР 4 млн тонн зернових, зокрема кукурудзи. Однак виділений китайський кредит для закупівель зерна на внутрішньому ринку України був частково витрачений не за призначенням, частково розкрадений. Як наслідок, ДПЗКУ опинилася у центрі міжнародного скандалу, пов'язаного з порушенням діючого контракту. Це призвело до замороження нових кредитних угод з ініціативи керівництва КНР і зниження рівня співпраці між країнами. Розкрито перебіг розслідування махінацій очільників ДПЗКУ та верхівки Партії регіонів із китайськими коштами після Революції Гідності й досягнення компромісу з Китаєм щодо врегулювання ситуації зі спадком Януковича в двосторонніх відносинах.

Ключові слова: Віктор Янукович, КНР, Державна продовольчо-зернова корпорація України, корупція, українсько-китайські відносини.

Постановка проблеми. Дослідження режиму особистої влади Віктора Януковича неможливе без врахування міжнародного фактору. Особливу роль у зовнішньополітичних міркуваннях представника донецьких еліт на чолі держави займала Китайська Народна Республіка – потужний геополітичний гравець із величезним економічним потенціалом. У 2010 р. вона активізувала власну політику на пострадянському просторі, просуваючи власні технологічні та інфраструктурні проекти. Віктор Янукович розглядав Китай як альтернативу російським і західним партнерам, що мала дозволити йому зменшити залежність від останніх. Вагомою перевагою китайської сторони в його очах була відсутність політичних вимог для отримання кредитів. Аналіз еволюції українсько-китайських двосторонніх відносин протягом 2010–2014 рр. має велике значення як для розуміння режиму особистої влади Віктора Януковича, так і для реконструкції китайського вектору зовнішньої політики сучасної України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання про дипломатичну активність Віктора Януковича на посту Президента України насамперед акцентує увагу на російському та європейському векторах. Такий підхід є типовим як для українських науковців [1; 2], так і для їхніх зарубіжних колег [3; 4]. Водночас для розуміння природи та сутності українських владних еліт 2010–2014 рр. варто звернути увагу й на інші напрями міжнародної співпраці, зокрема китайський. Йдеться не про звичайну фіксацію підписаних угод та офіційних візитів у стилі видання «Україна – Китай», а про реальне бачення ролі КНР Віктором Януковичем і його оточенням. На жаль, це питання не стало предметом окремих наукових розвідок.

Постановка завдання. У пропонованій увазі читачів статті ми спробуємо описати процес активізації відносин України та КНР за президентства Віктора Януковича й розкрити причини, вектор і зміст їх еволюції.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Зміну українсько-китайських відносин після переходу влади в Україні до Януковича ще 20 січня 2010 р., тобто на третій день після першого туру президентських виборів в Україні і за 18 днів до перемоги Януковича у другому турі, спрогнозував науковий співробітник Центру європейських студій Sciences Po у Парижі Флоран Парментье. У статті у швейцарській газеті «Le Temps» він зазначив, що Китай включається в боротьбу за економічний потенціал України [5].

«Хоча Україна перебуває в умовах жорсткої економічної та соціальної кризи, її традиційні партнери сьогодні не можуть задовольнити її фінансові потреби. Найближчим часом справжньою новиною може стати сильний вступ Китаю в місцеву гру», – заявив французький експерт [5]. Він нагадав, що Китай нарощує вплив в Африці та Латинській Америці й також цікавиться європейською периферією. Для Китаю така експансія – це можливість експортувати свої ноу-хау в країни з найбільш дешевою інфраструктурою, зазначив автор статті і спрогнозував, що незабаром після виборів в Україні буде надано вигідний китайський кредит і відносини будуть розвиватися дедалі активніше.

25 лютого 2010 р. відбулася інаугурація Януковича на посаді президента України, а вже через півтора місяця, 12 квітня, він уперше зустрівся з головою КНР Ху Цзіньтао. Зустріч відбулася у Вашингтоні у рамках Саміту з питань ядерної безпеки. Головним підсумком переговорів стала домовленість щодо виведення українсько-китайських відносин на якісно новий рівень.

Ініціатором змін виступила китайська сторона. Принаймні, такого висновку можна дійти з того, що розповів через рік тодішній посол України в КНР Юрій Костенко [6, с. 388–390].

Ці пропозиції китайського лідера знайшли повну підтримку у Януковича, який відчув, що перед ним відкрилися нові перспективи. І вже 19 червня до Києва прибув з візитом міністр закордонних справ КНР Ян Цзечи. Янукович мав з ним бесіду, під час якої заявив, що Україна вітає посилення ролі Китаю як одного із впливових центрів сучасного багатополярного світу [7].

13 липня до Пекіна прибув із візитом міністр закордонних справ України Костянтин Грищенко. Під час переговорів із Ян Цзечи він заявив, що Україна виступає за вибудовування відносин із Китаєм на багаторічну перспективу. Головною темою зустрічі керівників зовнішньополітичних відомств двох країн стала підготовка державного візиту президента України до КНР. Ян Цзечи зазна-

чив, що в Пекіні розраховують, що візит Януковича відкриє нову сторінку у двосторонніх відносинах і виведе їх на рівень повноцінного стратегічного партнерства на багато років вперед [8].

Під час візиту до КНР Грищенко мав зустріч із представниками китайських наукових та експортних кіл, які професійно займаються українською тематикою. Китайські українознавці у своїх виступах наголошували, що нові політичні реалії в Україні дозволяють Києву і Пекіну стати справжніми стратегічними партнерами, які будуть спільно реалізовувати амбітні проекти – від участі китайських компаній у видобутку вуглеводнів на шельфі Чорного моря до створення нового залізничного контейнерного маршруту від портів у Східному Китаї до Відня.

Невдовзі, 2–5 вересня, Янукович здійснив перший державний візит до КНР. Він відвідав там Пекін, Гонконг, Шанхай. Візит відбувся на запрошення Ху Цзіньтао. «Офіційні особи КНР, включаючи керівництво держави, сприймають Україну як надійного друга і партнера китайського народу, – розповів за два тижні до початку візиту посол України в КНР Юрій Костенко. – Високо цінують у Пекіні те, що наші позиції практично повністю збігаються з усіх головних міжнародних і чутливих для китайської сторони питань. Це дає підстави вірити, що після державного візиту до КНР президента України Віктора Януковича наші дружні відносини набудуть рівня стратегічного партнерства» [9].

Перед початком візиту глава адміністрації Януковича Сергій Львович повідомив, що українська делегація відправиться до Пекіна трьома літаками: один – державний Airbus-319, а два будуть оплачені коштом бізнесменів, які зацікавлені у розвитку стосунків з Китаєм і супроводжуватимуть Януковича під час візиту [10]. Справді, у програмі візиту головною була саме економічна складова частина [11].

2–3 вересня у Пекіні Янукович провів переговори з Ху Цзіньтао, головою Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників У Банго та прем'єром Державної ради КНР Вень Цзябао. Також Янукович виступив на українсько-китайському бізнес-форумі, участь у якому взяли провідні представники ділових кіл України та Китаю.

4 вересня Янукович відвідав спеціальний адміністративний район Сянган (Гонконг) і провів переговори з його керівником Дональдом Цангом. Крім того, Янукович взяв участь у бізнес-ланчі з провідними підприємцями Гонконгу, ознайомився з гонконгським портовим господарством, вклю-

чаючиконтейнерні термінали, а також відвідав Гонконгівську біржу.

5 вересня Янукович прибув до Шанхая. Там він відвідав міжнародну виставку «Експо-2010», а також науково-дослідницький та конструкторський центр компанії Huawei Technologies (це одна з найбільших приватних китайських компаній у сфері телекомунікацій), де мав зустріч із керівництвом компанії [12].

У рамках візиту було підписано 13 двосторонніх українсько-китайських документів про співробітництво в різних сферах. Більшість їх було підписано 2 вересня на церемонії в Будинку народних зборів в Пекіні після зустрічі Януковича і Ху Цзіньтао. Наприкінці церемонії Янукович повідомив, що в рамках підписаних угод Україна може залучити інвестиції на суму не менше \$4 млрд [12].

Також було підписано Основні напрямки розвитку відносин між Україною та КНР на 2010–2012 рр., міжурядову угоду про надання уряду України безоплатної допомоги, програму українсько-китайського співробітництва в галузі дослідження і використання космічного простору в мирних цілях на 2011–2015 рр. Як наголосило Національне космічне агентство України, до програми увійшло більше 50 першочергових і перспективних проектів, які охоплюють кілька напрямів співпраці [13].

Між Державною митною службою України та Генеральною адміністрацією митниць КНР було підписано протокол щодо взаємної допомоги в перевірці достовірності задекларованої вартості товарів; між Торгово-промисловою палатою України та Китайським комітетом сприяння міжнародній торгівлі – угоду про створення спільної Ділової ради; між Міністерством вугільної промисловості України та Державним банком розвитку КНР – рамкову угоду з фінансового співробітництва; між Державним експортно-імпорнтним банком України та Державним експортно-імпорнтним банком КНР – угоду про співробітництво. Крім того, було підписано рамкову угоду про будівництво залізниці від міжнародного аеропорту «Бориспіль» до Києва і первинну угоду про будівництво парогазової електростанції в місті Щолкіному в Криму [12].

Янукович повідомив, що найближчим часом між Китаєм і Україною буде підготовлена стратегічна угода. «Перспектива розвитку стратегічних відносин між Україною і Китаєм – це тільки питання невеликого проміжку часу. Ми домовилися з головою Ху Цзіньтао про те, що ми вибе-

remo зручний час і наші співробітники вже найближчим часом готуватимуть нову, стратегічну угоду, яка відкриє, фактично, новий період часу у відносинах між Україною та Китаєм», – наголосив він [14].

Візити до КНР Грищенка і Януковича спричинили неабияке зростання інтересу китайського бізнесу до України. Як зазначав посол України в КНР Юрій Костенко, раніше українсько-китайські відносини, передусім діалог на найвищому та високому рівнях, розвивалися без необхідного динамізму. Достатньо сказати, що до 2010 р. президент України востаннє відвідував Піднебесну 2002 р., прем'єр-міністр – 1997 р., міністр закордонних справ – 2007 р. Особливості Китаю такі, що без візитів високого рівня, які розглядаються як найпоказовіший індикатор стану відносин із тією чи іншою країною, серйозні бізнесмени та впливові фінансисти вкрай обережно ставляться до участі у великих проектах на її території. Зрозуміло, що без високих візитів годі було й думати не лише про прорив, а й про суттєве просування вперед в українсько-китайських взаєминах [6, с. 388].

Під час візиту Януковича було домовлено про підвищення рівня українсько-китайської Міжурядової комісії з питань торговельно-економічного співробітництва до Комісії зі співробітництва (на рівні віце-прем'єрів урядів). Незабаром після майже 14річної перерви було відновлено контакти на рівні керівників урядів України та КНР. 14–18 квітня 2011 р. відбувся офіційний візит прем'єр-міністра України Миколи Азарова до КНР. Азаров взяв участь у 10му щорічному засіданні Боаоського азійського форуму у провінції Хайнань, відвідав міста Шанхай і Пекін, провів переговори з головою КНР Ху Цзіньтао і прем'єром Державної ради КНР Вень Цзябао, мерами Пекіна і Шанхая, керівником спеціального адміністративного району Сянган (Гонконг) Дональдом Цангом [15].

Щойно Азаров повернувся до України, 20 квітня 2011 р. в Києві перший віце-прем'єр-міністр України Андрій Клюєв та віце-прем'єр Державної ради КНР Чжан Децзян провели установче засідання українсько-китайської Комісії зі співробітництва і тим самим започаткували новий етап міжгалузевої співпраці організацій та відомств двох країн. Того ж дня було підписано угоду між Міністерством енергетики та вугільної промисловості України і китайською державною компанією Tiandi Science & Technology про технічне переоснащення, модернізацію та підготовку гірських робіт на державних вугільних шахтах України [16].

Цей інтенсивний обмін візитами, безперечно, різко контрастував з кволими українсько-китайськими стосунками у попередні п'ять років, коли президентом України був Віктор Ющенко. Але заслуга тут передусім не Януковича, а Ху Цзін'тао, який, як вже зазначалося, й був ініціатором поглиблення співпраці двох країн. Говорячи про мотиви його ініціативи, не можна не зазначити, що Китай цікавили лише міцні довготривалі відносини. З погляду керівництва КНР, Ющенко не міг забезпечити таких відносин. Він прийшов до влади завдяки помаранчевій революції, і протягом усього часу його президентства політична ситуація в Україні була нестабільною та непередбачуваною. Спокійний перехід влади до рук Януковича й очолюваної ним Партії регіонів давав підстави очікувати встановлення в Україні політичної стабільності і передбачуваності.

До того ж завдяки концентрації влади в Україні в руках однієї партії українська політична система стала досить схожою на китайську, де посади в керівних органах КПК важать не менше (або й більше), ніж посади у виконавчій чи законодавчій владі. І не випадково під час візиту Януковича до КНР було домовлено про налагодження прямих контактів між ПР і КПК.

Оскільки Янукович після здобуття посади президента України формально склав з себе повноваження голови ПР і на партз'їзді 23 квітня 2010 р. передав їх Миколі Азарову, то саме останній і відповідав за співпрацю ПР із КПК. Вже 13 вересня 2010 р., тобто через тиждень після повернення Януковича з Пекіна, до Києва прибула китайська делегація на чолі з членом політбюро ЦК КПК, секретарем комітету КПК провінції Гуандун Ван Яном. З делегацією зустрівся Азаров, який відзначив, що провінція Гуандун є побратимом Донецької області, і наголосив, що Партія регіонів надає великого значення зміцненню партійних зв'язків із КПК. Він заявив, що китайський досвід розвитку економіки, а також китайські інвестиції дозволять істотно перетворити Україну, і звернувся до гостей із закликом: «Ми вітаємо ваші інвестиції і пропонуємо вам участь у реалізації спільних проєктів». Азаров відзначив, що питання залучення китайських інвестицій обговорювалося під час візиту Януковича до Китаю – зокрема, це будівництво залізниці з міжнародного аеропорту «Бориспіль» до Києва, а також співпраця у сфері авіабудування. «Ми розраховуємо на спільну участь наших фахівців у галузі авіабудування. Тут і нові розробки, і серійне виробництво літаків», – сказав Азаров [17].

У грудні 2010 р. відбувся візит до КНР делегації ПР на чолі з заступником голови ПР, народним депутатом України Леонідом Кожарою. А 18 квітня 2011 р. під час свого візиту до Пекіна Азаров зустрівся з членом постійного комітету Політбюро ЦК КПК Хе Гоцяном. Після цього у присутності Азарова було укладено угоду про співпрацю та обмін досвідом між ПР і КПК. Підписи під документом поставили Кожара та заступник завідувача відділом ЦК КПК Чень Фенсян [18].

Кульмінацією процесу встановлення стратегічного партнерства між владами Китаю та України став державний візит Ху Цзін'тао до України 18-20 червня 2011 р. Львовчкін повідомив, що приїзд голови КНР має дати «імпульс для оптимізації і наповнення прагматичним змістом двосторонньої співпраці, насамперед, у торговельно-економічній, фінансово-інвестиційній і науково-технічній сферах» [19].

Свій візит голова КНР розпочав з відвідин Криму. На аеродромі Сімферополя китайських гостей зустріли Грищенко і голова Ради міністрів АР Крим Василь Джарти. Потім китайська делегація вирушила до Ялти, де для неї було заброньовано повністю готель «Ореанда». Янукович на одній з держдач у Криму дав дружній обід на честь Ху Цзін'тао і його дружини Лю. Перед обідом відбулася зустріч Януковича з лідером Китаю тет-а-тет [19].

Офіційна ж частина візиту пройшла 20 червня в Києві. Ху Цзін'тао і Янукович після переговорів підписали спільну декларацію про встановлення і розвиток відносин стратегічного партнерства між Україною і КНР. У документі фіксується започаткування відносин стратегічного партнерства між Україною та КНР, а також визначаються основні принципи, на яких ці взаємини базуються. Йдеться, зокрема, про взаємну підтримку державного суверенітету та територіальної цілісності; повагу шляху розвитку, обраного кожною з держав; взаємне незастосування сили чи загрози силою, економічного чи іншого тиску; активізацію міждержавного політичного діалогу на найвищому, високому та інших рівнях. Китайська сторона зобов'язується не застосовувати та не загрозувати застосуванням ядерної зброї проти України як держави, що не має такої зброї. У декларації також йдеться про діяльність двосторонньої Комісії зі співробітництва; пріоритетні сфери практичної співпраці; розширення взаємодії у рамках ООН; спільні зусилля із забезпечення миру, стабільності і безпеки у світі та окремих регіонах тощо [20].

Також у присутності Януковича і Ху Цзіньтао було підписано низку двосторонніх документів. Зокрема, це міжурядова угода про надання уряду України безоплатної допомоги. Між Міністерством економічного розвитку і торгівлі України та Міністерством комерції КНР підписано протокол щодо періодичного обміну орієнтовним переліком експортно-імпорتنих товарів двосторонньої торгівлі. Це мало сприяти збалансованому розвитку двосторонньої торгівлі, збагаченню і вдосконаленню її структури. Між Міністерством енергетики та вугільної промисловості України та Державною адміністрацією енергетики КНР підписано меморандум про взаєморозуміння в енергетичній сфері. У меморандумі основними напрямками співпраці визначено: спільну участь у реалізації проектів у нафтогазовій сфері, обмін інформацією щодо енергетичних об'єктів, які плануються побудувати чи модернізувати, співпрацю у сфері мирного використання ядерної енергії. Між Державним агентством з питань науки, інновацій та інформатизації України та Міністерством науки і техніки КНР підписано меморандум про взаєморозуміння щодо надання підтримки у створенні українсько-китайського Інституту зварювання ім. Є.О. Патона [21].

14 березня 2013 р. Всекитайські збори народних представників оголосили, що новим головою КНР став Сі Цзіньпін. Він замінив на цій посаді Ху Цзіньтао і сконцентрував у своїх руках керівництво державою і партією. Втім, ця заміна не позначилася негативно на китайсько-українських стосунках. У Пекіні підтвердили плани прийняти Януковича з державним візитом.

Візит відбувся 3–6 грудня 2013 р., тобто вже під час Євромайдану, коли позиції Януковича в Україні явно похитнулися. Тим не менш, китайська сторона погодилася і на сам цей візит, і на підписання підготовлених засадничих документів.

Отже, 5 грудня у Пекіні Янукович і Сі Цзіньпін підписали Договір про дружбу і співробітництво між Україною і КНР. У його назві не згадується стратегічне партнерство, але це словосполучення тричі зустрічається у тексті документу. Зокрема, у преамбулі договору говориться, що сторони прагнуть «і надалі поглиблювати відносини стратегічного партнерства між Україною та Китайською Народною Республікою»; у статті 1 – що «Договірні Сторони на довгостроковій основі всебічно розвиватимуть відносини дружби, співпраці, рівноправного і довірливого стратегічного партнерства, відповідно до загально визнаних принципів і норм міжнародного права, на принципах

взаємної поваги до суверенітету і територіальної цілісності, взаємного ненападу, невтручання у внутрішні справи одна одної, рівності та взаємної вигоди, а також мирного співіснування»; у статті 9 – що «Договірні Сторони зміцнюватимуть стратегічне партнерство, використовуючи і удосконалюючи механізм регулярних зустрічей на високому та інших рівнях, своєчасно проводитимуть обмін думками з питань двосторонніх відносин, важливих і актуальних проблем, що становлять обопільний інтерес» [22].

Прес-служба Януковича наголосила, що договір є ключовим політичним документом та відображає основні засади та принципи розвитку українсько-китайських відносин стратегічного партнерства і співробітництва як на двосторонній основі, так і в рамках багатосторонніх механізмів. Документ також містить перелік пріоритетних сфер розбудови практичної співпраці. Крім того, глави держав підписали Спільну декларацію України і КНР про подальше поглиблення відносин стратегічного партнерства. Вона відображає досягнуті сторонами основні домовленості стосовно розвитку співробітництва. Зокрема, йдеться про розвиток відносин стратегічного партнерства, активізацію міждержавного політичного діалогу на вищому рівні, підтвердження позицій двох країн з найактуальніших питань міжнародного життя. Також у декларації зафіксовано факт затвердження главами двох держав Програми розвитку відносин стратегічного партнерства між Україною та КНР на 2014–2018 рр. [23].

У рамках візиту було підписано ще цілу низку двосторонніх документів. Зокрема, це міжурядова угода про економіко-технічну співпрацю. Між Міністерством аграрної політики та продовольства України та Генеральною адміністрацією нагляду за якістю, інспекції та карантину КНР підписано протоколи фітосанітарних та інспекційних вимог щодо експорту з України до КНР сої та ячменю (аналогічний протокол щодо кукурудзи було підписано ще 9 листопада 2012 р.). Між Державним агентством України з туризму та курортів та Національною туристичною адміністрацією КНР – меморандум про взаєморозуміння щодо сприяння груповим поїздкам китайських туристів до України. Між Міністерством охорони здоров'я України та Державною адміністрацією КНР з традиційної китайської медицини – меморандум про взаєморозуміння щодо співробітництва у галузі традиційної китайської медицини. Між Державним агентством з енергоефективності та енергозбереження України та Китайською

експортно-кредитною страховою корпорацією (Sinasure) – договір про співробітництво у сферах енергоефективності, енергозбереження та відновлюваних джерел енергії. Між акціонерним товариством «Мотор Січ», державним підприємством «Івченко-Прогрес» і китайською авіаційною корпорацією AVIC International Holding Corporation – угоду про стратегічну співпрацю. Між державним підприємством «Конструкторське бюро “Південне”» і китайською промисловою корпорацією «Велика стіна» – угоду про співробітництво щодо створення супутникової системи дистанційного зондування Землі для України. Між Українським союзом промисловців і підприємців та Китайською асоціацією міжнародних підприємців – угоду про співробітництво [24; 25].

Сам Янукович спрогнозував, що за результатами досягнутих у Китаї домовленостей Україна зможе додатково залучити \$8 млрд інвестицій. За його словами, документи, які ще доопрацьовуються та будуть підписані найближчим часом, також значно збільшать обсяг інвестицій з китайської сторони в українську економіку. Янукович повідомив, що під час переговорів сторони обговорили питання активізації стратегічного партнерства і перехід до практичної реалізації низки спільних проектів у таких галузях, як авіа- і суднобудування, агропромисловий комплекс, енергетика, в тому числі відновлювальна, будівництво низки інфраструктурних об'єктів. «Обговорення у вузькому колі було більш конкретним. Ми відзначили перехід роботи міжурядової українсько-китайської комісії на постійний контроль за виконанням доручень голів держав, перегляд і відновлення програми стратегічного партнерства з погляду її розширення, зокрема договірно-правової бази, і значне розширення інвестиційних програм», – поділився Янукович подробицями переговорів з китайським лідером [26].

Однак здійснилися не всі сподівання, що поклалися на той візит тодішнім керівництвом України. ЗМІ, близькі до ПР, повідомляли напередодні візиту, що «Янукович їде в Китай за кредитом в \$10 млрд». І це були не чутки, адже Азаров перед візитом анонсував: «Ми в Китаї підпишемо програму співпраці. Там конкретний план з конкретними обсягами» [27]. Близький до тодішньої влади президент Українського аналітичного центру Олександр Охріменко повідомив деталі тих очікувань (щоправда, він не дбав про точність озвучених ним цифр): «Ми перед цим брали у них товарний кредит на \$2 млрд, тепер зможемо взяти на \$5 млрд. Крім того, Китай хоче інвестувати

близько \$2 млрд в українські землі: вони беруть їх в оренду, відновлюють і використовують. У Криму планується побудувати парогазову електростанцію, це великий проект на \$1,7 млрд. Крім того, Китай планує побудувати автобан – кільцеву платну дорогу навколо Києва, у що вкладе \$3 млрд... Я бачив усі ці документи». А заступник голови фракції ПР Михайло Чечетов прямо визнав, що Янукович їде в Китай саме за кредитами: «Це виключно економічний візит. Ходіння по Майдану країну не нагодує. А нам потрібні нові інвестиції і кредити» [27].

Агентство Reuters 4 грудня повідомило з Пекіна, що Китай не схильний фінансово допомогти Україні під час візиту Януковича. Речник МЗС КНР Хун Лей ухилився від прямої відповіді на запитання, чи хоче Китай надавати Україні більше допомоги. «Останніми роками Китай та Україна розвинули всебічне співробітництво у всіх сферах. Це співробітництво сприяє економічному та соціальному розвитку України, яке також має важливе значення для Китаю», – сказав китайський дипломат. «Отже, під час цього візиту лідери обох сторін обмінюються комплексними поглядами на теми взаємних інтересів», – додав він, не вдаючись у деталі. Також він заявив, що Китай стурбований протестами у Києві. «Ми приділяємо пильну увагу внутрішній ситуації в Україні, – сказав Хун Лей. – Ми сподіваємось та віримо, що всі партії в Україні можуть полагодити ці розбіжності шляхом обговорення, консультацій, забезпечення стабільності та єдності країни» [28].

Після повернення Януковича з Пекіна російське агентство міжнародної інформації «РИА Новості» запитало заступника міністра зовнішніх справ КНР Чен Гопіна, чи було підписано якісь кредитні угоди під час візиту Януковича до Пекіна, і дипломат відповів: «Ні, не було» [29]. Він додав, що «сторони підтвердили необхідність виконувати вже чинні угоди, а також заявили про можливість проведення переговорів про подальшу співпрацю між фінансовими структурами Китаю та України», і зазначив, що Китай вважає, що українська влада може стабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в країні [30]. Оскільки сказано це було у відповідь на питання про кредити, то можна припустити, що попередня домовленість про кредити таки існувала, але вона зірвалася через внутрішньополітичні проблеми Януковича.

Справді, Янукович не виправдав сподівань, що під час його президентства політичне становище в Україні буде стабільним і передбачуваним. І Пекін у тій ситуації вчинив дуже далекоглядно, погодившись на підписання документів про стратегічне

партнерство з Україною і водночас відмовивши Януковичу у кредиті. Це забезпечувало Пекіну можливість для насиченого і результативного діалогу з будь-якою владою України – хоч старою, хоч новою, – яким би не був подальший розвиток подій у Києві.

Але у влади КНР була й інша причина утриматися від надання фінансового порятунку режиму Януковича. Це – невиконання Києвом своїх зобов'язань за вже укладеними угодами.

Серед укладених за часів Януковича українсько-китайських угод найбільшою за обсягом обіцяного кредиту стала підписана наприкінці 2012 р. публічним акціонерним товариством «Державна продовольчо-зернова корпорація України» (ДПЗКУ) кредитна угода з Експортно-імпортним банком Китаю на отримання \$3 млрд. Цей кредит мав досить тривалу передісторію.

Спочатку 28 червня 2012 р. було підписано меморандум про взаєморозуміння між Міністерством аграрної політики та продовольства України та Ексімбанком Китаю щодо співробітництва в галузі пріоритетних проектів у сільському господарстві. Міністр аграрної політики та продовольства України Микола Присяжнюк повідомив тоді, що меморандум дасть можливість Україні залучити кошти в обсязі \$3 млрд на фінансування конкретних проектів у сільськогосподарському секторі [31]. Також міністр наголосив на ролі Януковича: «Підписання меморандуму про виділення \$3 млрд для розвитку аграрного сектора нашої країни – закономірне проміжне рішення в рамках співробітництва та домовленостей між керівниками наших країн» [32].

2 липня урядом був поданий законопроект про внесення змін до закону про держбюджет на 2012 р. Пропонувалося надати Кабінету міністрів в особі міністра фінансів право здійснити додаткові державні запозичення до спеціального фонду держбюджету на суму до 24,3 млрд грн (еквівалент \$3 млрд). У пояснювальній записці зазначалося: «Законопроект розроблено з метою забезпечення реалізації проектів у сфері сільського господарства, а саме: закупка китайських засобів захисту рослин, насіння для сільськогосподарських культур, сільськогосподарського знаряддя та іншої сільгосппродукції в Україну або продаж українських злакових культур до Китаю, будівництво заводу засобів захисту рослин, переробки органіко-мінеральних добрив та інші будівельні проекти в Україні, культивування землі, висадка та ін.» [33].

4 липня Верховна Рада ухвалила цей закон. Перший заступник міністра фінансів Анатолій

Мялковський, який представляв законопроект у сесійній залі, повідомив фінансові деталі: умови запозичень, запропоновані Ексімбанком Китаю, досить позитивні для України, тому що ставка буде шестимісячний Libor плюс 4,5%, термін погашення – до 15 років з п'ятирічним пільговим періодом. Мялковський пояснив, що запозичення вважатимуться здійсненими після підписання індивідуальних, так званих локальних кредитних угод протягом року. Згідно з рішенням уряду, сказав Мялковський, фінансування аграрного сектору здійснюватиметься як шляхом безпосередньої державної підтримки, так і на кредитній поворотній основі [34].

Наступного дня вийшло інтерв'ю Миколи Присяжнюка, який повідомив, що підписаний меморандум передбачає виділення китайським Ексімбанком у 2013 р. \$3 млрд. «Деталі співпраці зараз погоджують. Але можу сказати, що гроші виділятимуть траншами, – зазначив міністр. – Але кредити треба повертати. Українські ж реалії свідчать, що на етапі розрахунків проектів вони прибуткові та швидкоокупні, але на практиці часто виникають проблеми. Тому за попередніми домовленостями з китайцями кредити буде спрямовано аграріям як обігові кошти. Тобто це короткострокові проекти. Натомість Україна зобов'язується щороку постачати кукурудзу до Китаю в обсязі 2–2,5 млн т». Далі Присяжнюк уточнив, що «загалом формат співпраці з Китаєм – форвардне фінансування аграріїв у пікові періоди (жнива, посівна кампанія) для задоволення їх потреби в обігових коштах». Водночас він визнав: «Китайська сторона хоче від нас також і гарантій. Що це буде конкретно – домовленості поки що немає» [35].

Зрештою китайська сторона наполягла, що Україна повинна надати державні гарантії за рахунок бюджетних коштів. Однак у законі, ухваленому 4 липня, жодних державних гарантій з боку України не було передбачено. 30 липня Верховна Рада скасувала цей закон [36] і ухвалила інший, який збільшив граничний обсяг надання державних гарантій у 2012 р. на 24,3 млрд грн (тобто на обіцяну суму китайського кредиту) «для фінансування проектів у сфері сільського господарства з метою реалізації Меморандуму про взаєморозуміння щодо співробітництва в галузі пріоритетних проектів у сільському господарстві» [37].

13 серпня Кабінет міністрів України затвердив документ під назвою «Порядок та умови надання у 2012 р. державних гарантій для фінансування проектів у сфері сільського господарства» [38]. Цей документ регулював відносини, пов'язані з наданням

державних гарантій для забезпечення виконання зобов'язань за запозиченнями, залученими ДПЗКУ від Ексімбанку Китаю під державні гарантії.

У вересні Микола Присяжнюк повідомив, що угода з Ексімбанком Китаю про кредит на \$3 млрд в обмін на постачання кукурудзи може бути підписана у жовтні [39]. Проте цього не сталося.

24 жовтня було укладено генеральний договір про співпрацю між ДПЗКУ та Китайською національною корпорацією машинної індустрії та комплексних підприємств—China National Machinery Industry Complete Engineering Corporation (CMCEC). Тут необхідно уточнити, що, за даними самої цієї корпорації, у 2011 р. вона була реформована в Китайську національну корпорацію комплексних підприємств – China National Complete Engineering Corporation (CCEC) [40], але в українських повідомленнях про переговори, укладені угоди та інші взаємини з цією корпорацією вона ще довго називалася CMCEC.

Саме цій корпорації Україна мала поставляти зерно на виконання умов майбутнього кредиту. Що ж до самого кредиту, то переговори затягнулися. Нарешті 26 грудня 2012 р. Ексімбанк Китаю і ДПЗКУ підписали два кредитні договори на суму \$1,5 млрд кожен: перший – щодо постачання зерна, другий – щодо імпорту китайських товарів чи послуг [41].

Пізніше (у березні 2014 р.) сайт «Економічна правда» поділився відомостями про те, що якби наприкінці 2012 р. делегація на чолі з Миколою Присяжнюком не підписала в Китаї ці кредитні договори, то Присяжнюк втратив би посаду – її зайняв би представник «сім'ї» Януковича. «Саме в той момент відбувалася ротація в уряді – «зливання» старої гвардії. До влади прийшли переважно «сімейні» люди. На момент перебування аграрного міністра в Китаї наприкінці 2012 р. був готовий указ про його звільнення. Зрештою, все обійшлося, бо кредитні договори були підписані. А 28 грудня перший транш, \$1,5 млрд, надійшов на рахунки ДПЗКУ в Укресімбанку», – розповіло видання. За його інформацією, ДПЗКУ поклала кошти на короткостроковий депозит в Укресімбанку, звідти вони через Нацбанк і валютні облігації потрапили до Держказначейства. Більшу частину траншу уряд одразу витратив на забезпечення виплат Держказначейством. Так уряд закрив «дірку» в держбюджеті, яка утворилася в кінці 2012 р., і розрахувався з бюджетниками [41].

6 лютого 2013 р. Микола Присяжнюк повідомив, що ДПЗКУ отримала перший транш у розмірі \$1,5 млрд. За тодішнім курсом це складало

12 млрд грн. Міністр сказав, що в рамках кредитної угоди корпорація планує закупити 4 млн тонн зерна, з яких форвардні закупівлі складуть 2 млн тонн [42].

20 лютого Микола Присяжнюк повідомив, що перший транш кредиту Ексімбанку Китаю використано Україною відповідно до угоди з китайською стороною. «Ми отримали \$1,5 млрд. Усі ці кошти використано на підтримку аграрного сектора. 8 млрд грн ми направили на форвардні закупівлі зерна, а 4 млрд грн – на поставки кукурудзи. Це наші зобов'язання за угодою», – наголосив Присяжнюк. Він зазначив, що ДПЗКУ в рамках угоди планує придбати у вітчизняних аграріїв 2 млн т зернових на умовах форвардних контрактів і ще 2 млн тонн – за спотовими (прямими) контрактами. «Закупівлю за форвардом ми починаємо на наступному тижні, а спотові поставки зараз узгоджуються з китайською стороною», – поінформував міністр [43].

Коментуючи початок реалізації цієї угоди, «Економічна правда» повідомила, посилаючись на свого «співрозмовника в уряді», що перший транш позики надійшов ще 27–28 грудня 2012 р. «Навіщо це приховали? Мабуть, аби зайвий раз не хвилювати громадськість і не давати приводів для різноманітних гіпотез щодо використання цих коштів в кінці грудня, коли на казначейських рахунках було обмаль грошей», – зазначило видання. За твердженням його джерела в уряді, «обнародування інформації про отриманий від китайців транш спричинило сварку між міністром і віце-прем'єром Сергієм Арбузовим». Чому це так розлютило Арбузова, співрозмовник сайту не уточнив [44].

У будь-якому разі можна стверджувати, що саме Арбузов був тією ланкою, через яку Янукович контролював усі справи, пов'язані з китайським кредитом. 26 квітня Арбузов прийняв делегацію CMCEC. За повідомленням прес-служби Кабміну, обговорювалася підготовка до засідання комісії зі співробітництва між урядами України та КНР, інші двосторонні заходи, а також двосторонні інвестиційні проекти [45]. А 30 квітня Янукович своїм указом призначив Арбузова головою Української частини Комісії зі співпраці між Україною та КНР [46].

Окремо слід сказати про долю другого кредитного траншу у розмірі \$1,5 млрд. Китай обіцяв надати його на закупівлю Україною китайських товарів чи послуг. Були варіанти з будівництвом зрошувальних систем і придбанням засобів захисту рослин. Зокрема, 20 грудня 2012 р., неза-

довго до підписання кредитної угоди, директор департаменту землеробства Мінагрополітики Олександр Демидов повідомив: «Є напрацювання, щоб направити \$1,5 млрд кредиту Китаю на введення площ додаткового зрошення». За його словами, в результаті реалізації цієї програми площа зрошуваних земель в Україні збільшилася б на 550 тис. га. Крім того, Демидов уточнив, що \$100 млн пішло б на закупівлю техніки для забезпечення зрошення [47].

Однак до конкретних домовленостей щодо використання другого траншу справа так і не дійшла, тож ці гроші в Україну не потрапили, а залишилися в китайському Ексімбанку. Пізніше (у березні 2014 р.) агентство УНІАН дізналося деякі подробиці переговорів між ССЕС (колишньою СМСЕС) і ДПЗКУ щодо другого траншу, тобто щодо товарної частини китайського кредиту: «У розпорядженні УНІАН опинилася копія угоди між ССЕС і ДПЗКУ про надання останній коштів на придбання китайських товарів, необхідних для сільгоспвиробництва. Згідно з документом, Ексімбанк Китаю погодився видати експортний кредит на \$1,5 млрд, які має бути використано виключно для експорту ССЕС в інтересах ДПЗКУ сільськогосподарських матеріалів, а також обладнання, систем меліорації земель тощо. Гарантом виконання зобов'язань з української сторони виступило Міністерство фінансів. Ці кошти мало бути надано українській корпорації протягом 5 років, але щороку ДПЗКУ мала витратити не менше \$300 млн. Оплату ж, згідно з контрактом, здійснювала ССЕС, тобто Ексімбанк перераховував кошти китайському оператору, а той самостійно проводив закупівлі товарів, перелік яких готувала ДПЗКУ. Тим часом, згідно з аналітичною запискою, підготовленою для Мінагрополітики (є в розпорядженні УНІАН), ССЕС практично на 40% завищувала ціни на вироблені в КНР техніку, обладнання, засоби захисту рослин тощо. «У приватних розмовах представники ССЕС відзначали, що зазначена ситуація з завищенням цін пов'язана з необхідністю компанії віддавати так звані грошові відкати українським високопоставленим чиновникам, які приймали рішення щодо залучення китайської компанії до співпраці з ДПЗКУ», – сказано в документі. З огляду на необґрунтовано високі ціни на китайську продукцію, українська корпорація досі так і не скористалася коштами товарної частини кредиту» [48].

З осені 2013 р., за даними «Економічної правди», обговорювалася схема з придбання китайських засобів захисту рослин. Хотіли купу-

вати у ССЕС (колишньої СМСЕС) сировину і довести її до кондиції в Україні. Планували задіяти хімзавод «Зоря» у Рубіжному, який відносився до сфери впливу тодішнього віце-прем'єр-міністра Юрія Бойка (саме на тому хімзаводі Юрій Бойко розпочинав свою кар'єру, а згодом став його генеральним директором). Йшла мова і про аналогічні потужності в Ровеньках. Готували навіть законопроект, який підвищував мито на аналогічну імпорту продукцію. Це дозволяло усунути конкурентів під гаслом наповнення бюджету. За цією схемою, 2014 р. з Китаю мало надійти до України засобів захисту рослин на \$300 млн (тобто саме на ту суму, яку щороку мала витратити ДПЗКУ з товарної частини китайського кредиту). Ці плани теж залишилися нереалізованими і втратили актуальність після втечі Януковича [49].

Так чи інакше, але другий транш китайського кредиту не був «живими грошима», які опинилися б у розпорядженні позичальника. Оскільки китайська сторона наполягала на закупівлі за цей транш Україною китайських товарів чи послуг, то гроші цього траншу не можна було б «розікрасти» ні в якому сенсі. Можна було тільки отримати «відкати» від представників китайської сторони, а «розікрасти» можна було б хіба що китайські товари чи послуги, однак навряд чи така перспектива була дуже спокусливою. Тобто використання другого траншу виглядало складним організаційно і малопривабливим фінансово. До того ж цей транш був розбитий на п'ять частин – по \$300 млн щороку. Можливо, саме тому тодішня влада України не поспішала з реалізацією цієї можливості, внаслідок чого жодні переговори щодо використання другого траншу не призвели до конкретних домовленостей, і Україна його так і не отримала.

Але з першим траншем ситуація була зовсім іншою. Україна одразу отримала \$1,5 млрд у вигляді «живих» грошей за дуже низький відсоток. І на додаток до цього відкрила для своїх аграріїв китайський ринок зерна. За своєю важливістю цей успіх був сумірним із самим кредитом, адже пробитися на китайські ринки дуже важко. Тому угода з Китаєм могла дати дуже великий імпульс розвитку українського землеробства.

Необхідно уточнити, що на той момент діяв протокол фітосанітарних вимог щодо експорту кукурудзи з України до КНР, укладений між Міністерством аграрної політики та продовольства України та Генеральною адміністрацією нагляду за якістю, інспекції та карантину КНР 9 листопада 2012 р. Аналогічні протоколи щодо сої та ячменю було підписано набагато пізніше – 5 грудня

2013 р., під час останнього візиту Януковича до Пекіна. Микола Присяжнюк повідомив тоді, що «в наступному році триватиме підготовка протоколів фітосанітарних та інспекційних вимог щодо експорту ріпаку та пшениці з України до Китаю» [50]. Тобто майже до кінця 2013 р. ДПЗКУ могла постачати до Китаю лише кукурудзу. Але за умовами кредиту українська корпорація мала право постачати, з відома та згоди ССЕС (колишньої СМСЕС), різні зернові до третіх країн, сплачуючи при цьому китайській корпорації винагороду у розмірі \$5 за тону.

У березні 2013 р. почала діяти програма форвардних закупівель ДПЗКУ. Загалом корпорація повинна була закупити для Китаю продовольчу пшеницю та кукурудзу експортної якості обсягом 4 млн тонн, у т. ч. 2 млн тонн – на умовах форвардних контрактів. Однак плани виконання програми зривалися. У квітні цьому питанню присвятили селекторну нараду з аграріями за участі Арбузова. З'ясувалося, що бізнес не поспішає працювати з ДПЗКУ, оскільки умови форвардних закупівель надто здирницькі. «Корабель ДПЗКУ взяв на себе вантаж форвардних закупівель, але не розрахував своїх можливостей і почав тонути. З такими умовами контракту це не дивно», – розповів «Економічній правді» один з представників ринку. За його словами, за користування грошима треба платити по 100 грн з кожної законтракованної тонни. Ціни на зерно встановлюються на рівні «цін фіксингу» Аграрної біржі, а вони бувають нижчими від ринкових на 300–500 грн [51].

Між тим китайська сторона жадала сигналів, що умови контракту буде виконано вчасно й у повному обсязі. 19 червня Кабінет міністрів України підсилив свої гарантії у вищезгаданих «Порядку та умовах». Спочатку там було записано, що забезпеченням виконання зобов'язань позичальника є майнові права за контрактами, укладеними в рамках генерального кредитного договору. Тепер додався ще один спосіб забезпечення виконання зобов'язань – «право договірною списання коштів з рахунків позичальника, відкритих в обслуговуючому банку» [52]. Під позичальником малася на увазі ДПЗКУ.

Однак і після цього ДПЗКУ виконувала свої зобов'язання дуже повільно. Пізніше (у березні 2014 р.) журналіст Володимир Чопенко, який спеціалізується на аграрній проблематиці, провів власне розслідування і обнародував цікаві цифри і документи [53].

Зокрема, він зазначив: «Маршрути українського збіжжя легко простежити за даними мит-

ниці. Довідка про експортні операції ДПЗКУ за десять місяців 2013 р. з переліком покупців, найменуванням товару, країн призначення, кількості тонн і вартості рябить екзотичними покупцями, далекими від Китаю... За даними митниці, близько \$350 млн, отримані в рамках програми співробітництва у сфері АПК між Україною та КНР, ДПЗКУ використала не за цільовим призначенням, чим зірвала виконання програми. Важко було не помітити різкої зміни експортного вектору ДПЗКУ, яка за рахунок китайської позики відпрацьовувала давно накреслені «схеми» власного збагачення» [53].

23 жовтня президент ССЕС (колишньої СМСЕС) Сун Бай надіслав листа міністру Присяжнюку, у якому висловив стурбованість ситуацією. «Після того, як Україна одержала перший транш кредиту у розмірі \$1,5 млрд, ми зіткнулися з багатьма проблемами. Умови контракту передбачають експорт 4 млн т зерна. Враховуючи перший рік виконання контракту, ми пішли на поступки і підписали угоду про те, що експорт зернових у 2013 р. становитиме 2 млн тонн. Однак допоки обсяг поставок становив лише 180 тис. тонн», – скаржився Сун Бай. Він нагадав Присяжнюку, що успіх чи провал цього проекту впливатиме на розвиток двосторонніх економічних і торговельних відносин: «Цей проект політично значущий. Коли виникають непередбачувані перешкоди, ССЕС шукає шляхи їх усунення. Однак непереборним бар'єром є те, що ДПЗКУ продовжує експортувати зерно до третіх країн, навіть не інформуючи нас». Наприкінці свого листа президент ССЕС попередив українського міністра: «Несумісне і свавільне невиконання зобов'язань ДПЗКУ серйозно впливає на виконання нашого проекту. Якщо ми почнемо шукати юридичні шляхи розв'язання проблеми, то це негативно вплине на здорові стосунки між нашими країнами» [53].

У листопаді 2013 р. МЗС Китаю надіслало ноту посольству України у КНР, зазначивши, що українсько-китайські проекти співпраці в аграрній сфері обсягом \$ 3 млрд є стратегічними проектами, схваленими урядами двох країн. Однак, сказано у ноті, ДПЗКУ порушила положення угоди й одноосібно торгувала зерном з третіми країнами в обхід ССЕС. «У результаті намітилося помітне відставання від погодженого сторонами графіка. Ці дії, найімовірніше, можуть спричинити негативний вплив на виплату ДПЗКУ капіталу і відсотків за кредитом Ексімбанку Китаю. Тому ми висловлюємо з цього приводу стурбованість», – зазначається у ноті. Китайська сторона нагадала, що аграрна співпраця

повинна здійснюватися за суворого дотримання положень угод і контрактів. Кредит слід використовувати лише на реалізацію спільних проектів у рамках відповідно укладених угод. «Сподіваємося, що українська сторона наполяже на забезпеченні з боку ДПЗКУ тісної координації і взаємодії із ССЕС, активного освоєння ринку, гарантуватиме високоєфективну та високоякісну реалізацію проектів, виведе китайсько-українську сільськогосподарську співпрацю на новий рівень розвитку», – наголосило МЗС Китаю [53].

«Отже, з Китаю майже одночасно пролунали два тривожних дзвіночки. Один з них натякав, що у двері можуть постукати судові пристави. Однак ані аграрний міністр, ані інші відомства навіть не поворушилися, аби грудневий офіційний візит президента Януковича до Китаю пройшов без несподіванок. А вони таки сталися», – зазначив у своєму журналістському розслідуванні Володимир Чопенко. Несподіванкою, за його оцінкою, було те, що «крім десяти міждержавних угод, сторони не підписали жодної кредитної. Китай лише підтвердив обов'язковість виконання діючих угод і готовність до подальших перемовин щодо співпраці між фінансовими структурами обох країн» [53].

Про те, що Янукович мав під час візиту до КНР проблеми у зв'язку з невиконанням ДПЗКУ умов китайського кредиту, свідчить і те, що 12 грудня 2013 р., невдовзі після повернення Януковича з Пекіна, було змінено наглядову раду ДПЗКУ. Передусім рада ухвалила рішення випустити облігації на 900 млн грн. Як зазначалося на сайті ДПЗКУ, мета випуску – «фінансування закупівлі зерна на внутрішньому ринку». Виглядало дуже дивним, що позичити гроші хоче корпорація, яка вже має \$1,5 млрд китайської позики. Втім, ці облігації так і не було розміщено, як з'ясувала пізніше (у березні 2014 р.) «Економічна правда» у власному журналістському розслідуванні долі китайського кредиту [54].

У розслідуванні повідомлялися деякі подробиці, як витрачалися китайські гроші: «Корпорація витратила на закупки, можливо, трохи більше третини позики. Правда, у ДПЗКУ стверджують, що китайський кредит також ішов на забезпечення експорту зерна – зберігання, логістику, перевалку – та на виплату відсотків. Рахунки державної корпорації обслуговуються в Укрексімбанку. За даними джерел ЕП, на початку 2014 р. держбанк мав на своїх рахунках не більше \$ 500–600 млн. Чи всі гроші з рахунка ДПЗКУ – невідомо. Подейкують, що частина коштів китайського кредиту ще

наприкінці 2012 р. через валютні облігації потрапила у Держказначейство, а якась частина «розчирилася» у самій корпорації. Учасники ринку розповідали, як менеджери корпорації «вимивали» кошти. Купували в окремих компаній кукурудзу по \$300 за тонну, коли її реальна ціна на ринку була \$ 180 за тонну. Різниця у вигляді «відкату» поверталася. Це нескладно перевірити за договорами закупівель» [54].

Одразу після революції нова влада дізналася, що Китай має претензії до України за контрактом з ДПЗКУ. 25 лютого 2014 р. тодішній перший заступник голови комітету Верховної Ради з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією Геннадій Москаль повідомив, що Китай подав до Лондонського міжнародного арбітражного суду позов до України на відшкодування збитків на суму \$ 3 млрд за кредитною угодою з ДПЗКУ [55]. 27 лютого Арсеній Яценюк, виступаючи у Верховній Раді як кандидат на посаду прем'єр-міністра, повідомив: «По відношенню до України заявлена низка позовів про відшкодування кредитів і повернення коштів, які отримували уряд Азарова – Януковича. Так, зараз в міжнародних судах розглядається позов про повернення \$ 3 млрд, які були отримані під державні гарантії від Китайської Народної Республіки. Місце знаходження \$ 3 млрд не встановлено» [56].

Щоправда, швидко з'ясувалося, що інформація про суму позову була дуже перебільшеною. Китайська компанія справді подала проти українського партнера в арбітраж, але на невелику суму. Повідомлення про \$ 3 млрд компанія назвала «неточними». Це пояснення було розміщено 28 лютого на сайті китайської газети «Женьмін Жибао». «Неточність повідомлень сталася в результаті непорозуміння щодо деяких пунктів контракту між нами та українським партнером, між сторонами виникли деякі розбіжності, сума невелика, ці розбіжності зараз вирішуються в арбітражному суді», – стверджувалося на сайті газети. Поінформовавши про це, українське державне агентство «Укрінформ» поділилося власною інформацією: «Як стало відомо агентству, конфлікт почав назрівати ще кілька місяців тому і сягнув «апогею» в листопаді, при цьому сторони намагалися його врегулювати. Однак події на Майдані, а також прагнення не зіпсувати атмосферу державного візиту в Китай Віктора Януковича на початку грудня минулого року, затягнули з'ясування суттєвих і завадили досягти консенсусу» [57].

Слід зауважити, що китайська сторона прагнула не роздмухувати скандал навколо кредиту,

виданого ДПЗКУ китайським Ексімбанком. 26 лютого заступник міністра закордонних справ України Віктор Майко прийняв посла КНР в Україні Чжан Сіюня. У контексті повідомлень 25 лютого в окремих ЗМІ стосовно того, що КНР нібито вимагає повернення від України кредиту в \$ 3 млрд, посол Китаю наголосив на відсутності з боку офіційного Пекіна претензій щодо ходу виконання даного контракту і заявив про налаштованість китайської сторони на його подальшу реалізацію. У зв'язку з цим Чжан Сіюнь повідомив про запланований ближчим часом візит до Києва президента компанії ССЕС для проведення чергового раунду переговорів з ДПЗКУ щодо стану виконання даного контракту [58].

Зі свого боку, ДПЗКУ 26 лютого запевнила, що вона в повному обсязі виконує зобов'язання перед Китаєм за кредитом: «Так, із запланованих для експорту на 2013-2014 рр. 4 млн тонн зерна вже відвантажено за торговими угодами з КНР 2,6 млн тонн. Після недавнього отримання Україною фітосанітарних протоколів на експорт ячменю і сої, поставки зернових ДПЗКУ в КНР протягом 2014 р. зростатимуть». Також ДПЗКУ заявила, що вона не діє «в обхід» кредитних і торговельних угод з КНР. «Адже відповідно до угод з китайським оператором ССЕС, ДПЗКУ може експортувати зерно як безпосередньо до КНР, так і на ринки інших країн. Корпорація не отримувала ніяких позовних вимог в Лондонський міжнародний арбітражний суд і не бачить підстав для їх подання», – зазначила ДПЗКУ. Вона уточнила, що постачання зерна в інші країни не суперечить двостороннім угодам і обумовлене об'єктивними причинами. Адже до грудня 2013 р. з України на ринок КНР могла постачатися виключно кукурудза, імпорт якої регламентований в цій країні за обсягами і квотами. «Варто зауважити, що обидві сторони з самого початку домовилися уникати судових спорів. Рішення дискусійних і спірних питань між ДПЗКУ і її китайськими партнерами відбувається шляхом переговорів, консультацій, укладення додаткових угод і меморандумів», – заявила ДПЗКУ і запевнила, що немає підстав говорити про ризики невиконання Україною кредитних і торговельних угод з КНР [59].

11 березня новий міністр аграрної політики та продовольства України Ігор Швайка повідомив про звільнення голови правління ДПЗКУ Ігоря Якубовича, який обіймав цю посаду з січня 2013 р. Також міністр сказав, що в ДПЗКУ проведено масштабну ревізію. Що стосується виконання корпорацією зобов'язань перед Китаєм

щодо поставок зерна, то Швайка заявив: «Позову немає. Є складні відносини, були складні переговори за багатьма напрямками» [60].

21 березня Ігор Швайка повідомив, що аудиторі провели перевірку діяльності ДПЗКУ і підтвердили наявність претензій з боку Китаю щодо виконання контракту про поставки зернових. «Вже є інформація не від ДПЗКУ, у складі Якубовича і його заступників, а вже від аудиторів, які перевіряють діяльність, аналізують документи, і вже новий голова правління спілкується з представниками китайської корпорації. У нас дійсно є спірна ситуація з китайською корпорацією, – сказав Швайка. – Ми домовилися прийняти наступного тижня представника китайської корпорації для можливості врегулювання мирно цієї суперечки, оскільки різночитання мають все одно знаходити своє логічне вирішення. Ми зі свого боку робитимемо ті кроки, щоб інша сторона або відкликала свою заяву, або ми знайшли якийсь інший спосіб мирного врегулювання». Міністр також додав, що наступного тижня пройдуть зустрічі, «щоб з'ясувати, куди поділися 500 млн грн, виведені в офшорні корпорації» [61].

31 березня ДПЗКУ повідомила, що спірні питання між ДПЗКУ та ССЕС розглядає Міжнародна асоціація торгівлі зерном і кормами – Grain and Feed Trade Association (GAFTA). «Жодного позову Китаю до України на рівні держав не існує в природі. Є загальноприйнята в міжнародній торгівлі зерном процедура розгляду спірних питань між господарськими суб'єктами – ДПЗКУ та китайською корпорацією ССЕС», – стверджується в повідомленні. ДПЗКУ також наголосила, що не відповідає дійсності інформація про те, що нібито арбітраж розглядатиме претензії ССЕС до ДПЗКУ про нецільове використання китайського кредиту на постачання зерна. «GAFTA є організацією поза-судового комерційного арбітражу, і справи про використання коштів лежать поза її компетенцією. Більше того, ставити подібне питання має право навіть не корпорація ССЕС, а виключно кредитор в особі Ексімбанку Китаю, який, наголошуємо, не має на сьогодні жодних претензій щодо використання кредитних коштів», – зазначається в повідомленні. ДПЗКУ пояснила, що предметом розгляду в GAFTA є «спірні моменти в тлумаченні контрактів, які виникли між ДПЗКУ та ССЕС навколо певних обсягів зерна, торгівля якими відбувалась у 2013 р.». Стосовно ціни питання в арбітражі ДПЗКУ повідомила: «Йдеться про спірну комісійну винагороду, максимальна сума якої може сягнути \$ 7 млн. Навіть у випадку негативного для

ДПЗКУ розвитку подій, після проходження двох стадій арбітражу і гіпотетичного подальшого судового розгляду, ця сума покривається поточними прибутками від зовнішньоторгових операцій». Таким чином, наголосила ДПЗКУ, «не йдеться ні про які мільярдні претензії чи загрози державним гарантіям кредиту». Також ДПЗКУ запевнила, що існуючий комерційний арбітраж не зупиняє і не скасовує співпрацю між ДПЗКУ і ССЕС: «Він жодним чином не ставить під сумнів і не впливає на подальше виконання генерального договору з ССЕС, а також кредитного договору з Ексімбанком КНР. Ніхто і ніде не піднімає питання ані про припинення взаємної торгівлі зерном, ані про відкликання кредиту, ані про зупинку українсько-китайського проекту» [62].

Подальші відносини ДПЗКУ і ССЕС вже залежали від дій нової влади. Вона отримала у спадок від Януковича борг у розмірі \$1,5 млрд за китайським кредитом і зобов'язання перед ССЕС щодо щорічних поставок зернових, а також загрозу необхідності достроково погасити борг у разі невиконання зобов'язань, оскільки кредит було надано під державні гарантії.

Куди поділися \$ 1,5 млрд, отримані ДПЗКУ наприкінці 2012 р., залишилося нерозгаданою загадкою і через чотири роки після втечі Януковича. 3 липня 2018 р. заступник генпрокурора України Євген Єнін повідомив, що ГПУ у Пекіні домовилася про прискорене виконання пріоритетних запитів про міжнародно-правову допомогу у розслідуванні справи про розкрадання частини \$ 1,5 млрд кредиту, наданого ДПЗКУ китайським Ексімбанком. За словами Єніна, фігурантами даної кримінальної справи є посадовці ДПЗКУ [63].

У судовому порядку поки що доведено одну схему розкрадання китайського кредиту. 4 березня 2015 р. Господарський суд Запорізької області вирішив задовольнити позов ДПЗКУ і стягнути на її користь 162,32 млн грн з ПрАТ «Страхова компанія «Гарант Престиж». Як зазначається у рішенні суду, у квітні 2014 р. Державна фінансова інспекція за дорученням прем'єр-міністра Арсенія Яценюка провела перевірку ДПЗКУ та її 53 філій за 2013 р. і січень-березень 2014 р. Виявлено, що ДПЗКУ страхувала зерно від вогневих

ризиків та стихійних явищ за ставкою 4,62% річних. За період з 20 травня 2013 р. по 7 березня 2014 р. страхувальнику – компанії «Гарант Престиж» – перераховано 177,08 млн грн. З'ясовано, що 162,32 млн грн, тобто 11/12 суми, ДПЗКУ переплатила. Схема виявилася дуже простою. «Гарант Престиж» щомісяця виставляв ДПЗКУ платіж у розмірі усього річного договору – на 14,76 млн грн. ДПЗКУ щоразу сумлінно платила річний платіж – замість місячного у розмірі 1,23 млн грн. І так 12 разів поспіль. Тобто протягом 12 місяців ДПЗКУ сплатила страхову суму не за 12 місяців, а за 12 років.

Звісно, можна припустити, що це була звичайна помилка, несвідомо повторена 12 разів. Але є підстави вважати, що помилка була навмисною. СК «Гарант Престиж» зареєстрована у Донецьку. Після втечі Януковича газета «Дело» опублікувала розслідування «Страхова мафія», у якому віднесла «Гарант Престиж» до числа тих страхових компаній, які займалися не стільки страхуванням, скільки відмиванням грошей для «сім'ї» Януковича [64].

Висновки. Янукович, здобувши посаду президента України, отримав такі стартові можливості у діалозі з керівництвом Китаю, яких не мав жоден інший президент України. На самому початку своєї президентської каденції Янукович почув від китайського лідера пропозицію вивести відносини між двома країнами на рівень стратегічного партнерства. Об'єктивно це відкривало для України нові, неймовірні раніше варіанти зміцнення своїх позицій у стосунках як з Росією, так і з Заходом.

Для китайського керівництва головний сенс цього стратегічного партнерства полягав у можливості просувати в Україні свої технології, обладнання, інші товари та послуги, отримуючи навзаєм зерно та інше продовольство. Проте Янукович цими можливостями скористався лише частково – тією мірою, якою вони відповідали його пріоритетам. Вже в питанні про китайські кредити його позиція дисгармоніювала з позицією керівництва КНР. Це, власне, і стало причиною того, що було реалізовано лише невелику частину спільних планів, а решта їх залишилися на папері (у вигляді меморандумів, рамових угод тощо) або, ще гірше, замість користі принесли Україні додаткові дірки в бюджеті.

Список літератури:

1. Величко Д. Роль Президента України у сфері реалізації зовнішньої політики України: на шляху до підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. *Наукові записки Інститут законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 6. С. 27–31.
2. Шкляр Л. Сучасні пріоритети зовнішньої політики України. *Україна дипломатична*. 2011. Вип. 12. С. 610–621.
3. Dragneva R., Wolczuk K. The EU and the Yanukovich Regime. Palgrave Pivot, 2015. 148 p.

4. Kropacheva E. Ukraine's EU Integration During the Presidency of Viktor Yanukovich. University of Tartu, 2014. 22 p.
5. La Chine au chevet de l'Ukraine. URL: <https://www.letemps.ch/opinions/chine-chevet-lukraine> (дата звернення 15.10.2018 р.).
6. Костенко Ю. Від відносин дружби і співробітництва до стратегічного партнерства. *Україна дипломатична*. 2011. Вип. 12. С. 385–408.
7. Янукович здійснить візит до Китаю. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/yanukovich-zdiysnit-vizit-do-kitayu.html> (дата звернення 15.10.2018 р.).
8. Грищенко провів переговори з главою МЗС Китаю. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/1096002-grishchenko-proviv-peregovori-z-glavoju-mzs-kitayu> (дата звернення 15.10.2018 р.).
9. Китайське радіо висвітлюватиме візит Януковича до КНР 61 мовою. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/kitayske-radio-visvitlyuvatime-vizit-yanukovicha-do-krn-61-movoju.html> (дата звернення 15.10.2018 р.).
10. Делегація Януковича у Китай полетить трьома літаками. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/yanukovich-u-kitay-poletit-troma-litakami.html> (дата звернення 15.10.2018 р.).
11. Що Янукович робитиме у Китаї (програма візиту). URL: <https://tsn.ua/ukrayina/scho-yanukovich-robitime-u-kitai-programa.html> (дата звернення 15.10.2018 р.).
12. Візит Януковича до Китаю: підписано 13 двосторонніх документів на \$ 4 млрд. URL: <https://ua.korrespondent.net/business/1112503-vizit-yanukovicha-do-kitayu-pidpisano-13-dvostoronnih-dokumentiv-na-4-mlrd> (дата звернення 16.10.2018 р.).
13. Україна домовиться з Китаєм про мирне використання космічного простору. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/vizit-yanukovicha-do-kitayu-dast-poshtovh-spirvragi-v-kosmosi.html> (дата звернення 16.10.2018 р.).
14. В Україну прийдуть 4 млрд. дол. китайських інвестицій. URL: https://dt.ua/POLITICS/v_ukrayinu_priydut_4_mlrd_dol_kitayskih_investitsiy.html (дата звернення 16.10.2018 р.).
15. Україна домовилася активізувати міжурядові контакти. URL: <https://ubr.ua/ukraine-and-world/power/ukrana-domovilasja-aktivizuvati-mjuriadov-kontakti-86087> (дата звернення 16.10.2018 р.).
16. Андрій Ключев: Створена Міжурядова комісія – стратегічний майданчик для розвитку співробітництва між Україною та КНР. URL: http://meold.kmu.gov.ua/mines/control/uk/publish/article?art_id=165426 (дата звернення 16.10.2018 р.).
17. Партія регіонів зміцнює зв'язки з Компартією Китаю. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/partiya-regioniv-zmicnyuue-zv-yazki-z-kompartiyeyu-kitayu.html> (дата звернення 16.10.2018 р.).
18. Партія регіонів «побраталася» з китайськими комуністами. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/partiya-regioniv-pobratalasya-z-kitayskimi-komunistami.html> (дата звернення 16.10.2018 р.).
19. Ху Цзіньтао розпочав візит до України з відвідин Криму. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/hu-czintao-rochinae-vizit-do-ukrayini-z-vidvidin-krimu.html> (дата звернення 16.10.2018 р.).
20. Віктор Янукович та Ху Цзіньтао підписали Спільну декларацію про встановлення і розвиток відносин стратегічного партнерства між Україною і КНР. URL: <http://jurliga.ligazakon.ua/news/2011/6/20/44973.htm> (дата звернення 16.10.2018 р.).
21. Договірні-правова база українсько-китайських відносин. URL: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/ugodi_z_ukrain/chi/2095.html (дата звернення 16.10.2018 р.).
22. Закон України «Про ратифікацію Договору про дружбу і співробітництво між Україною і Китайською Народною Республікою» (15.05.2014 р.). *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 27. С. 2227. Ст. 920.
23. Лідери України і Китаю підписали Договір про дружбу і співробітництво. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/1586527-lideri_ukraiini_i_kitayu_pidpisali_dogovir_pro_druzb_u_i_spirvrobotnitstvo_1889296.html (дата звернення 16.10.2018 р.).
24. Договірні-правова база між Україною та Китаєм. URL: <https://china.mfa.gov.ua/ua/ukraine-cn/legal-acts> (дата звернення 16.10.2018 р.).
25. Україна та Китай підписали договір про дружбу і співробітництво та низку інших документів. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/mezhdu-ukrainoy-i-kitaem-segodnya-byli-podpisany-tri-memoranduma--05122013123500> (дата звернення 16.10.2018 р.).
26. Янукович розраховує на 8 мільярдів доларів інвестицій з Китаю. URL: https://dt.ua/ECONOMICS/yanukovich-rozrahovuue-na-8-milyardiv-dolariv-investitsiy-z-kitayu-133270_.html (дата звернення 16.10.2018 р.).
27. Янукович едет в Китай за кредитом в 10 млрд. долл. URL: <https://www.segodnya.ua/politics/yanukovich-edet-v-kitay-za-10-mlrd-479451.html> (дата звернення 16.10.2018 р.).
28. China noncommittal on aid for Ukraine during president's visit. URL: <https://www.reuters.com/article/us-china-ukraine/china-noncommittal-on-aid-for-ukraine-during-presidents-visit-idUSBRE9B30>
29. Пекін не укладав кредитних угод з Україною, – МЗС КНР. URL: <https://ua.112.ua/polityka/pekin-ne-ukladav-kreditnih-ugod-z-ukrayinoju-mzs-krn-2267.html> (дата звернення 18.10.2018 р.).

30. Візит до Китаю: Янукович каже про мільярдні інвестиції. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/12/131205_yanukovych_china_uk (дата звернення 18.10.2018 р.).
31. Китай профінансує український аграрний сектор на 3 млрд дол. URL: <https://economics.unian.ua/agro/668436-kitay-profinansue-ukrajinskiy-agrarniy-sektor-na-3-mlrd-dol.html> (дата звернення 18.10.2018 р.).
32. Мінагропрод хоче позичити у Китаю три мільярди доларів. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2012/07/2/328116/> (дата звернення 18.10.2018 р.).
33. Проект Закону про внесення зміни до Закону України «Про Державний бюджет України на 2012 рік» (щодо державних запозичень). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=43871 (дата звернення 18.10.2018 р.).
34. ВР разрешила Кабміну привлечь до 3 млрд долл. от Эксимбанка Китая – закон. URL: <https://minfin.com.ua/2012/07/04/615861/> (дата звернення 18.10.2018 р.).
35. Білоусова Н. Як правильно розіграти «родючий» козир? URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ekonomika/yak-pravilno-rozigrati-rodyuchiy-kozir> (дата звернення 18.10.2018 р.).
36. Постанова Верховної Ради України «Про скасування рішення Верховної Ради України про прийняття в цілому як закону проекту Закону України про внесення зміни до Закону України “Про Державний бюджет України на 2012 рік”» (30.07.2012 р.). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5197-17> (дата звернення 18.10.2018 р.).
37. Закон України «Про внесення змін до статті 6 Закону України “Про Державний бюджет України на 2012 рік”» (30.07.2012 р.). *Відомості Верховної Ради*. 2013. №31. Ст.367.
38. Постанова Кабінету міністрів України № 857 «Питання надання у 2012 році державних гарантій для фінансування проектів у сфері сільського господарства» (13.08.2012 р.). *Офіційний вісник України*. 2012. № 70. С. 9. Ст. 2836.
39. Угоду про китайські мільярди підпишуть в жовтні – Присяжнюк. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2012/09/20/336225/> (дата звернення 18.10.2018 р.).
40. China National Complete Engineering Corporation. Company Profile. URL: http://en.cmcec.com/gsgk_6382/gsjj/ (дата звернення 18.10.2018 р.).
41. Денков Д. Десять фактів про китайський кредит. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/03/27/7020517/> (дата звернення 18.10.2018 р.).
42. Україна отримала транш «аграрного кредиту» від китайського банку. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2013/02/6/360320/> (дата звернення 18.10.2018 р.).
43. Присяжнюк розповів, куди пішли китайські мільярди. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2013/02/20/362428/> (дата звернення 18.10.2018 р.).
44. Денков Д. Присяжнюк і кукурудза: хто заплатить за китайські мільярди. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2013/02/25/363052/> (дата звернення 19.10.2018 р.).
45. Арбузов вирішив активно залучати інвестиції з Китаю. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2013/04/26/373087/> (дата звернення 19.10.2018 р.).
46. Указ Президента України «Про внесення зміни до Указу Президента України від 27 жовтня 2010 року № 979» (30.04.2013 р.). *Офіційний вісник Президента України*. 2013. № 13. С. 4. Ст. 437.
47. Мінагропрод пустить кредитні мільярди на зрошення земель. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2012/12/20/351883/> (дата звернення 19.10.2018 р.).
48. Китайський аграрний кредит: сплошные риски и неустойка. URL: <https://economics.unian.net/agro/900422-kitayskiy-agrarniy-kredit-sploshnyie-riski-i-neustoyka.html> (дата звернення 19.10.2018 р.).
49. Денков Д. Уряд монополізує ринок агрохімії. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2014/01/15/412197/> (дата звернення 19.10.2018 р.).
50. Україна та Китай підписали протоколи на постачання вітчизняних сої та ячменю. URL: <http://a7d.com.ua/novini/14693-ukrayina-ta-kitay-pdpisali-protokoli-na-postachannya-vtchiznyanih-soyi-ta-yachmenyu.html> (дата звернення 19.10.2018 р.).
51. Денков Д. Чи заплатить Україна неустойку Китаю. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2013/05/29/377043/> (дата звернення 19.10.2018 р.).
52. Постанова Кабінету міністрів України № 432 «Про внесення змін до пункту 3 Порядку та умов надання у 2012 році державних гарантій для фінансування проектів у сфері сільського господарства» (19.06.2013 р.). *Офіційний вісник України*. 2013. № 48. С. 39. Ст. 1717.
53. Чопенко В. Продовольча провінція Китаю. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2014/03/27/431747/> (дата звернення 19.10.2018 р.).
54. Денков Д. Китайський зерновий позов. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2014/03/11/425890/> (дата звернення 20.10.2018 р.).
55. Китай судитиметься з Україною через невиконання контракту з постачання зерна на 3 млрд дол. URL: <https://economics.unian.ua/agro/889776-kitay-suditimetsya-z-ukrajinoyu-cherez-nevikonannya-kontraktu-z-postachannya-zerna-na-3-mlrd-dol.html> (дата звернення 20.10.2018 р.).

56. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України. 27 лютого 2014 р. URL: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5179.html> (дата звернення 20.10.2018 р.).
57. Танасійчук О. Про що судити китайцям з українцем? URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other-news/1625188-pro_shcho_suditi_kitaytsevi_z_ukraintsem_1913106.html (дата звернення 20.10.2018 р.).
58. Заступник Міністра закордонних справ України Віктор Майко прийняв Надзвичайного і Повноважного Посла Китайської Народної Республіки в Україні Чжан Сіюня. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/18383-zastupnik-ministra-zakordonnih-sprav-ukrajini-viktor-majko-prijnyav-nadzvichajnogo-i-povnovazhnogo-posla-kitajskoj-narodnoj-respubliki-v-ukrajini-chzhan-sijunya> (дата звернення 20.10.2018 р.).
59. Мінагропрод спростував інформацію про зрив поставок зерна до Китаю. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2014/02/26/422322/> (дата звернення 20.10.2018 р.).
60. У Держпродкорпорації провели кадрові ротації. URL: <https://economics.unian.ua/agro/895289-uderjprod korporatsiji-proveli-kadrov-rotatsiji.html> (дата звернення 20.10.2018 р.).
61. Кабмін підтвердив претензії Китаю щодо «зернового» контракту. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2014/03/21/430491/> (дата звернення 20.10.2018 р.).
62. ДПЗКУ: претензії китайської сторони – це лише 7 мільйонів доларів. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2014/03/31/432875/> (дата звернення 20.10.2018 р.).
63. Розкрадання «зернового» кредиту: Єнін каже, що Китай допоможе з розслідуванням. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2491935-rozkradanna-zernovogo-kreditu-enin-kaze-so-kitaj-dopomoze-z-rozsliduvannam.html> (дата звернення 20.10.2018 р.).
64. Страховая мафія: как в Нацкомфинуслуг отмывали деньги для «Семьи» и зарабатывали на страховщиках. URL: <https://delo.ua/economyandpoliticsinukraine/strahovaja-mafija-kak-v-nackomfinuslug-otmyvali-dengi-dlja-semi-232458/> (дата звернення 20.10.2018 р.).

Denysenko V.I. ATTEMPTS AT ENERGIZING UKRAINE-CHINA COOPERATION UNDER V. YANUKOVYCH'S REGIME

The article focuses upon the development of Ukraine vs People's Republic of China relationship over a scope of 2010–2014 as seen specifically from the President Victor Yanukovich's perspective. It is stated that the fourth President of Ukraine had unique opportunities to bring the bilateral arrangements to the next level due to the Chinese side's proposal to sign a strategic partnership. Raising PRC's impact in the post-Soviet area, the ongoing competition for Ukrainian active assets and technologies, as well as engaging Ukraine as a partner for the Chinese Silk Way project were the leading motives behind the PRC government's decision. Victor Yanukovich, in his turn, considered China first and foremost as a source of easily accessible financial support for internal needs, provided without any collateral political terms and conditions. Such an approach stood in a striking contrast to the Chinese investors' aims. It is defined that, in terms of credit expected, the USD 3 billion credit deal between the public joint-stock company "State Food and Grain Corporation of Ukraine" (SFGCU) and the Export Import Bank of China proved to be the largest one among the Ukraine-China bilateral agreements to be ever signed under Yanukovich. It was Ukraine's responsibility, under the terms of the agreement, to deliver 4 million tons of grain, i.e. corn, to the PRC. However, the Chinese credit assigned for the inner market purchase turned out to be partially spent for other agendas and partially stolen. As a result, the SFGCU found itself in a crosshair of international scandal due to a contract terms violation, which resulted in PRC government's decision to freeze new credit agreements and led to a considerable relationship regress. The article explores the investigation over SFGCU and the Regions Party top management's machinations with the Chinese funds following the Revolution of Dignity, as well as the process of reaching compromise with China in terms of overcoming the consequences of Yanukovich's actions in bilateral relations.

Key words: Victor Yanukovich, PRC, State Food and Grain Corporation of Ukraine, corruption, Ukraine-China relationship.

Желєзко А.М.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕНЬ КИЇВЩИНИ У НАУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК У 1918–1930-ТІ РОКИ

Метою статті є аналіз історико-краєзнавчої проблематики досліджень Київщини в науковій діяльності Всеукраїнської академії наук та її вплив на розвиток історичного краєзнавства 1918–1930-х років в Україні.

У статті виділено історико-краєзнавчі напрями досліджень у науковій діяльності Всеукраїнської академії наук зазначеного періоду. Доведено, що Всеукраїнська академія наук стала центром наукових досліджень не тільки Київщини, а й всієї України, незважаючи на складну політичну ситуацію та відсутність фінансування. Всеукраїнська академія наук відіграла провідну роль у зародженні й розвитку наукових напрямів краєзнавчих досліджень. Виявлено, що науковий доробок вчених став основою для вивчення регіональних особливостей Київщини в майбутньому. Завдяки своїй професійності вчені розробили нові наукові форми історико-краєзнавчих досліджень, поєднавши їх із громадськими, утворили дієві осередки, які стали на чолі краєзнавчого руху. Викладено історико-краєзнавчу діяльність різних секцій, підсекцій і комісій при Всеукраїнській академії наук. Окрему увагу приділено дослідженням нештатних науковців, яким історико-філологічний відділ Академії доручав спеціальні завдання систематичного характеру. Виявлено, що саме розвідки окремих позаштатних співробітників мають не тільки наукове, а й практично-пізнавальне значення, незважаючи на те, що більшість із них залишилася в рукописах, але цей доробок дозволяє оцінити їх особистий внесок в історико-краєзнавчі дослідження, що значно розширює базу для вивчення регіональних особливостей Київщини. Визначено концепцію створення Всеукраїнської академії наук, яка передбачала абсолютну незалежність від будь-якого впливу з боку державних органів на її внутрішнє життя та наукову діяльність.

Ключові слова: історико-краєзнавча проблематика, Київщина, Всеукраїнська академія наук (ВУАН), секції, підсекції, комісії краєзнавчого профілю ВУАН, наукова спадщина.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку історичної науки, в умовах розбудови незалежної України триває процес конструювання національного історичного нарративу, який повинен стати основою для формування національної свідомості й самосвідомості громадян. Тому першочергову роль відіграють завдання, що спрямовані на відродження історичної пам'яті нашого народу, відтворення об'єктивної картини процесу виникнення, розвитку й занепаду наукової, історико-краєзнавчої, просвітницької та культурної діяльності на території Київщини окремих науковців, різних секцій, комісій, бібліотек, які входили до системи Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН). У цьому контексті надзвичайно актуальним є вивчення досвіду й наукових напрацювань вчених, спадщина яких доповнює та розширює регіональні особливості в різних напрямках: історичному, географічному, етнологічному, культурному (обряди, звичаї), побутовому, охороні пам'яток старовини й мистецтва тощо.

Історико-краєзнавчі розробки (мікроісторії) відкривають перед історичною наукою широкі можливості дослідження багатогранності загальних процесів та особливостей, привнесених конкретною творчістю мас у місцевих умовах. Погоджуючись із теорією польської дослідниці історіографії Еви Доманської, вважаємо, що «мікроісторії пропонують візії локальних мікросвітів», де створюється таке знання про минуле, яке для особистості й спільноти як буде мати цінність виживання в критичних ситуаціях, так і сприяти певній етичній поведінці, що посилює почуття «спільної людськості», а також формує переконання, що варто бути людиною в будь-яких умовах [4, с. 7–8]. Саме такі дослідження є джерелом формування національної гідності й сприяють вихованню патріотизму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз історіографії проблеми дає змогу виокремити дисертаційні дослідження, які стосуються

загальної наукової діяльності ВУАН. Серед них варто зазначити таких вітчизняних дослідників: С.В. Старовойт [14], Л.А. Іващук [5], С.В. Набок [12], О.В. Юркова [21], Г.А. Вербиленко [1] та інші. Автори, чий дослідження узагальнено або фрагментарно викладають краєзнавчу проблематику: А.Ю. Теодорович [15], Л.Д. Федорова [17], М.Б. Парахіна [13], М.Ю. Костиця [11] тощо. Особливої уваги заслуговує дисертаційне дослідження Я.В. Верменич, в якому автор виклала теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні [2]. Значним внеском у розроблення тематики історичного краєзнавства стали дисертаційні дослідження краєзнавчого руху інших регіонів України: Чернігівщини (В.В. Ткаченко), Харківщини (О.О. Рябокобила), Полтавщини (І.В. Козюра) й багато інших.

Отже, аналізуючи стан наукового розроблення теми, слід зазначити, що історіографія проблеми лише частково й фрагментарно розкриває історико-краєзнавчу проблематику дослідження Київщини в науковій спадщині ВУАН зазначеного періоду.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз історико-краєзнавчої проблематики досліджень Київщини в науковій діяльності Всеукраїнської академії наук та її вплив на розвиток історичного краєзнавства 1918 – 1930-х років в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Всеукраїнська академія наук зіграла провідну роль у зародженні й розвитку наукових напрямів краєзнавчих досліджень. Закон про заснування Української Академії наук вийшов 14 листопада 1918 р. Цього ж року гетьманом П. Скоропадським був затверджений Статут, в якому говорилося, що Академія наук у Києві «як найвища українська наукова установа ставить собі на меті, окрім загальних наукових завдань, виучувати сучасне й минуле України, української землі й народу» [18, арк. 1].

Це були важкі часи: нестабільна політична ситуація, відсутність фінансування, денікінська окупація, голод. Але, незважаючи на скруту, Академія з перших днів свого існування дбала про виконання наукових завдань та організувала у всеукраїнському масштабі історико-краєзнавчі дослідження, а також вживала різні засоби для охорони пам'яток старовини й мистецтва [19, арк. 1].

Академія складалася з трьох відділів: перший – історично-філологічний; другий – фізико-математичний; третій – соціально-економічний.

У структурі ВУАН історико-філологічного відділу плідно працював ряд секцій, підсекцій і комісій краєзнавчого профілю.

Історична секція з історично-географічною підсекцією зробили вагомий внесок у розвиток краєзнавства. З перших днів існування головною секцією був академік Дмитро Багалій, після від'їзду Д. Багалія до Харкова головою став професор Олександр Грушевський, а після приїзду з-за кордону у 1924 р. – Михайло Грушевський, секретарем був Й. Гермайзе.

У секції проводили від 15 до 28 засідань на рік, під час яких визначалися напрями роботи й зачитувалися монографії. Робота співробітників секції була організована так, що кожен із вчених обирав для своїх досліджень якусь певну територію: Володимир Щербина займався вивченням південної Київщини, Леонід Добровольський досліджував північну Київщину.

Відокремлені студії з історії та історичної топографії Києва були передані спеціальній підкомісії в складі В. Щербини, К. Антонович, І. Каманіна, Л. Добровольського й В. Козловської. Члени комісії залучали до своєї роботи якомога більше місцевих жителів із різних провінцій. Як правило, це були вчителі, студенти або місцеві активісти, які цікавилися історією свого краю. Були розроблені інструкції щодо проведення досліджень і передані місцевим краєзнавцям у різних куточках регіону. Члени комісії збирали первинний матеріал у місцевих краєзнавців, часто проводили дослідження в різних формах самостійно [18, арк. 8].

Після вивчення та обробки матеріалу друкували наукові розвідки в часописі «Україна», в науковому збірнику історико-філологічного відділу, в збірнику «Київ та його околиці». Часто не вистачало коштів на друк, тому науковці писали свої роботи від руки. Зусиллями членів секції вийшов ювілейний збірник недрукованих студій члена-кореспондента Академії Володимира Щербини [3, с. 19].

Плідно працювала Комісія для складання археологічної карти України. Головою комісії був академік Микола Біляшівський. За перший рік своєї діяльності комісія підготувала до друку такі розвідки: «Розкопки біля с. Зарубинець Канівського повіту на Київщині», де знайдено рештки церкви князівської доби, й «Обслідування оселі домікенської доби в Липовецькому повіті на Київщині» [18, арк. 8]. Окрім того, підбирався та систематизувався матеріал для дослідження побуту князівської доби на підставі здобутків археології. У плани Комісії входило створити кабінет порівняльної археології. Але за відсутністю приміщення та зв'язків із фахівцями інших країн робота відкладалася на невизначений час. Члени Комісії

працювали над створенням бібліотеки, збирали й накопичували матеріал для археологічної карти України [18, арк. 9].

Археографічну комісію очолив професор Т. Сушицький. Посаду копійста-палеографа займала К. Лазаревська, вона копіювала манускрипти. За час свого існування комісія ухвалила до друку такі розвідки: «Водяні знаки українських фабрик»; «Канівська сотня по Рум'янцівському опису» (у 2-х частинах); «Стародавній Київ у його історично-топографічному розвитку» академіка М. Петрова; «Українська історіографія» академіка Д. Багалія; «Західноруські літописи як літературні пам'ятки» дослідив професор Т. Сушицький; «Решетилівське Учительне Євангеліє» 1670 р. було позичене Академією наук із рукописного книгосховища Софійського собору, переписане й підготовлене до друку. Також комісія збрала, опрацювала й ухвалила до друку «Записки історико-філологічного відділу ВУАН» у 2-х томах. До Записок увійшли твори: академіка М. Петрова «Київська Академія», професора Т. Сушицького «Оповідання про Михайлика й Золоті ворота та про Батія», професора І. Соколова «Українська церква та грецький Схід у XVI – XVII століттях», В. Модзалевського «Перший військовий підскарбій Роман Ракушка», критика й рецензії професорів В. Данилевича, А. Лободи, П. Зайцева та інших [18, арк. 10–11].

Софійська наукова комісія була створена за ініціативою Ф. Шміта 1921 р. із метою обстеження та реставрації Київського собору св. Софії XI ст. Головою комісії був академік Ф. Шміт, заступником Голови – професор Г. Павлуцький, секретарем – І. Моргілевський. Також до складу комісії входила група археологів, істориків. Науковці відтворили документальну історію собору, вготували архітектурні креслення, дослідили будівельні матеріали, техніку розпису. На жаль, члени комісії не встигли реставрувати собор у зв'язку з тим, що першого січня 1922 р. комісія була ліквідована через брак коштів. Стан Софії залишився незадовільний і тому існувала необхідність продовжувати роботи. Пізніше роботу відновили з новим складом комісії. Розписи стін собору новими дослідниками були визнані як «варварські» й майже весь олійний розпис XIX ст. знищили [20, арк. 12–13].

У фондах ВУАН Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського зберігалась стаття професора, мистецтвознавця, археолога й художника М. Макаренка «Скульптура і різьбярство Київської Русі в домон-

гольську добу» в київському збірнику історії та археології побуту й мистецтва. У статті автор викладає художнє багатство й красу Софійського собору часів Київської Русі, описує кожну деталь капітелей собору, показує майстерність візантійських майстрів, а також із боєм у серці зазначає, що за всю його історію детальний опис різьбярських робіт містить тільки одна збірка Павла Алеппського XVII ст., яка недбало переховується в соборі [6, арк. 4].

Поряд із роботою комісій історико-філологічний відділ давав спеціальні наукові доручення поодиноким позаштатним ученим, доручаючи їм різні наукові завдання систематичного характеру.

Професор В. Барвінок займався описом церковнослов'янських книг і стародруків із київських бібліотек і тих, що зберігалися в Набережно-Нікольській церкві на Подолі. На основі передмов і присвят, які містилися в описаних виданнях, він підготував до друку наукову розвідку «Передмови до українських церковнослов'янських видань XVII ст.» [18, арк. 13].

Дослідник М. Новицький збирав архівні матеріали, що стосувалися біографії Тараса Шевченка та його доби. Він перевіряв і копіював з автографів текст «Кобзаря» та збирав матеріал до біографії та видання збірника листів поета, використавши для цього матеріали з місцевих архівів і музеїв.

В. Пархоменко студіював історію м. Києва до монгольської доби й вивчав твори академіка М. Петрова з історії та топографії Києва. Результатом його досліджень стали такі розвідки: «Про Аскольда і Діра», «Про східні культурні впливи у Києві в XI ст.», «Про загальне історичне значення Києва за старих часів», «Про боротьбу полян з деревлянами у X ст.»

Професор В. Резанов працював над історією українського театру й драми. Результатом його роботи стала монографія «Українська драма» [20, арк. 16].

Головним завданням професора І. Соколова була підготовка до друку наукових матеріалів для написання історії духовної культури на основі актових книг Київського Центрального архіву при університеті святого Володимира. Матеріалів знайдено надзвичайно багато, вони містили різноманітну тематику, але були розпорошені серед багатющого зібрання документів архіву. Дослідження І. Соколова містить відомості про духовну культуру України XVI – XVII ст.: у ньому визначено стан шкільної справи не тільки в регіоні, а й по всій країні; встановлено відношення до освітян із боку уряду й громади; викладено пошуки моральних

цінностей і релігійні настрої серед українців; відтворено соціальний стан і побут мешканців Київщини в контексті історичної дійсності XVI – XVII ст. [18, арк. 12].

За дорученням Комісії з дослідження народного (звичаєвого) права співробітником В. Дронниковим було знайдено й перевезено до Академії архіви колишніх Глевахського й Будаєвського волосних правлінь 1881–1917 рр., які склалися зі справ і книг для запису волосних судів, збірок волосних і сільських постанов і книг для запису заповітів. Матеріал був систематизований і записаний на 418 картках. На його основі М. Товстоліс підготував до друку наукову роботу на тему «Звичаєво-спадкове право в Київському повіті» [20, арк. 29].

У 1924 р. на батьківщину повертається М. Грушевський. З поверненням вченого не лише завершується формування його наукової школи, але й реалізується один із найважливіших дослідницьких принципів: «відродження районного дослідження українського життя, розпочатого з ініціативи В. Антоновича». Його втілення відбулося у створенні й діяльності чотирьох комісій порайонного дослідження України – Києва й Правобережної України (голова В. Щербина), Лівобережної України й Слобожанщини (Й. Гермайзе), Полудневої (Південної) України (М. Ткаченко) й Західної України (Ф. Савченко) [16, с. 97].

Михайло Грушевський почав видання порайонних збірників, що мали хронологічне продовження попередніх монографій з історії регіонів, зокрема Київщини й Чернігівщини. Ставши на чолі Археографічної комісії, він видав «Український Археографічний Збірник», який Академія планувала надрукувати ще в 1918 р. У першому томі, що вийшов у світ у 1926 р., є збірка матеріалів з історії м. Києва. Також у цьому році вийшли збірники «Київ та його околиці» та ювілейний збірник недрукованих студій члена-кореспондента Академії проф. В. Щербини, відомого знавця минулого Київщини, під заголовком «Нові студії з історії Києва» [22].

І. Бойко вивчав Переяславщину, зокрема село Ядлівка XVIII ст. Дослідник виявив маловідомі факти з життя та занять жителів села за доби Гетьманщини. Ядлівку подарував І. Мазепі Петро І, коли той перебував у Москві в 1689 р. І. Мазепа передав його на утримання шпиталю при Києво-Печерському монастирі. У селі процвітало ткацьке ремесло. Дослідник встановив цікавий факт щодо співвідношення (1,6:1) козаків підпомічників і козаків виборних у селі. Це значно відрізняло Ядлівку від інших сіл [8, арк. 28]. Також І. Бойко

дослідив Баришівку. Результатом його розвідки став історико-географічний нарис «Місто Баришівка у XVII – XVIII століттях». З його розвідки можна зробити такі висновки: Баришівка у XVIII ст. була старшинським містом; мешканці міста займалися торгівлею, промислами (гуральництвом, кушнірством), у незначній мірі – хліборобством; торгували переважно вином і ремісничим крамом місцевого виготовлення [7, арк. 78].

Дослідник Л. Добровольський провів серію розвідок м. Києва та його околиць. Наукову історичну значущість представляють розвідки про Китаїв біля Києва (з 1925 р. Китаїв фігурує як село) й про Хотівську околицю Києва [9, арк. 11]. Його стаття «Із прошлого Хотовської околиці» стосується старовинних топографічних назв, що містить відомості про перші згадки поселень, властивості ґрунтів та історичні пам'ятки, що збереглися із часів литовського панування. Вперше було здійснено дослідження історії заселення сіл Гатне, Крюківщини, Юрівки, Поштової Віти, Хотова, Феофанії. У Поштово-Вітенському городищі було знайдено монети князя Володимира Ольгердовича XIV ст. [10, арк. 26].

Отже, історико-краєзнавча проблематика вчених ВУАН і позаштатних науковців, що досліджували Київщину й інші регіони, незважаючи на політичну нестабільність і фінансову скруту, була колосальною та багатогранною, яка досягла всеукраїнського масштабу. Робота Академії орієнтувалася на загальнолюдські цінності. Концепція створення ВУАН, сформульована її творцями, передбачала повну незалежність від будь-якого впливу з боку державних органів на її внутрішнє життя. Але драматичні обставини позначилися на її долі.

У другій половині 1920-х рр. статус Академії та її творців поступово змінюється, це було зумовлено рішучою «реформаторською» політикою партії. У 30-х роках ХХ ст. відбувається науково-організаційний і кадровий розгром ВУАН. Заборонено видання історико-краєзнавчої літератури, багато українознавчих напрямів замінено на вульгарно-ідеологізоване суспільствознавство. Розпочалися варварські репресії проти науковців. Історична пам'ять українського народу опинилася під загрозою знищення.

Висновки. Всеукраїнська академія наук стала центром наукової діяльності в Україні, зіграла провідну роль у зародженні й розвитку наукових напрямів історико-краєзнавчих досліджень. Розвідки комісій історико-краєзнавчого характеру й окремих дослідників показали, що їх тематика й напрями були різноманітними й масштабними.

Науковий доробок вчених значно поповнив і розширив базу для вивчення регіональних особливостей Київщини й інших регіонів. Завдяки своїй професійності вчені розробили нові наукові форми історико-краєзнавчих досліджень, поєднавши їх із громадськими, утворили дієві осередки, які стали на чолі краєзнавчого руху. Проте політичні умови, відсутність фінансування та

нищівні скорочення заважали отриманню значних результатів, хоча в краєзнавчій галузі було зібрано блискучу когорту вчених, які працювали самовіддано. Завдяки наполегливій і самовідданій праці науковців історико-краєзнавча діяльність різних секцій і комісій при ВУАН вивела на новий науковий рівень краєзнавство й заклала фундамент для подальшого його розвитку.

Список літератури:

1. Вербиленко Г.А. Комісії порайонного дослідження історії України при ВУАН: створення, функції, архів. *УІЖ*. Київ : «Дієз продукт», 2008. Вип. 6 (№ 483). С. 46–57.
2. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні: теоретико-методологічні проблеми : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 ; НАН України, Інститут історії України. Київ, 2005. 454 с.
3. Данилевич В.Ю. Археологічна минувшина Київщини (з портретом, таблицями та мапами). *Збірник історико-філологічного відділу*. Ч. 31. Київ, 1925. 173 с.
4. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. Київ : Ніка-Центр, 2012. 264 с.
5. Івашук Л.А. Архівні фонди музейних установ гуманітарного циклу Всеукраїнської академії наук (1918–1934 рр.) : монографія. Київ, 2012. 350 с.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. X. Спр. 14853. 7 арк.
7. ІР НБУВ. Ф. X. Спр. 11508. 78 арк.
8. ІР НБУВ. Ф. X. Спр. 11509. 28 арк.
9. ІР НБУВ. Ф. X. Спр. 4212. 11 арк.
10. ІР НБУВ. Ф. X. Спр. 11620. 26 арк.
11. Костриця М.Ю. Краєзнавча діяльність Українського наукового товариства та комісій ВУАН. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Географія»*. Вінниця, 2006. Вип. 12. С. 227–234.
12. Набок С.В. УАН / ВУАН у 1918–1928 рр. Антропологічний вимір : автореф. ... дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя : Бв, 2012. 20 с.
13. Парахіна М.Б. Діяльність етнологічних центрів ВУАН у 1920-х – на початку 1930-х рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2003. 209 с.
14. Старовойт С.В. Видавнича діяльність Національної академії наук України у 1918 – 1933 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 ; НАН України, Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського. Київ, 2003. 19 с.
15. Теодорович А.Ю. Історико-краєзнавча діяльність установ історичного профілю Всеукраїнської академії наук в 20-х роках ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2002. 19 с.
16. Ткаченко В.В. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20–30-х рр. ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернігів, 1995. 178 с.
17. Федорова Л.Д. Охорона пам'яток історії та культури у Наддніпрянській Україні: форми й напрями, теоретично-правові засади (1870-і – 1910-і рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. 492 с.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВ України). Ф. 166. Спр. 451. 634 арк.
19. ЦДАВОВ України. Ф. 166. Спр. 456. 195 арк.
20. ЦДАВОВ України. Ф. 166. Спр. 452. 37 арк.
21. Юркова О.В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1998. 289 с.
22. Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. Київ : УАН, 1926. 16 с.

Zheliezko A.M. HISTORICAL AND REGIONAL STUDIES PROBLEMS OF THE KYIV REGION IN THE SCIENTIFIC ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES IN 1918–1930S

The aim of the article is to analyze the problems of historical regional ethnography Kyiv region in the scientific activity of the Ukrainian Academy of Sciences and its influence on the development of historical regional ethnography of 1918–1930s in Ukraine.

The article describes the historical regional ethnography areas of research in the scientific activities of the Ukrainian Academy of Sciences of this period. It is proved that the Ukrainian Academy of Sciences has become a center of scientific research not only in Kyiv region, but also in all regions of Ukraine. Despite the complexity of the political situation and the lack of funding, the Ukrainian Academy of Sciences has played a leading role in the emergence and development of scientific areas of historic regional ethnography research. It was revealed that the scientific works of scientists became the basis for studying the regional features of Kyiv region in the future. Due to their professionalism, scientists have developed new scientific forms of historical regional ethnographic research, combining them with public, formed effective centers, which became the head of the historical regional ethnography movement. The historical and ethnographic activity of various sections, subdivisions and commissions at the Ukrainian Academy of Sciences is covered. Particular attention is paid to the research of non-staff scientists, to whom the historical and philological department of the Academy entrusted special tasks of a systematic nature. It was found that the research of individual scientists has not only scientific but also practical and cognitive meaning, despite the fact that most of them remained in manuscripts. But these works allow us to assess their personal contribution to historical and regional research, which significantly expands the basis for studying the regional features of Kyiv region. The concept of creation of the Ukrainian Academy of Sciences, which provided absolute independence from any influence of state bodies on its internal life and scientific activity, is defined.

Key words: *historical and regional research problems, Kyiv region, Ukrainian Academy of Sciences, sections, subdivisions, commissions of regional ethnography of the Ukrainian Academy of Sciences, scientific heritage.*

Жовта І.І.

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ДОСВІД РОБОТИ КЛАСНИХ ДАМ У КИЇВСЬКОМУ ІНСТИТУТІ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ І ЇХНІ ВІДНОСИНИ З ВИХОВАНКАМИ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті розглядається досвід роботи класних дам у Київському інституті шляхетних дівчат у XIX – на початку XX ст. Показано соціальне становище, походження цих жінок і причини, через які панянки обирали цю професію. Виокремлено права й обов'язки класних дам, умови, переваги й недоліки їхньої роботи, зокрема їхнє утримання в інституті, проживання, зарплата, регламентація вільного часу. Особливу увагу приділено відносинам класних дам із керівницею інституту, яка контролювала їхню роботу й чие заступництво, за нашими припущеннями, сприяло кар'єрному росту наставниць. Також розглянуто взаємини з іншим інститутським персоналом, а саме з інспектором класів і вчителями. У класних дам із навчителями періодично траплялися робочі конфлікти. Розкрито тему відносин класних дам між собою та показано, що відсутність солідарності між наставницями впливали на вихованок закладу. Найбільше уваги в статті приділено взаєминам класних дам з інститутками. Постійне «муштрування» підопічних, заборона на веселощі, притаманні дітям, слідування за їх думками, поводження з ними без тепла й любові викликали негативне ставлення більшості дівчат до класних дам. Ті вихованки, котрих обожнювали в інституті, які були фаворитками класних дам, поважали наставниць за доброзичливість і допомогу. Викладено моменти спільного проведення часу вихованок і класних дам, які подобались обом групам. Визначено, що найкраще класним дамам працювалось у період урочистостей і свят, незважаючи на збільшене робоче навантаження. Найважчими робочими буднями для класних дам були дні після довгих канікул вихованок. Це пояснювалось тим, що дівчат було важко налаштувати на навчання після довгого домашнього відпочинку. Також труднощі в праці для наставниць виникали під час об'єднання двох різних класів, коли їм доводилося знайомитися з новими інститутками й налагоджувати комунікацію.

Ключові слова: класна дама, інститутка, Київський інститут шляхетних дівчат, Відомство закладів імператриці Марії, досвід роботи, жіноча історія.

Постановка проблеми. На українських землях у складі Російської імперії в XIX – першій третині XX ст. для жінки не було такого розмаїття професій, де вона могла працювати й реалізувати себе, як нині. Найдоступнішим варіантом для тогочасних панянок була праця на педагогічній ниві – вчителькою чи домашньою наставницею, або ж іншим персоналом у дівочій школі, наприклад, класною дамою, якщо йдеться про такий закритий жіночий навчальний заклад, як Київський інститут шляхетних дівчат, на навчання в який віддавали дівчат із трьох губерній: Київської, Подільської та Волинської. Професія класної дами була не менш важлива, бо на їхніх плечах лежало виховання та навчання молодого покоління дівчат, з яким вони проводили чи не найбільше часу в порівнянні з учителями чи іншими інститутськими співробітниками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність класних дам побіжно згадується в контексті повсякдення вихованок інститутів у таких дослідників, як В.В. Пономарьова [11, 12, 13], Л.Б. Хорошилова [11], М.Ю. Хохлова [17], які розповідають про вихованок інститутів, їхні буденні практики дівчат, гігієну, заняття гімнастикою, відзначення новорічних свят, про їхню бібліотеку тощо. Дослідниця М.Р. Чорна [19] проаналізувала інститутське виховання з погляду гендерних візій і моральності тогочасних панянок, зокрема й інституток. Загалом, тема, присвячена розкриттю роботи класних дам, не досить викладена в сучасній українській і зарубіжній історіографії у зв'язку зі становленням і поширенням студій з історії повсякдення та гендерної історії. Автор статті робить першу спробу розробити проблему.

Постановка завдання. Завданням статті є реконструкція досвіду роботи класної дами та її відносин із вихованками на матеріалах Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – першій третині XX ст. Наші розвідки базуються на статутах Київського інституту шляхетних дівчат (1834 р.) і Відомства закладів імператриці Марії (1855 р.), які дозволяють розкрити умови праці класних дам, їхні права й обов'язки. Цінними джерелами є спогади вихованки М.М. Воропанової [3] і М.О. Тулуб [15], які показують суб'єктивний погляд вихованок на їх наставниць. Не менш важливі в розкритті буденних практик класних дам їхні звіти про поведінку інституток (перша третина XX ст.), що показують ставлення класних дам до інституток та їхній досвід роботи. Для нас важливі літературні твори – автобіографічний роман «Без коріння» Н.А. Королеви [8], котра описала життя в Київському інституті шляхетних дівчат із власного досвіду, й повість «Хмари» І.С. Нечуя-Левицького [10], в якого одні з головних героїв навчалися у цій жіночій школі. Особливого значення художня література набуває як джерело культурологічної інформації про повсякдення. Ми сприймаємо ці твори як джерела, бо вони віддзеркалюють думку про інститутське навчання та показують інститутське життя зсередини, тобто, за словами дослідника І.А. Манкевича, є джерелом культурологічної інформації про повсякдення [9, с. 23]. Ми використовуємо загальноживані наукові методи, серед яких мікроісторичний аналіз. У розкритті теми відносин класних дам і вихованок послуговуємось концепцією П'єра Бурдьє про педагогічне насилля, основна ідея якої полягає у визначенні педагогічного впливу як насилля, коли одні групи нав'язують культурні й символічні практики іншим [1]. Під час дослідження джерел (особливо звітів класних дам) використовуємо контент-аналіз.

Виклад основного матеріалу. Умовно класних дам можна розподілити на дві групи: «слов'янки» й «іноземки» або «чужинки» – французьки, німкені [8, с. 101–102]. Якщо підрахувати, скільки іноземок працювало в інституті за перші 50 років його існування, спираючись на наведені в М.М. Захарченка прізвища класних дам, то їх буде 10 % від загальної кількості наставниць [6, с. 113–114]. Переважно класними дамами ставали дівчата дворянського походження. В Інструкції керівницям місцевих навчальних закладів і членам місцевих рад із навчальної та господарської частини 1847 р. директоркам рекомендувалося набирати в класні дами вдів, які здобули інститутське навчання, або

дівчат, які мали досвід роботи з дітьми [16, с. 79]. У повісті І.С. Нечуя-Левицького «Хмари» знаходимо такий опис класних дам Київського інституту шляхетних дівчат: «Одна була дівуля сорока год, друга була так само дівуля сорока п'яти год, а третю, розведену з чоловіком <...>» [10, с. 114]. Ще в цьому творі є цікавий фрагмент, де йдеться про доньку священнослужителя, професора Київської духовної академії Воздвиженського, яку ніхто не брав заміж, тому її батьки вирішили просити для неї місце класної дами в Київському інституті. Це був для них найкращий вихід із ситуації [10, с. 364]. У «Без коріння» Н.А. Королевої міститься фрагмент опису класних дам – іноземок, добре освічених, а також «московок» – жінок-сиріт 30–40 років. Останні з перелічених навчалися в інституті на держаному утриманні за заслуги батька перед вітчизною, а потім, не маючи змоги кудись прилаштуватися, залишались при школі пепін'єркою, згодом «допомічною дежурною», і вже далі – класною дамою. Н.А. Королева вказала, що такі класні дами не любили свою роботу й дівчат, бо в них не було приємного минулого й вони не могли надіятися на хороше майбутнє: «<...> що минуло, було без приємних спогадів, без подій, без усміху, без бур, повне сірої нудьги й морочливого гарчання у відповідь на дрібні, але колючі пустощі дівчат» [8, с. 102]. З одного боку, можемо погодитися з цією фразою української письменниці, деякі жінки залишались в інституті на все життя, але з іншого боку, далі наведемо приклади класних дам, які побудували успішну кар'єру, працюючи на високих посадах в інших жіночих школах. Як бачимо, класними дамами ставали дівчата чи жінки, котрі не мали іншого вибору або ж рятувалися від складної життєвої ситуації, зокрема фінансової скрути.

За Статутом Київського інституту шляхетних дівчат 1834 р. класні дами – помічниці керівниці інституту, підпорядковані їй. Їхня діяльність була спрямована на виховання дівчат і догляд за ними, а також на виконання різних доручень директорки жіночої школи закритого типу відповідно до їх посадових вимог [4, с. 143]. Так, у «Київських єпархіальних відомостях» описано імператорський візит до інституту 1870 р., і замість директорки закладу Є.Д. Голубцової (1851–1871 рр.), яка була при смерті, імператрицю супроводжувала класна дама [18, с. 691]. Класні дами при Є.Д. Голубцовій – А. Спаська, Н. Полякова, А. Матвєєва, А. Сенаторська, Ю. Гедеонова – стали головними доглядачками й керівницями при інших навчальних осередках, таких як Києво-Фундуклеївська,

Києво-Подільська гімназії та Київське єпархіяльне училище [6, с. 41]. Тож, за нашими припущеннями, лояльне ставлення керівниці інституту до деяких класних дам та її заступництво давало їм змогу зробити успішну кар'єру в майбутньому.

Класні дами, спостерігаючи за класом, працювали в парі. На кожен клас їх було двоє. Кожна з них, по черзі, повинна була перебувати в класі під час навчання, під час повторення уроків і прогулянок дівчат. Якщо класна дама відлучалася на певний час із поважної причини від інституток, то вона передавала свої обов'язки одній із «сірих» дівчат – помічниці з класу. Іншу класну даму могла залучити директорка для своїх доручень. Але ці завдання не мали займати весь її день, бо кожна класна дама могла використовувати ще півдня для власних справ. Зокрема вона могла відлучитися з інституту на кілька годин, повідомивши про це керівницю [4, с. 143]. Н.А. Королева згадала про відпочинок класних дам між п'ятою та шостою вечора, коли дівчата трьох старших класів залишалися з однією наставницею, котра сиділа в коридорі, читаючи якийсь роман або плетучи мереживо [8, с. 49]. Тобто в класних дам був вільний від роботи час, і за статутом простежується його чітка регламентація.

Перевагою праці класної дами було цілковите утримання в інституті. У дівочій школі вони ночували або у власних кімнатах, або в дортуарах вихованок, коли чергували [4, с. 143–144]. Їжу, світло, опалення їм надавали, як і кошти на пудру, перуки й на свічки, згідно зі старовинними статутами [8, с. 101]. Також із 1866 р. у штатній таблиці показано суми, які надавалися класним дамам на помешкання – 60 руб. сріблом кожній. Зарплата становила 1842 р. – 186 руб. сріблом, 1852 р. – 200 руб. сріблом, а 1866 р. – уже 300, і додатково зазначена сума на квартиру [6, с. 69, 71, 73, 76]. За кожні п'ять років служби нараховувалися додаткові гроші за вислугу років. Класні дами, як і інші працівниці інституту, могли просити відпустку на місяць і більше у зв'язку з особистими обставинами чи іншими потребами, але не більше, ніж чотири місяці. Протягом першого місяця відпустки зарплата зберігалася, видавалось їй «утримання» – грошова допомога. Окрему суму класні дами отримували, коли нагороджувались відзнаками за службу, а також після 25 років праці мали право на пенсійне забезпечення [16, с. 57–59]. Також вони мали можливість працювати довше: 30, 40 років. У них була своя уніформа – темно-синя сукня на кожен день, світло-блакитна – на свята [8, с. 102].

Окрім директорки, на роботу класної дами могли впливати інспектор класів і член Ради з наукової частини. У статуті йдеться про те, що, якщо своїми розпорядженнями класні дами якось заважали навчальній успішності учениць, то інспектор класів мав про це повідомляти члену Ради з наукової частини [4, с. 138]. М.М. Воропанова в спогадах писала, що класні дами в молодших класах активно брали участь у заняттях дівчат, але часто їхні вимоги суперечили вказівкам учителів, що заважало успіхам вихованок. На жаль, випускниця інституту не вказала, про які дії наставниць ішлося [3, с. 258]. Свою чергою класні дами мали змогу висловлювати свої думки, якщо вважали некоректною роботу інших службовців інституту, що стосувалася дівчат. У звіті 1908 р. про поведінку дівчат двоє класних дам скаржилися на вчителів, що ті дозволяють дівчатам виступати з власних місць, а не примушують виходити до дошки. Це давало вихованкам можливість підказувати одна одній, перегортати сторінки книг. Про це класні дами неодноразово говорили на шкільних зібраннях, адже їм незручно робити зауваження під час уроку. Проте вчителі не відгукнулися на їхнє прохання [5, арк. 2]. Таке неофіційне протистояння між класними дамами й вчителями тривало постійно, адже в кожного з перелічених була своя мета – наставниці більше дбали про поведінку дівчат, а вчителі – про знання інституток.

Не завжди класні дами виконували роботу старанно. Були випадки, коли вони дрімали під час уроків [3, с. 242], а також коли залишалися самі під час нагляду за 3 групами дівчат між 17 і 18 годинами вечора, то займалися своїми справами й менше приділяли увагу поведінці дівчат [8, с. 49].

Часто класні дами протилежних класів сперечалися між собою, в якій кращий за поведінкою клас. Тим самим вели між собою непримиренну боротьбу. Як згадала М.М. Воропанова, класні дами помічали зі злобою всі недоліки в поведінці вихованок своїх суперниць, і «каждая подсиживала другую». Найбільше діставалося класній дамі, яка вирізнялася сердечністю та поблажливістю [3, с. 254]. Таким чином, припускаємо, що між класними дамами не було колективної солідарності чи союзництва. За словами М.М. Воропанової, між ученицями одного класу не було товариських відносин. Кращі в навчанні інститутки не дуже полюбили допомагати гіршим готувати уроки [3, с. 255]. Тож така поведінка класних дам могла впливати й на дівчат.

Класні дами були своєрідним гвинтиком в інститутській системі, стояли найближче до дівчат,

формуючи їхній характер. Вони нав'язували інституткам модель поведінки, яка вписувалась у рамки державницької концепції про роль у суспільстві жінки-матері, котра мала виростити гідних громадян. Хоча фактично низка класних дам не була заміжня та не мала досвіду материнства, що суперечить ідеалові тогочасної панянки. Класні дами велику увагу приділяли релігійному вихованню та прищепленню християнських чеснот відповідно до концепції закладів Відомства імператриці Марії [16, с. 7]. Вони читали інституткам багато псалмів, були поруч під час молитви, постійно відвідували разом інститутські храми [3, с. 247]. Дуже уважно прислухалися до думок дівчат. Слушно буде навести фразу зі спогадів випускниці інституту, яка розповідала про сувору класну даму-«богомолку», що була дуже вимогливою до всього, переслідувала дівчат не тільки за те, що вони робили, але й за те, про що думали [3, с. 252]. Як зауважив І.С. Нечуй-Левицький про одну з героїнь «Хмари» інститутку Ольгу, «Інститут висувив в неї, неначе тропічна жара, все українське, національне <...>» [10, с. 273], – отже, інститутське виховання містило плекання любові до Російської імперії, а не до українського коріння.

Дівчата, за спогадами М.М. Воропанової, боялися гніву класної дами більше, ніж зауваження навчителя, особливо це стосувалося вихованок найменших класів [3, с. 247]. Інститутки негативно відгукувалися про класних дам. Дівчата дорікали їм за погане ставлення до себе й до інших панянок. М.М. Воропанова підкреслила, що в очах класної дами дівчата були «олицетворением какого-то прирожденного зла» [3, с. 253]. Найбільше допікало інституткам, що класні дами забороняли їм веселитися та бавитися, робити те, що було притаманне дітям, і навіть у садку слід було ходити спокійно й тихо [3, с. 238]. За згадками двох випускниць, М.М. Воропанової та Н.А. Королевої [8, с. 101], дівчата не відчували душевного тепла від класних дам, любові, не відчували довіри: «<...> я не помню ни одной шалости, ни одной ласки, ни беззаботного смеха; не пришлось слышать ни одного слова от классной дамы, которое вызвало бы на откровенность, непринужденную сердечность» [3, с. 253].

Н.А. Королева щодо життя вихованок інституту вжила термін «дресування» [8, с. 47], а М.М. Воропанова писала про постійне «зовнішнє», тобто вихованки мали постійно слідкувати за манерами й своїм виглядом. Вона навела приклад того, що за вказівками класних дам дівчата клали свої пелеринку й білий фартух під подушку, щоб ті не

пом'ялись, отримували серйозне покарання, якщо стопчуть черевики, й тому подібне [3, с. 247, 249]. У звітах класних дам знаходимо інформацію, що наставниці робили зауваження дівчатам за зачіски, особливо за завивки [5, арк. 2, 3]. Також дуже цікавим і показовим моментом «дресування» було «мистецтво» ходити в парі на території інститутського приміщення та поза ним під час прогулянки. За інститутськими правилами, дівчата повинні були ходити по двоє, і це потребувало від них неабияких зусиль. Їх цьому довго навчали. Якщо якась пара відставала або пришвидшувалась, то всіх зупиняли доти, доки вихованки не тримали однакові дистанцію та темп [3, с. 245]. М.М. Воропанова зауважила, що дівчата розучувались ходити по одній, часто їх хилило вбік [3, с. 245]. Щось подібне знаходимо в навчанні військових правильно маршувати.

Н.А. Королева показала, що класні дами не завжди обґрунтовували те, що дівчатам заборонялося. До прикладу, інколи вони дозволяли вихованкам сходити до лавки з товарами на території інституту, а інколи казали, що «немає в цьому жодної потреби». Подібна історія траплялася з інститутками, коли вони хотіли сходити до свого храму помолитися [8, с. 101]. І, якщо класні дами щось наказували, то будь-які аргументи не допомагали їх переконати у зворотному [8, с. 101]. Тим самим наставниці встановлювали власні правила для дівчат, не прописані в будь-яких документах.

Тому не дивно, що інститутки надавали образливі прізвиська й наймення класним дамам. У «Без коріння» знаходимо «синиця», «класуха», панна «Бліда», «Жаба» тощо. Класних дам, які опікувалися найменшими дівчатками, називали «мамками», що їм дуже не подобалося, і «вони обурювалися «смертельно», коли десь зачули це слово» [8, с. 49, 50, 106].

Не всіх класні дами не любили й не всі учениці ставилися до них погано. М.О. Тулуб (дівоче прізвище – Домбровська) у вітанні з ювілеєм інституту називає двох наставниць, помічниць професорів – Т.Т. Нівінську і Є.О. Алексєєву, які, будучи випускницями цієї жіночої школи, закінчивши навчання з першими шрифтами, були сумлінні, освічені й прагнули допомагати дівчатам. Коли ж їхні вихованки щось не розуміли, то отримували від них зрозуміле пояснення [15, с. 42]. Варто зазначити, що згадана М.О. Домбровська була улюбленицею інституту і його персоналу через природні красу й розум. Про ці її якості згадала онучка З.П. Тулуб у спогадах [14, с. 17]. Тому природно, що М.О. Тулуб любили й обо-

жнювали, особливо класні дами. Згадаємо про Ольгу з «Хмар» І.С. Нечуя-Левицького, яка була дуже вродливою, гарно грала й танцювала, яку за це обожнювали керівниця та класні дами. А її двоюрідна сестра Катерина, що вродою не вдалася, як не старалася, не отримувала прихильності від інститутських наставниць [10, с. 117]. Обожнювання було характерною рисою інститутського життя, причому дівчата боготворили когось старшого за віком зі своїх товаришок або інститутський персонал [2, с. 69]. Ми дотримуємось думки, що це обожнювання було фіктивним і награним. Як зазначав О.Ф. Кістяківський, «<...> обожание не идет дальше институтского порога». Класні дами заохочували обожнювання [7, с. 387]. Про це дізнаємося зі спогадів М.М. Воропанової, яка говорила, що дівчат примушували любити інститутське керівництво й класних дам. Однак дівчата це робили нещиро: «целовали ее в плечо или целовали руки, мы делали это не от души; мы с фальшивой покорностью выслушивали ее выговоры и т. д.» [3, с. 253].

В одному зі звітів про поведінку класна дама умовно поділила учениць на дві категорії: тих, які ставилися до них добре й із довірою, та тих, які були відсторонені й поводитися невідповідно до встановлених приписів [5, арк. 35]. Ті дівчата, котрі були фаворитками класних дам і керівниці, уникали зауважень, їх не карали за помилки й пустощі. Як згадує М.М. Воропанова, найкращі учениці допомагали слабкішим у навчанні, і, якщо фаворитки не дуже справлялися з поставленим завданням, то до них не прискіпувалися, на відміну від інших дівчат-помічниць [3, с. 255].

Найкращими моментами для класних дам у роботі були пов'язані з підготовкою до урочистостей і власне святкуваннями. Особливо, коли в інституті готувалися до візитів імператорської родини. У такі дні класні дами носили святковий одяг, багато часу проводили з дівчатами під час музичних і танцювальних репетицій. Як зазначила Н.А. Королева, класні дами навіть усміхалися час від часу. Хоча протягом святкування настав-

ниці були дуже заклопотані, адже під час танців інституток із кадетами постійно пильнували за поведінкою обох сторін, щоб не було порушено правил пристойності, робили всілякі зауваження [8, с. 102–103, 147]. Також під час святкових богослужінь у церкві вони сліdkували за вихованками, щоб ті не знепритомніли. Так нерідко траплялося під час літургії. Класні дами мали надавати допомогу підопічним [8, с. 160–161]. Подобалося класним дамам влаштувати читання для вихованок, оскільки інститутки дуже любили читати, зокрема книги про історію та географію. Один із таких вечорів-читань при ліхтарях був присвячений Японії, тоді ще було показано картини про цю країну. Як зазначила класна дама, присутня на заході, всім дуже сподобалося таке дійство [5, арк. 3, 5].

Неодноразово класні дами у звітах про поведінку дівчат вказували, що після Різдвяних свят було складно змусити інституток до навчання та до будь-якої активності після довгих вихідних, бо вдома вони «пользовались полной свободой» [5, арк. 50]. Також нелегко класним дамам давалася робота, коли класи об'єднували, приходили нові дівчата, яких наставниці не знали [5, арк. 38 зв.].

Висновки. Класними дамами ставали дівчата й жінки дворянського походження, іноземки або слов'янки, часто не з власної волі, а через необхідність прилаштуватись у світі. Вони були підконтрольні керівниці інституту, їхня основна робота полягала в догляді за дівчатами та їх вихованні, а також виконанні доручень директорки інституту. У них були гідні умови праці (зарплата, проживання, утримання, вільний час, відпустка), але більшість класних дам не любили свою роботу. Вони виховували молоде покоління дівчат відповідно до політичної концепції самодержавства й «дресировали» вихованок, не завжди знаходили спільну мову з підопічними, щоб ті їх поважали й любили, не завжди зберігали об'єктивність у ставленні до дівчат, зокрема відверто обирали собі фавориток. Найлегше класним дамам працювалося в період свят та урочистих заходів, а найтяжче – після канікул вихованок.

Список літератури:

1. Бурдые П., Пассрон Ж.-К. Воспроизводство: элементы теории системы образования. Москва : Просвещение, 2007. 267 с.
2. Возчиков В.А. «Обожание» как становление человека счастливого. *Историко-педагогический журнал*. 2014. № 2. С. 69–76.
3. Воропанова М.М. Институтские воспоминания. Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц. Москва : Ломоносовъ, 2013. С. 237–261.
4. Высочайше утвержденный Проект Устава Киевского Института благородных девиц. *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург, 1835. Собрание второе. Т. 9. Ч. 2. С. 135–146.
5. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 953. 58 арк.

6. Захарченко М. М. История Киевского института благородных девиц (1838–1888). Киев : Кульженко, 1889. 290 с.
7. Кістяківський О.Ф. Щоденник : у 2 томах. Т. 1 (1874–1879). Київ : Наукова думка, 1994. 648 с.
8. Королева Н.А. Твори. 3-тє вид. Клівленд : Укр. Лікарське т-во Півн. Америки. 1968. Т. 2 : Без коріння (життєпис сучасниці). 217 с.
9. Манкевич И.А. Литературно-художественное наследие как источник культурологической информации. *Обсерватория культуры*. 2007. № 5. С. 17–23.
10. Нечуй-Левицький І.С. Хмари: повість. Київ : Знання, 2016. 367 с.
11. Пономарева В.В., Хорошилова Л.Б. Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII – начало XX в. Москва, 2009. 320 с.
12. Пономарева В.В. Казус «предмета вещевого довольствия» в Мариинских институтах: медицина против этикета. XIX – начало XX в. *Вестник Московского университета. Серия 23. Антропология*. 2015. № 4. С. 126–130.
13. Пономарева В.В. Как в «Институтах благородных девиц» решали проблему «Пищевого довольствия» (вторая половина XIX – начало XX в.). *Вестник Московского университета. Серия 23. Антропология*. 2016. № 3. С. 125–134.
14. Тулуб З.П. Моя жизнь. Киев : Киев-Париж-Дакар, 2012. 420 с.
15. Тулуб М.О. Из воспоминаний. *История Киевского института благородных девиц. 1838–1888 / М.М. Захарченко*. Киев : Кульженко, 1889. С. 42.
16. Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г. Санкт-Петербург : Штремер, 1884. 346 с.
17. Хохлова М.Ю. Проблема типологии воспитанниц институтов благородных девиц в контексте их межличностного общения. *Наука и школа*. 2012. № 5. С. 166–170.
18. Царственные гости в Киеве. *Киевские Епархиальные ведомости*. 1870. № 23. С.688–694.
19. Чорна М.Р. Нагляд за «моральністю» дівчат у відкритих середньоосвітніх закладах доби «морального занепаду» після 1905 р. (на прикладі жіночих гімназій м. Києва). URL: <https://cutt.ly/YgFFwKM> (дата звернення: 31.10.20).

Zhovta I.I. WORK EXPERIENCE OF CLASS LADIES AT THE KYIV INSTITUTE OF NOBLE GIRLS AND THEIR RELATIONS WITH GIRLS IN THE XIX – EARLY XX CENTURIES

The paper explores the experience of class ladies at the Kyiv Institute of Noble Girls in the XIX – early XX centuries. It is shown the social status, the origin of these women and the reasons why young ladies chose this profession. Also, it highlights the rights and responsibilities of tutoresses, conditions, advantages and disadvantages of their work, in particular, their maintenance at the institute, accommodation, salary, regulation of free time. Special attention is paid to the relationship of class ladies with the head of the institute, who supervised their work and whose patronage, according to our assumptions, contributed to the career growth of mentors. The paper reveals the relationship with other institutional staff, namely with the class inspector and teachers. Class ladies with teachers periodically had work conflicts. Also, it shows the topic of relations between tutoresses and how the lack of solidarity between them influenced the girls of the institution. The daily training of the pupils by class ladies, the prohibition of fun, following their thoughts, treating them without warmth and love caused a negative attitude of most girls to the tutoresses. Those maidens who were adored at the institute, who were the favourites of the class ladies, respected the tutoresses for their kindness and help. It highlights the moments of spending time by pupils and class ladies together, which were liked by both groups. It is determined that the best working time for class ladies was during the celebrations and holidays, despite the increased workload. The most difficult working days for class ladies were the days after a long vacation of maidens. It was explained it was hard to set up the girls to study after a long home vacation. Also, difficulties for tutoresses arose during the merging of two different classes, when they had to get acquainted with new maidens and establish communication.

Key words: class lady, girl of institute, Kyiv Institute of Noble Girls, Office of the Institutions of Empress Maria, work experience, women's history.

Кравчук О.Р.

Тернопільський національний медичний університет імені І.Я. Горбачевського
Міністерства охорони здоров'я України

ФОРМУВАННЯ АРСЕНА РІЧИНСЬКОГО ЯК ОСОБИСТОСТІ, ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЬОГО ДІЯЧА (ПОЧАТОК ХХ СТ. – 1920-ТІ РР.)

У статті проаналізовано формування Арсена Річинського як особистості, громадсько-політичного й культурно-просвітнього діяча Західної Волині початку ХХ ст. – 1920-ті рр. Охарактеризовано родинне середовище, що сприяло формуванню світогляду, визначило його інтерес до релігії та української культури. Розглянуто роки навчання й висвітлено освітнє середовище Кременця, Житомира, Варшави та Києва, які мали вплив на становлення А. Річинського як особистості. Досліджено формування його громадянської позиції й початки громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності. Розкрито його політичні вподобання, саме в цей час він стає прихильником і членом Української партії соціалістів-федералістів, бере участь у виборах до Всеросійських Установчих зборів. Простежено участь А. Річинського в другій сесії Всеукраїнського церковного собору, куди його було делеговано від Ізяславського повіту.

У статті розглянуто публіцистичну та редакційну діяльність А. Річинського в українському часописі «Нова дорога», який у період Української революції став важливим інформаційним джерелом Ізяславського повіту. Також висвітлено роботу А. Річинського в шкільному комітеті Ізяславської повітової управи, у якому він виступив ініціатором і засновником курсів українознавства й лектором з історії України. Досліджено участь А. Річинського в розбудові 1917–1920-х рр. українського шкільництва. Він доклався до розробки українських підручників, написав і видав у редакції вісника «Нова дорога» підручник з гігієни. Відзначено активну працю громадського діяча у сфері пропагування української культури, участь в організації концертів, шкільних свят, вистав, зростання його авторитету як ерудованого фахівця й освіченої людини.

Ключові слова: Арсен Річинський, Західна Волинь, особистість, громадсько-політичний діяч, культурно-просвітній діяч.

Постановка проблеми. Актуальність задекларованої тематики ґрунтується на тому, що відомою постаттю в історії України є Арсен Васильович Річинський, громадсько-політичний і культурно-просвітній діяч початку ХХ ст. – 1930-х рр. Хронологічні межі статті обмежено 1920-ми рр., хоча А. Річинський активно продовжував громадсько-політичну та культурно-просвітню діяльність і в міжвоєнний період. Незважаючи на вагомий здобутки його праці, власне постать А. Річинського сьогодні належить до малодосліджених тем, особливо громадсько-політична й культурно-просвітницька проблематика, що й зумовило наукову новизну публікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основну увагу дослідники звертали на висвітлення його ролі й місця в процесах українізації та демократизації Православної церкви в Польщі у 20–30-ті рр. ХХ ст. Цим питанням присвятили

праці такі науковці, як А. Гудима [7], Л. Михальчук [24], А. Пісоцький [26], О. Альошина [2], П. Кралюк [17], які опублікували низку робіт, присвячених діяльності та творчій спадщині відомого діяча Західної Волині.

Відаючи належне праці зазначених авторів і критично оцінюючи їхній внесок в історіографію із цього питання, на основі аналізу опублікованих джерел, спогадів та архівних матеріалів спробуємо визначити чинники, які зумовили формування А. Річинського як особистості, його внесок у громадсько-політичне й культурно-просвітнє життя Західної Волині окресленого періоду.

Постановка завдання. Мета дослідження – проаналізувати формування А. Річинського як особистості, громадсько-політичного й культурно-просвітнього діяча в окреслений час.

Основні завдання дослідження – розкрити формування А. Річинського через призму впливу

родинного виховання; дослідити громадсько-політичну й культурно-просвітницьку працю; оцінити його внесок у суспільно-політичне та національно-культурне життя Західної Волині початку ХХ ст. – 1920-ті рр.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Народився Арсен Васильович Річинський 12 червня за старим стилем (25 червня за новим) 1892 р. в селі Тетильківці Кременецького повіту Волинської губернії. Сьогодні це село належить до Шумського району Тернопільської області [37, с. 285]. У кінці ХІХ ст. воно нараховувало 93 помешкання і 823 жителів, розташовувалося за 12 км від міста Кременець [36, с. 443].

Батько Арсена Річинського, Василь Федорович, народився 10 січня 1866 р. у селі Хорів Володимир-Волинського повіту. Займав посаду псаломщика в селі Тетильківці Кременецького повіту [11, с. 32–34]. Мати Арсена, Віра Капітонівна Річинська, народилася 1856 р., дочка протоієрея Капітона Селецького. Познайомилася з Василем Річинським у селі Тетильківці, вони одружилися, у них у 1892 р. народився син Арсен. Мати була домогосподаркою, співала в церковному хорі. До співу в хорі залучали малого Арсена [26, с. 35]. Із реєстраційної картки, яка заводилася на кожного православного священника в Другій Речі Посполитій, у тому числі й на В. Річинського, дізнаємося, що в них був лише один син – Арсен Річинський. Віра Капітонівна була старшою від свого чоловіка на 10 років і народила сина Арсена в досить пізньому як на той час віці – у 36 років. Коли Арсену Річинському виповнилося 15 років, його батька 18 березня 1907 р. було висвячено в сан диякона. Дияконом він працював у різних населених пунктах. У сан священника В. Річинського висвячено в Пінському кафедральному Феодоровському соборі 31 березня 1935 р., йому тоді виповнилося 69 років. Із 1 квітня 1935 р. призначений на посаду тимчасового адміністратора філіяльної церкви в селі Грива Каширського повіту Поліського воєводства [5, арк. 1]. На посаді настоятеля парафії він прослужив недовго, неповних десять місяців. У 1936 р. йому виповнилося сімдесят років, священника відправили на пенсію. 1935 р. зафіксовано факт, що він удівець і має єдиного сина Арсена [5, арк. 9].

Незважаючи на те що представники православного кліру, в тому числі й батько Арсена, мали нести ідеї самодержавства, православ'я і народності, здійснювати русифікацію, на Волині вони змушені були рахуватися з потужною українською культурною традицією й прилучалися

до неї, адже й вони виступали її носіями. Із цього приводу професор Волинської духовної семінарії Филімон Кульчинський наголошував у спогадах «...Волинське духовенство по природі своїй було українське. Було це стихійне українство, глибшої національної свідомості наші батьки не виявляли, українство в них і в нас виявлялось у тім, що ми говорили українською мовою, нашою рідною. Все життя священничих родин, родинно-побутове, як і волинського селянства, було суто українське. Русифікаційні впливи сюди не сягли. Міцно зберігалися українські традиції – церковні і народні» [20, с. 112].

У помешканні В. Річинського та його дружини, крім богословської літератури, часописів, настільною книгою був «Кобзар», твори вітчизняних і зарубіжних письменників. Зі Східної Галичини на Волинь проникали ідеї національно-культурного руху, які формували нездоланне прагнення пізнати історію рідного народу, його традиції, звичаї та обряди, що стало основою подальшої праці А. Річинського [7, с. 12].

Формування А. Річинського як особистості, громадсько-політичного й культурно-просвітнього діяча значною мірою залежало від родинного середовища. Саме виховання його батьками, які належали до православного духовенства, визначило його інтерес до релігії та української культури, що пізніше виявилось в його працях, сприяло формуванню А. Річинського як свідомого українського патріота.

Зростання в духовній родині закономірно породжувало в нього зацікавлення релігійним життям. І хоча він вибрав світську кар'єру, добре орієнтувався в питаннях церковної обрядовості й догматики. Особливою сферою його зацікавлень була церковна традиція і культура. Очевидно, інтерес до неї з'явився в А. Річинського ще в дитинстві, коли мав можливість безпосередньо знайомитися з нею, співати в церковному хорі. Не випадково церковну культуру він уважав одним із найважливіших складників релігійного життя. Віруючі батьки українську ідею прищеплювали синові через християнські чесноти, виховали в ньому незламне почуття християнської любові, яка вивела його на шлях борця [7, с. 12–13; 17, с. 6].

Початкову освіту А. Річинський здобув у церковно-парафіяльній школі села Тетильківці Кременецького повіту. Це була елементарна однокласна школа, яка діяла при церковній парафії, де вчителем був священник або диякон, із терміном навчання два роки. Вивчали в школі закон Божий, церковний спів, граматику, арифметику, читання.

Після завершення навчання Арсен упродовж 1901–1902 навчального року навчався в підготовчому класі Клеванської духовної школи Рівненського повіту [26, с. 78]. Після закінчення в Клевані підготовчого класу батьки в 1902 р. віддали десятирічного Арсена навчатися в Кременецьке чоловіче духовне училище [26, с. 35].

Чинна на той час мережа станових навчальних закладів і система корпоративної підтримки духовенства забезпечувала освіту практично всім вихідцям із родин кліриків. Це пов'язувалося з відповідною політикою царату – через духовні школи формувати лояльних до влади священнослужителів. Це було православне духовне повітове училище – нижчий духовний навчальний заклад, розрахований на вихідців із сімей церковного кліру, випускники якого мали змогу продовжити навчання в духовних семінаріях або стати церковними причетниками й учителями початкових шкіл [18]. Навчання в духовному училищі охоплювало чотирирічний період, у якому переважала релігійна підготовка. У 1906 р. у чотирнадцятирічному віці Арсен закінчив вищий клас повітового духовного училища, здобувши початкову духовну освіту, і був готовий до вступу в семінарію [26, с. 78].

За наполяганням батька Арсен вступив у 1906 р. до Волинської духовної семінарії, розташованої в Житомирі. Місто на той час було центром Волинської губернії, у ньому відбувалося досить активне культурне життя. Розміщення навчального закладу в губернському центрі сприяло вдосконаленню навчального процесу. У перших чотирьох класах вивчали переважно загальноосвітні предмети, а у двох останніх – богословські. Після завершення четвертого класу ті, хто бажав продовжити навчання у світських закладах, могли вступати на університетські курси [17, с. 6].

Волинська духовна семінарія за кількістю учнів була на той час найбільшою в імперії. У ній навчалось 650 семінаристів. Імперська влада та її церква робили все можливе, щоб виховати семінаристів в «истинно русских пастырей». Проте у Волинській духовній семінарії панували український дух та українська свідомість [33, с. 92].

Роки навчання А. Річинського в духовній семінарії збіглися з певними позитивними змінами в суспільстві, піднесенням українського національного руху. Революційні події 1905 р. спричинили появу царського маніфесту від 17 жовтня цього року, який дав деякі свободи для українського слова, що й спричинило поживлення української інтелігенції на Волині. 26 лютого 1907 р. офіційно губернською владою в Житомирі зареєстровано

«Просвіту», яка поставила собі за мету розвивати культуру та освіту українського народу його рідною мовою. Просвітяни влаштовували літературні музичні вечори, драматичні вистави, відзначали пам'ятні шевченківські дати. Одним із напрямів діяльності «Просвіти» було поширення серед народу українських книжок, для цього товариство мало власну бібліотеку та книгарню. До складу товариства входили члени «Товариства дослідників Волині», серед яких були викладачі духовної семінарії [15, с. 21–22].

Арсен цікавився історією, культурою свого народу, тому був постійним учасником літературних і музичних заходів, а також членом підпільного гуртка, у якому вивчав історію України. Почергово керували гуртком викладачі семінарії – члени «Товариства дослідників Волині», які підтримували зв'язки з багатьма українськими установами, у тому числі й із «Просвітою». Інституція не лише видавала наукові збірки, а й приділяла значну увагу культурно-просвітній праці, тому на свої засідання запрошувала й семінаристів [24, с. 3].

А. Річинський у нарисі «До щастя, слави і свободи» зазначав, що, будучи семінаристом, належав до таємного українського гуртка, члени якого раз або двічі на місяць, орендуючи в удови за два карбованці на вечір кімнату в житомирських передмістях, збиралися на сходинах підпільного гуртка української молоді тільки, щоби з товариських доповідей знайомитися з рідною історією та літературою. Він писав, що, збираючись на таємні засідання, студенти мали зважати й на керівництво духовної семінарії, і на поліцію [31, с. 26]. А. Річинський упродовж 1907–1910 рр., навчаючись у духовній семінарії, провадив бібліотеку цього таємного українського гуртка [22, арк. 3].

Функціонування таємної організації налякало владу. 26 січня 1907 р. поліція та жандармами в семінарських корпусах провели обшук. Поліція заарештувала 26 учнів, семеро з них передано до суду. Четверо отримали по декілька місяців в'язниці, а трьох за «мазепинство» засуджено на 2,5 роки позбавлення волі [3, с. 291–292]. Незважаючи на переслідування та арешти за участь і підтримку підпільного українського гуртка, А. Річинський саме після затримання поліцією активних семінаристів зі 1907 р. став відповідальним за бібліотеку таємного гуртка, вів її аж до закінчення навчання в духовній семінарії в 1910 р. [22, арк. 3].

Усебічно обдарований юнак наполегливо шукав себе. Він був одним із перших у вивченні богословських дисциплін, начитаний, із виразною мовою, гарним голосом і привабливою зовнішністю,

проте священником не став. Провчився в семінарії чотири роки, хоча залишалося ще два останні роки навчання – богословські, їх не закінчив. Успішне оволодіння курсом наук у духовній семінарії тоді давало право на вчительську посаду в початковій школі. А. Річинський працював учителем двокласної церковно-парафіяльної школи в селі Сіднярки Луцького повіту. Хоча вчителював недовго, любов до школи та дітей зберіг на все життя. Восени 1911 р. Арсен вступив на медичний факультет Варшавського університету. Після першого курсу через матеріальну скруту в сім'ї утримував себе самостійно, працевлаштувавшись на пів ставки учителем у фельдшерській школі [7, с. 15–16].

А. Річинський, закінчивши перший курс медичного факультету Варшавського університету, улітку 17 серпня 1912 р. в Архангело-Михайлівській церкві міста Шепетівки Ізяславського повіту укладає шлюб із донькою парафіяльного священника Гермогена Віленського, Лідією Гермогенівною. Із запису метричної книги дізнаємося, що 20-річний Арсен, син псаломщика-диякона, укладає перший шлюб [12, с. 2].

Дослідник Іван Власовський у праці «Нарис історії Української Православної Церкви» помилково повідомляв, що А. Річинський завершував навчання в Ростові-на-Дону, куди в часі Першої світової війни евакуйовано Варшавський університет [4, с. 45]. Насправді ж у зв'язку з початком Першої світової війни А. Річинський перевівся в 1914 році на навчання до Київського імператорського університету св. Володимира. У Варшаві й Києві під час навчання він став активним організатором студентських літературних і музичних вечорів, наукових зібрань, на яких виступав з доповідями та повідомленнями, готував рукописні звіти, у яких проявився його талант до малювання [24, с. 3].

Судячи із власноруч написаної А. Річинським автобіографії, закінчивши у травні 1915 р. навчання на медичному факультеті Київського університету, працював дільничним лікарем у с. Хролин Ізяславського повіту Волинської губернії (червень-вересень 1915 р.) [28, с. 1]. Збереглося посвідчення Ізяславської повітової земської управи від 4 вересня 1915 р. про те, що Арсен Васильович до евакуації населення повіту виконував обов'язки земського лікаря в Хролинській лікарській дільниці [27]. Територія Волинської губернії на той час знаходилася в зоні бойових дій. Упродовж серпня 1915 р. – червня 1916 р. Володимир-Волинський, Ковельський і Луцький повіти опинилися під окупацією австро-угорських військ, саме в цей період військові дії

набули значних масштабів. У зв'язку з бойовими діями працювати дільничним лікарем у с. Хролин не було змоги, тому А. Річинського, як лікаря, евакуйовано, йому довелося працювати на різних лікарських дільницях у с. Василівці Петрівського повіту Саратовської губернії (жовтень 1915 р. – червень 1916 р.), у с. Попівці Рильського повіту Курської губернії (липень-вересень 1916 р.), у с. Вечірки Пирятинського повіту Полтавської губернії (жовтень-грудень 1916 р.) [28, с. 1].

У зв'язку з початком Першої світової війни Київський імператорський університет св. Володимира перевезено на період 1915–1916 рр. до Саратова. Тому після закінчення навчання в 1915 р. скласти державні іспити в Києві А. Річинський не мав змоги. Як тільки навчальний заклад повернувся до Києва, він весною 1917 р. склав державні іспити при Київському університеті й був затверджений у статусі лікаря. Диплом лікаря № 405 отримав через півтора року – 20 вересня 1918 р. У ньому зазначено, що Річинський Арсен Васильович, «сын потомственного почетного гражданина, вероисповедания православного, родившийся 12 июня 1892 года, прослушал полный курс медицинского факультета и, удовлетворительно выдержав установленные испытания 13 марта 1917 года утверждён в степени лекаря со всеми правами и преимуществами, законами сей степени присвоенными» [14].

А. Річинський після завершення навчання на медичному факультеті Київського університету, отримавши фах лікаря, розпочав професійну діяльність. У роки Першої світової війни існувала потреба в медичних закладах і лікарнях, медичних працівниках. У 1915 р. в повітовому центрі Ізяславі побудовано нову земську лікарню, відкриту в 1916 р. [1, с. 14]. Після повернення з евакуації А. Річинський упродовж травня 1917 р. – квітня 1920 р. працював дільничним лікарем в Ізяславській повітській лікарні [28, с. 1]. Із посвідчення Ізяславської повітової народної управи на Волині від 18 вересня 1919 р. дізнаємося, що Арсен Васильович «є дійсно участковий лікар Ізяславської земської лікарні і пробує на службі в Земстві з 31 травня 1917 року» [13, с. 2].

Місто Ізяслав, де розпочалась професійна та громадська діяльність А. Річинського, було центром Ізяславського повіту. Ізяславський повіт входив до складу Волинської губернії із центром у м. Житомирі, знаходився поблизу кордону з Австро-Угорщиною, що проходив по р. Збруч. На початку ХХ ст. тут активно діяли українські патріотичні та просвітницькі організації, що певним

чином сприятливо позначилося на національній свідомості населення краю, його активній участі в боротьбі за свободу та незалежність України. Центром Ізяславського повіту було місто Ізяслав, яке в 1919 р. налічувало 18 тис. мешканців [19, с. 123]. Саме в цьому місті розпочав свою професійну та активну громадську діяльність А. Річинський.

Вагоме значення мало утворення в Києві 17 березня 1917 р. представниками різних українських політичних, громадських і культурних організацій Центральної Ради (далі – ЦР), яка взяла на себе представництво політичних інтересів українців перед Тимчасовим урядом. Весна-літо 1917 р. в Україні пройшли під знаком українізації суспільно-політичного життя. З'явилося нові українські часописи й видавництва, відроджувалися або утворювалися нові масові громадські й політичні організації. Свою підтримку ЦР проголосили з'їзди українських селян, робітників і військових, профспілки, земства тощо. ЦР до кінця літа перейняла керівництво справами в більшій частині України. Українське суспільство в період весни-осені 1917 р. еволюціонувало в напрямі створення національної держави із соціально-демократичним ладом [6, с. 84].

Після евакуації А. Річинський весною 1917 р. повертається в Ізяслав, влаштовується лікарем Ізяславської повітової лікарні, головним лікарем якої на той час був С. Курбатов, прихильник ЦР, відомий своїми демократичними поглядами, який підтримував проведення невідкладних політичних реформ. У квітні 1917 р. на засіданні Заславської повітової ради лікаря С. Курбатова обрано повітовим комісаром Української Народної Республіки (далі – УНР) [19, с. 125]. Отже, керівництво лікарні, у якій працював А. Річинський, перебувало на позиціях українського державотворення й підтримувало національно-визвольні змагання. А. Річинського в 1917 р. обрано головою Ізяславського повітового земства – місцевого органу самоуправління [22, арк. 3]. Згодом його також обрали членом шкільного комітету повітової управи. А. Річинський стає активним громадським діячем міста. У цей час формуються його політичні вподобання, він стає прихильником і членом Української партії соціалістів-федералістів (далі – УПСФ), партії ліберально-демократичного спрямування. Провідні діячі УПСФ підтримали й ініціювали утворення ЦР, були її першими членами та лідерами. Так, голова партії С. Єфремов займав посаду заступника голови ЦР. Невелика чисельно партія відіграла провідну роль у розбудові української державності, дала значну

кількість урядовців, керівників виконавчої влади практично в усіх ланках державного управління.

3 вересня 1917 р. на Волині розпочався процес підготовки до перших демократичних виборів, висування кандидатур до складу Всеросійських Установчих зборів. Волинська окружна комісія зареєструвала 13 кандидатських списків партій і громадських організацій, серед них під номером 7 були зареєстровані списки УПСФ. До списку партії від Волинського виборчого округу входило вісім кандидатів, третім у списку висувався А. Річинський як лікар і голова Заславської української повітової ради. У друкованому органі УПСФ, щоденній газеті «Нова Рада», яка виходила друком у Києві, публікувалися списки всіх делегатів партії на вибори до Всеросійських Установчих зборів. На перших сторінках цього видання прізвище А. Річинського публікувалося неодноразово [35, с. 1].

А. Річинський спільно з однопартійцями впродовж вересня-листопада 1917 р. проводив активну передвиборчу компанію, однак за досить короткий час не вдалося здобути прихильність виборців Волинського округу. Вибори відбулися 26–28 листопада 1917 р., на них перемогу здобули представники Української партії соціалістів-революціонерів і Волинської ради селянських депутатів, адже місцеві мешканці першочергово хотіли бачити вирішення земельного питання, а це було основою передвиборчих обіцянок партій, які отримали перемогу.

А. Річинський усвідомлював, що в період Української революції необхідні обізнаність та інформування, нові періодичні видання, які б доносили правду широкому загалу. Як голова повітового земства, він підтримав ідею видання часопису «Нова дорога», на сторінках якого можна було б висвітлювати всі зміни, що відбувалися під час національно-визвольних змагань. Навколо А. Річинського гуртувалася національно свідомо інтелігенція, яка підтримала його при організації й виданні українського часопису. До редакційної колегії вісника спочатку входили відомі діячі соціальної й ліберальної орієнтації: А. Річинський, В. Бромський, Н. Тупіко-Олейний. Пізніше, уже в номері 19–20, який вийшов у червні 1918 р., відповідальним редактором зазначено лише А. Річинського [8, с. 157].

У січні 1918 р. в Ізяславі завдяки клопотанням А. Річинського видрукувано перший номер часопису «Нова дорога», що з перервами проіснував до початку 1919 р., коли повіт було тимчасово захоплено більшовиками. Спочатку це було

видання Ізяславського повітового земства, а після гетьманського перевороту – Ізяславської повітової народної ради. А. Річинський був редактором цього вісника [19, с. 125]. Часопис закликав жителів міста й повіту підтримувати ЦР. Усі сучасні події газета обговорювала з погляду загальнодержавних українських інтересів без партійних тенденцій або в крайньому разі намагалася це робити. Зокрема, в одній із публікацій йшлося про таке: «Друковане слово набуло тепер колосального значення. Тому і наша газета, бажаючи бути справді народною газетою, крім чисто земських інтересів повинна відображати, як у дзеркалі, всі події політичного і громадського життя, тобто розглядати кожне явище не з точки зору тієї чи іншої партії, а з точки зору загально-державницького будівництва». Далі наголошувалося: «У нашій державі встановлюється тепер республіканський народницький лад, – після того, як Центральна Рада оголосила незалежність Української Народної Республіки. Отже, всі сучасні події повинні обговорювати лише з точки зору загально-державницьких українських інтересів» [23, с. 1].

Вісник «Нова дорога» виходив переважно двічі на місяць, спочатку російською та українською мовами, пізніше лише українською. Упродовж 1918 р. він друкувався з першого – по двадцяте число (перші дванадцять – за старим стилем), а в січні 1919 р. вийшло число двадцять перше. Це видання висвітлювало не лише діяльність повітового земства, а й значні події громадського та політичного життя регіону, виразно стояло на позиціях УНР [9, с. 91].

Статті у віснику зазвичай не підписувалися, однак відомо, що частина з них належала А. Річинському. На це вказують як стиль, так і тематична близькість із його публікаціями наступних років. Такими можна вважати статті, опубліковані в різних номерах часопису. У числі 19–20 А. Річинський уже зафіксований як відповідальний редактор цього часопису. Заслугує на увагу той факт, що цей номер вийшов майже повністю українською мовою. У ньому широко висвітлено події громадсько-культурного життя Ізяславського повіту. А. Річинський також умістив у номері матеріал «Душа народу», присвячений Т. Шевченку. Це була промова, виголошена ним на випускному вечорі в Ізяславській гімназії [9, с. 92]. Часопис «Нова дорога» відіграв помітну роль у культурно-просвітницькому житті Волині. Вісник, редактором якого був А. Річинський, у період Української революції став важливим інформаційним джерелом Ізяславського повіту.

У березні 1918 р. в Ізяславі відбулися перші повітові демократичні збори, у яких узяли участь представники всіх станів населення та його національних верств. Будучи на той час головою Ізяславського повітового земства, у зборах взяв участь й А. Річинський. Збори підтримали перетворення, започатковані ЦР, виступили за їх прискорення, особливо в сфері аграрній і культурній. Збори скерували делегацію від Ізяславщини в складі А. Річинського та С. Ткачука до ЦР, яка мала низку зустрічей із вищими її посадовцями, переконувала їх у потребі більш глибоких і швидких реформ [19, с. 126]. Про результати роботи делегації опубліковано коментар А. Річинського в часописі «Нова дорога» під назвою «Делегація Ізяславського земства в Центральній Раді» [30, с. 1].

Буремний час вимагав розгортання українського шкільництва, формування нових педагогічних кадрів. ЦР відновила діяльність Всеукраїнської спілки вчителів, основними напрямками діяльності якої була підготовка й перепідготовка педагогічних кадрів, розгортання широкої мережі українських шкіл, розробка та видання науково-педагогічної літератури. Організація українських шкіл на Волині передусім стримувалася через відсутність кадрів. Більшість народних учителів слабо або зовсім не знали української мови та літератури, історії. Згідно з програмою Міністерства освіти УНР, у кожній губернії створювалися курси українознавства для народних учителів. На Волині такі курси діяли в м. Острозі на базі жіночої гімназії графині А. Блудової. А. Річинський входив до складу шкільного комітету Ізяславської повітової управи, був одним із основоположників цієї справи. Значну енергію, хист і вміння організатора проявив він саме в цьому комітеті: виступав як ініціатор і засновник цих курсів, був лектором на них з історії України. Курси, на яких Арсен Васильович читав лекції, збирали до 400 слухачів. Там він познайомився з Ніною Прокопович, зі своєю другою майбутньою дружиною. Вона з 1918 р. працювала в шкільному відділі Ізяславської управи й учителем у приміському селі Васівці біля Ізяслава [24, с. 4; 26, с. 79].

А. Річинський водночас із лікарською працею викладав гігієну в Ізяславській вищій початковій школі. Працюючи учителем, зіткнувся з проблемою відсутності українських підручників. Він розумів, що з розвитком українського шкільництва лише підготовка нових педагогічних кадрів є недостатньою, що варто докласти зусиль до розробки українських підручників. Він, викорис-

тавши фах лікаря, розробив і подав до редакції вісника «Нова дорога» підручник із гігієни під назвою «Матерьяли до навчання гігієни: (науки про здоров'я) в середніх класах гімназій та вищих початкових школах», виданий українською мовою у двох частинах. Підручник друкувався як додаток до номерів вісника Ізяславської повітової народної ради «Нова дорога» [32].

В Ізяславі відновила діяльність повітова «Просвіта», активістами якої стали переважно місцеві вчителі. А. Річинський стає одним із найактивніших її діячів. Сприяє відкриттю просвітянських осередків у волосних центрах і великих селах. Зазвичай це були бібліотеки, хати-читальні, різноманітні гуртки тощо [19, с. 126].

Саме в Ізяславі А. Річинський активно працював у сфері пропагування української культури. Брав участь в організації концертів, шкільних свят, вистав. Був ентузіастом музичного життя. Його авторитет як ерудованого фахівця та освіченої людини невпинно зростає. Користуючись нагодою, на курсах народних учителів, де він читав лекції з історії України, А. Річинський створив аматорський учительський хор і дебютував з ним у ролі диригента [38, с. 14].

Черговий етап Української революції припав на 29 квітня 1918 р., коли німецькі війська усунули від влади ЦР і сприяли становленню влади гетьмана Павла Скоропадського. В Ізяславському повіті цей переворот відбувся мирно, без будь-якого кровопролиття. Досить несподіваною від гетьмана, відомого своїми українофільськими симпатіями, стала заборона лекцій, виступів, театральних постанов та інших масових заходів товариства «Просвіта». Для цієї інституції дозволеною залишалася лише бібліотечна діяльність. Натомість в освіті відбувалися процеси українізації. Учителі були демобілізовані з війська, отримали значну матеріальну допомогу і влаштовані на роботу [19, с. 127].

У період правління П. Скоропадського на Волині продовжувалася українізація суспільного й культурного життя. З'явилися школи з українською мовою викладання, україномовні видання, українська мова стала мовою державних структур. Незважаючи на введення жорсткої цензури, гетьманський уряд зробив дуже багато для розвитку місцевої й центральної преси. Упродовж квітня-травня 1918 р. в Україні друкувалися до 180 газет [34, с. 89].

А. Річинський активно включився в цей процес. Саме в період Гетьманату він став головним редактором часопису «Нова дорога», який із червня 1918 р. при повітовій Народній раді почав

виходити лише українською мовою. Усе частіше «Нова дорога» виходив з білими плямами, які іноді займали мало не цілу сторінку, з поміткою редактора А. Річинського «вилучено цензурою». Пояснюючи ситуацію, редакція писала: «Правду цензура не пропустить, а брехати совість не давала» [9, с. 93.].

Упродовж 1918 р. Арсен Васильович уважно слідкував за діяльністю Всеукраїнського церковного собору. Головною метою ініціаторів скликання якого було здобуття самостійності Української Православної Церкви (далі – УПЦ), прихильником чого був й А. Річинський. Для підготовки скликання собору створено Всеукраїнську Православну Церковну Раду, у відозві якої «До українського народу» обґрунтувалася необхідність проголошення автокефалії у зв'язку з незалежністю України. Всеукраїнський церковний собор розпочав роботу в січні 1918 р. Матеріали про роботу першої сесії собору не збереглися. Усього скликано три сесії, друга і третя сесія проходилися в період Гетьманату. Міністр ісповідань О. Лотоцький під час третьої осінньої сесії 14 листопада 1918 р. оголосив на Всеукраїнському церковному соборі від імені уряду, що УПЦ має бути автокефальною, однак того ж дня собор проголосував проти такої ухвали [10].

Від мирян Ізяславського повіту на другу сесію Всеукраїнського церковного собору делеговано А. Річинського, який визнав зібрання неправомірним. Він навів факти фальшування у справі висування делегатів на собор, вимагав від міністерства ісповідань створити спеціальну комісію та наділити її повноваженнями розслідувати правомірність скликання собору. На думку А. Річинського, комісія мала вивчити протоколи та акти з'їздів, які вибирали делегатів на собор, виявити порушення, які б довели самочинність собору, тоді були б підстави анулювати всі його постанови щодо не визнання автокефалії. Це зібрання А. Річинський називав «псевдо українським» і зазначав, що на ньому була «похована ідея відновленої автокефальної церкви на Україні». У грудні 1918 р. А. Річинський на сторінках київського періодичного видання «Нова Рада», щоденної політичної, економічної і літературної газети, опублікував статтю під назвою «В справі Всеукраїнського церковного собору», у якій критично описав його проведення [29, с. 3].

Поразка Центральних держав у Першій світовій війні погіршила міжнародне і внутрішнє становище Української держави, призвела до кризи влади, політичної ізоляції гетьмана П. Скоро-

падського. За таких умов помірковані сили сподівалися усунути від влади гетьмана на Національному конгресі (далі – НК), який Український національний союз (далі – УНС) як координаційний осередок українських політичних партій і культурно-громадських, професійних організацій планував скликати 17 листопада 1918 р. А. Річинського делеговано на НК від Ізяславського повіту. Провести його гетьманський уряд не дозволив. Заборона проведення конгресу призвела до остаточного розриву УНС із гетьманським режимом. У ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. на тасмних зборах представники УНС обрали для керівництва тимчасовий верховний орган – Директорію. А. Річинський на НК в Києві планував підняти питання «псевдо Всеукраїнського Церковного Собору». Оскільки проведення конгресу заборонялося, то критичні міркування із цього приводу він подав до преси, сподіваючись на ліквідацію рішень собору стосовно невизнання автокефалії УПЦ новою владою – Директорією [28, с 3].

Проте українізація не отримала логічного завершення, українська влада не зуміла утриматися. Активний початок громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності А. Річин-

ського призупинив крах УНР і встановлення більшовицької влади. Він змушений був перебиратися на західноукраїнські території, які перебували під контролем Польщі. Мав рацію Іван Лисяк-Рудницький, який уважав, що «було б помилково говорити про поразку української революції. Вона не досягла своєї остаточної мети, але вона внутрішньо переродила суспільство України, вона створила Україну як модерну політичну націю. На цьому фундаменті з цього часу розвивається все далі українське життя» [21, с. 50].

Висновки. Отже, значний вплив на формування А. Річинського як особистості мало родинне виховання, освітнє середовище Кременця, Житомира, Варшави та Києва. На початку ХХ ст. відбувається становлення А. Річинського як громадсько-політичного й культурно-освітнього діяча в умовах буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр., Першої світової війни, Української національної революції 1917–1921 рр. Він стає одним із найавторитетніших представників українського національного життя в Західній Волині, тому його багатогранна громадсько-політична й культурно-освітня праця становлять значний науковий інтерес для сучасних дослідників.

Список літератури:

1. Агапій О. Історія становлення Ізяславської центральної районної лікарні. *Арсен Річинський в житті Заславицини і в контексті української науки* : матеріали ІХ Річинських читань з міжнародною участю: науковий збірник. Тернопіль : Терно-граф, 2017. С. 14–17.
2. Альошина О. Початки громадсько-церковної діяльності А. Річинського на Волині у 20-х рр. 20-го ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Релігієзнавство»*. 2016. № 1. С. 3–11.
3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Репринтне видання : в 4 т. ; у 5 кн. Київ : Либідь, 1998. Т. 3 : XVIII – ХХ ст. 389 с.
4. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Репринтне видання : в 4 т. ; 5 кн. Київ : Либідь, 1998. Т. 4. Ч. 2 : ХХ ст. 415 с.
5. Назначение В. Ричинського на должность настоятеля филиальной церкви в с. Грива Каширского уезда. *Государственный архив Брестской области*. Ф. 1. Оп. 11. Д. 1711. Л. 9.
6. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ – ХХ століття : монографія. Київ : Генеза, 2000. 356 с.
7. Гудима А. Харизма Арсена Річинського : монографія. Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. 144 с.
8. Гуцаленко Т. Річинський Арсен. *Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника* / ред. М.М. Романюка. Львів, 1994. Вип. І. С. 157–159.
9. Дем'янчук Г. Ізяславський вісник «Нова дорога». *Велика Волинь: минуле й сучасне* : матеріали Міжнародної наукової краєзнавчої конференції. Хмельницький ; Ізяслав ; Шепетівка. 1994. С. 91–93.
10. Енциклопедія сучасної України (ЕСУ). 2014. URL: <http://esu.com.ua> (дата звернення: 13.07.2020).
11. Ільїн О. Особиста справа Василя Річинського у Брестському обласному архів. *Арсен Річинський в житті Заславицини і в контексті української науки* : матеріали ІХ Річинських читань з міжнародною участю: науковий збірник. Тернопіль : Терно-граф, 2017. С. 31–35.
12. Копія 1931 р. нотаріально завірена в Луцьку виписки 1915 року із метричної книги Архангело-Михайлівської церкви м. Шепетівка Ізяславського повіту про укладання шлюбу А. Річинським : рукопис. *Волинський краєзнавчий музей* : 3 стор., мова рос. КДФ-15145. КВ-67622.

13. Копія 1931 р. нотаріально завірена в Луцьку виписки посвідчення Ізяславської повітової Народної управи на Волині № 2020 участкового лікаря А. Річинського : рукопис. Волинський краєзнавчий музей : 2 стор. КДФ-15136. КВ-67613.
14. Копія 1939 р. нотаріально завірена в Володимирі-Волинському диплома № 405 від 20 вересня 1918 року А. Річинського : рукопис. Волинський краєзнавчий музей : 1 стор., мова рос. КДФ-15140. КВ-67617.
15. Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. «Просвіта» в Житомирі: сторінки історії. *Українська національна ідея: історія і сучасність* : науковий збірник. Житомир : Журфонд, 1997. С. 21–23.
16. Кралюк П. «Волинські Афіни» на Кременеччині. *Дзеркало тижня*. 2005. 24–30 грудня. № 50. С. 3.
17. Кралюк П. Арсен Річинський як мислитель і громадський діяч. *Помісність*. Інтернет-портал ВГО «За Помісну Україну» 2007. 31 жовтня. URL: <http://pomisna.org/article.php?articleId=229&lang=ua> (дата звернення: 03.06.2020).
18. Кременець. Карта історико-культурної спадщини. 2020. URL: <http://shtetlroutes.eu/uk/kremenets-karta-storiko-kulturno-spadshchini/> (дата звернення: 13.07.2020).
19. Кукуріка Я. Заславщина в національно-визвольних змаганнях 1917–1922 років. Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур. Ізяслав-Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2006. С. 123–131.
20. Кульчинський Ф. Дещо з життя Волинського духовенства в першій чверті ХХ століття: Спогади. *Український православний календар на 1965 рік*. Бавнд-Брук 1964. С. 111–117.
21. Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи сорокаліття. Історичні есе. Київ : Основи 1994. Т. 2. С. 39–50.
22. Листи до редакції «УЗЕ». Річинський Арсен, церковний і громадський діяч. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 252. Оп. 1. Спр. 704/п.12. Арк. 5.
23. Мир і об'єднання України. *Нова дорога*. 1918. 10 березня. № 1–2. С. 1.
24. Михальчук Л. Життя А. Річинського – зразок самовідданого служіння українському народу. *Арсен Річинський – ідеолог Українського православ'я* : збірник наукових праць. Київ, Тернопіль, Кременець. 1998. С. 3–8.
25. Павлюк І. Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917–1939, 1941–1944 років : монографія. Львів : Каменярь, 2001. 285 с.
26. Пісоцький А., Войтюк Н. Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу: монографія. Луцьк : Волин. обл. друк., 2009. 173 с.
27. Посвідчення Ізяславської повітої земської управи Волинської губернії № 2345 земського лікаря Хролинської лікарської дільниці А. Річинського. *Волинський краєзнавчий музей* : 1 стор., мова рос. КДФ-15139. КВ-67616.
28. Річинський А. Автобіографія. 1954 р. *Волинський краєзнавчий музей* : 3 стор., мова рос. КДФ-15143. КВ-67620.
29. Річинський А. В справі Всеукраїнського церковного собору. *Нова Рада*. 1918. 22 грудня. № 239. С. 3.
30. Річинський А. Делегація Ізяславського земства в Центральній Раді. *Нова Дорога*. 1918. Ч. 13–14. С. 1.
31. Річинський А. До щастя, слави і свободи. Львів : Вогні, 1930. 57с.
32. Річинський А. Матер'яли до навчання гігієни: (науки про здоров'я) в середніх класах гімназій та вищих початкових школах : підручник : у 2 ч. Ч. 1 : Ізяславль на Волині 1918. 151 с.
33. Рожко В. Духовні православні освітні заклади Волині Х – ХХ ст. : монографія. Луцьк : Медіа, 2002. 280 с.
34. Рудий Г. Періодична преса як джерело вивчення національно-культурної політики Української держави. *Велика Волинь: Минуле і сучасне*. Хмельницький, Шепетівка, Ізяслав, 1994. С. 88–90.
35. Українська Партія Соціалістів-Федералістів Волинська Округна Рада виставила список № 7. *Нова Рада*. 1917. 7 листопада. № 179. С.1.
36. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся : Краєзнавчий словник. Від найдавніших часів до 1914 року / Ін-т дослідів Волині. Вінніпег : Вид-во т-ва Волинь, 1986. Т. II. 579 с.
37. Чернихівський Г. Портрети пером: статті, есе, рецензії. Кременець-Тернопіль : ВАТ «Папірус», 2001. 305 с.
38. Шиманський П. Музична культура Волині I половини ХХ ст. : монографія. Луцьк : РВВ «Вежа», 2005. 172 с.

Kravchuk O.R. FORMATION OF ARSEN RICHYNSKY AS A PERSON, SOCIAL-POLITICAL AND CULTURAL-EDUCATIONAL ACTIVIST (EARLY XX CENTURY – 1920 s)

The article analyzes the formation of Arsen Richynsky as a person, socio-political and cultural-educational figure of Western Volhynia in the early twentieth century. – 1920s. The family environment is characterized, which contributed to the formation of the worldview, determined its interest in religion and Ukrainian culture. The years of study and the educational environment of Kremenets, Zhytomyr, Warsaw and Kyiv, which had an impact on the formation of A. Richynsky as a person, are considered. The formation of his civic position is studied and the beginnings of social, political, cultural and educational activities are revealed. His political preferences are highlighted, he is currently becoming a supporter and member of the Ukrainian Party of Socialists-Federalists, he is participating in the elections to the All-Russian Constituent Assembly. The participation of A. Richynsky in the second session of the All-Ukrainian Church Council, where he was delegated by the residents of Izyaslav district, was studied.

The article considers the journalistic and editorial activity of A. Richynsky in the Ukrainian magazine “New Road”, which during the Ukrainian Revolution became an important source of information in Izyaslav district. Also the work of A. Richynsky in the school committee of Izyaslav district is researched, in which he was the initiator and founder of courses in Ukrainian studies and a lecturer of the history of Ukraine. The participation of A. Richynsky in the development of the Ukrainian school system in 1917–1920 is highlighted. He contributed to the development of Ukrainian textbooks, wrote and submitted to the editorial office of the newspaper “New Road” a textbook on hygiene. The active work of the public figure in the field of promotion of Ukrainian culture, participation in the organization of concerts, school holidays, performances, growth of his authority as an erudite specialist and educated person were noted.

Key words: *Arsen Richynsky, Western Volyn, personality, public and political figure, cultural and educational figure.*

Malyarchuk N.G.

Donetsk State University of Management

LANGUAGE SITUATION IN THE SOUTH-EAST OF UKRAINE (BASED ON THE MATERIALS OF 1926 ALL-UNION CENSUS)

On the basis of data analysis of 1926 All-Union Census, the author has analyzed the composition of the south-eastern population of Ukraine by native language; studied the peculiarities of linguistic structure in particular districts, as well as in towns and villages; carried out comparative analysis of ethnic and linguistic structures of the population; determined the level and character of its language assimilation.

The results of the research enable us to state that in 1926 the Ukrainian language was native for the absolute majority of the population in the south-east of Ukraine. The Russian language was on the second place, it even conceded to Ukrainian in its demographic power, but had more power that is communicative because, in fact, it was the official language in the USSR and it had more assimilation influence. Unlike the Russian-speaking population, dominating in quantity in urban areas, Ukrainian-speaking people concentrated in the rural areas and did not have assimilation potential.

The comparative analysis of ethnic and linguistic structure of the population enables to make conclusion about deformation of language situation in the region. It was more vivid in urban settlements, where the share of Russian-speaking people exceeded the percentage of ethnic Russians a bit more than one and a half times. Although in the rural areas the situation was much less deformed than in the cities, the signs of Russian assimilation were seen there as well. The comparison of correlation between ethnic and linguistic structure of the population in the south-east and across the whole Ukrainian SSR, showed that assimilation processes in south-eastern part of the Republic were happening faster than in the Ukrainian SSR in general.

Having carried out the analysis of language issue in definite regions, the author found out that in the majority of them, except Luhansk, Stalin and Odessa regions, the population, whose native language was Ukrainian, dominated. As far as the urban settlements are concerned, in the majority of districts Russian-speaking community dominated. The largest part of inhabitants, whose native language was Russian, lived in coal-mining Donbass cities – Dmitrivske and Stalin. Concerning rural population of south-eastern Ukraine, the Ukrainian language was native for the majority of population in all the seventeen districts.

Key words: *Ukrainian language, Russian language, language assimilation, linguistic structure, ethnic structure, South East of Ukraine, 1926 All-Union census.*

The problem statement. The research of language issue in Ukraine in different historical periods is becoming actual nowadays when language factor is actively used both in internal and external politics. In the first place, this concerns the south-eastern Ukraine, which experienced significant Russification. The research of language situation in the region in different historical periods allows to trace the dynamics of changes that took place in the linguistic structure of the population in the region and reproduce the stages of its Russification.

The research source base is the 1926 All-Union census. It enabled to study the language situation in the south-eastern Ukraine even prior to the forced industrialization and solid collectivization, which influenced the ethnodemographic, and language processes in the Ukrainian SSR.

The analysis of recent research and publications. The relevance of the article is stipulated by the fact that the majority of researchers in our country used the 1926 census data for studying social and ethnic structure of Ukrainian SSR population and some of its regions as well [1; 4; 7; 8; 9; 12], but its informational possibilities were used not fully [5; 6; 10, p. 99].

The purpose of the article: on the basis of 1926 All-Union Census analysis of materials to study the peculiarities of language situation in the south-east of Ukraine in the given period; define peculiarities of linguistic structure of population in the South East of Ukraine in general and in some definite regions, urban and rural settlements; state the demographic power¹

¹ Term “demographic and communicative power of language”, “language stability” was borrowed from: Масенко Л. Г. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004. 163 с.

of the most common languages in the south-east of Ukraine; carry out comparative analysis of ethnic and language structure of the population in a region; define the level and nature of language assimilation of definite ethnic groups; compare the intensity of assimilation processes in region and republic as a whole.

Geographic borders of the research is the territory of south-eastern Ukraine, which includes modern Kharkiv, Luhansk, Donetsk, Dnipropetrovsk, Zaporizhia, Kirovograd, Mykolaiv, Odessa, Kherson regions; in 1926 this territory was divided into 17 districts: Kharkiv, Oziunsk [N.M. In the article the names are given in accordance with census], Kup'iansk, Luhansk, Starobilsk, Artemivsk, Stalin, Mariupol, Melitopol, Zaporizhia, Odessa, Mykolaiv, Kherson, Dnipropetrovsk, Zinoviivsk, Kryvyi Rih, Pershomaysk districts. The following is not included into geographical boundaries: the Crimea, because it wasn't a part of the Ukrainian SSR and Autonomic Republic of Moldova, which wasn't totally ethnic Ukrainian territory, although it was a part of the Ukrainian SSR till 1940.

The author's calculations are based on the data of 12 [2, p. 286–288, 291–293, 309–313] and 13 [3, p. 12–38, 247–256, 340–341, 343–345, 348–349] volumes of All-Union Population Census (1926), which are reflected in the table VI "Population by nationality, native language and literacy", including the information concerning language of population in 17 districts of south-eastern Ukraine in particular, urban and rural settlements as well. Data concerning given figures in the Ukrainian SSR were taken from the issue "Results of Census in Ukraine in brief. 17–12 of December 1926. National and age structure, native language and literacy of population» [11, p. 42–45].

Presenting the main material. According to the census data, population of the South East of Ukraine constituted 11816147 people. 1926 All-Union Census showed that for absolute majority of population, i.e. for 65.2% (7701434) Ukrainian was native language; Russian was native for 26.4% (3124030); other languages were native for 8% (939250); 0.4% (51433) didn't declare native language at all (native language was defined as language which the interviewee could speak better or usually spoke). So, by its demographic power Ukrainian language exceeded Russian 2.5 times (see diagram 1).

The absolute majority of population with Ukrainian as native language – 90% (6915521 people) lived in villages and only 10% (785913 people) lived in towns. On the opposite, people with Russian as native language were more equally dispersed between and village: 56% (1750093 people) lived in cities, 44% (1373937 people) – in villages.

For comparison, it should be noted that in general in the Ukrainian SSR the Ukrainian language was native for 76,4% (22160992 people), Russian – for 15,2% (4421813 people), for 8% (2304250 people) – another languages, 0,4% (109485 people) didn't answer this question at all (see diagram 2). Thereby, part of the population of south-eastern Ukraine, who had Russian as native language, exceeded the same rate a bit more than 1.5 times.

It should be noted that ethnic and language structure of the population in the south-eastern Ukraine didn't coincide (see diagram 3).

In addition, the correlation between Ukrainian speakers and Russian speakers varied within region and republic as a whole. Thus, in the south-eastern Ukraine share of Ukrainian-speaking population

Population of UkSSR by native language

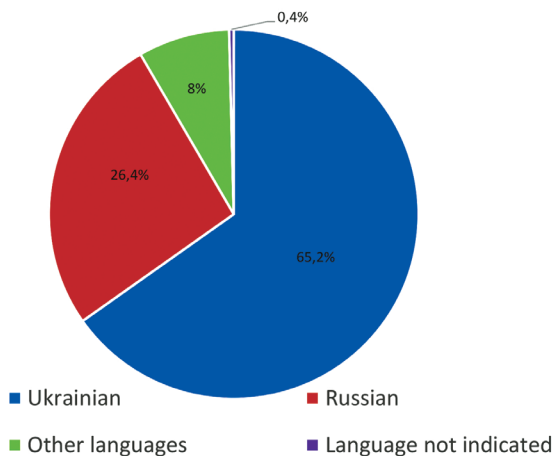

Diagram 1

Population of UkSSR by native language

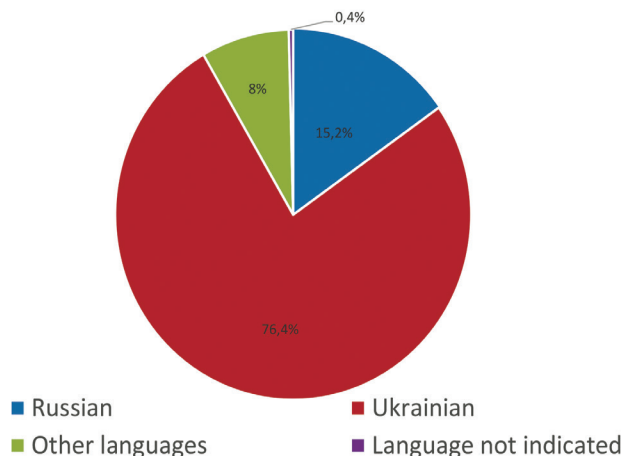

Diagram 2

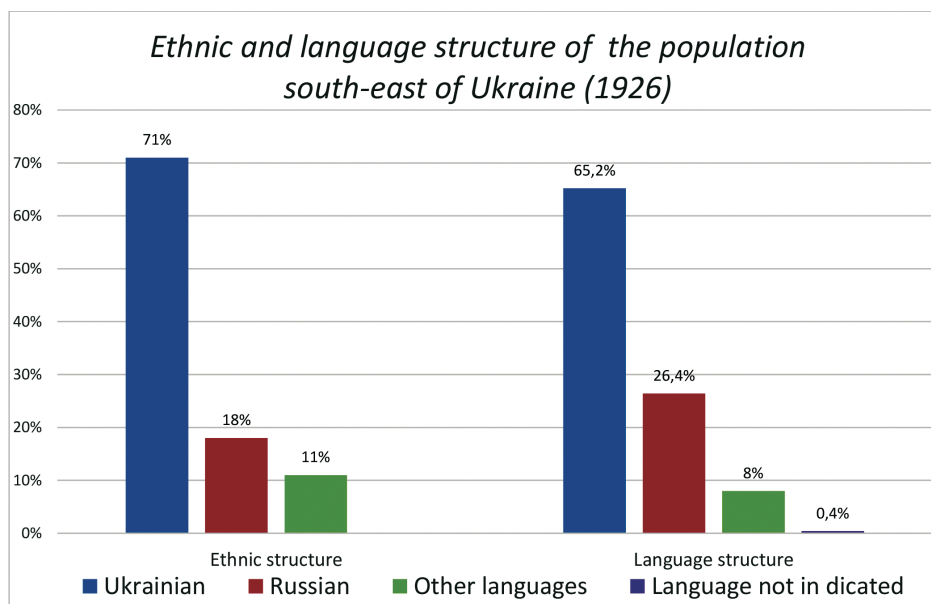

Diagram 3

exceeded the share of Russian-speaking population 2.5 times, whereas in the Ukrainian SSR – it was 5 times. It should be mentioned, that 71% of Russian-speaking population of Ukraine was concentrated in the south-east.

The share of those who considered Ukrainian as native language was 6% less than ethnic Ukrainians among the population in the south-eastern Ukraine and constituted 71%. Whereas the proportion of population with Russian, as native language, was 8% more than the share of ethnic Russians – 18%. In addition, the disproportion was obvious between the representatives of other nationalities in the ethnic structure of the region – 11% and share of those, whose native language was neither Ukrainian nor Russian, but other languages – 8% [8, p. 159].

It should be stated, that there were only 66% (2054832 people) of ethnic Russians among Russian-speaking population. The other part formed the Ukrainians – 23% (719944 people) and representatives of national minorities – 11% (349254), i.e. the majority among those who indicated Russian as native, but were not ethnic Russian, were Ukrainians. Concerned the population with Ukrainian as native language, it should be added, that 99% (7649632 people) consisted of Ukrainians, the representatives of other nationalities formed only 1%.

The Russians demonstrated the high level of language stability, because 98% (2054832 people) of them claimed native language of their ethnic background and only 1% (22985 people) – Ukrain-

ian and 0.05% (1100 people) – other languages. Language stability of the Ukrainians was lower: the Ukrainian language was indicated as native only by 91% (7649632 people) of native Ukrainians, 8.5% (719944 people) indicated Russian and 0.2% (18969 people) – language of other nationalities, 0.2 (15375 people) didn't declare their native language.

In the majority of districts in the South East of Ukraine, precisely in thirteen out of seventeen, the Ukrainian language was native for the majority of population: from 88% to 51,8%. In Mariupol district Ukrainian was indicated as native by the relative majority of population – 43.8%. As for the Russian language, it was native for the majority of the population only in three districts: Luhansk – 57.5%, Stalin – 46% and Odessa – 39.1%. In two latest districts this majority was relative, moreover, the difference between Russian speakers and Ukrainian speakers was insignificant, 2% and 3.5%, accordingly. The share of population, indicating their ethnic languages as native was the highest in Odessa region – 25% and Mariupol district – 21%, where in the rural area lived representatives of Greek, German, Bulgarian national minorities (see table 1).

So, notwithstanding the domination in quantity of the Ukrainians in the region, their assimilation influence on the representatives of other ethnical minorities was insignificant, moreover, they themselves were the object of assimilation from Russians. This can be explained by the fact that Russians were the titular nation in the USSR, the Russian language was widely used in all the most important spheres of state

Table 1

The population of the South East of Ukraine by native language in districts

№	District	Native language (%)			
		Ukrainian	Russian	Other	Not indicated
1	Starobilsk	88	11.4	0.4	0.2
2	Pershomaysk	86	4	9.8	0.2
3	Kryvyi Rih	85.4	9.3	5	0.3
4	Kup'iansk	81.5	17.9	0.2	0.4
5	Oziumsk	81	17.8	0.9	0.3
6	Zinoviivsk	79.4	14	6.3	0.3
7	Zaporizhia	78	15.4	6.3	0.3
8	Dnipropetrovsk	77.3	18	4.3	0.4
9	Kherson	68.7	22	9	0.3
10	Kharkiv	65	31	3	1
11	Artemivsk	60	34	3	1
12	Melitopol	52	33	14.7	0.3
13	Mykolaiv	51.8	33	15	0.2
14	Stalin	44	46	9	1
15	Mariupol	43.8	34.9	21	0.3
16	Luhansk	38	57.5	3.5	1
17	Odessa	35.6	39.1	25	0.3
	Totally	65.2	26.4	8	0.4

and social life (even during the period of Ukrainization) and, therefore, had more communicative potential than Ukrainian.

It should be noted, that in all the south-eastern districts, as well as in the region in general, divergence between native language and ethnic background of the part of population was observed. The most obvious it was in Odessa and Mariupol districts, where the share of population with native Russian language was 16% higher than those whose nationality was Russian (39.1% and 23.3%, 34.9% and 19% accordingly). In Luhansk and Stalin district this rate was 15% (57.5% of population with Russian language as native and 43% of ethnic Russians) and 12% (46% of population with Russian language as native and 34.3% of ethnic Russians).

In those districts where population lived mainly in small towns and in villages, the deformation of language situation was insignificant. For example, in Pershomaysk district the share of Russian-speakers was 4%, only 1% exceeded the share of ethnic Russian population – 3%. In Starobilsk district this rate constituted 1.4% (11.4% Russian-speaking and 10% of ethnic Russians), in Kup'iansk – 2.1% (17.9% Russian-speaking and 15.8% of ethnic Russians), Oziumsk – 3% (17.8% of Russian-speaking and 15% of ethnic Russians). However, even in these, mainly Ukrainian according to their ethnic structure districts, the signs of Russian-language assimilation were present.

The linguistic structure analysis of urban population in south-eastern Ukraine showed that the share of those who considered Russian as native language made up 61% (1750093 people), Ukrainian – 27% (785913 people), other languages – 11% (330989 people), 1% (22269 people) didn't declare native language at all (see diagram 4).

It should be noted, that among urban population of the Ukrainian SSR Russian-speaking people constituted the majority, not absolute but relative one. Their share was 44% (2386638 people), whereas the share of Ukrainian-speaking constituted 36% (1930620 people), those who chose other languages – 19% (1004103 people), 1% (37879 people) did not declare native language at all (see diagram 5).

The towns of the south-eastern of Ukraine were the centres of Russian language assimilation, significant divergence between language and nationality of the inhabitants proves it (see diagram 6). Thus, the share of Ukrainians among urban population of this macroregion equaled to 42% in 1926, whereas the Ukrainian language was considered as native only by 27% from the total.

However, 61% of population considered Russian language as native, notwithstanding the fact that the share of Russians in towns made up 36%. The great majority of representatives of other nationalities – 22% exceeded twice the share of town inhabitants who spoke other languages – 11% [8, p. 160].

Urban population of south-eastern Ukraine by native language

Diagram 4

Urban population of UkSSR by native language

Diagram 5

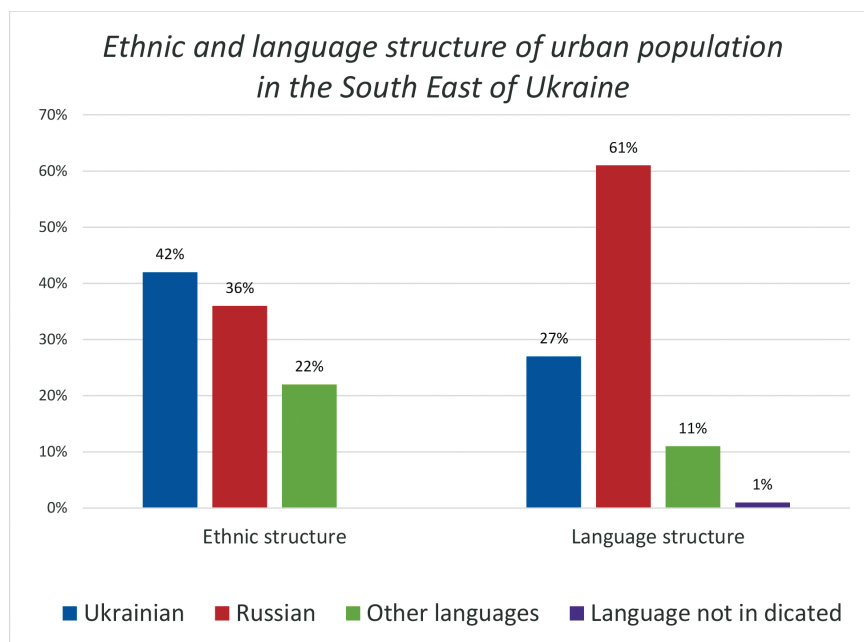

Diagram 6

Having analyzed the language structure of urban population in certain districts of the south-eastern Ukraine, we found out that in twelve out of seventeen districts the majority was population with Russian as native language. In ten districts: Mariupol (82.6%), Stalin (80%), Luhansk (73.3 %), Melitopol (72%), Mykolaiv (70%), Odessa (65%), Artemivsk (62%), Kherson (59%), Dnipropetrovsk (57%), Kharkiv (53%) people whose native language was Russian formed the absolute majority, and in two: Oziunsk (49.2%) and Zaporizhia (48%) – relative majority. As we can see, especially high was the share of Russian-speaking population in three Donbass districts: Mariupol, Stalin and Luhansk. Ukrainian-speakers

formed the majority in five districts: Starobilsk (63.9%), Kup'iansk (63%) and Kryvyi Rih (62%) – absolute, in Zinoviivsk (48%) and Pershomaysk (45%) – relative majority. Towns in these districts (except Zinoviivsk) had population not exceeding 50000 people, these towns were not large industrial and trade centres, that's why the Russians formed insignificant part of population there, thus the assimilation processes took place slower.

As it is shown in Table 3, in towns of south-eastern Ukraine the share of population with Russian as native language was the highest in Dmitrivske (85%) and Stalin (81%), coal-mining towns in the east of Ukraine, which were territorially nearer to Russian SFSR, with

Table 2

Urban population of southern east of Ukraine by native language in districts

№	District	Native language (%)			
		Ukrainian	Russian	Other	Not indicated
1	Starobilsk	63.9	34.7	1.3	0.1
2	Kup'iansk	63	35	1	1
3	Kryvyi Rih	62	30	8	1
4	Oziunsk	48.4	49.2	2	0.4
5	Zinoviivsk	48	35	16	1
6	Pershomaysk	45	14	40	1
7	Zaporizhia	39	48	12	1
8	Kharkiv	38	53	8	1
9	Artemivsk	31	62	6	1
10	Dnipropetrovsk	29	57	13	1
11	Kherson	26	59	14	1
12	Luhansk	20.5	73.3	5.1	1.1
13	Melitopol	17	72	10	1
14	Mykolaiv	17	70	13	1
15	Stalin	14	80	5	1
16	Mariupol	10	82.6	7	0.4
17	Odessa	11	65	23.7	0.3
	Totally	27	61	11	1

Table 3

Population of the biggest towns in the South East of Ukraine by native language

№	City	Native language (%)			
		Russian	Ukrainian	other	Not indicated
1	Dmitrivske	85	10	4	1
2	Stalin	81	11	7	1
3	Mykolaiv	78	10	11	1
4	Luhansk	76	17	6	1
5	Kherson	66.4	16.3	16.2	1.2
6	Odessa	66.1	10.1	23.5	0.3
7	Kharkiv	64	24	11	1
8	Dnipropetrovsk	64	20	15	1
9	Zinoviivsk	54	26	19	1
10	Zaporizhia	52	34	13.5	0.5
	Totally	67	17	15	1

significant number of the Russians in the ethnic structure of urban population: 64% and 57% accordingly. As it can be seen, the share of Russian-speaking population exceeded the share of Russian ethnic population nearly by one fourth: in Dmitrivsk by 21%, in Stalin by 24%. In the majority of other big towns of the South East the language situation was even more deformed, because divergence between share of ethnic Russians and those, who indicated Russian as native, varied between 33% – 27% (in Mykolaiv it constituted 33%, Luhansk – 32%, Dnipropetrovsk – 32%, Kharkiv – 29.1%, Kherson – 28%, Odessa – 27.4%, Zinoviivsk – 27%).

In south-eastern Ukraine, as in the Republic in general, the Ukrainian language was much more common in villages than in towns. Hence, among rural inhabitants

of the region 77.4% (6915521 people) indicated Ukrainian as native, 15.3% (1373937 people) – Russian, 7% (608261 people) – other languages, 0.4 (29164 people) didn't declare native language (see diagram 7).

But even in villages the share of Ukrainian speakers in the south-eastern Ukraine was less than in the Ukrainian SSR on the whole and, consequently, the share of Russian speakers was higher (see diagram 7 and 8). Thus, Ukrainian-speaking people made up 85.6% (20230372) of rural population of the republic, Russian-speaking made up 8.6% (2035175), those who chose another languages – 5.5% (1300147), 0.4% (71606) didn't declare native language.

As it is seen from diagram 9, share of the Ukrainians among rural population constituted 80% and Ukrainian

Rural population of south-eastern Ukraine by native language

Diagram 7

Rural population of the Ukrainian SSR by native language

Diagram 8

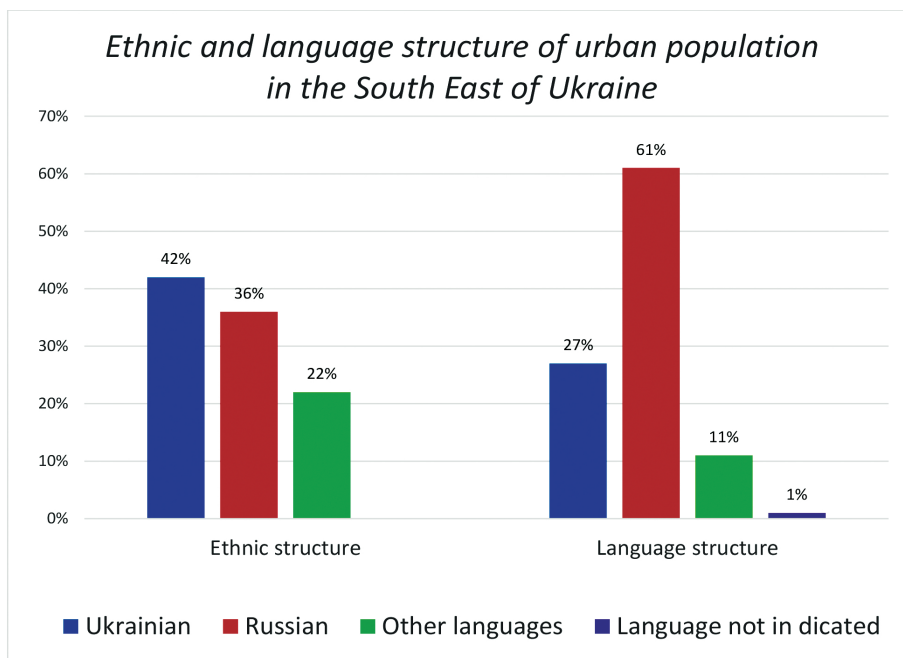

Diagram 9

language was recognized as native only by 77.4% from total number. The level of assimilation was insignificant among other nationalities, total share of which equaled to 8%, whereas the share of those who recognized other languages as native equaled to 7% [8, p. 163]. However, the Russian language was considered as native by 15.3% of population, notwithstanding that share of the Russians among rural population equaled to 12%. 0.3% of rural inhabitants didn't declare native language.

Language situation in the villages was not so deformed as in the urban areas, because diver-

gence between native language and nationality was less significant.

In all the Ukrainian south-eastern districts the majority of rural population considered Ukrainian as native language. This rate was the highest in Dnipropetrovsk district – 94% from the total, and the lowest – in Luhansk district, where population with Ukrainian as native language formed the relative majority – 49%. It should be added, that in this particular district the share of rural population with Russian native language was the highest in all the south-eastern dis-

tricts and constituted 47%. In other districts it fluctuated from 3% (in Pershomaysk district) to 29.7% in Melitopol district. As for population with other native languages, their highest share was in multinational districts Odessa – 26% and Mariupol – 25.3% from total (see table 4).

Conclusions. Thus, analysis of 1926 All-Union population census showed that when at the time of its conduction, the most widespread languages in south-eastern Ukraine were Ukrainian and Russian. Notwithstanding the fact that demographic power of the Ukrainian language exceeded Russian 2.5 times, the latest in particular had assimilation influence both on people of other ethnic background and on the representatives of Ukrainian titular nation. Language deformation is seen from the fact that the share of Russian speakers exceeded approximately 1.5 times the share of ethnic Russians in the region. The Russians were distinguished by high language stability, because only 1.05% of Russians declared as native not Russian language. Among the population with Russian language as native Russians made up a bit more than a half, the others were representatives of other ethnic background, including the most numerous- Ukrainian, whereas the share of non-Ukrainians among Ukrainian-speaking community of the region was insignificant. This also reflects the fact that despite significant demographic power, the Ukrainian language had little assimilation potential, conceding

to Russian. Moreover, the Ukrainians themselves were the object of assimilation and had lower language stability than Russians. Such assimilation influence can't be considered as natural process, because in south-east of Ukraine there were four times less ethnic Russians than Ukrainians.

In urban settlements population with Russian as native made up the absolute majority, while in rural areas, on the contrary, Ukrainian-speaking population prevailed. Though language situation in villages was less deformed than in towns, the signs of Russian assimilation influence were also evident there, because the share of ethnic Russians was lower than those who declared Russian as native.

Having analyzed the linguistic structure of the population of specific districts in south-eastern Ukraine, we concluded that population with Ukrainian as native predominated in the majority of them. The exception were Lugansk district, where absolute majority was Russian-speaking population, and Stalin and Odessa regions, where it was relative majority.

Concerning urban settlements, only in seven out of seventeen districts the majority formed population with Ukrainian as native, Russian-speaking community dominated in quantity in the other twelve districts. The largest share of inhabitants with Russian as native was in Dmitrivske and Stalin. In these coal-mining towns, the absolute majority of population were Russians- migrants from Russian prov-

Table 4

Rural population of south-eastern Ukraine in districts by native language

№	District	Native language (%)			
		Ukrainian	Russian	Other	Not indicated
1	Dnipropetrovsk	94	4.8	1	0.2
2	Starobilsk	89	10.5	0.3	0.2
3	Kryvyi Rih	89	6.2	4.5	0.3
4	Pershomaysk	89	3	7.8	0.2
5	Zinoviiivsk	85.4	10	4.3	0.3
6	Zaporizhia	83	11	5.5	0.5
7	Kup'iansk	82.3	17.2	0.2	0.3
8	Oziivsk	82	16.7	1	0.3
9	Artemivsk	81	14	4	1
10	Kharkiv	80.5	19.1	0.2	0.2
11	Kherson	77	15.4	7.5	0.1
12	Stalin	67.3	19.4	12.3	1
13	Mykolaiv	65	19.8	15	0.2
14	Odessa	60.6	13	26	0.4
15	Melitopol	55	29.7	15	0.3
16	Mariupol	53.3	21	25.3	0.4
17	Luhansk	49	47	3	1
	Totally	77.4	15.3	7	0.3

inces, who came here to find work in coal-mines, that's why the divergence between their ethnic background and native language was less than in other big towns of the region.

Concerning rural population of South East of Ukraine, Ukrainian was native for absolute majority in nearly all the districts. The exception was Luhansk district, where relative majority of population declared the Ukrainian language as native.

The assimilation processes in south-eastern Ukraine occurred faster than across the whole Republic. The share of Russian-speaking population among

inhabitants of this region exceeded the same rate in the Ukrainian SSR a bit more than 1,5 times and the share of Ukrainian-speaking population only 2.5 times exceeded the share of Russian speakers, whereas in the Ukrainian SSR in general this figure was five times more. In towns of south-eastern Ukraine the Russians constituted the absolute majority while across the whole Republic they constituted the relative one. Even in villages, the share of Ukrainian-speaking population was less than in the Ukrainian SSR in general and, consequently, the share of Russian-speaking population was larger.

References:

1. Воронко О.Г. Розвиток етнодемографічних процесів і формування соціальної структури суспільства в Україні 20-х рр. ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05. Київ, 1998. 230 с.
2. Всесоюзная перепись населения 1926 года : Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность. Т. 12. Отд. 1. Москва : Издание ЦСУ Союза ССР, 1928. 482 с.
3. Всесоюзний перепис людності 1926 р. : Українська соціалістична радянська республіка. Степ. Дніпрянський промисловий підрайон. Гірничий підрайон. Національність, рідна мова, вік, письменність. Т. XIII. Від. 1. Москва : Видання ЦСУ Союзу РСР, 1929. 465 с.
4. Гринь Д. Зміни в національному складі міського населення України у 20–30-х рр. ХХ ст. *Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії* : збірник наукових праць. Київ : СтилоС, 1999. С. 196–202.
5. Малярчук Н.Г. Мовна структура населення Східної України (за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 року). *Нові сторінки історії Донбасу* : збірник статей. Вінниця : ДонНУ ім. Василя Стуса, 2018. Кн. 27. С. 61–73.
6. Малярчук Н.Г. Мовна структура населення південної України (за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 року). *Історичні і політологічні дослідження*. 2019. № 2 (65). С. 58–71.
7. Малярчук Н.Г. Російське населення Східної України (за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 року). *Історичні і політологічні дослідження*. 2017. № 1 (60). С. 36–44.
8. Малярчук Н.Г. Росіяни в етнічній структурі населення південно-східної України (за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 року). *Нові сторінки історії Донбасу* : збірник статей. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. Кн. 26. С. 155–167.
9. Малярчук Н.Г. Українське та російське населення південної України: кількісний аспект (за матеріалами всесоюзного перепису населення 1926 року). *Science progress in European countries: new concepts and modern solutions* : Papers of the 9th International Scientific Conference. September 6, 2019, Stuttgart, Germany. P. 229–236.
10. Романцов В.О. Українці на одвічних землях (XVIII – поч. ХХІ ст.). Ктї : Видавництво ім. Олени Теліги, 2004. 183 с.
11. Статистика України. № 124. Серія I «Демографія». Короткі підсумки перепису населення України. 17– 12 грудня 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення. Харків, 1928. 210 с. Т. V. Вип. 2. X с.
12. Турченко Г.Ф., Овчаренко Г.Ф. Етнічний склад міського населення Півдня України (за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 р.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXVII. С. 185–192.

Малярчук Н.Г. МОВНА СИТУАЦІЯ НА ПІВДЕННОМУ СХОДІ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВСЕСОЮЗНОГО ПЕРЕПИСУ 1926 Р.)

На основі аналізу даних Всесоюзного перепису населення 1926 р. автором проаналізовано склад населення Південно-Східної України за рідною мовою, розглянуто особливості мовної структури по окремих округах, а також міських і сільських поселеннях регіону, здійснено порівняльний аналіз етнічної та мовної структур населення, визначено рівень і характер його мовної асиміляції.

Результати дослідження дають змогу стверджувати, що в 1926 році українська мова була рідною для абсолютної більшості населення південного сходу України. На другому місці була російська мова, яка хоча й поступалася українській за своєю демографічною потужністю, проте мала значно більшу

потужність комунікаційну, оскільки фактично була державною мовою в СРСР, а отже, мала більший асиміляційний вплив. На відміну від російськомовного населення, яке кількісно домінувало в міських поселеннях, україномовне зосереджувалося в сільській місцевості й не мало асиміляційного потенціалу.

Порівняльний аналіз етнічної та мовної структури населення дав змогу зробити висновок про деформованість мовної ситуації в регіоні. Найбільш яскраво вона проявлялася в міських поселеннях, де частка російськомовних трохи більша як у півтора рази перевищувала відсоток етнічних росіян. Хоча в селах мовна ситуація була значно менш деформованою, ніж у містах, усе ж таки ознаки російського асиміляційного впливу були наявні й там. Порівняння співвідношення етнічної та мовної структури населення на південному сході й загалом по УСРР показало, що асиміляційні процеси в південно-східній частині республіки відбувалися швидше, ніж загалом по УСРР.

Здійснивши аналіз мовної ситуації в окремих округах, автор з'ясувала, що в більшості з них, крім Луганської, Сталінської та Одеської, переважало населення з рідною українською мовою. Щодо міських поселень, то в більшості округ кількісно домінувала російськомовна спільнота. Найбільшою частка мешканців з рідною російською мовою була в шахтарських містах Донбасу – Дмитрівському і Сталіні. Щодо сільського населення Південно-Східної України, то українська мова була рідною для більшості населення в усіх сімнадцяти округах.

Ключові слова: українська мова, російська мова, мовна асиміляція, мовна структура, етнічна структура, південний схід України, Всесоюзний перепис населення 1926 року.

Попов В.Ж.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ДЕМОГРАФІЧНІ ДИСПРОПОРЦІЇ В МІСЬКОМУ НАСЕЛЕННІ УКРАЇНИ ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 РОКІВ

Демографічні процеси служать показником рівня життя суспільства. Скорочення чисельності населення побічно свідчить про зниження споживчих стандартів у всіх сферах повсякденності. Умови життя в містах України в 1917–1920 роки не дозволяли забезпечити мінімальні потреби в харчуванні і питві, у затишній оселі, у медичному обслуговуванні. Безперервні бойові дії, неодноразова зміна влади, режим терору, що встановлювався всіма сторонами громадянського протистояння, приводили до підвищення смертності не тільки серед учасників війни, а й серед мирного населення. Цілковита відсутність гарантій безпеки і втрата багатьма обивателями волі до опору створювали в суспільній свідомості настрої зневіри і безвихідності. Недоїдання, неякісне питво, відсутність ліків, холод у квартирах доповнювалися поширенням численних інфекцій, які швидко набували масштабу епідемій. Результатом впливу всіх згаданих чинників стало зменшення кількості міських мешканців у найбільш урбанізованих регіонах України у серпні 1920 року в порівнянні з 1916 роком.

Причому, якщо в Херсонській губернії цей показник становив 1,3%, у Катеринославській – 6%, то в Харківській і Київській губерніях – 10,4 і 11,7% відповідно. Найбільш значним негативним наслідком громадянської війни стала диспропорція у співвідношенні між чоловічим і жіночим населенням. Для деяких промислових центрів України цей показник змінився в десятки разів на користь жінок. Якщо до революції жіноче населення Катеринославської губернії перевищувало чоловіче на 4%, то в 1920 році – на 7,2%. У Київській губернії ці показники становили відповідно 0,2 і 10,6%. У Херсонській і Харківській губерніях в 1916 році чоловіків було більше на 1 і 2,4%, в 1920 році – менше на 10,2 і 7,4%.

Отже, головною причиною демографічної кризи в Україні варто вважати військове протистояння, яке забиравало в основному життя чоловіків. Також не треба забувати про вимушену еміграцію тих учасників громадянської війни, хто був у програві, також переважно чоловіків. Решта негативних чинників зазвичай впливали на людей незалежно від їхньої статевої приналежності. Результатом диспропорції ставали зниження народжуваності, зростання кількості неповних сімей і матерів-одиначок, підвищення кількості безпритульних дітей.

Ключові слова: революція 1917–1920 рр. в Україні, чисельність населення, міське населення України, демографічний процес, демографічна криза.

Постановка проблеми. Демографічні процеси служать чітким показником економічного, політичного, соціального становища суспільства. Коливання чисельності населення відіграють роль індикатора позитивних або негативних тенденцій у розвитку країни. Так, його скорочення може бути або наслідком всеосяжної кризи, або результатом конкретних дій або бездіяльності влади. Причому кількість мешканців міст та сіл може зменшуватися в результаті як природного, так і механічного руху населення, наприклад, переміщення містян у сільську місцевість, еміграції окремих категорій за межі країни.

Науковий інтерес викликає ситуація зі змінами в чисельності та співвідношенні різних демографічних груп міського населення України в період революції та громадянської війни 1917–1920 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Демографічна історія України ХХ ст. є предметом професійної уваги багатьох фахівців. Серед досліджень, присвячених цій темі, варто згадати роботу В.О. Романцова [14], у якій розкриті основні тенденції в демографічних процесах в Україні, починаючи з ХVІІІ ст. Ґрунтовний аналіз демографічної ситуації в різні періоди української історії ХХ ст. міститься в монографії О.М. Гладуна [3].

Постановка завдання. Мета статті – розглянути сутність демографічної ситуації, що склалася в міських поселеннях України внаслідок революції та громадянської війни 1917–1920 рр. Завдання дослідження: охарактеризувати основні чинники, що впливали на чисельність населення; проаналізувати цифрові показники демографічних змін у міському населенні окремих регіонів;

визначити найбільш значні наслідки диспропорцій у структурі міського населення.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Для визначення динаміки демографічних процесів в українських містах використані два статистичні видання. Перше – «Статистический Ежегодник России» за 1916 р., надрукований у 1918 р. [16]. Друге – «Труды Центрального статистического управления», видані у 1921 р. [17]. У цьому виданні містяться дані про населення України, встановлені в серпні 1920 р. Оскільки демографічні показники, зафіксовані у виданні 1921 р., не охоплювали деякі території України, де на той час ще тривали бойові дії, для аналізу обрані чотири губернії з найбільш урбанізованим населенням – Київська, Харківська, Херсонська та Катеринославська. У наших розрахунках враховані зміни, які відбулися в адміністративно-територіальному розподілі України в порівнянні з 1916 р. У 1920 р. територія колишньої Херсонської губернії була поділена на Одеську та Миколаївську губернії. З населення Катеринославської губернії виключені містяни Олександрівського, Бахмутського, Слов'яносербського та Маріупольського уїздів, які у першій половині 1920 р. були передані до інших губерній. Так само в Харківській губернії не врахований Старобільський уїзд.

Серед чинників, що негативно впливали на чисельність міського населення, були насамперед неодноразові зміни влади у великих містах. Протягом 1917–1920 рр. у Київській губернії влада змінювалася 14 разів, у Катеринославській – 10, у Херсонській та Харківській губерніях – по 8 [11, с. 574]. Політична невизначеність для пересічних громадян оберталася цілковитою відсутністю особистої безпеки.

Активні бойові дії супроводжувалися не тільки втратами серед бійців ворогуючих армій, але й жертвами серед мирного населення. Так, наступ радянських військ Муравйова на Київ у січні 1918 р. супроводжувався багатоденним артилерійським обстрілом міста, руйнуванням багатьох будівель, масовими пожежами. «Дванадцять днів йшов не бій, а безглуздий обстріл міста <...> напевно, мирних жителів в ці дні полягло більше, ніж було воюючих армій на обох сторонах» [13, с. 103, 104].

Особливістю тривалої війни була, за спостереженнями сучасників, «відчайдушна і безглузда лють», яка «народжується лише в каламутні епохи громадянських воєн» [8, с. 59]. Кількість жертв збільшував кривавий терор з усіх боків. Історик С.Г. Пушкарьов згадував події в Харкові після

приходу Добровольчої армії у 1919 р.: «Один літній чоловік, з вигляду робітник, голосно і сердито обурювався: «Що ж це таке?! Вчора червоні розстрілювали, а нині білі теж розстрілюють. Так коли ж ця бійня скінчиться?!» [12].

Смертність підвищувалася в результаті неможливості нормального задоволення базових людських потреб. Жителі прилеглих до Дніпра районів «звикли до трупів, які вода викидала на берег, і не звертали особливої уваги». Убитих ховали без одягу – «обдирали мертвих, щоб одягнути живих» [9, с. 15, 16].

Уже з перших місяців революції з'явилися проблеми з харчуванням. В.А. Кравченко згадував зиму 1917–1918 рр. та зазначав: «Тепер ми дорожили кожною скориночкою хліба» [9, с. 9]. Не вистачало насамперед якісних продуктів харчування. Восени 1917 р. у Києві хліб надходив у продаж сирим, із запахом цвілі. М'ясо складалося з кісток, пліви та жиру. Із яєць, куплених у крамницях, доводилося викидати практично половину. Молоко було тільки на вигляд схожим на молоко, натомість на смак це була справжня вода, ще й з неприємним присмаком [10].

Навесні 1919 р. катастрофічним було становище із продуктами в Одесі. На міських ринках майже не було хліба, населення голодувало. Пайковий хліб випікали з горохової муки, якої в місті було всього на кілька днів [19, арк. 25]. У радянському Харкові люди харчувалися «тільки хлібом та картоплею» або мукою, розведеною у воді. Пайок для радянських службовців складався із «хліба із цвіллю, тухлих оселедців, гнилої картоплі». Усі розмови городян із ранку до вечора крутилися навкруги єдиної теми — «як би щось вирішити щодо їжі». У продажу тільки подекуди були «купки гнилих овочів та картоплі» [1, с. 169, 170].

Уживання неякісної сурогатної їжі доповнювалося дефіцитом питної води, що робило критичним загальний рівень антисанітарії і сприяло поширенню інфекційних захворювань. Під час більшовицького наступу в січні 1918 р. не працював водогін Києва. Міським жителям, які переживали облогу, через це важко було діставати питну воду [13, с. 103]. Санітарний відділ Нікопольського ревкому був стурбований тим, що водовози брали воду для пиття не з водогону, а з Дніпра. Рівень антисанітарії у громадських місцях Нікополя характеризує датований 29 липня 1919 р. протокол огляду санітарною комісією ідальні відділу соціального забезпечення: «Продукти зберігаються погано, багато зіпсованих». Не було столів, лавок та умивальників для від-

відувачів. «На столах, на яких продають хліб, та інші харчові продукти, сидять, сплять тощо, поширюючи заразу» [5, арк. 103].

У Києві не було будинку, де каналізація залишилася б у порядку. Водопровід працював лише зрідка. Міські мешканці були вимушені носити воду відрами з найближчих колодязів. Незвиклі до важкої фізичної роботи інтелігенти тягали відра дуже невправно, багато її проливали, взимку вона студеніла на одязі [7, с. 235, 243].

Здоров'я людей підривала архаїзація побутових умов. Одна з київських сімей, главою якої був відомий у Києві до революції лікар, узагалі припинила прибирати квартиру. Білизна сушилася прямо у вітальні, на протягнутих через всю кімнату мотузках або, як кращий варіант, вивішувалася на фасадному балконі. Господиня цілими днями ходила оселею у брудному капоті й ніколи не виносила відра з поміями, у кращому разі випліскувала їхній вміст із балкона. В іншому будинку, у брудній і занедбаній квартирі, господиня зустрічала гостей у різних платтях, надітих одне на одне. На рваній скатертині, якою був накритий стіл, лежала гора битого посуду [7, с. 239].

Однією з характерних особливостей життя міського населення була безперервна паливна криза. Проблеми з опалюванням почалися ще в першу революційну зиму. На межі 1918–1919 рр. в Одесі не було ні вугілля, ні дров, через їх відсутність будинки та вулиці були занурені в темряву [4, с. 144, 145]. Харків'яни в березні 1919 р., щоб приготувати обід, рубали дерев'яні ліжка, старі стільці і діжечки [15, арк. 28]. У травні 1919 р. в Одесі вночі організовувалися експедиції за міськими і садовими лавками, які ламали та рубали на дрова. Така ж доля чекала і дерева [6, арк. 6].

Катастрофічним для городян став опалювальний сезон 1919–1920 рр. На початку листопада 1919 р. до Києва прийшли ранні морози. У квартирах стало так холодно, що всі їх мешканці ходили цілий день у шубах. Майже ніде не опалювали, у кімнатах було 5–6 градусів тепла. Кияни впали в апатію та розчарування: «І холод, і розруха, і дорожнеча, і неможливість виїхати» [2, с. 178].

Київська студентка скаржилася, що в її оселі було так холодно, що в неї боліли руки та ноги. Наприкінці першої декади листопада дрова в Києві коштували вже сто карбованців за пуд. Оскільки залізні печі були дуже маленькими, то в кожній родині чоловіки були зайняті рубанням полін на маленькі шматочки. У розпал зими в оселі було 1–2 градуси тепла [7, с. 235, 236].

Надії, які покладалися громадянами на медицину, не виправдовувалися. Рівень медичного обслуговування став вкрай низьким, насамперед унаслідок відсутності ліків, а також у результаті максимального скорочення фінансування медичної сфери.

У березні 1918 р. у старій Міській лікарні Одеси було холодно, тому що замість 700 пудів дров на день відпускалося тільки 300 пудів. У лютому 1920 р. у лікарнях основними продуктами харчування були капуста та холодний чай. У палатах доводилося вкриватися халатами та шинелями. На 44 хворих припадало 20 кухлів. Тарілок не було взагалі. Хворі були вимушені розміщуватися утрьох на двох ліжках, обідати по черзі, користуватися однією лампою на п'ять палат. Одного разу вечерю приготували з бульйону, що залишився після обіду, з додаванням крупи та води. Після такої вечері померли шість хворих на дизентерію [18, арк. 15].

Київська студентка в червні 1919 р. дізналася про важку хворобу свого сусіда, через яку його дружина «продає останнє для придбання ліків, які неймовірно дорогі, та їх починає не вистачати». Її знайомому комісару «насилу вдалося дістати аспірин для дружини» [7, с. 241].

Зазначені чинники призвели до значного скорочення міського населення. Якщо порівняти показники міського населення на 1 січня 1916 р. та на 28 серпня 1920 р., бачимо значні розбіжності за окремими регіонами України (див. таблицю № 1). Якщо міське населення Херсонської губернії скоротилося на 1,3%, Катеринославської – на 6%, то мешканців міст та містечок Харківській губернії стало менше на 10,4%, а Київської – на 11,7%. На нашу думку, ця різниця пояснюється промис-

Таблиця 1

Зміни в кількості міського населення [16, с. 28, 29, 38; 17, с. 21, 22]

Назва губернії	Населення на 1 січня 1916 р.	Населення на 28 серпня 1920 р.	Зміни в кількості населення (%) ¹
Катеринославська	333,6	313 826	–6
Київська	971,9	858 815	–11,7
Херсонська	1 163 800	1 149 594	–1,3
Харківська	529,3	474 351	–10,4

ловою кризою після завершення громадянської війни, коли більш розвинуті економічно міста не могли запропонувати джерела для існування, і колишні промислові робітники були змушені залишати місця попереднього мешкання, шукати можливості для виживання в сільській місцевості. З іншого боку, на територіях, де переважало сільське господарство, протягом усіх років революції та війни існувало більше можливостей для задоволення базових потреб, ніж у великих містах.

Утім, кардинально інша ситуація виникає, коли ми подивимося на показники скорочення міського населення за статевою ознакою. Кількість жіночого населення в містах зазначених губерній (див. таблицю № 2) або скоротилася незначним чином – на 2,7% у Київській та 0,5% у Харківській губерніях, або взагалі збільшилося – на 4% у Катеринославській та 16% у Херсонській. Переважно сільськогосподарський характер економіки цих губерній, який впливав також на міську зайнятість та був пов'язаний з обробкою сільськогосподарської сировини, вимагав передусім жіночих робочих рук.

Без перебільшення катастрофічними виглядають зміни в кількості чоловічого населення українських міст (див. таблицю № 3). Його скорочення сягає 9,4% у Катеринославській, 12,7% у Херсонській,

наближається до п'ятої частини від дореволюційної кількості чоловіків у містах Харківської та Київської губерній. Отже, з огляду на той факт, що погіршення якості харчування, фактична відсутність нормальних санітарних умов у міських оселях та поширення інфекційних захворювань впливали на людей незалежно від статі, головними чинниками демографічної кризи треба вважати все ж таки бойові дії, які викочували передусім чоловіків.

Головним негативним наслідком революції та війни для міського населення були значні зміни у співвідношенні жіночого та чоловічого населення. Для промислових міст України воно змінилося вдвічі або навіть утричі на користь жінок (див. таблицю № 4).

Так, якщо до революції жіноче населення Катеринославської губернії перевищувало чоловіче на 4%, то в 1920 р. – на 7,2%; у Київській губернії ці показники дорівнюють відповідно 0,2 та 10,6%, у Херсонській та Харківській губерніях у 1916 р. чоловіків було більше на 1 та 2,4%, а в 1920 р. – менше на 10,2 та 7,4%. Безумовно, треба мати на увазі, що на загальний результат демографічної кризи в українських містах вплинув не лише природний, а й механічний рух населення, тому що значна кількість чоловіків залишили місця постійного проживання внаслі-

Таблиця 2

Зміни в кількості жіночого міського населення [16, с. 28, 29, 38; 17, с. 21, 22]

Назва губернії	Населення на 1 січня 1916 р.	Населення на 28 серпня 1920 р.	Зміни в кількості населення (%)
Катеринославська	163,3	169 972	+4
Київська	487,1	474 100	-2,7
Херсонська	572,0	632 704	+16
Харківська	257,7	256 452	-0,5

Таблиця 3

Зміни в кількості чоловічого міського населення [16, с. 28, 29, 38; 17, с. 21, 22]

Назва губернії	Населення на 1 січня 1916 р.	Населення на 28 серпня 1920 р.	Зміни в кількості населення (%)
Катеринославська	158,7	143 854	-9,4
Київська	484,8	384 716	-20,6
Херсонська	591,8	516 890	-12,7
Харківська	271,6	217 899	-19,7

Таблиця 4

Співвідношення чоловічого та жіночого міського населення

Назва губернії	На 1 січня 1916 р.		На 28 серпня 1920 р.	
	Чоловіків	Жінок	Чоловіків	Жінок
Катеринославська	48%	52%	46,4%	53,6%
Київська	49,9%	50,1%	44,7%	55,3%
Херсонська	50,9%	49,1%	44,9%	55,1%
Харківська	51,2%	48,8%	46,3%	53,7%

док еміграції з військовими силами, які програли у громадянській війні. Крім того, різниця між жіночим та чоловічим населенням трохи зменшилася після остаточного завершення бойових дій та повернення вояків Червоної армії додому.

Висновки. Протягом усіх років революції та громадянської війни в містах України поглиблювалася демографічна криза, яка супроводжувалася зростанням смертності та зменшенням народжуваності. Скорочення тривалості життя було зумовлене цілою низкою чинників. Серед них погіршення якості харчування та питної води, негативний вплив на стан здоров'я городян паливної кризи, зникнення всіх комунальних зручностей, поширення епідемічних захворювань, відсутність кваліфікованої медичної допомоги, психологічна та фізична втома, втрата багатьма сучасниками подій волі до життя.

Але головною причиною зменшення кількості міських мешканців були бойові дії громадянської війни, які часто супроводжувалися безглуздими жертвами серед мирного населення, та терор різних кольорів, який влаштовували майже всі учасники протистояння. Статистичні дані цього періоду підтверджують цей висновок тим, що чоловіче населення українських міст та містечок скоротилося набагато більше, ніж жіноче. Унаслідок виникнення цієї диспропорції демографічна ситуація, що склалася в міському середовищі, негативно вплинула насамперед на рівень народжуваності та на сімейні стосунки, коли збільшилася кількість неповних сімей та матерів-одиначок. Жінки опинилися перед необхідністю самостійно вирішувати матеріальні проблеми, стрімко зростала чисельність безпритульних дітей.

Список літератури:

1. Бунин И.А. Окаянные дни. Москва : Политиздат, 1990. 284 с.
2. Вернадський В.І. Щоденники (1917–1921). Київ : НАНУ, 2011. 326 с.
3. Гладун О.М. Нариси з демографічної історії України ХХ століття. Київ : Ін-т демограф. та соціальн. дослідж. ім. М.В. Птухи, 2018. 224 с.
4. Гражданская война на Украине 1918–1920 : сборник документов и материалов. Киев : Наук. думка, 1967. Т. I. Кн. II. 490 с.
5. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. Р-4367. Оп. 1. Спр. 39. 112 арк.
6. Державний архів Російської Федерації. Ф. Р-440. Оп. 1. Спр. 110. 12 арк.
7. Дневник и воспоминания киевской студентки (1919–1920 гг.) // Архив русской революции. Т. 15. Берлин : Слово, 1924. 345 с.
8. Дроздов А.М. Интеллигенция на Дону // Архив русской революции. Москва : Современник, 1991. Т. 2. 288 с.
9. Кравченко В.А. Я выбрав волю. Особисте й політичне життя советського урядовця. Торонто : друкарня «Українського робітника», 1948 р. 493 с.
10. К тифозной эпидемии и о мерах борьбы с ней // Киевская мысль. 26 сентября 1917 г. № 104.
11. Нарский И.В. Жизнь в катастрофе. Москва : РОССПЭН, 2001. 632 с.
12. Пушкирев С.Г. Воспоминания историка. 1905–1945. URL: <http://xxl3.ru/belie/pushkarev.htm>.
13. Революция на Украине по мемуарам белых. Репринтное воспроизведение издания 1930 г. Киев : Политиздат, 1990 г. 436 с.
14. Романцов В.О. Исторична демографія України XVIII – початку ХХІ ст. Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2010. 160 с.
15. Російський Державний військовий архів. Ф. 40238. Оп. 1. Спр. 39. 36 арк.
16. Статистический Ежегодник России. 1916 г. (год тринадцатый). Выпуск 1-ый. Москва, 1918 г. 121 с.
17. Труды Центрального статистического управления. Т. 8. Вып. 1. Статистический ежегодник. 1918–1920 гг. Москва, 1921 г.
18. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-342. Оп. 1. Спр. 39. 39 арк.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 114. 222 арк.

Popov V.Zh. DEMOGRAPHIC IMBALANCES IN THE URBAN POPULATION OF UKRAINE AFTER THE REVOLUTION OF 1917–1920

Demographic processes serve as an indicator of the living standards of society. The decline in the population indirectly indicates a decline in consumer standards in all spheres of everyday life. Living conditions in Ukrainian cities in 1917–1920 did not allow meeting the minimum needs in food and drink, comfortable home, medical care. Continuous hostilities, repeated changes of power, the terror regime established by all sides of the civil confrontation led to an increase in mortality not only among the participants in the war but

also among the civilian population. The complete lack of security guarantees and loss of the will to resist by many inhabitants led to a mood of despondency and despair in public consciousness. Malnutrition, poor-quality water, lack of medicine, coldness in apartments complemented by the spread of numerous infections that quickly acquired the scale of epidemics. The result of all these factors was a decrease in the number of urban residents in the most urbanized regions of Ukraine in August 1920 compared to 1916.

Moreover, if in Kherson Governorate this decrease was 1,3%, in Yekaterinoslav Governorate 6%, then in Kharkov and Kiev Governorates it was 10,4% and 11,7%, respectively. The most significant negative consequence of the civil war was the disparity in the ratio between the male and female population. For some industrial centers of Ukraine, this indicator has changed tenfold in favor of women. If before the revolution, the female population of Yekaterinoslav Governorate exceeded the male population by 4%, then in 1920 it exceeded by 7,2%. In Kiev Governorate, these figures were 0,2 and 10,6% respectively. In Kherson and Kharkov Governorates in 1916, there were more men by 1 and 2,4%, but in 1920 less by 10,2 and 7,4%.

Therefore, as the main reason for the demographic crisis in Ukraine we should call the military confrontation which took away mainly the lives of men. In addition, we should not forget about the forced emigration of the defeated participants of the civil war; mostly men also. The rest of negative factors, as a rule, influenced people regardless of their gender.

The result of disproportion was a decrease in the birth rate, increasing number of single-parent families and single mothers and increasing number of homeless children.

Key words: revolution of 1917–1920 in Ukraine, population, urban population of Ukraine, demographic process, demographic crisis.

Проданюк Ф.М.

Київський національний університет технологій та дизайну

АГРАРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ – ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ДЕРЖАВНОГО ПЕРЕВОРОТУ 29 КВІТНЯ 1918 РОКУ В УКРАЇНІ

У роботі проаналізовано основні положення аграрної та земельної політики Української Народної Республіки (УНР) у добу правління Української Центральної Ради (УЦР). Брестський (Берестейський) мирний договір між Українською Народною Республікою та державами Четверного союзу був укладений 9 лютого 1918 року. Він мав надзвичайно велике значення для обох сторін. Для Української Народної Республіки це був перший міжнародний правовий акт, який дозволив молодій державі припинити воєнні дії на Західному фронті, визначав межі західних кордонів Української Народної Республіки, дозволив встановити дипломатичні та консульські відносини із впливовими європейськими країнами, обумовлював основні принципи торговельних зносин між державами, питання обміну полоненими й інтернованими цивільними громадянами. Країни Четверного союзу прагнули забезпечити свої потреби у продовольстві та сировині.

Весною 1918 року Німеччина й Австро-Угорщина встановили свій контроль над Україною. Але забезпечити постачання з території України в Центральні держави продовольства, сільськогосподарської продукції та сировини німецькі й австро-угорські війська не змогли. Це була одна із причин загострення стосунків уряду Української Народної Республіки з австро-німецьким командуванням.

У березні 1918 року Українську Народну Республіку охопила політична та соціально-економічна криза. Цьому сприяли аграрна політика керівництва Української Народної Республіки, загострення стосунків Української Центральної Ради з австро-німецьким командуванням, а також нездатність української влади контролювати дії селян. Останні на власний розсуд займалися стихійними зрівняльними переділами. Німецькі й австро-угорські дипломати і військові намагалися змусити керівні органи України доповнити власну аграрну політику суттєвими змінами.

Українські малоземельні та безземельні селяни не підтримували та не дотримувалися норм земельного законодавства Української Народної Республіки. Вони часто на свій розсуд здійснювали перерозподіл земельної власності на селі. Українська Центральна Рада втратила підтримку в українського селянства і сприяла зростанню авторитету консервативних політичних сил. Останні почали відкрито закликати не лише до зміни земельної політики, але й усунення Української Центральної Ради від влади.

У квітні 1918 року німецькі й австро-угорські генерали узгодили план тиску на українську владу. Він передбачав сприяння найшвидшому укладанню керівництвом України вигідного для Центральних держав торгового договору між Українською Народною Республікою і Німеччиною й Австро-Угорщиною, який мав деталізувати економічні положення Брестського мирного договору. План також передбачав встановлення цілковитого контролю над внутрішньою політикою Української Народної Республіки та підготовку державного перевороту в Україні.

29 квітня 1918 року у приміщенні київського цирку проходив Конгрес хліборобів-власників, який обрав гетьманом України П. Скоропадського. У цей же день було оголошено «Грамоту до всього українського народу».

Ключові слова: Українська Центральна Рада, УНР, аграрна політика, державний переворот 29 квітня в Україні, Центральні держави, селяни.

Постановка проблеми. 31 березня 2020 р. Верховна Рада ухвалила Закон № 552–ІХ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» [1], який під тиском зовнішніх чин-

ників започаткував земельну реформу в нашій державі. Однак навіть після його затвердження гострота обговорення основних положень законодавчого акта не спала. Серед його противників не лише представники опозиційних політич-

них сил, але й частина фермерів України. Тому в сучасних умовах зростає необхідність звернутися до об'єктивного аналізу історичного досвіду аграрної політики Української Центральної Ради (далі – УЦР) та з'ясування соціально-економічних причин державного перевороту в Україні 29 квітня 1918 р. Адже нині, як і 102 роки тому, спроби проведення земельних реформ на українських землях мають значний вплив на внутрішню політику незалежної України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні напрями аграрної політики УЦР проаналізували у своїх роботах В. Верстюк, В. Верига, В. Дудка, О. Завальнюк, П. Захарченко, Б. Кравченко, Н. Ковальова, М. Кордон, Д. Левчук, В. Мальків, О. Мороз, С. Злупко, Ю. Пасічна, О. Реєнт, В. Солдатенко, Н. Земзюліна, Ю. Хоптяра, В. Щербатюк. Історіографічні аспекти даної проблеми проаналізували О. Житков, Н. Земзюліна, В. Капелюшний, Г. Салата й інші. Причини державного перевороту в Україні 29 квітня 1918 р. розкрили П. Білян, А. Буравченков, О. Гавриленко, П. Гай-Нижник, С. Грибоедов, І. Гошуляк, О. Кудлай, Б. Малиновський, І. Логвіненко, Г. Папакін, Р. Пиріг, Ф. Проданюк, Ю. Терещенко й інші.

Постановка завдання. Метою даної роботи є з'ясування впливу аграрної політики УЦР на загострення суспільно-політичної та соціально-економічної кризи в Українській Народній Республіці (далі – УНР) весною 1918 р., а також на державний переворот 29 квітня в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. У вітчизняній та зарубіжній історіографії прийнято традиційно виділяти декілька течій стосовно оцінок причин державного перевороту в Україні 29 квітня 1918 р. Представники цих напрямів сходяться на тому, що значний вплив на зміну влади в Україні мали політична й економічна криза, гострий дефіцит кваліфікованих кадрів та вплив зовнішнього чинника [2].

Брестський (Берестейський) мирний договір між Українською Народною Республікою та державами Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія та Туреччина) мав надзвичайно велике значення для обох сторін. УНР уклала свій перший міжнародний правовий акт, який дозволив їй припинити воєнні дії, визначив межі західних кордонів УНР, дозволив встановити дипломатичні та консульські відносини із впливовими європейськими країнами, обумовлював основні принципи торговельних відносин із цими державами, узгодив питання про обмін полоненими й інтернованими цивільними громадянами тощо. Унаслідок

укладання даного договору УНР набула статусу нейтральної незалежної держави [3].

На початку 1918 р. військово-політична ситуація складалася таким чином, що незалежна УНР була потрібна Німеччині як повноправний суб'єкт Брестського переговорного процесу для тиску на більшовицьку Росію, а Україна, у свою чергу, конче потребувала захисту від червоної експансії. Крім того, вона розглядалася як потенційне джерело постачання продовольства для Центральних держав [4, с. 57]. 18 лютого 1918 р. німецькі частини під командуванням генерала О. Лізінгена розпочали звільняти територію України від загонів російських більшовиків. Одним із важливих напрямів наступу вони обрали Волинь. Цей напрям був обраний не випадково. На території Волині та Поділлі були розташовані склади Південно-Західного та Румунського фронтів, на яких зберігалися значні запаси харчів, амуніції та зброї [6, с. 24]. Оперативною ціллю для цієї армійської групи був визначений Київ [5, с. 195]. 28 лютого 1918 р. до даної військової операції долучилися й австро-угорські війська.

Проблеми відносин керівництва УНР із німецьким і австро-угорським командуванням проаналізовано в наукових роботах П. Боровського, Т. Горінкевича, І. Каменецького, В. Дмитришина, В. Верстюка, Р. Пирога, Н. Кришиної, О. Кураєва, С. Гнатюка, М. Несука та багатьох інших. Тривалий час вітчизняні та закордонні дослідники для аналізу періоду перебування німецьких і австро-угорських військ на території України в 1918 р. вживали термін «окупація». На початку XXI ст. низка дослідників відмовилися від використання даного усталеного терміна і запропонували замінити його поняттям «контроль» [7]. На нашу думку, кваліфікований критичний аналіз такої позиції дав у своїх працях Р. Пиріг [4]. Відомий учений акцентує увагу на тому, що вже у другій половині березня 1918 р. німецьке й австро-угорське командування почало ігнорувати уряд УНР та поводитися як повноправний господар на українських землях [4].

У березні 1918 р. уряд УНР і УЦР повернулися в Київ. Керівництво УНР змушене було вирішувати низку нагальних питань національного державного будівництва. Гостро стояло питання необхідності формування нових напрямів аграрної політики та внесення змін у земельну реформу. Адже в Раду Народних Міністрів УНР та в Міністерство земельних справ сотнями поступали відомості про те, що в багатьох повітах та губерніях України положення «Тимчасового земельного

закону» не лише селяни, але й члени земельних комітетів та місцевих органів влади трактували на свій розсуд. Земельна реформа охопила лише колишні поміщицькі господарства. Більшість маєтків та економії було зруйновано. За короткий час були знищені розплідники породистої худоби. Така ж доля спіткала й розсадники, висококультурні господарства, у яких велися наукові дослідження [8, с. 61–62].

Велика кількість зауважень була й до складу та роботи земельних комітетів. Персональний склад багатьох земельних комітетів було обрано поспіхом. Часто вони склалися з випадкових людей, які навіть не мали належного агрономічного рівня освіти [8, с. 62–63].

Місцеві органи влади вимагали від уряду УНР та Міністерства народних земельних справ терміново підготувати та видати тимчасовий статут повітових та волосних земельних комітетів, а також негайно провести перевибори до них нових членів [8, с. 63]. Однак тривалий час статут земельних комітетів так і не був підготовлений. Лише 15 квітня 1918 р. його проект був розглянутий Радою Народних Міністрів, а 20 квітня 1918 р. вдалося затвердити штати земельних комітетів [8, с. 68].

Особливо критичним було становище у прифронтових областях УНР. Там у масовому порядку проходило нищення державного майна. Худобу, хліб, зброю й інші товари викрадали та вивозили за кордон без всякого дозволу місцевої влади [9].

У цих умовах УЦР мала вжити радикальних заходів для вирішення нагальних проблем земельної реформи. Однак в оприлюдненій 13 березня 1918 р. «Відозві Української Центральної Ради до громадян Української Народної Республіки» аграрній політиці та земельному питанню було присвячено всього декілька речень. По-перше, повідомлялося про те, що УЦР не буде змінювати свого курсу, який був вироблений III і IV Універсалами. «Як віддала вона всю землю робочому народові земельним законом, так на тім вона і стоїть». По-друге, вона закликала громадян УНР: «Подбати особливо про те, щоб земля, яка перейшла до рук трудящого народу, була б уся засіяна, бо в хлібі наше багатство» [10, с. 198].

У березні 1918 р. Рада Народних Міністрів (далі – РНК) УНР декілька раз змінювала керівництво Народного міністерства земельних справ. 10 березня на засіданні РНК виконавцем обов'язків Міністерства призначили члена УЦР М. Кухаренка [10, с. 192]. Однак уже через декілька днів у Міністерства загострилися від-

носини з Народним міністерством продовольчих справ. У керівництва цих двох відомств були протилежні підходи не лише щодо стану та перспектив розвитку цукрової промисловості в Україні, але й стосовно основних напрямів аграрної та продовольчої політики [10, с. 210].

24 березня 1918 р. на засіданні Малої Ради було остаточно затверджено новий склад Ради Народних Міністрів. Народним міністром земельних справ і харчування було призначено політичного і державного діяча, кооператора, члена УПСР М. Ковалевського. У той же день голова Ради Народних Міністрів УНР В. Голубович виступив із черговою програмою українського уряду. Вона містила такі принципові положення: земельне міністерство виступало за збереження Універсалів і законів, виданих свого часу Центральною Радою; земельну реформу в Україні мали здійснювати земельні комітети; особливу увагу передбачалося звернути на засів земельних площ в Україні; контроль за засівом земельних наділів покладался на спеціально підготовлених агентів та інструкторів [10, с. 228].

УЦР була створена представниками соціалістичних партій, спілок та організацій. У ній були представлені 17 соціалістичних партій, а серед них найвпливовішими були Українська робітничка партія (далі – УСДРП) та Українська партія соціалістів революціонерів (далі – УПСР). Дуже швидко представники соціалістичних партій монополізували за собою право виступати від імені трудового народу України. Кардинальних змін не відбулося й весною 1918 р.

У 1917–1918 рр. відбувається процес становлення українського хліборобського руху. Дослідники виділяють в ньому дві течії – консервативну та ліберальну. До консервативної відносять Союз земельних власників (далі – СЗВ) та Раду землян, які об'єднували у своїх рядах колишніх поміщиків. Останні виступали за збереження приватної власності на землю та неподільність великих латифундій.

СЗВ був першою і тривалий час єдиною правою політичною партією на території України. У 1917 р. її місцеві організації входили до складу Всеросійського союзу земельних власників, а згодом перетворилися на всеукраїнську організацію. На думку дослідниці О. Любовець, на початку 1918 р. СЗВ налічував на території України 100–150 тисяч членів. Весною 1918 р. СЗВ став впливовою опозиційною політичною організацією до діяльності УЦР та репрезентував інтереси не лише колишніх поміщиків, але й частини замож-

ного селянства. До СЗВ власників за національною ознакою входили представники різних національностей. Однак українці в ньому становили значну меншість. Однією із причин такого стану варто вважати вороже ставлення більшості членів СЗВ до ідей побудови української державності та до національно-визвольного руху [11, с. 60–62]. У березні – квітні 1918 р. СЗВ відкрито виступав проти примусового викупу поміщицьких земель та усунення від влади УЦР та її соціалістичного уряду. Він прагнув за допомогою командування окупаційних військ встановити на українських землях одноосібну владу [11, с. 63].

Ліберальний напрям був представлений Українською демократично-хліборобською партією (далі – УДХП). Її соціальною базою були дрібні та середні землевласники, які прагнули до розвитку хутірської системи господарювання та збереження непорушності приватної власності на землю [12, с. 189]. 25 березня 1918 р. Українська демократично-хліборобська партія сприяла проведенню в Лубнах першого хліборобського з'їзду. На партійному форумі було ухвалено низку рішень: створення рівних умов для діяльності соціалістичних і несоціалістичних партій, поповнення складу УЦР представниками хліборобського руху [13, с. 64].

УДХП підтримувала ідею примусового вилучення земель у поміщиків [11, с. 63]. Для реалізації цих рішень з'їзд відправив до Києва спеціальну делегацію із 205 членів. Однак керівництво УЦР відхилило ці вимоги й відмовилось від будь-яких переговорів. Негативна позиція лідерів УЦР змусила делегатів влаштувати мітинг, на якому оголосили про свої прагнення скликати наприкінці квітня 1918 р. Всеукраїнський з'їзд хліборобів [12, с. 190].

Наприкінці березня 1918 р. в Україні виникла ще одна права суспільно-політична організація – Українська народна громада. Остання виникла з ініціативи генерала П. Скоропадського. Вона об'єднала у своїх рядах колишніх землевласників, колишніх військових І Українського корпусу та Вільного козацтва, які прагнули повалення УЦР і встановлення на території України сильної диктаторської влади у формі гетьманату [11, с. 63].

Весною 1918 р. Німеччина й Австро-Угорщина встановили свій контроль над Україною. Однак забезпечити планомірне постачання в Центральні держави продовольства, сільськогосподарської продукції та сировиною німецькі й австро-угорські війська не змогли. Цьому заважала соціально-економічна політика УЦР, її

аграрна політика, нездатність української влади контролювати дії селян. Дуже швидко німецькі військові та дипломати переконалися в управлінському безсилі уряду УНР забезпечити постачання хлібних запасів та сировини в Німеччину. Німецькі й австро-угорські дипломати і військові намагалися змусити керівні органи України внести у власну аграрну політику суттєві зміни. 21 березня 1918 р. німецькі економічні радники завершили підготовку двох законопроектів, які мала затвердити УЦР. Перший передбачав вимогу до селян повернути колишнім власникам захоплені поміщицькі землі та надати селянам право купівлі поміщицьких земель. Другий вимагав від усіх власників земель забезпечити весняну посівну кампанію [14, с. 27].

Коли Центральна Рада ухвалювала названий законопроект, вона не лише не врахувала позицію окупаційних військ та колишніх поміщиків, але й інтереси тих, кого вважала своєю соціальною опорою: українського селянства. Своєю земельною політикою Центральна Рада втратила підтримку в українського селянства і сприяла зростанню авторитету консервативних політичних сил. Останні почали відкрито закликати не лише до зміни земельної політики, але й до усунення Центральної Ради від влади.

Весною 1918 р. в УНР була реальна загроза того, що селяни не зможуть засіяти значну частину посівних площ України. Німецьке командування вирішило взяти під свій контроль основні напрями аграрної та продовольчої політики УНР. Воно оприлюднило наказ командувача Київської групи армій генерал-фельдмаршала Германа Готфріда Еміля фон Айхгорна від 6 квітня 1918 р. «Про засів полів». У ньому німецький генерал «ставив під сумнів здатність українських селян засіяти усі землі УНР» та в ультимативній формі доручав своїм військам «взяти під свій контроль посівну кампанію 1918 р. в Україні» [14, с. 26]. Однак уряд УНР негативно відреагував на спроби тиску, а Мала Рада звернулася до німецького уряду та депутатів парламенту з різким протестом. Дипломатичний демарш Малої Ради не вплинув на позицію німецького командування. Останнє почало готувати зміну влади в Україні.

У квітні 1918 р., під керівництвом начальника штабу групи армій «Київ» німецького генерал-лейтенанта Вільгельма Гренера, було узгоджено план тиску на українську владу. Він передбачав такі дії: 1) сприяння найшвидшому укладанню керівництвом України вигідного для Центральних держав торгового договору між УНР і Німеччиною й Австро-Угорщиною, який мав деталізу-

вати економічні положення Брестського мирного договору; 2) встановлення цілковитого контролю над внутрішньою політикою УНР; 3) підготовку державного перевороту в Україні та сприяння приходу до влади лідера, який би виконував умови Брестського мирного договору. Перший пункт цього плану був реалізований укладанням 23 квітня 1918 р. в Києві «Господарського договору між УНР і Німеччиною та Австро-Угорщиною». Соціальною базою нової влади мала стати консервативна частина населення, яка становила приблизно 20% населення України [15, с. 310].

У ніч із 23 на 24 квітня 1918 р. у приміщенні керівника штабу Київської групи армій генерала В. Гренера була проведена спеціальна нарада, де було узгоджено питання про державний переворот в Україні й остаточно визначено кандидатуру його майбутнього керівника. Перевагу віддали генералу Павлу Скоропадському, якого змусили підписати попередні умови [16].

29 квітня 1918 р. у приміщенні київського цирку проходив Конгрес хліборобів-власників, який обрав гетьманом України П. Скоропадського. У цей же день було оголошено «Грамоту до всього українського народу».

Висновки. Значний вплив в УЦР та в уряді УНР мали представники двох впливових національних політичних партій: УПСР і УСДРП. Їхні представники очолювали два впливові напрями в УЦР, які намагалися втілити в життя різні шляхи ухвалення основних положень аграрної політики та вирішення земельного питання на українських землях. Керівництво УПСР захищало ідею цілковитого скасування на території України приватної власності на землю та передача її у власність держави. Натомість члени УСДРП прихильно відносились до збереження великих прибуткових, зразкових хазяйств і маєтків для забезпечення продуктивності сільського господарства під контролем УНР. Дану позицію підтримували й інші помірковані національні партії й організації. Під тиском УПСР в УНР було ухвалене земельне законодавство, яке не враховувало мож-

ливі політичні, економічні та соціальні наслідки земельної реформи.

Надати земельному міністерству суттєву допомогу у втіленні в життя основних положень реформи мали земельні комітети всіх рівнів. Однак УЦР, український уряд та земельне міністерство так і не спромоглися підготувати статут цих органів.

Аграрна та земельна політика УНР була сформована під впливом УПСР. Вони фактично сприяли легалізації процесу самочинного захоплення селянами поміщицьких земель та реманенту. Після приходу на українські землі німецьких і австро-угорських військ цей процес на був призупинений, а набув масового характеру.

Суттєвим недоліком української дипломатії та керівництва УНР варто вважати той факт, що у правовому відношенні умови перебування німецьких і австро-угорських військ на території УНР не були регламентовані. Згодом це дозволило командуванню окупаційних військ на свій розсуд запровадити масові реквізиції продовольства та сировини, а також систему розписок.

Весною 1918 р. Німеччина й Австро-Угорщина встановили свій контроль над Україною. Але забезпечити постачання з території України в Центральні держави продовольства, сільськогосподарської продукції та сировини німецькі й австро-угорські війська не змогли. Це була одна із причин загострення стосунків уряду УНР з австро-німецьким командуванням. Відсутність достатнього досвіду керівних органів УНР, управлінське безсилля уряду, анархія та бездіяльність місцевої влади ставили під сумнів можливість виконання умов постачання в Центральні держави хліба і сировини. Німецькі й австро-угорські дипломати і військові намагалися змусити керівні органи України доповнити власну аграрну політику суттєвими змінами. Німецькі генерали розпочали відкрито втручатися у внутрішні справи УНР, запровадили військово-польові суди та смертну кару. У другій половині квітня 1918 р. німецькі генерали розпочали активну підготовку зміни влади в Україні.

Список літератури:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення : Закон № 552–ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-IX#Text>.
2. Проданюк Ф. Причини поразки Центральної Ради та приходу до влади гетьмана Павла Скоропадського: сучасний стан дослідження наукової проблеми. *Вітчизняна наука на зламі епох : проблеми та перспективи розвитку* : матеріали XXIV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, 25–26 червня 2016 р. . Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 24. С. 17–23.
3. Лупандін О.І. Брестський мирний договір з державами Четверного союзу 9 лютого 1918 р. *Енциклопедія історії України* / редкол. : В. Смолій (гол.) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 1 : А – В. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Brestskyj_myrnij_9_1918.

4. Пиріг Р. Відносини України і Центральних держав : нетипова окупація 1918 р. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2018. 358 с.
5. Україна між самовизначенням та окупацією : 1917–1922 рр. / Вольфрам Дорнік та ін. ; упоряд. В. Дорнік. Пер. з нім. В. Кам'янець ; наук. ред. Р. Пиріг. Київ : Ніка-Центр, 2015. 512 с.
6. Дем'янюк О. Волинська губернія в Українській революції: доба УНР. *Педагогічний пошук*. 2018. № 2 (98). С. 20–25.
7. Лупандін О. Австро-німецький контроль 1918. *Енциклопедія історії України* / редкол. : В. Смолій (гол.) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 1 : А – В. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Avstro_vijsk.
8. Кудлай О. Створення та діяльність народного міністерства земельних справ Української Народної Республіки (червень 1917 р. – квітень 1918 р.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 83 с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1060. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 57–58 зв.
10. Українська Центральна рада : документи і матеріали : у 2-х т. / упорядн. : В. Верстюк (керівник) та ін. Київ : Наук. думка, 1997. Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. 424 с.
11. Любовець О. Всеукраїнський союз земельних власників у політичній системі Гетьманату П. Скоропадського. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 60–72.
12. Передній І. Український хліборобський рух в умовах суспільно-політичних процесів 1917–1918 рр. *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 189–191.
13. Шемет С. До історії української демократично-хліборобської партії. *Хліборобська Україна*. Відень, 1920. Зб. 1.
14. Пиріг Р. Фельдмаршал Герман Айхгорн: служба та смерть в Україні (квітень – липень 1918 р.). *Український історичний журнал*. 2017. № 3. С. 24–45.
15. Субтельний О. Україна : Історія. Київ : Либідь, 1991. 512 с.
16. Дорошенко Дмитро Іванович Історія України, 1917–1923 рр. : у 2-х т. : документально-наукове видання / упоряд.: К. Галушко. Київ : Темпора, 2002. 352 с.

Prodanyuk F.M. AGRICULTURAL POLICY OF THE UPR IS AN IMPORTANT FACTOR OF THE COUP D'ETAT OF APRIL 29, 1918 IN UKRAINE

The paper analyzes the main provisions of the agrarian and land policy of the Ukrainian People's Republic (UPR) during the reign of the Ukrainian Central Rada (UCR) in March – April 1918. Brest (Berestayskiy) Peace Treaty between the UPR and the states of the Quaternary Union was concluded on February 9, 1918. It was extremely important for both parties. For the UPR – this was the first international legal act allowed the young state to cease hostilities on the Western Front, defined the borders of the western borders of the UPR, allowed to establish diplomatic and consular relations with influential European countries, stipulated the basic principles of trade relations between states, exchange of prisoners and interned civilians. The countries of the Quaternary Union sought to meet their needs for food and raw materials.

In the spring of 1918, Germany and Austria-Hungary established their control over Ukraine. However, German and Austro-Hungarian troops were unable to supply food, agricultural products and raw materials from Ukraine to the Central Powers. This was one of the important reasons for the aggravation of relations between the UPR government and the Austria-German command.

In March 1918, a political and socio-economic crisis arose in the UPR. This was facilitated by the agrarian policy of the UPR leadership, the aggravation of the UCR's relations with the Austria-German command, and the inability of the Ukrainian authorities to control the actions of the peasants. The latter, at their own discretion, engaged in spontaneous equalization redistributions. German and Austro-Hungarian diplomats and the military tried to force Ukraine's governing bodies to supplement their own agrarian policy with significant changes.

Ukrainian land-hungry and landless peasants did not support or adhere to the norms of the UPR's land legislation. They often redistributed land ownership in the countryside at their own discretion. The UCR lost the support of the Ukrainian peasantry and contributed to the growth of the authority of conservative political forces. The latter began to openly call for a change not only in land policy, but also in the removal of the UCR from power.

In April 1918, German and Austro-Hungarian generals agreed on a plan to put pressure on the Ukrainian authorities. It provided for assistance in the earliest possible signing by the Ukrainian leadership of a trade agreement between the UPR and Germany and Austria-Hungary, which was beneficial for the Central Powers,

which had to detail the economic provisions of the Brest Peace Treaty. The plan also provided for the establishment of full control over the domestic policy of the UPR and the preparation of a coup d'état in Ukraine.

On April 29, 1918, a Congress of farmers-owners was held in the premises of the Kiev Circus, which elected P. Skoropadsky Hetman of Ukraine. On the same day, the "Hramota (appeal) to the whole Ukrainian people" was announced.

Key words: *Ukrainian Central Rada, UPR, agrarian policy, coup d'état on April 29 in Ukraine, Central Powers, peasants.*

Сергієнко С.Ю.

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

**ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ РЕАЛІЙ 30-Х РР. ХХ СТ.
НА ДОШЛЮБНІ ОСОБИСТІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНЦІВ**

На основі літератури, періодичних видань та архівних джерел визначено вплив соціальних реалій 1930-х років на дошлюбні особисті відносини української молоді. Наголошено, що під впливом цих реалій значно послабився тиск на молодь теорій «вільного кохання» та «склянки води», що були розповсюджені в 1920-і роки. Модерністські теорії так званого «вільного кохання» не витримали перевірку життям. Автор констатує, що з 1930-х років більшовики почали нетерпимо ставитися до проявів розпусти. Загалом з боку влади спостерігалось намагання внести у відносини закоханих певну стриманість.

Зазначено, що в результаті владної пропаганди в дошлюбних відносинах певної частини молодих людей виникла взаємна підозрливість у політичній неблагонадійності. Члени правлячої партії, які перебували в дошлюбному віці, змушені були враховувати соціальне становище майбутніх дружин і чоловіків, їхні політичні погляди та лояльність до влади. Підкреслено, що вплив соціальних реалій найбільш негативно проявився на особистих відносинах молоді, яка зазнала прямих політичних переслідувань з боку влади.

Автор дійшов висновку, що молоді люди, як і завжди, цікавилися не в останню чергу зовнішніми даними своїх обранців, їхніми уподобаннями, звичками, характером. У більшості своїй молодь обирала супутника життя на основі тих критеріїв, котрі довели свою вірність досвідом багатьох поколінь. Зміни стосувалися в основному другорядних речей: штучного проголошення вірності владі, показового негативного ставлення до релігії, відкидання традиційної обрядовості тощо. Однак у результаті дій влади виникли й суттєві зміни в дошлюбних відносинах частини молодих людей. Це пов'язано з масовими політичними репресіями. Виник значний прошарок молоді, яка мала судимість за політичними мотивами. Їхні дошлюбні відносини зазнали суттєвих викривлень. Багато молодих людей потрапило до таборів ГУЛАГу. Їхні дошлюбні відносини були ще більш спотворені. У цьому випадку вплив реалій 1930-х років виявився найбільш негативним.

Ключові слова: 1930-і роки, шлюб, чоловік, жінка, молодь, дошлюбні відносини, сім'я.

Постановка проблеми. В основі життя будь-якої людської спільноти лежать взаємини між її членами, котрі закріплені певними нормами і правилами, мають традиційні рівні: чоловіки – жінки, батьки – діти, учителі – учні, керівники – підлегли, покупці – продавці та ін.

Особисті відносини в суспільстві залежать від багатьох чинників. Це й вікові традиції, і національний характер, і політичний режим, і війни, і революції, й економічний розвиток, і релігія тощо. Зміни історичних умов існування вносять суттєві корективи в ці норми і правила.

На 1930-і роки українцям випали тяжкі випробування. Так звана колективізація та Голодомор, масові політичні репресії кардинально вплинули на життя суспільства й, без сумніву, на його невід'ємний складник – дошлюбні особисті взаємовідносини. Вивчення цієї проблеми допоможе більш детально дослідити вплив складних процесів 1930-х років на українське суспільство й визначити його наслідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Науковий інтерес до подій, що відбувалися в 1930-і роки в Україні, був і залишається значним. Соціальні реалії цього періоду десятки років досліджуються вітчизняними й зарубіжними істориками [1]. Але варто зазначити, що прояви їх впливу на дошлюбні особисті відносини до цього часу висвітлені далеко неповною мірою.

Постановка завдання. Автор ставить за мету на основі літератури, періодичних видань та архівних джерел дослідити вплив соціальних реалій тридцятих років на дошлюбні відносини української молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відомо, що в 1920-і роки під впливом минулої війни та революційних подій моральні засади суспільного життя піддавалися агресивним атакам з боку носіїв нових уявлень про особисті відносини в суспільстві. Особливо шалені атаки були спрямовані на норми дошлюбних і шлюбних особистих

відносин. Як писала свідок та учасниця подій того часу О. Коллонтай, ламалися вікові звичаї, чоловіки і жінки набагато легше й набагато простіше, ніж раніше, стали сходитися та розходитися. «Сходилися без великих душевних емоцій і розходилися без сліз і болю» [2]. Схоже, багатьох це влаштовувало, тому що подібні відносини швидко розповсюдилися, особливо в містах. Доки це безпосередньо не зачіпало нову владу, вона дивилася на подібне крізь пальці, але, коли почали проявлятися результати такого підходу до відносин чоловіка і жінки, а саме: зниження народжуваності, збільшення кількості дітей-сиріт, зростання венеричних захворювань тощо, влада забила тривогу. Сам Ленін виказував із цього приводу занепокоєння. Однак, мабуть, хвороба не дала йому змоги виступити свого часу з відповідними думками перед широким загалом. Цю роботу після смерті лідера більшовиків узяв на себе один із його соратників, нарком освіти московського уряду А. Луначарський. У 1927 році видана його праця «Про побут», к якій він досить різко засудив так звані теорії «вільного кохання» і «склянки води». Праця розповсюджувалася й в Україні. Вона знаменувала перехід влади до підтримки класичної сім'ї. Із цього часу почалося поступове повернення до класики особистих дошлюбних відносин молоді, щоправда, з новим ідеологічним забарвленням, а саме з класовим підходом до проблеми дошлюбних стосунків. А. Луначарський повчав молодь, що хороший довготривалий шлюб можливий тільки тоді, коли люди кохають одне одного. «Тому ми не повинні відкидати закоханість, залицяння, еротично забарвлене спілкування між чоловіком і жінкою. Тут молоді чоловіки та дівчата обирають одне одного. Обирають так, щоб потім після тривалого знайомства вступити в парний довготривалий шлюб. Але рішення має бути серйозним, щоб по можливості уникнути абортів». І категорично: «У нашому суспільстві єдиною правильною формою сім'ї є довгочасна парна сім'я». Нарком різко виступив проти надмірної легкості розлучень: «Коли перед вами з'явиться такий хлопець (або ж така дівчина), який заявляє з гордістю, що він у цьому році вже в четвертий раз розлучається, то що на це сказати? Потрібно громадою суворо засудити подібне. Це є своєрідний злочин... Це є неймовірна ганьба, і потрібно, щоб громадська думка так на це й дивилася» [3]. Вищезгаданий виступ А. Луначарського означав певний поворот до загальнолюдських цінностей щодо статей. Модерністські теорії «вільного кохання» не витримали перевірку життям. Викоринити вста-

новлені цивілізацією норми відносин між молодими людьми різних статей ультрареволюціонером у двадцяті роки не вдалося, хоча викривлення цих відносин були помітні. Якщо за старих часів на перешкоді укладення шлюбу закоханим ставали перепони, пов'язані з різним матеріальним і соціальним станом юнака і дівчини, то тепер нова держава дуже недоброзичливо дивилася на пари, у котрих одна зі сторін була хоч якимось чином причетна до так званих «колишніх», які з часом набули ймення «ворогів народу».

Потрібно констатувати, що з 1930-х років більшовики почали нетерпимо ставитися до проявів розпусти. Ще в 1928 році керівним органом українських більшовиків указано місцевим організаціям на необхідність «більш рішучої й відкритої боротьби з викривленнями в побуті й особистому житті комуністів» і вимагалася відкинути «помилковий і шкідливий ... погляд, що особисте життя комуніста – тільки його особиста справа» [4]. А вже в 1930 році комуністів за розпусту суворо карали. Наприклад, у Луганській радпартшколі одного з курсантів за співжиття з декількома жінками й зараження однієї з них венеричною хворобою, у результаті чого вона померла, виключили з партії та школи. Іншому курсанту за розпусту оголосили сувору догану з попередженням [5]. Не милували й відомих фігур режиму. Коли О. Стаханов у запамороченні від своєї гучної слави загуляв, завів при живій дружині молоденьку коханку, це викликало роздратування в керівництва. Перший секретар Сталінського обкому КП(б)У Саркісов з обуренням говорив: «Негоже веде себе Олексій Григорович... Від сім'ї відбився. Кохання закрутив із дівчачою десятикласницею. Волосся навіть пофарбував. Був чорнявим, став сіро-бурмалиновим ... товариш Сталін велів передати...: Скажіть цьому красеню, що йому доведеться, якщо не припинить загули, поміняти знамените прізвище на більш скромне» [6, с. 86]. Молодь в особистому житті мала бути морально стійкою. Розпуста переслідувалася, хоча поняття розпусти могли трактувати як завгодно. Наприклад, прилюдні обійми молодих людей різних статей цілком могли трактуватися як розпуста. Загалом у відносини закоханих намагалися внести певну стриманість. Особливо це стосувалося вищих прошарків суспільства. Киянин В. Бережков, будучи молодою одинокою людиною (йому пішов лише 24-й рік), потрапив у складі офіційної делегації до Німеччини. Серед членів делегації була незаміжня молода жінка на ім'я Зіна. Розгорілися почуття. «Наші руки сплелися, і якимось непомітно

ми опинилися в обіймах одне одного. Раптом вона напружилася, гострі лікті впилися мені в груди й відштовхнули. – У чому справа, що трапилося? – прошепотів я. – Профспілка навчила мене бути стійкою, – неприродно різко викрикнула Зіна. – При чому тут профспілка, яке їй до нас діло? – Дурненький, як ти не розумієш, – відповіла вона вже більш спокійно, відсунулася подалі і, понизив голос, пояснила: – Профспілка – це партія, ВКП(б). За кордоном заборонено визнавати належність до партії, а щоб ми знали один про одного, говоримо, що члени профспілки. І повинні бути морально стійкими». Випадок стався в лютому 1940 року. В. Бережков почав непокоїтися, що Зіна напише на нього донос. Але обійшлося [7, с. 57, 90].

Киянин Н. Коржавін, юність якого припала на 1930-і роки, підкреслює, що тоді культивувався «спартанський дух» [8]. Якщо в 1920-х роках ліберально ставилися до вибору супутника життя й навіть допускалися шлюби з іноземцями, то в тридцятих на таке явище дивилися як на серйозне порушення норм. Коли, наприклад, військовий аташе радянського посольства у Франції закохався в громадянку Франції й попросив дозволу на шлюб, то його терміново відкликали з Франції та відправили працювати на Соловки на другорядну роботу [9].

На особисті відносини молоді, особливо тієї частини, яка входила до комуністичної організації, не могли не впливати заклики до пильності, які постійно лунали в засобах масової інформації. У них підкреслювалося, що вороги народу можуть ховатися під будь-якою личиною. 26 липня 1937 року республіканська газета «Комуніст» помістила статтю «Викорчувати ворожу агентуру в комсомолі», а 21 вересня 1937 року ця ж газета передрукувала передову статтю центрального органу більшовицької партії «Правда», у якій звинувачували комсомольських керівників, «на очах яких орудували вороги народу». «Правда» суворо вимагала вести по таких керівниках «спрямований нищівний вогонь!» Комсомольці та члени партії знали, якщо вони прогавлять серед близьких собі людей «ворогів народу», то й на них буде спрямований «нищівний вогонь». Тому намагалися не прогавити й пильно придивлялися до свого оточення, у тому числі й до своїх пасій: а раптом під личиною ніжного почуття ховається ворог. По можливості не завадить в анкету зазирнути й випитати про минуле та родичів, тобто потрібно було бути обережним. А це не могло не відбитися на особистих відносинах молодих людей. Звичайно, не можна стверджувати, що всі молоді комуністи підозрювали один одного в

належності до ворожого табору, але певна частина підозрювала й відповідно діяла. Підрахувати кількісний склад цієї частини неможливо. Але можна з упевненістю говорити, що вона була численною.

Навіть, коли дошлюбні відносини й не переросли в шлюб, кожна зі сторін цих глибоко особистих стосунків могла понести покарання за те, що не розгледіла ворога в особі пасії. У 1937 році інструктор Сталінського районного партійного комітету м. Києва Ярмолинський почав залицятися до секретаря парткому Київського молочного заводу привабливої, мабуть, жінки на прізвище Лейтер. Але залицязьник із якихось причин жінці не сподобався, вони перестали зустрічатися. Через деякий час Ярмолинського було заарештовано як «ворога народу». За логікою часу, комуністку Лейтер звинуватили, що вона не розгледіла у своєму невдалому залицязьникові «ворога народу». Її було виключено з партії більшовиків. Неминучим був наступний крок – арешт Лейтер. Але сталося диво. У 1938 році в Москві вирішили трохи уповільнити шквал репресій, і Лейтер уціліла [10]. Та не всім так таланило. Були в сталінських концтаборах і невдалі наречені, які несли кару за провини своїх залицязьників, були й такі, що на волі відкидали залицязьня немилих осіб чоловічої статі й за це поплачувалися.

Як партійна політика щодо дошлюбних відносин часом проявлялася в конкретиці, говорить епізод із життя партійного функціонера 1930-х років, про який розповів письменник Л. Копелев. На фронті він познайомився зі співробітником політвідділу 50-ї армії Забаштанським, який йому відразу сподобався. Невисокий, міцної статури, зі смуглявим широким обличчям, темними очима. Говорив із полтавським акцентом, був кмітливим, енергійним, упертим, упевненим у собі, добре знав свою справу. Походив він із бідняків, у дитинстві пас свиней, але школу закінчив. Став одним із перших комсомольців. Потім службова кар'єра на теренах України. Доріс у тридцяті роки до посади секретаря райкому партії. Про своє особисте життя він розповів так: «Довго я існував без всякого особистого життя. Райком, поїздки по селах, пленуми, конференції. Став секретарем. Значить, маю й квартиру, і всяке господарство, а хто цим буде займатися? Ну й хоч працював, бувало, так, що тижнями спав не роздягаючись, тільки що не сидючи за столом, а все ж таки хлопець молодий. Навколо дівки. Знають, що секретар холостий, так і липнуть. А блудити мені не можна – весь на виду. Районне місто – кожний про кожного все знає. Ось призначили мене в новий район першим секретарем, приїхав я – стоїть великий будинок із меблями,

а годуйся в їдальні й спи сам. Так це обридло. Вирішив – одружусь. А як одружитися? Мені ж часу нема залищитися. Та й з ким же попало не можна, пильність повинна бути. А більше не хочеться жити по-собачому, всухом'ятку. Ось я й вирішив. У перший же вечір, як приїхав, залишився в райкомі й передивився особисті справи всіх комсомолок міста – із села брати незручно, скажуть секретар свою жінку в місто приволік. Ну, в особистих справах є фотографії, так що не всліпу обирав. Скоро надібав одну – працює в промкооперції, техсекретар, друкарка, член бюро осередку ... анкета підходить, батьки з бідняків, уся родина без будь-якої плямочки, характеристика гарна, на обличчя приємна. Наступного дня викликаю її. Приходить і, бачу, трясеться: чому це перший секретар особисто викликає, одну... А я їй відразу все напромау – ось так і так, потрібно мені одружитися, про тебе в мене є об'єктивні дані, а зараз я і сам бачу, що ти мені підходиш. Мені, знаєш, нема часу й ніякої можливості на кохання та на всілякі романи. Я тебе, звичайно, не примушую, а по-товариськи пропоную. Ти піди подумай, а я буду чекати до вечора. Залишусь тут у райкомі один до дев'яти, якщо згодна, приходь. Поки я це говорив, роздивлявся, вона мені й дійсно подобається, така чорнява, швидкооока, фігурка й загалом усе як годиться. І бачу, самостійна, ніяковіє, звичайно, дівчина все ж таки. Я її запитав: у тебе є хтось, може вже гуляєш? Вона головою хитає: «Ні». І ще говорю, якщо раніш що було, то це мене не стосується, ми ж не міщани. Пішла вона тихо так. Я цілий день працюю, провів бюро, народ приймаю, з областю телефоную, а все на серці як щось щемить – прийде чи не прийде? Уже день скінчився, я всіх із райкому розігнав, сиджу один у кабінеті й нічого ні читати, ні робити не можу, усе у вікно поглядаю, вікно якраз на вулицю... Потім уже стало темно, ну, думаю, не прийде, потрібно якусь іншу в особистих справах пошукати. І навіть якось болісно... Раптом бачу, іде. Здалеку її помітив. Іде, і мовби ноги в неї заплітаються: постоїть, подумає, знову йде. Я дивлюсь, штору на вікні ширше відкрив, щоб бачила, що світиться, і навіть спітнів, так хвилююся. Зайшла вона в двері і ще до кабінету довго йшла, чи, може, так мені здалося. Усе хотілося вибігти назустріч і не дозволяю собі, не можна, повинен і перед дружиною бути авторитетом. Потім вона так тихенько постукала... Я почекав, а в самого серце як телячий хвіст... Потім спокійно так, солідно: «Таа-к!»... Вона входить, уся бліда, і бачу слізки. Тут же я встав, вийшов до неї з-за столу й, нічого не кажучи, так обійняв аж ребра хруснули й у самі губи міцно поцілував, вона

ледве не зомліла... А на другий день вона до мене переїхала: записалися, усе, як потрібно, але ніякого весілля не святкували, я цього галасу не люблю... І ось не повіриш, але вона чесною виявилася, хоч і гаряча дівка була, і вже за двадцять, і така на вигляд принадна, а чесна. Може це, звичайно, забобони або пережитки, але все ж таки мені приємно було. Так із тих пір ми й жили. Дуже добре жили. Працювати вона кинула, бо ж господарство, і потім у нас двоє синів, але я слідкував, щоб культурно й політично не відставала – приносив їй газети і книжки, вона на збори та на політзаняття ходила. Тепер ось в евакуації знову працює, у партію прийняли, а то вже переросток була...» [11].

Ця розповідь не тільки передає картину дошлюбних відносин частини української владної еліти тих років, а й висвітлює тло, на якому ці відносини розвивалися. Головне потрібно бути пильним. Шлюб міг бути укладений тільки з особою з чистою анкетною, ніяких компрометуючих родичів або ж фактів не мало бути. Бажана належність до комуністичної організації молоді. Дружина повинна слідкувати за своїм культурним рівнем і розбиратися в політичних подіях. Відкидалася «міщанська» позиція до цнотливості майбутньої дружини, що було, без сумніву, відголоском теорії «вільного кохання». Підкреслено ігнорувалося питання про матеріальні статки обранця (обранниці). Водночас явно простежується ідея, що для створення хорошої сім'ї зовсім не обов'язкове велике кохання, цілком достатньо взаємної симпатії і здорового розрахунку. Це підтверджує й такий факт. Молодий комуніст, студент харківського вишу за спеціальністю «металургія» П. Шелест, який був водночас редактором популярної радіогазети «Косомолець України», тобто входив до складу молодіжної еліти тих років, був у 1932 році направлений на роботу в Маріуполь на металургійний завод. Йому виповнилося двадцять чотири роки. У харківському інституті залишилася подруга Люба, з якою вони «симпатизували одне одному». Подруга запропонувала: «І я поїду з тобою, якщо ти не заперечуєш». П. Шелест просто сказав: «Приїзди, буду радий». Усе це, за його словами, вийшло напівжартома-напівсерйозно, але молоді люди твердо домовилися писати листи один одному. Переписувалися вони «майже регулярно». П. Шелест запрошував її приїхати. Вона обіцяла. А потім надіслала телеграму, що їде. Він її зустрів, розмістив у готелі. Далі дослівно: «... домовилися, що вона переїздить до мене назавсім, переводиться в Маріупольський інститут. Мені виділяють кімнату в гурто-

житку ФЗО, але там жити й готуватися до занять було зовсім неможливо – страшенний шум, зимою неймовірний холод, відсутні зручності. Невдвозмі ми з Любою розписалися. Обоє навчаємося у вечірньому інституті, й обоє працюємо» [12]. Про весілля не сказано ні слова, його, очевидно, не було. Не було і традиційної обрядовості: сватання, заручин, дарування обручки тощо. Судячи з контексту спогадів, великого кохання там також не було, але був виважений розрахунок людей, що були симпатичними один одному й розважливо підійшли до вирішення одного з найголовніших питань людського життя – створення сім'ї. Цей випадок стосується тодішньої еліти молоді, яка насамперед керувалася тверезим розрахунком, що склався під впливом реалій життя й ідеологічних настанов правлячої партії.

До тверезого розрахунку у справах створення сім'ї нерідко підштовхували й обставини життя. Талановитий український поет Терень Масенко одружився з коханою дівчиною, але через кілька років вона його кинула. Він же її забути не міг і присвятив біглій дружині талановиті вірші. Потім у 1930-і роки він закохався в молоденьку москвичку, яка не відповіла на його почуття. І він, «очевидно, назавжди захитався в можливості побудувати на справжньому коханні родинне життя. Надалі практично він уже поставився до цього або байдуже, або легковажно» [13, с. 309]. Двадцятисемирічний харків'янин Л. Ландау закохався в молоду жінку, яка пережила невдале заміжжя та яка відповіла йому взаємним почуттям. Але Ландау вважав, що вступати в шлюб на основі кохання можуть тільки дурні. Пояснюючи цю тезу, він питав кохану: «Ти виходила заміж за Петю за коханням? (Петя – колишній чоловік) – Звичайно. – І скільки ви разом прожили? – Одну зиму. Він виявився таким самозакоханим дурнем. – Ось ти й сама переконалася, що за коханням може одружитися тільки дурень. Як можна загубити таке велике почуття? У кращому випадку в шлюбі пристрасть, закоханість переходять у так звану «любов», а, точніше, у звичку. Коли пес звикає до свого хазяїна, усі кажуть, що пес любить свого хазяїна. Ось така собача любов-звичка виникає між подружжям. Я так у тебе закоханий, ти моя мрія! Я щасливий, що знайшов тебе, щасливий, що можу бачити й навіть цілувати! Це блаженство! Хіба гарну справу браком назвуть? Брак (шлюб) це могила для пристрасті закоханого» [14, с. 57]. Хто знайомий з теорією «вільного кохання» О. Коллонтай, відразу помітить явний вплив цієї теорії на погляди молодого фізика.

Цей вплив проявлявся й у подальшому особистому житті геніального вченого, який уважав офіційне одруження створенням «лавочки дрібної торгівлі або кооперативчиком, несумісним із його поняттям великого кохання» [14, с. 58]. Хоч, без сумніву, він був щиро закоханий і, в кінцевому підсумку, одружився.

Але пересічні громадяни мали дещо інші поняття про вибір супутника життя. Їх передусім цікавили зовнішність, вік, характер, надійність, відсутність поганих звичок і, звичайно, кохання. У 1929 році в харківській в'язниці поряд із камерою з арештованими за політичними мотивами молодими хлопцями розміщувалася камера з молодими харківськими робітницями. Далі цитата зі спогадів: «З іншого боку були дівчата-робітниці. Вони менш цікавилися теоретичними проблемами, та й перестукувалися поганенько, а розпитували головним чином, кому скільки років, як звати, якого зросту, колір волосся та очей, одружений чи ні...» [11]. За всіма розпитуваннями чітко проглядало прагнення знайти гарного супутника життя.

Залицяння в 1930-і роки було більш наближеним до класичних форм, які, звичайно, не щезали й у двадцяті, але тоді були дещо потіснені уявленнями про «вільне кохання». Український актор Є. Пономаренко закохався в молоді роки в актрису Н. Ужвій. Він не пропускав можливості побувати на її виставах. Вона для нього стала ідеалом жінки. Може, тому довго підійти до неї не наважувався. Лише в 1931 році після спектаклю з її участю в харківському театрі «Березіль» актор набрався сміливості зайти до неї в гримерку. Він згадував: «Я зайшов за куліси й висловив свою думку відносно вистави, виконання нею ролі, у ті 10 хвилин, які мав у своєму розпорядженні, я щось їй говорив, дякував, ще раз дякував, я був щасливий, що я стою поруч». Але освідчитися в коханні молодий чоловік не наважився. І лише, коли в 1936 році вони стали працювати в одному театрі в Києві й були задіяні в одному спектаклі, актор вирішив діяти рішуче. Він запросив кохану до популярного на той час ресторану готелю «Континенталь», де й відбулося освідчення. На кошти, які заробив у театрі, купив коханій смагдову обручку, а так як грошей в актора було замало, то вечір в ресторані обмежилася шампанським і яечнею. Н. Ужвій, яка вже на той час була дуже популярною актрисою, дала згоду на шлюб. Пізніше знаменита актриса, згадуючи перше побачення з майбутнім чоловіком, сміючись, говорила: «Прийшов, розумієте, молодий

актор з периферії, і з таким темпераментом почав критикувати нашу столичну виставу...» Прожили вони разом п'ятдесят років [15].

Звичайно, особисті дошлюбні відносини молодих людей відрізнялися залежно від їхнього соціального стану. У робітничому середовищі вони були більш простими, а в середовищі інтелігенції проявлялися більш витончено. Хоч повсюдно привабливі дівчата проявляли свою вередливість, але вона в різних соціальних прошарках проявлялася по-різному. Змальовуючи дошлюбну вередливість української сільської красуні, М. Гоголь показав, що вона поставила вимогою своєму залицяльнику дістати їй черевички цариці. Подібне, хоча й у менших масштабах, проявлялося з боку українських красунь і в 1930-і роки. Ось картинка із життя київської компанії молодих людей, до котрої входили особистості, які пізніше стали відомими художниками, музикантами, літераторами. Серед них виділялася красуня Валя Кулакова. Вона чудово співала, грала на роялі, малювала. Навколо неї постійно вилися залицяльники. Її батько – знаменитий кардіолог – лікував усе вище українське керівництво й жив дуже заможнo. Літо він проводив на дачі в Межигір'ї, а в міській квартирі залишалася сама Валя. Звичайно, тут часто збиралися молоді люди, які постійно виказували знаки уваги молодій хазяйці. Вона ж любила подратувати своїх залицяльників і частенько їх розігривала. Наприклад, зустрічала гостей, сидячи на валізах і говорила, що виїжджає жити в Москву. Ошелешені залицяльники благали не покидати їх. Розігривалася сцена розлучення, дехто пускав сльозу, і лише тоді Валя говорила, що пожартувала, після чого всі сідали вечеряти. А одного разу вона повідомила, що виходить заміж, і запросила всіх на останню дівочу вечірку, де й оголосила, що це жарт. Якось прийшла трагічна звістка, що Валя раптово померла від серцевого нападу. Шанувальників запрошували прийти попрощатися. У назначений час усі зібралися біля під'їзду. Розпорядник, ледве стримуючи ридання, запросив підійти під балкон спальні дівчини, мовляв, така була воля покійної. Пригнічені шанувальники виконали цю волю. Раптом двері спальні відкрилися й на балкон вийшла «померла», на якій, окрім взуття й чорного капелюшка з вуаллю, більш нічого не було. Сміючись, шанувальники побігли у квартиру. Через пару хвилин до них вийшла Валя в довгій чорній сукні й буденно почала розливати чай [7, с. 160]. Такі особисті стосунки навряд чи могли бути в робітничому чи селянському середовищі.

В. Бережков пише, що й у 1930-і роки ті, кого не торкнулася рука терору, жили своїми турботами і радощами. «Молодь у більшості ... працювала,

навчалася, дуріли, закохувалася, словом, жила повним життям» [7, с. 160]. Можна поставити під сумнів слова очевидця, він усе ж належав до привілейованого прошарку радянського суспільства, і це не могло не відобразитися на його поглядах. Але подібне про настрої студентства кінця тридцятих років писав у шістдесяті роки й лютий ворог більшовизму О. Солженіцин: «Через чверть століття можна подумати: ну так, ви розуміли, які навколо киплять арешти, як мучать у тюрмах і в яке багно вас утягують. Ні!! Бо ж воронки ходили вночі, ми ж були ці денні, з прапорами. Звідки нам знати й чому думати про арешти? Що змінили всіх обласних вождів – так для нас це було рішуче байдуже. Посадили двох-трьох професорів, так ми ж із ними на танці не ходили, а іспити ще легше буде здавати. Ми, двадцятилітні, крокували в колоні ровесників Жовтня, і, як ровесників нас чекало найсвітліше майбутнє» [16, с. 119]. Дошлюбні відносини студентства в основі мали ті ж наріжні камені, що закладені природою: спілкування за взаємною симпатією, побачення, танці та ігри з елементами еротики на дружніх вечірках, ревності тощо.

Один із сучасників Б. Красовицький, згадуючи свої студентські роки, розповідав, що студенти влаштовували «вечірки», де невимушено спілкувалися. Як правило, на таких вечірках горілки не було, обмежувалися пляшкою портвейну. Танцювали під патефон модне тоді танго, грали в «слова», «хустинку», «зіпсований телефон». Бувало ставали в коло, у центрі якого розкручували пляшку, що лежала на підлозі. Той, проти кого зупинялася шийка пляшки, повинен був цілуватися з тим, хто розкручував пляшку. Особливо весело проходили «вечірки» під Новий рік. Вибігали на вулицю, грали в сніжки, штовхали один одного в кучугури снігу [17, с. 733–734]. Так поступово розпізнавалися характери, закріплювалися взаємні симпатії, дружба, виникало кохання й перед закоханими парами поставало питання про створення сім'ї.

У тридцяті роки на шляху створення сім'ї виникла нова перепона: судимість за політичними мотивами. «Ворог народу», навіть колишній, був у влади під постійною підозрою. Український письменник і педагог Г. Костюк згадує, як він після п'ятирічного ув'язнення закохався в гарну дівчину. Вони почали зустрічатися. Події відбувалися в Слов'янську. Як і належить закоханим, багато гуляли по вулицях курортного міста й так ближче пізнавали один одного. Відносини дійшли до того стану, коли потрібно було або ж створювати сім'ю, або ж розлучитися навіки. Г. Костюк розумів, що може принести своїй дружині масу

неприємностей як піднаглядний НКВД. І водночас жити без неї він не міг. Він відверто виклав свої думки коханій: «Я ж існую, по суті, поза законом. Сьогодні я на волі, а завтра мене ізолюють... У цих обставинах я не смію дорогу мені людину наражати на можливий тяжкий іспит, а може, і на страждання. Отже, вирішальне слово за нею. Я готовий на все...» Дівчина якусь мить мовчала, а тоді тихо, але рішуче мовила: «Що буде з вами, то буде й зі мною». Г. Костюк згадує: «Це прозвучало для мене як досвітня симфонія, блиснуло, якранішній промінь сонця. Я відчув, що із цією дівчиною можна йти й на смерть. Її тиха, але тверда відповідь визначила наше даліше життя... через місяць ми стали подружжям» [13, с. 684, 686]. Трапилось це в 1941 році, але ситуації, коли закохані боялися створити сім'ю, тому що мали судимість із політичних мотивів, стали можливими під тиском історичних реалій, що повністю визріли в тридцять років. І таке становище було не тільки в Україні. Росіянин С. Голіцин, який у двадцяти-тридцять років був переслідуваний владою, згадував, що саме на початку тридцятих років був закоханий у дівчину, яка відповідала йому взаємністю. Але він чітко усвідомлював, що не має права її кохати. Будь-якої миті його можуть заарештувати й відправити на заслання або ж в табори. Він бачив, як страждали дружини ув'язнених, і вважав, що не має права прирікати гарну й розумну дівчину на такі страждання. І робив висновок: «Я не маю права її кохати. Ось який проклятий був час!» Закохані змушені були розлучитися назавжди [18].

Говорячи про 1930-і роки, не варто забувати, що в результаті масових політичних репресій у неволі опинилися сотні тисяч молодих українців з нерозтраченими почуттями. Навіть у цей лютий час у таборах ув'язнених виникали романи, хоча часто закоханих розділяв колючий дріт між чоловічою і жіночою зонами. Довга відсутність контактів з протилежною статтю загострювала почуття людей, романтизувала взаємини, ідеалізувала об'єкт кохання. Ось картинка з другої половини 1930-х років. У пересильний табір, де розміщувався жіночий етап, пригнали етап чоловіків. Етапи розділяв колючий дріт. Жінки стали через дріт дивитися на чоловічий етап. Згадує очевидиця: «І ми дивимося, дивимося, не відриваючи очей на чоловічий політичний етап, який пливе повз нас... І хоча мужчини, здавалось би, сильніші від нас, але всі ми жаліємо їх материнською жалістю. Вони здаються нам ще більш беззахисними, ніж ми самі. Бо ж вони так погано переносять біль (це була наша загальна думка!)...

Це були наші чоловіки і брати, які за цих страшних обставин були полишені наших турбот. Бідний, і гудзика нікому пришити... – згадав хтось цю формулу жіночої любові з раннього еренбургівського роману... Раптом хтось із чоловіків нарешті помітив нас: – Жінки! НАШІ жінки! Я не можу описати того, що сталося потім. Не знаходжу слів. Це було подібно потужному електроструму, який разом водночас пронизав усіх нас, по обидва боки колючого дроту... Тепер і ми, і вони кричали й простягали один одному руки. Майже всі плакали вголос... Потім почали перекидатися «подарунками». Душевне напруження жадало вилитися дією. Кожний з обох боків хотів віддати щось своє. Але ж ні в кого нічого не було. І почалося таке: – Візьміть ось рушничок! Він ще не дуже драний! – Дівчата! Казанок кому потрібен? Сам зробив... – Хліб, хліб тримайте! Після етапу зголодніли ж ви зовсім... Відразу почалися бурхливі романи. Ці людські істоти, уже майже безтілесні, доторкнувшись один до одного, відразу, як від чар, набули втрачену від безмірних страждань гостроту сприйняття світу. Завтра їх розведуть у різні боки, і вони ніколи більше не побачаться. Але сьогодні вони схвильовано дивляться в очі один одному через іржавий колючий дріт і говорять, говорять... Більш високого, самовідреченого кохання, ніж у цих одноденних романах незнайомих людей, я не бачила в житті. Може тому, що тут кохання дійсно стояло поряд зі смертю. Щоденно ми отримували від наших мужчин великі листи. Колективні й індивідуальні. У віршах і прозі. У надзвичайно чистій ніжності цих листів виливалася їхня пригнічена мужність... Я пам'ятаю початок першого колективного листа. «Рідні ви наші! Дружини, сестри подруги, кохані! Як зробити, щоб вашу біль перекласти на нас?...» [19, с. 224-225]. Аллочка Токарева, у якої почався полум'яний роман із хлопцем із Харкова, простоювала біля колючого дроту цілі ночі. Очі її горіли фанатичним блиском. Від її табірної розсудливості не залишилося й сліду. Вона готова була, якщо потрібно, кинутися з кулаками на начальницю колони. Але начальниця «ніякої серйозності не бачила в платонічних переживаннях біля колючого дроту» [19, с. 226].

І. Майстренко, перебуваючи в таборі, закохався в «блискуче освічену, начитану» 24-річну дівчину Валентину. Кохання було платонічним, тривалим і глибоким. Це «усамітнене кохання розрослося в пожежу, яка не згасла навіть за кілька років на волі». Через роки після розлуки з коханою І. Майстренко «безперервно думав про неї»

годинами, хоча відносини були й непростими. Кохана дівчина «мучила й навіть ображала. Але не від ненависти до мене, а, знаючи, що це ще більше прив'яже мене до неї», згадував закоханий. Валентина працювала поряд із Майстренком, і він міг на неї дивитися, але розмовляли вони рідко й навіть часто не віталися. «Усе була якась безглузда «сварка», а в дійсності штучно створене нею напруження. Вона уникала близькості з чоловіками, і за це я ще більше шанував її», згадує закоханий. Він потай анонімно викарбував на дошці, якою послуговувалася Валентина на роботі, уривок із вірша М. Гумільова «Беатріче»: «В твоих садах цветы, в моих печаль, приди ко мне красивою печалью, заморози как дымчатой вуалью моих садов мучительную даль». Також закоханий написав одноактну п'єсу, присвячену Валентині. Очевидно, почуття пробудили в ньому літературний дар. П'єса дуже сподобалася відомому російському письменникові українського походження, на той час ув'язненому, Олександрю Лебеденку. Головною героїнею твору була «горда таборова дівчина (не сказано, але явно політична)». «Страшна любов, – пише І. Майстренко, – з якою я не міг уже й боротися, якимось міняла навіть мій зовнішній вигляд. Одна одеська малярка, яка теж близько спостерігала мене, казала мені, що я виглядаю ніби з середини осяяний... Моя мовчазна любов... більш людська, ніж чоловіча, як до дівчини, що своїм слабеньким здоров'ям протистояла таборовій розперзаності, переступала всі можливі межі» [20, с. 302, 310]. Але в цих відносинах, незважаючи на те що й молодий чоловік, і дівчина були з інтелігентного прошарку, проявлявся вплив табірної середовища, яке було інфіковане кримінальною романтикою. Одного разу Валентина сказала з ноткою вихваляння: «Будьте обережні. Уже один через мене покінчив самогубством». Вона нацьковувала проти І. Майстренка примітивного таборового шофера, також закоханого в неї, якого «теж тримала на відстані». Таке кохання приносило глибокі переживання, страждання, але й стримувало «від опускання в таборове болото». Страждання були занадто тяжкі, від них закоханий «нічого не тямив на роботі: не міг оперувати статистичними цифрами й узагалі складати зведення». Зате переживання закоханості тримали в найвищому напруженні творчі емоції. І. Майстренко блискуче грав ролі в таборових виставах, а на таборовій вечірці так блискуче продекламував «Якби ви знали, паничі», що зал відповів овацією, а Валентина висловила своє захоплення. Хоча вона, як і чимало інших слуха-

чів, української мови не знала. Невдовзі їх розлучили назавжди [20, с. 312]. У цьому випадку це не було навмисно. Хоча правила ГУЛАГу передбачали розлучати не тільки подружні, а й закохані пари. Через декілька років І. Майстренко надрукував вірш, який присвятив своїй коханій:

По тайзі в долинах причаїлась осінь
І червоні рани на горобині.
Я тобі останнє «прощавай» приносив
І воно вмирало десь у далині
У осінніх далях танули зітхання
У осінніх далях, наче давні сни,
І котились роси з жовтого убрання,
Падали сльозами з ран горобини.
Спогадання роки занесли з собою,
І тайга не сниться більше вже мені,
Та розлука в серці розцвіла журбою,
Мов криваві рани на горобині.
Кожну весну терен квітне за полями,
Я про інше щастя марю мов у сні,
Та тоді зненацька спалахнуть вогнями
Ті криваві рани на горобині.

Це кохання було для молодого українця як «зона в зоні», яка оберігала його від таборових спокус. До тієї дівчини він навіть не доторкнувся [20, с. 302].

У стаціонарних концтаборах у другій половині тридцятих років були окремо чоловічі й окремо жіночі бараки. Виникали відповідні природні відносини між статями. Розпочиналися вони, як і на волі, із залицянь, а після, як і на волі, приводили фактично до шлюбних відносин. Юридично вони, звичайно, не оформлювалися. Одружуватися в таборах було заборонено. Масово заводилася «дружба» між чоловіками і жінками. Таких подруг злочинський світ таборів прямо називав «жінками», тобто дружинами. Хоча таку жінку злочин міг програти в карти, і тоді при всіх їй казав: «Маша, я тебе програв Феді, тепер ти його жінка». «Жінка» слухняно корилася. Таке могло бути не один раз. Але в основній масі ув'язнених партнери – чоловік і жінка, трималися один одного міцно й рідко змінювали свої уподобання. Однак відносини намагалися утаювати, тому що начальство не бажало, щоб жінки народжували дітей. У такому випадку жінок потрібно було переводити на спеціальну дієту матері-годувальниці, звільняти їх від праці та й ще видавати продукти на дітей. У разі розкриття таборовим начальством закоханої пари вона примусово розлучалася. Один із партнерів висилався до іншого табору. Влаштовувалися раптові перевіркі жіночих бараків. Якщо в бараці заставали

чоловіків, вони автоматично відправлялися ночувати в ізолятор. І. Майстренко згадує: «Одного разу адміністрація вирішила відділити жінок від чоловіків. Був побудований на віддалі якогось кілометру жіночий табір, і всіх наших жінок переселили туди. І створилася дивовижна, неповторна картина. Чоловіки перестали голитися, у таборі затихли пісні, продуктивність праці впала, хлопці масово не виконували норми. Хоробріші закохані одинаки бігали вночі до жіночої зони, відважно проломлюючись через загороду. За пару місяців адміністрації довелося повернути до спільного табору жінок, і тоді чоловіки стали голитися, дівчата чепуритися, почувалися в зоні пісні, піднялася продуктивність праці» [20, с. 299–300]. І хоча це відбувалося не в межах України, дійовими особами в значній кількості виступали українські чоловіки і жінки. Автор не зустрічав жодних мемуарів колишніх ув'язнених радянських концтаборів, у яких би не були описані їхні товариші по нещастю родом з України. Звичайно, стосунки далеко не завжди були такими, як в І. Майстренка і Валентини, «табірне болото» породжувало відносини між статями далекі від ідеальних. Прикладів у мемуарній літературі вдосталь. О. Солженицин, наприклад, присвятив спеціальну главу свого дослідження цій темі. Там висвітлені не тільки двадцяти-тридцяти, а й сорокові, і п'ятдесяті роки. Він приводить таку цифру: у 20-і роки в СРСР на 6-7 мужчин «сиділа» одна жінка; у 30–40-і роки «співвідношення це трохи вирівнялося, але не настільки, щоб жінок не цінувати, особливо при надливих» [16, с. 148]. Звідси й відносини, ураховуючи те що правила бал в таборах зовсім не джентльмени. Особисті відносини між статями нерідко зводилися до банального торгу: вигідніше купити, вигідніше продати. У цьому процесі були фігурантами як зрілі жінки і чоловіки, так і дуже молоді дівчата і хлопці [16, с. 149].

Висновки. Отже, можна констатувати, що в 1930-х роках під тиском історичних реалій в особистих дошлюбних відносинах української молоді

відбулися деякі зміни. Авторитет багатівікових традицій і заходи влади значно послабили вплив на молодь теорій «вільного кохання» і «склянки води». Заклики влади до пильності породжували в дошлюбних відносинах певної частини молодих людей взаємну підозрливість у політичній неблагонадійності. Члени правлячої партії та її молодіжної філії, які перебували в дошлюбному віці, змушені були цікавитися соціальним походженням майбутніх дружин або ж чоловіків, політичними уподобаннями своїх пасій і їхніх родичів. Особливо це стосувалося тих молодих людей, які встигли вже стати на шаблі кар'єрних сходів. Матеріальний стан обранця або ж обраниці суттєвого значення не мав. Взаємна закоханість також не була жорстким правилом при укладенні шлюбу. Як не було правилом і гучне весілля. Водночас не можна не відзначити, що молоді люди, як і завжди, цікавилися не в останню чергу зовнішніми даними своїх обранців, їхніми уподобаннями, звичками, характером. У більшості своїй молодь обирала супутника життя на основі тих критеріїв, котрі довели свою вірність досвідом багатьох поколінь. Зміни стосувалися в принципі лише другорядних речей: штучного проголошення вірності владі, показового негативного ставлення до релігії, відкидання традиційної обрядовості тощо. Однак у результаті дій влади виникли й суттєві зміни в дошлюбних відносинах частини молодих людей. Це пов'язано з масовими політичними репресіями. Виник значний прошарок молоді, що мала судимість за політичними мотивами. Їхні дошлюбні відносини зазнали суттєвих викривлень. Найголовніше – вони не могли відчувати себе повноцінними в цих відносинах. А це дуже суттєво. Багато молодих людей потрапило до таборів ГУЛАГу. Їхні дошлюбні відносини, котрі були цілком природними, зазнали ще більших викривлень. Тут вплив реалій тридцятих років виявився найбільш негативним. У подальших дослідженнях варто розглянути вплив реалій 30-х років ХХ століття на особисті відносини в українських родинах.

Список літератури:

1. Костюк Г.О. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. Київ : Смолоскип, 1995. 508 с.; Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. Київ, 2002. 510 с.; Зімон Гергард. Чи був голодомор 1932–1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму? *Український історичний журнал*. 2005. № 2; Загородній І.М. Втрачені покоління. Вінниця : Консоль, 2012. 848 с.; Марочко В. Пристрасті навколо Голодомору: реальні міфи. *Дзеркало тижня*. 23 березня 2018 та ін.
2. Коллонтай А. Дорогу крылатому Эросу. URL: http://az.lib.ru/k/kollontaj_a_m/text_0030.shtml (дата звернення: 24.05.2020).
3. Луначарский А. О быте. URL: https://royallib.com/book/lunacharskiy_anatoliy/o_bite.html (дата звернення: 24.05.2020).

4. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2665. Арк. 48.
5. Державний архів Луганської області. Ф. 32. Оп. 1. Спр. 378. Арк. 59, 61.
6. Авдеенко А. Отлучение. *Знамя*. 1989. № 4.
7. Бережков В. Как я стал переводчиком Сталина. Москва : ДЭМ, 1993. 400 с.
8. Коржавин Н. В соблазнах кровавой эпохи. URL: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=book&num=189> (дата звернення: 10.04.2020).
9. Чирков Ю. А было все так... URL: https://royallib.com/book/chirkov_yuriy/a_bilo_vse_tak.html (дата звернення: 10.11.2019).
10. Комунист. Орган ЦК та Київського комітету КП(б)У. 30 січня 1938.
11. Копелев Л. Хранить вечно. URL: https://royallib.com/book/kopelev_lev/hranit_vechno.html (дата звернення: 14.02.2020).
12. Шелест П. Да не судимы будете. URL: https://royallib.com/book/neizvestno/shelest_da_ne_sudimi_budete.html (дата звернення: 16.03.2020).
13. Костюк Г. Зустрічі і прощання. *Книга перша*. Едмонтон, 1987. 743 с.
14. Ландау-Дробанцева К. Академик Ландау. Как мы жили. URL: <https://coollib.net/b/78078> (дата звернення: 29.03.2020).
15. Поліщук Т. Кодекс актора і чоловіка. *День*. 2019. № 42-43. 7 березня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/kodeks-aktora-i-cholovika> (дата звернення: 09.03.2020).
16. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. Малое собрание сочинений. Москва, 1991. Т. 6. 432 с.
17. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст. : нариси повсякденного життя / відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ : Інститут історії України, 2012. 786 с.
18. Голицын С. Записки уцелевшего. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=101547> (дата звернення: 24.04.2020).
19. Гинзбург Е. Крутой маршрут. Москва, 1990. 608 с.
20. Майстренко І. Історія мого покоління. Едмонтон, 1985. 416 с.

Serhiienko S.Yu. THE INFLUENCE OF SOCIAL REALITY OF THE 30's OF THE 20th CENTURY ON PREMARITAL PERSONAL RELATIONSHIPS OF UKRAINIANS

Based on literature, periodicals, and archival sources, the influence of social reality of the 1930s on the premarital personal relationships of the Ukrainian youth is determined. It is emphasized that under the influence of that reality, the youth felt the significant decrease in pressure of "free love" and "a glass of water" theories spread in the 1920s. Modernist theories of the so-called "free love" did not withstand the test of life. The author states that since the 1930s, the Bolsheviks began to be intolerant of the manifestations of dissoluteness. In general, the authorities tried to bring some restraint to the relationships between lovers.

It is noted that due to the authorities' propaganda, the premarital relationships of some young people were characterized by mutual suspicion of political disloyalty. Having premarital relationships, members of the ruling party were forced to take into account the social status of future spouses, their political views, and loyalty to the government. It is emphasized that the influence of social reality most negatively affected the personal relationships of young people who were subjected to direct political persecution by the authorities.

The author has come to the conclusion that young people were generally quite interested in the appearance of their candidates, their preferences, habits, character. Most young people chose a life partner based on those criteria that had proven their loyalty over many generations. The changes concerned such minor things as artificial proclamation of allegiance to the authorities, a demonstrative negative attitude towards religion, rejection of traditional rituals, etc. However, due to mass political repression, significant changes took place in the premarital relationships of some young people. A large number of them had a criminal record for political reasons. Their premarital relationships were really soured. Many young people passed through the GULAG. Their premarital relationships were even more poisoned. In that case, the influence of the reality of the 1930s was the most negative.

Key words: 1930s, marriage, man, woman, youth, premarital relationship, family.

УДК 930.1[493+435.9]
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2020/4.10>

Соловійова А.Б.

Інститут історії України Національної академії наук України

РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ІНСТИТУЦІЙ У ЗБЕРЕЖЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ В КРАЇНАХ БЕНІЛЮКСУ

У статті аналізується роль громадських інституцій у збереженні національної ідентичності українців у країнах Бенілюксу.

Авторка звертає увагу на те, що українсько-нідерландське співробітництво у сфері культури розвивається більш динамічно порівняно з Люксембургом та Бельгією. Окремим блоком у статті виділено питання збереження національної ідентичності в умовах міжкультурної адаптації.

У статті зроблено висновок, що збереження національної ідентичності українців в країнах Бенілюксу покладено на українські громадські інституції, які залучають громадян до співпраці шляхом соціальних медіа, найпоширенішими з яких є Facebook та Instagram. В епоху глобалізації соціальні медіа стають дедалі популярнішими у повсякденному житті завдяки зручним та ефективним функціям. Авторка зазначила, що такі соціальні медіа дають змогу українцям, що проживають у країнах Бенілюксу, здійснювати активну соціальну діяльність, долучатися до чинних громадських інституцій та створювати нові. Формування міжкультурних відносин у кіберпросторі безпосередньо впливає на укріплення соціальних зв'язків діаспори в реальному світі, дає змогу громадянам України поступово пристосуватися до нової культури на «ранніх етапах» міграції та зберегти зв'язок з українською культурою. Українські громадські інституції за кордоном ведуть активну діяльність, організовуючи творчі вечори та допомагаючи українцям не тільки в країнах Бенілюксу, а й в самій державі Україна в сучасних умовах конфлікту на сході. Релігія має безпосередній вплив на процеси культурної ідентифікації українського народу, незважаючи на те, що українська діаспора не є гомогенною релігійною групою. У країнах Бенілюксу функціонують як греко-католицькі, так і православні українські церкви, що позитивно впливає на процеси адаптації, інтеграції та формування ідентичності молодих українців.

Ключові слова: громадські інституції, Україна, країни Бенілюксу, міжкультурна адаптація, українська культура, сучасна українська діаспора, збереження національної ідентичності.

Постановка проблеми. В умовах євроінтеграційного вектору зовнішньої політики України, з огляду на географічне становище української держави, дедалі більшої актуальності набувають дослідження євроінтеграційних перспектив України. У цьому контексті особливо важливим є аналіз основних напрацювань із питань української євроінтеграції та відносин Україна – країни Бенілюксу крізь призму ролі громадських інституцій у збереженні національної ідентичності українців у країнах Бенілюксу.

Крім того, як справедливо зазначає А.Є. Атаманенко, «українці мають давню міграційну історію, а закордонне українство є однією з найчисленніших діаспор у світі. Україна сьогодні потребує знань та досвіду закордонних українців, налагодження всебічної співпраці між українцями незалежно від місця їх проживання. Водночас закордонні українці потребують підтримки та розуміння держави. Дослідження внеску укра-

їнців, часом уже народжених поза Україною, в історію світової культури, мистецтва, технологій, бізнесу та інших проявів людської діяльності безпосередньо сприяє формуванню загальноукраїнської національної ідеї» [1, с. 8]. Тому особливої актуальності набуває дослідження ролі громадських інституцій у збереженні національної ідентичності українців у країнах Бенілюксу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблем та перспектив збереження національної ідентичності в умовах культурного співробітництва займалися такі вчені, як А.Є. Атаманенко, Л.І. Біловус, В.Б. Євтух, І.М. Ключковська, О.О. Ковальчук, І.В. Срібняк, В.П. Трощинський, А.А. Шевченко та ін.

Враховуючи те, що за цією тематикою практично відсутні комплексні доробки науково-аналітичного характеру в сучасних умовах інформаційної революції, ми під час дослідження ролі громадських інституцій у збереженні національ-

ної ідентичності українців у країнах Бенілюксу, використали низку соціальних медіа (Facebook, Instagram, Twitter та ін.).

Постановка завдання. Метою статті є встановлення ролі громадських інституцій у збереженні національної ідентичності українців у країнах Бенілюксу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 1994 році була підписана Угода між Урядом України і Урядом Великого Герцогства Люксембург про співробітництво в галузі культури, науки, освіти і туризму, в якій було зазначено, що сторони заохочуватимуть співробітництво їхніх міністерств культури та освіти [2]. З метою наповнення цієї угоди реальним змістом сторони розробили проект Програми співробітництва в галузі культури, освіти, науки, молодіжної політики, спорту і туризму між Кабінетом Міністрів України та Урядом Великого Герцогства Люксембург на 2009–2011 рр. Однак у зв'язку з відсутністю коштів на реалізацію такої програми, за ініціативи української сторони (МОН), підписання було перенесено на невизначений термін [3].

Культурне співробітництво України та Бельгії здійснюється на основі Договору про взаєморозуміння та співробітництво між Україною та Королівством Бельгія, Французькою спільнотою Бельгії, Фламандською спільнотою Бельгії, Німецькомовною спільнотою Бельгії, Валлонським регіоном Бельгії, Фламандським регіоном Бельгії, Регіоном Брюссель-Столиця Бельгії від 23 квітня 1997 р., який набув чинності 10 грудня 2000 р. [4].

Українсько-нідерландське співробітництво у сфері культури розвивається більш динамічно порівняно з Люксембургом та Бельгією. Його договірно-правову базу становить Угода між Урядом України та Урядом Королівства Нідерланди про культурне співробітництво від 1 лютого 1996 р. [5].

Цікавим у контексті розвитку культурних відносин України та країн Бенілюксу є питання збереження національної ідентичності в процесі культурної адаптації закордонних українців. Під міжкультурною адаптацією, на думку учених, варто розуміти «процес входження особистості в нову культуру, поступове освоєння її норм, цінностей, зразків поведінки. При цьому справжня адаптація передбачає досягнення соціальної і психологічної інтеграції із ще однією культурою без втрати багатства власної» [6, с. 34]. Під час міжкультурної адаптації українці використовують соціальні медіа.

В епоху глобалізації соціальні медіа стають дедалі популярнішими у повсякденному житті завдяки зручним та ефективним функціям. Соці-

альні мережі не тільки об'єднують людей різних культур, а й дають змогу представникам однієї культури розвивати та популяризувати свої національні культурні традиції, проживаючи за кордоном. Взаємодія шляхом спілкування в соціальних мережах дає широкі можливості для спілкування тим, хто проживає в різних країнах. Ці зв'язки та відносини важливі для подолання викликів адаптації та для формування почуття національної спільності. Українці використовують соціальні медіа не лише для того, щоб дізнатися про країни Бенілюксу, в яких вони проживають, а й щоб встановити та підтримувати відносини з українською діаспорою та бути в курсі подій у країнах свого проживання.

Таким чином, соціальні медіа не лише сприяють спілкуванню людей по всьому світу, зустрічі з новими людьми, обміну знаннями, отриманню нового досвіду, а й забезпечують підвищення рівня міжкультурної адаптації людей, які опинилися в новому соціально-культурному середовищі.

Згідно зі статистикою сайту dreamgrow.com, який ранжує соціальні мережі за кількістю активних щомісячних користувачів, мережа Facebook налічує більш ніж 2 млрд користувачів по всьому світу [7]. Отже, поява та розвиток соціальних мереж безперечно спрощують комунікацію та взаємодію, що є ключовими факторами під час міжкультурної адаптації українців у країнах Бенілюксу.

Важливо також враховувати етапи міжкультурної адаптації. Американські науковці Г. Чен та В. Староста (Chen, G., Starosta W.) виділили чотири етапи міжкультурної адаптації: 1) «медовий місяць», 2) криза, 3) пристосування та 4) бікультуралізм. На початковому етапі, а саме на етапі «медового місяця», люди відчувають початкову ейфорію від перебування за кордоном у певній країні. Другий етап, який названо «криза», полягає у ворожості та розчаруванні через проживання у незнайомому культурному середовищі. З часом відбувається поступове пристосування людини до нового суспільства і нової культури. Це так званий третій етап – «пристосування». Л. Біловус зазначає, що західний спосіб життя, звісно, має чимало негативних боків, а пристосуватися до нього людям із консервативним менталітетом надзвичайно складно [8, с. 47]. І вже на завершальному етапі бікультуралізму відбувається повне пристосування, адаптація до культури іншої країни [9]. З огляду на результати такого дослідження, саме на перших двох етапах спостерігається особлива потреба людини в спілкуванні та практичних порадах щодо подолання незручностей проживання в іноземній країні.

Соціальні мережі дають змогу подолати і так званий «культурний шок». Варто звернути увагу, що переміщення між суспільствами неминуче призводить до певних особистих контактів між представниками різних культур, що може викликати занепокоєння, особливо якщо перехід різкий і є похідженням концепції «культурного шоку» [10, с. 3]. Культурний шок – це психологічна дезорієнтація, яку переживає більшість людей, коли вони тривалий час перебувають в епіцентрі культури, відмінної від власної [11].

У своїх дослідженнях Професор університету Род-Айленду Г. Чен (Guo-Ming Chen) у 2010 р. дійшов висновку, що чим довше іммігранти проживають у приймаючій країні, тим більше вони спілкуються з приймаючими громадянами за допомогою нових засобів масової інформації, причому частота відвідувань вебсайтів їхньої оригінальної країни знижується [12].

Г. Чен також виявив, що використання нових засобів масової інформації значно впливає на процес міжкультурної адаптації іммігрантів. Іншими словами, соціальна взаємодія, що здійснюється через нові ЗМІ іммігрантами, виявляється критичним елементом, який може визначити, чи можуть вони успішно пристосуватися до приймаючої країни [12].

Нові медіа, особливо соціальні медіа, такі як Facebook, блоги, MySpace, YouTube, та Twitter, дають змогу людям з усіх куточків світу представляти себе певним чином та залишатися на зв'язку в кіберпросторі. Очевидно, що гнучкість інформації, що подається та поширюється в нових ЗМІ, безпосередньо вплине, позитивно чи негативно, на розвиток міжкультурних відносин у віртуальній спільноті через створення мережі особистих зв'язків.

Важливу роль у культурній адаптації українців та розвитку власної культури відіграють також спільноти, що об'єднують українців, які проживають у країнах Бенілюксу. Так, наприклад, група «Українці в Люксембурзі», що створена для українців, які проживають у Люксембурзі та сусідніх територіях, налічує більше тисячі учасників. Інформація та обговорення в ній мають практичний характер та дають змогу популяризувати українську культуру в Люксембурзі. Група «Українці в Люксембурзі», зокрема, займається організацією та проведенням різних культурних заходів, як, наприклад, благодійні акції, ярмарки, концерти, поетичні вечори тощо.

У 2014 р. було створено таку організацію, як Асоціація «Люксембург-Україна» («LUkraine asbl»),

яка є некомерційною організацією, що існує виключно за рахунок членських та благодійних внесків. Асоціація щорічно організовує культурні та благодійні проекти в Люксембурзі та в Україні.

Як зазначається у ст. 2 Статуту Асоціації («LUkraine asbl») її метою є будь-яка діяльність, яка може сприяти розвитку культурних відносин між Люксембургом та Україною. Організація приділяє особливу пропаганді української культури [13]. З 2015 р. беруть участь у благодійному ярмарку «Інтернаціональний Базар», який зазвичай проходить в експозиційному центрі LuxExpo в Люксембурзі.

Активно діє й організація «Ukraine - Asbl Об'єднання українок Люксембургу», яка регулярно надає допомогу мешканцям сходу України. Так, наприклад, 4 квітня 2019 р. Волонтерська організація «Ukraine — Asbl Об'єднання українок Люксембургу» і волонтери з Франції та Німеччини підготували чергову партію гуманітарної допомоги для військових шпиталів в Україні [14]. Задля досягнення своїх цілей асоціація активно займається залученням нових членів, у тому числі за допомогою соціальних мереж.

Активну роль у популяризації української культури та об'єднанні українських громадян відіграють організації українців у Бельгії. Так, активну громадську діяльність здійснюють Український Допомоговий Комітет, Об'єднання українок Бельгії (ОУБ), Союз українців у Бельгії (СУБ), Союз української молоді в Бельгії (СУМ) та Promote Ukraine.

Promote Ukraine – це політично і державно незалежна, не комерційна організація, розташована в Бельгії, яка метою свого утворення називає надання «голосу українському громадянському суспільству в Європі та, зокрема, по всій території Бельгії» [15]. З моменту створення організації 9 травня 2014 р. вона працює для покращення іміджу України в ЄС.

Організацією було започатковано низку ініціатив, серед яких проєкт «Promote Ukraine Culture». За сприяння організації автором Н. Смітсом було видано книгу «Українська граматики для носіїв голландської мови». Метою створення книги стало просування української мови в Бельгії та Нідерландах. Організація Promote Ukraine також оприлюднила електронний українсько-голландський словник Н. Смітса.

Проєкт «Promote Ukraine Media» розробляє щотижневий огляд європейських медіа про Україну – «UA in EU Watch». Метою цього проєкту є популяризація європейських цінностей серед

населення Східної України та надання достовірної інформації російськомовному населенню Європи. Організація також створила ініціативу «PU Woman» – проєкт, спрямований на підтримання гендерної рівності.

У рамках проєкту «Promote Ukraine Analytics» Promote Ukraine також проводить щорічну конференцію. Крім того, у 2019 р. Promote Ukraine запустив мобільний та вебдодаток LEADS Ukraine для полегшення зв'язку між різними зацікавленими сторонами, пов'язаними з Україною в Європі.

У Бельгії також діє неприбуткове товариство «Об'єднання українок Бельгії», яке було створене ще у 1948 р. для того, щоб об'єднати українських жінок, які іммігрували до Бельгії для захисту їхніх інтересів [16]. Об'єднання українок Бельгії має три осередки: Брюссель, Льєж, Антверпен. Своїми завданнями організація визначає всебічну допомогу незалежній Україні, плекання почуття єдності, історичної нерозривності та збереження культурної спадщини українського народу, збереження української ідентичності, збереження та налагодження нових зв'язків з міжнародними, зокрема жіночими, організаціями, представлення перед ними українського жіноцтва та захист інтересів українського народу [17].

Організація надає гуманітарну допомогу пораненим у війні на сході України та організовує культурні заходи, вечори, мистецькі виставки тощо. Так, у 2015 р. Об'єднанням Українок у Бельгії за підтримки Посольства України в Королівстві Бельгії та Місії України при НАТО було організовано виставку художніх робіт бійців АТО, виконаних під час арттерапії медико-психологічній реабілітації «Зігрій душу солдату». Художниця Т. Мялковська та волонтери Ковельського Центру Допомоги представили роботи українських бійців, розповіли про засади та успіхи сучасної арттерапії [17].

У різних містах Бельгії, на творчих вечорах також популяризує українську культурну філософію вільне об'єднання «пОліморФічна ліТер@». З березня 2019 р., напередодні дня народження видатного українського поета, письменника і художника Т. Шевченка, «пОліморФічна ліТер@» за підтримки ОУБ-Антверпен проєктом «Наш Шевченко» представила власне бачення постаті Кобзаря.

У Нідерландах нині існують такі офіційно зареєстровані організації української діаспори: Фондація «Українці в Нідерландах» [18], Фондація «Ukraine Culturalis» та «Brand New Ukraine» [19]. Серед них першою зареєстрованою фундацією є «Ukraine Culturalis», яка у 2011 р. відкрила першу суботню українську школу у м. Гаага з

метою забезпечення мовних потреб української громади в Нідерландах.

Об'єднання «Українська община в Нідерландах» («Oekraïnse gemeenschap in Nederland») було засновано і зареєстровано влітку 2007 р. Нині відбувається процес становлення і самоідентифікації українського товариства в мультикультурному середовищі Нідерландів, зокрема, в найбільшому місті країни – Роттердамі. Під керівництвом І. Кириченка створений Український Культурний центр, на базі якого проходять презентації українських фільмів, виступають музичні і творчі колективи. Створюється українська недільна школа, в якій діти українських, а також змішаних сімей матимуть змогу вивчати українську мову, літературу, історію, а також культурну спадщину України. Усі діти українських емігрантів мають вільний доступ до нідерландської системи освіти.

28 березня 1965 р. були скликані засновницькі загальні збори представників трьох організацій Українського Допомогового Комітету (УДК), Спільки Української Молоді (СУМ) і Об'єднання Українок Бельгії (ОУБ), які прийняли Статут «Виховно-відпочинкового Центру української молоді в Бельгії «як громадської організації без користолюбних цілей «ASBL – VZW» [20].

Окремо варто зупинитися на діяльності релігійних організацій. Останнім часом соціологи, що займаються вивченням імміграції, приділяли значну увагу релігії з точки зору того, як вона впливає на процес адаптації, інтеграції та формування ідентичності іммігрантів, а також на те, як релігія та релігійні практики іммігрантів змінюються та пристосовуються до релігійного середовища приймаючих країн [21, с. 232].

Релігія може розглядатися як етнокультурне джерело, яке здатне згуртувати іммігрантів незалежно від їхньої етнічної приналежності та формування меншості (етно-) релігійної групи. З таким твердженням широко погоджуються дослідники діаспори, такі як Р. Коен [22] та Г. Шеффер [23]. Однак таке твердження неодноразово піддавалося критиці, з огляду на те, що релігія являє собою діаспору сама по собі. Р. Коен стверджує, що етнорелігійних груп іммігрантів не завжди варто ототожнювати з діаспорою, а лише тоді коли релігійна спільнота є певним чином закритою (наприклад, сикхи). Водночас релігійні групи зі «світовими зв'язками» не можуть прямо пов'язуватися з діаспорою (наприклад, християни чи мусульмани). У цьому контексті необхідно зазначити, що чимала кількість українців ідентифікує себе як православних християн, а інша

частина зараховує себе до греко-католиків. Тому етнічна група не завжди є гомогенною релігійною групою. Як слушно зауважує Л.І. Біловус, «з прийняттям християнства в українського народу з'явилися і поширилися звичаї, що потім склали національну традицію» [24, с. 356].

19 січня 2013 р. буллою Папи Римського Бенедикта XVI утворена Паризька Єпархія Святого Володимира Великого – територіальна складова частина Української Греко-Католицької Церкви за ініціативою Синоду Єпископів Української Греко-Католицької Церкви. Єпархія охоплює п'ять країн: Французьку Республіку, Королівство Бельгія, Королівство Нідерланди, Велике Герцогство Люксембург та Швейцарську Конфедерацію [25].

На території Нідерландів літургії УКГЦ проводяться в містах Утрехт (Utrecht), Райсвайк (Rijsijk), Алкмар (Alkmaar) та Гронінген (Groningen) [26]. Люксембург налічує дві громади єпархії, в Арлоні та Солеврі.

У Бельгії функціонують 12 громад Паризької Єпархії Святого Володимира Великого в містах Антверпен, Брюссель, Вам, Генк, Гент, Корбе, Ла-Лювієр, Льеж, Лювен, Тамін, Турне, Шарлеруа.

Активною є також діяльність парафій українських церков у країнах Бенілюксу. Так, у бельгійському місті Генк діє православна громада Української автокефальної православної церкви, яка була започаткована в 1948 р. Від часу її заснування, а саме з 1948 р. богослужіння відправлялися в барачній церкві. Згодом була завершена будова церкви та звершене їх освячення 24 серпня 1986 р. Новозбудована церква була віддана під покров св. Архангела Архистратига Михаїла [27].

Побудована на кошти української громади церква в місті Генк стала не лише місцем релігійних відправ українців, а й осередком збереження та пропагування культури, історії, традицій та

звичаїв українського народу. При церкві діє музей виробів сучасного українського прикладного мистецтва. Тут періодично влаштовуються різноманітні мистецькі виставки (українських писанок, вишивок, ікон, листівок, декоративного мистецтва тощо), відбуваються концерти артистів з України. Коштом православної громади в місті Генк видано пісні з репертуару відомого українського кобзаря і лірника Василя Нечепи, який виступав тут із благодійними концертами [28]. У Люксембурзі також активно діє Українська Православна церква [29].

Висновки. Таким чином, важливу роль у збереженні національної ідентичності українців у країнах Бенілюксу відіграють українські громадські інституції, які залучають громадян до співпраці шляхом соціальних медіа, найпоширенішими з яких є Facebook та Instagram. Такі соціальні медіа дають змогу українцям, що проживають у країнах Бенілюксу, здійснювати активну соціальну діяльність, долучатися до існуючих громадських інституцій та створювати нові. Формування міжкультурних відносин у кіберпросторі безпосередньо впливає на укріплення соціальних зв'язків діаспори в реальному світі, дає змогу громадянам України поступово пристосуватися до нової культури на «ранніх етапах» міграції та зберегти зв'язок з українською культурою. Українські громадські інституції за кордоном ведуть активну діяльність, організовуючи творчі вечори та допомагаючи українцям не тільки в країнах Бенілюксу, а й в самій державі Україна в сучасних умовах конфлікту на сході. Релігія має безпосередній вплив на процеси культурної ідентифікації українського народу, незважаючи на те, що українська діаспора не є гомогенною релігійною групою. У країнах Бенілюксу функціонують як греко-католицькі, так і православні українські церкви, що позитивно впливає на процеси адаптації, інтеграції та формування ідентичності молодих українців.

Список літератури:

1. Атаманенко А.Є. Закордонне українство та Україна: проблеми та перспективи взаємовідносин. URL: <https://histj.oa.edu.ua/assets/files/Atamanenko.pdf> (дата звернення 01.06.2020).
2. Угода між Урядом України і Урядом Великого герцогства Люксембург про співробітництво в галузі культури, науки, освіти і туризму. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/442_001 (дата звернення: 01.06.2020).
3. Науково-технічне співробітництво між Україною та Люксембургом URL: <https://belgium.mfa.gov.ua/ua/ukraine-luxembourg/science> (дата звернення: 01.06.2020).
4. Договір про взаєморозуміння та співробітництво між Україною та Королівством Бельгія, Французькою спільнотою Бельгії, Фламандською спільнотою Бельгії, Німецькомовною спільнотою Бельгії, Валлонським регіоном Бельгії, Фламандським регіоном Бельгії, регіоном Брюссель - столиця Бельгії. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/056_004/sp:head- (дата звернення: 01.06.2020).
5. Угода між Україною і Королівством Нідерландів про культурне співробітництво. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/528_018 (дата звернення: 01.06.2020).

6. Максимчук Е.Д. Особенности межкультурной адаптации иностранных студентов и обоснование выбора методик для ее исследования. *Вестник ЮУрГУ. Серия: Психология*. 2014. № 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-mezhkulturnoy-adaptatsii-inostrannyh-studentov-i-obosnovanie-vybora-metodik-dlya-ee-issledovaniya> (дата обращения: 01.06.2020).
7. Які соціальні мережі популярні в світі? URL: <https://marketer.ua/ua/top-social-media-2018/> (дата звернення: 01.06.2020).
8. Біловус Л.І. Мовна проблематика в інформаційному просторі українців США. *Вісник Книжкової палати*. 2015. № 6. С. 45–48.
9. Chen, G.M., & Starosta, W.J. (2005). *Foundations of intercultural communication*. Lanham, MD: University Press of America.
10. Stephen Bochner. Culture Shock Due to Contact with Unfamiliar Cultures. URL: <https://scholarworks.gvsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1073&context=orpc> (дата звернення: 01.06.2020).
11. Kohls, L.R. (2001). *Survival kit for overseas living*. Yarmouth, ME: Intercultural Press.
12. Guo-Ming Chen. The Impact of New Media on Intercultural Communication in Global Context. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.853.8404&rep=rep1&type=pdf> (дата звернення: 01.06.2020).
13. LUkraine, Association sans but lucrative <https://www.ukrainians.lu/statute/> (дата звернення: 15.12.2019).
14. Ukraïnka – Asbl Об'єднання українок Люксембургу. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=2418237111544419&id=921325347902277
15. Promote Ukraine URL: <https://www.promoteukraine.org/overview/> (дата звернення: 15.12.2019).
16. Об'єднання українок Бельгії. URL: <https://www.o-u-b.com/arhivi-oub>. (дата звернення: 15.12.2019).
17. Посольство України в Королівстві Бельгія та у Великому Герцогстві Люксембург (за сумісництвом). URL: <https://belgium.mfa.gov.ua/ua/press-center/news/36721-vistavka-khudozhnih-robot-zigrij-dushu-soldatu>. (дата звернення: 15.12.2019).
18. Фундація «Українці в Нідерландах» Foundation «Ukrainians in the Netherlands». URL: https://www.facebook.com/pg/OekrainersInNederland/about/?ref=page_internal (дата звернення: 01.06.2020).
19. Brand New Ukraine. URL: <https://brandnewukraine.nl> (дата звернення: 01.06.2020).
20. 50-ліття Франкополя в Бельгії. URL: <https://church.net.ua/detalno/uarc/50-ti-littja-frankopolja-u-belgiji.html>. (дата звернення: 02.06.2020).
21. Wardana A. Religion in Diaspora an Approach to the Global Migration URL: <http://ejournal.uin-suka.ac.id/ushuluddin/Religi/article/download/1037/954> (дата звернення: 02.06.2020).
22. Cohen, R. (2008). *Global Diasporas: An Introduction*. Taylor & Francis.
23. Sheffer, G. (2003). *Diaspora politics: At Home Abroad*, Cambridge: Cambridge University press.
24. Біловус Л.І. Українськомовна періодика української діаспори США у збереженні національної ідентичності (1991–2017 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Тернопіль. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2019. с.
25. Єпархія святого Володимира Великого у Парижі для українців греко-католиків у Франції, Бельгії, Нідерландах, Люксембурзі та Швейцарії. URL: <https://ugcc.fr/pro-ueparhyu/> (дата звернення: 02.06.2020).
26. Oekraïense Grieks-Katholieke Kerk in Nederland / УГКЦ в Нідерландах <https://www.facebook.com/Oekra%C3%AFense-Grieks-Katholieke-Kerk-in-Nederland-%D0%A3%D0%93%D0%9A%D0%A6-%D0%B2-%D0%9D%D1%96%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%85-643057799098112/>
27. Українська православна церква. URL: <http://ukrainische-orthodoxe-kirche.de/40985/home.html> (дата звернення: 02.06.2020).
28. Українці в країнах Бенілюкс. URL: <http://www.zagranitsa.info/article.php?new=151&idart=15112> (дата звернення: 02.06.2020).
29. Українська Православна церква в Люксембурзі. URL: <https://www.facebook.com/OrthodoxUkrainianChurchLuxembourg/> (дата звернення: 02.06.2020).

Soloviova A.B. THE ROLE OF PUBLIC INSTITUTIONS IN PRESERVING THE NATIONAL IDENTITY OF UKRAINIANS IN THE BENELUX COUNTRIES

The article analyses the role of public institutions in preserving the national identity of Ukrainians in the Benelux countries.

The author draws attention to the fact that Ukrainian-Dutch cooperation in the field of culture is developing more dynamically in comparison with Luxembourg and Belgium. A separate block in the article highlights the issue of preserving national identity in the context of intercultural adaptation.

The article concludes that the preservation of the national identity of Ukrainians in the Benelux countries is entrusted to Ukrainian public institutions that involve citizens in cooperation through social media, the most common of which are: Facebook and Instagram. In the age of globalization, social media is becoming increasingly popular in everyday life due to its convenient and effective functions. The author noted that such social media enable Ukrainians living in the Benelux countries to carry out active social activities, join existing public institutions and create new ones. The formation of intercultural relations in cyberspace directly affects the strengthening of social ties of the diaspora in the real world and allows Ukrainian citizens to gradually adapt to the new culture in the “early stages” of migration, and maintain ties with Ukrainian culture. Ukrainian public institutions abroad are active, organizing creative evenings and helping Ukrainians not only in the Benelux countries, but also in Ukraine itself in the current conditions of conflict in the east. Religion has a direct influence on the processes of cultural identification of the Ukrainian people, despite the fact that the Ukrainian diaspora is not a homogeneous religious group. Both Greek Catholic and Orthodox Ukrainian churches operate in the Benelux countries, which has a positive effect on the processes of adaptation, integration and identity formation of young Ukrainians.

Key words: *public institutions, Ukraine, Benelux countries, intercultural adaptation, Ukrainian culture, modern Ukrainian diaspora, preservation of national identity.*

Федчук О.Б.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ДИНАМІКА АБСОЛЮТИЗАЦІЇ ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ КРИМСЬКИХ ХАНІВ ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ СААДЕТА ГЕРАЯ ТА САХІБА ГЕРАЯ

У статті розглянуто еволюцію процесів абсолютизації влади кримських ханів протягом першої половини XVI століття. Подібно до інших постординських держав Кримське ханство було аристократичною корпоратократією, у якій влада хана була обмежена родовою знаттю. Проте у процесі боротьби за об'єднання Улу Улусу та через низку реформ авторитет хана почав зростати. Військова катастрофа 1523 року, спустошення Криму ногайцями і хаос у країні змусили хана Саадета Герая заручитись підтримкою Османської імперії та почати ламку державного устрою, посилювати свою владу, орієнтуватися на османські стандарти. Щоправда, унаслідок несприятливих зовнішніх обставин і власних прорахунків Саадет Герай був змушений зректись трону. Політику реформ країни продовжив його наступник Сахіб Герай, який урахував помилки попередника і зумів привести державу до небаченого раніше розквіту, увійшов до історії як один із найвеличніших кримських ханів. Але і його політика зазнала краху, після чого наступні хани вже не могли досягнути такої концентрації влади у своїх руках, бо їхню владу обмежували карачі-беї і османські султани.

У роботі схарактеризовано державний устрій Кримського ханства та його основні інститути в зазначену епоху, з'ясовано причини, які сприяли абсолютизації влади кримських ханів (приділено увагу не тільки соціально-політичним процесам у Кримському ханстві, але й деталям біографії Саадета Герая і Сахіба Герая, тим їхнім якостям, що сприяли проведенню реформ. А також політичній діяльності безпосередніх попередників і наступників цих ханів для розуміння динаміки внутрішньополітичного життя Кримського ханства), проаналізовано сутність їхніх реформ (у контексті порівняння з османськими еталонами, на які орієнтувались кримські хани), з'ясовано причини краху політики абсолютизації влади кримських ханів.

Ключові слова: Кримське ханство, Саадет Герай, Сахіб Герай, абсолютизація влади, реформи.

Постановка проблеми. У XVI – XVII ст. на території Європи відбулись процеси, що сприяли перетворенню середньовічних станово-представницьких монархій на модерні абсолютні монархії. Ці процеси мали місце і в Центрально-Східній Європі, хоча далеко не завжди абсолютизму вдавалось перемогти конкурентні ідеологи. Не стала винятком держава, яка знаходилась у Північному Причорномор'ї, – Кримське ханство. За наявності османського протекторату над Кримом і релігійної спільності кримські хани намагались укріпити владу на зразок Османської імперії (устрій якої дуже відрізнявся від інших країн Європи, мав відчутну орієнтальну складову частину), взаємодіяв з локальними ординськими інститутами, які не прагнули абсолютизації влади монарха. Піком концентрації владних повноважень у руках правителів Кримського ханства традиційно вважається епоха правління Саадета Герая (1524–1532 рр.) і Сахіба Герая (1532–1551 рр.), оскільки ані до того, ані після

ханська влада не була досить могутньою. Саме тому їм приділена наша особлива увага.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці генези абсолютизму у Криму присвячені праці В. Сирочковського [9], Г. Іналджика [18], Б. Манс [21], Н. Круліковської-Єдлінської [20], О. Маліновського [6] та Б. Черкаса [16]. Російський історик Володимир Сирочковський у своїй роботі простежує динаміку взаємин Саадета Герая і його васалів, аналізує внутрішню політику хана. Праця турецького історика Галіля Іналджика присвячена аналізу ідеологем, які визначали кон'юнктуру відносин між кримською аристократією і Сахібом Гераєм, а також військово-політичним та соціально-економічним аспектам його політики. Робота американського тюрколога Беатрисі Манс дозволяє простежити сутність причин, які штовхали кримських ханів на укріплення і розширення своїх владних повноважень. У роботі польського тюрколога Наталі Круліковської-Єдлінської проаналізовано особли-

вості реформ системи судочинства Кримського ханства, які розпочались за правління Саадета Герая і посилились у часи правління Сахіба Герая. З дослідження російського архівіста Олексія Маліновського можна почерпнути інформацію про особливості правління Саадета Герая. Праця українського тюрколога Бориса Черкаса розкриває причини, перебіг і наслідки боротьби Ісляма Герая проти політики обох своїх дядьків. Попри ґрунтовність доробку дослідників, основна увага їхніх праць сфокусована на конкретних ханських персоналіях (деякі з яких перебувають поза межами дослідження), еволюції інституту карачі-беїв на ранніх етапах історії Кримського ханства, кримській дипломатії або судочинній системі країни, тоді як питанням пошуку витоків абсолютизації ханської влади, піку її розквіту і причин занепаду приділяється побічна увага.

Постановка завдання. Метою роботи є аналіз динаміки абсолютизації влади кримських ханів протягом першої половини XVI ст. Для досягнення мети ми поставили низку завдань: охарактеризувати державний устрій Кримського ханства та його основні інститути в зазначений час, з'ясувати причини, які сприяли абсолютизації влади кримських ханів, проаналізувати сутність їхніх реформ, з'ясувати причини краху політики абсолютизації владних повноважень кримських ханів.

Виклад основного матеріалу дослідження. До сфери владних повноважень кримських ханів входили: керівництво військом, володіння тумею нукерів, численними стадами худоби і табунами коней, право отримання суги (1/5 здобичі в поході), монополія на карбування монети, володіння землею в долині Ескі-Юрту та біля Сивашу, право збору податків, право на першочергову згадку в хутбі (діяло до правління Ісляма II Герая) та видачу ярликів, право винесення остаточного рішення в судових справах. У руках ханів перебувало верховенство над законодавчою (видача ярликів), виконавчою (знаць і чиновницький апарат уважались підлеглими ханові) і судовою гілками влади. Однак політична традиція ханату передбачала контроль кримської еліти над правителем. Питання оголошення війни і миру, як і розроблення законопроектів, перебували в руках дорадчого органу – Дивану. До складу Дивану входили спадкоємці престолу, чотири муфтії, кадіаскер (головний суддя), каді всіх кадиликів, дефтердар (скарбник) і карачі-беї [1, с. 356–359; 8, с. 266; 15, с. 31–32, 42].

Щоби стати ханом, було недостатньо мати спорідненість із попереднім володарем, оскільки

головною умовою була процедура інтронізації на зібранні карачі-беїв, чотирьох родів кримськотатарської аристократії: Ширинів, Баринів, Аргинів та Кипчаків, об'єднаних у союз “dört qağaçı” на чолі з найбільш знатним родом Ширин, поблизу гори Ак-Кая – курултаї, який міг відмовити в ній, унаслідок чого хан не міг стати легітимним володарем. У курултаю також існувало право детронізації неугодного хана. Окрім того, карачі-беї мали право збору податків та ведення переговорів з іноземцями. Ще на початку існування Кримського ханату карачі-беї Тегене, Мамак та Емінек Ширіни володіли більшими військовими силами, ніж Гераї, а вже в 1541 р. Ширіни виставили 30–40 тис. нукерів для походу на Москву. Для порівняння: Кипчаки, Аргини і Барини назагал володіли 20 тисячами, а Мангити (Мансури) мали 20–30 тисяч [23, с. 27, 61; 18, с. 448–449; 17, с. 157–185; 12, с. 92–93]. Отже, стає зрозумілим, чому кримські хани боялись вступати в конфлікт з карачі-беями, а страчувати їх і поготів. Не випадково, попри наявність концентрації всіх гілок влади в руках монарха, Кримське ханство характеризується як державу «кочового феодалізму», або ж «аристократичну корпоратократію» [19, с. 326–335; 24, с. 15–30].

Абсолютизації влади хана не бажали його родичі: калги (титул спадкоємця – брата або сина), султан-оглани (молодші сини хана) і оглани (інші члени роду Гераїв), що мали свої інтереси й амбіції. Дійшло до того, що у Криму з'явилося поняття “qazaq sıqmaq” (подібно до польського рокошу), коли члени ханської родини з нукерами покидали півострів, не визнавали влади хана і об'єднувались із його ворогами [18, с. 451–452]. Зрозуміло, що такі дії не сприяли зміцненню ханської влади.

Нарешті, владу ханів обмежували їхні сюзерени – османські султани. Обов'язки хана перед османцями полягали у виплаті данини, надсиланні своїх родичів до Стамбулу як заручників-аманатів (цей звичай називався “rahıbaq”) і участі у військових кампаніях османців (остання умова не завжди відповідала геополітичним інтересам Криму – О. Ф.). Натомість султан повинен був затвердити ханів на престолі або міг цього не робити. Щоправда, на думку А. Кримського, навіть після посилення османського втручання у кримські справи кримські хани більше залежали від волі курултаю, аніж Стамбулу. Оскільки в курултаю було більше можливостей впливати на ситуацію в державі [4, с. 273–274]. Загалом, для Османської імперії була важливою стабільність у Кримському Юрті, яка залежала від відносин між

беями та ханами, і Стамбул ставав на бік сили, яка могла забезпечити цю стабільність, але водночас залежала від політичної волі османців.

Перші спроби зміцнення ханської влади мали місце за Гаджи Герая, який переніс столицю із Солхату (розташовувався посеред володінь Ширінів) до Кирк-Ору (лежав у межах володінь мало-значного роду Яшлав) і почав надавати державні посади представникам служилої знаті (ічки-беям/ічки-огланам/емельдешам). Його син Менглі Герай створив інститут калги (щоби забезпечити лояльність свого брата Ямгурчі і можливість передачі престолу своєму старшому синові Мегмеду Герая після смерті), наближував до себе Мангітів (заохочував переселення ногайців до Криму) і Яшлавів на протигагу Ширінам, здобув (як і його син) авторитет нукерів успішними походами і претензію на об'єднання земель Улу Улусу довкола Криму. Менглі Герай та Мегмед Герай титулували себе не тільки ординським титулом «хан», але й «падишахами», на османсько-перський штиб. Нова столиця – місто Салачик мала османське планування. Хоча ці нововведення не підривали політичної системи ханату, проти Мегмеда Герая виступив його брат Ахмед Герай, який заручився підтримкою Ширінів, невдоволених наближенням Мангітів до хана, османців і Москви. Але це не допомогло йому і (уперше в історії Криму) провідник “qazaq sıqmaq” загинув у бою [5, с. 12–14; 9, с. 18–19; 13, с. 168; 15, с. 31; 21, с. 284, 287–288; 2, с. 84].

Головним чинником, який спричинив посилення тенденцій абсолютизації влади ханів, стала катастрофа 1523 р., коли під час Гаджи-Тарханського походу були підступно вбиті ногайцями Мегмед Герай і його старший син Багадир Герай, кримське військо було розбите, а оборона півострова (організована середущим ханським сином Гази Гераєм) прорвана ворогами, що протягом місяця грабували Крим, спричинивши масову загибель населення і його втечу на материк [9, с. 58–59]. Бажання перенести відповідальність за смерть батька і грабунок Криму на Ширінів змусили останніх бойкотувати хана і шукати собі нового правителя, яким став інший син Менглі Герая – Саадет Герай, який жив у Стамбулі як аманат, мав приязні стосунки із султаном Селімом Явюзом і підтримував Ширінів в їхньому конфлікті із братом. Проте, на відміну від батька і брата, які виростили у Криму і готові були миритися з місцевими реаліями, Саадет Герай прожив більшу частину життя в Османській імперії, де султан мав абсолютну владу над своїми підданими, а розгалужений бюрократичний служивий апарат давно

витіснив родову знать [15, с. 25–26; 9, с. 57]. Законірно, що Саадет Герай не сприймав кримської політичної системи і прагнув знищити її.

Користуючись фактором беззахисності Криму перед ногайцями (там залишилося 15 тисяч бездатних чоловіків) і патронатом османців, Саадет Герай попросив у султана Сулеймана Кануні (який, згідно з версією про кримськотатарське походження Айше Хафси-султан, доводився йому племінником) 20 тисяч сіпагів, 500 яничарів і сайменів, незчисленну кількість тюфекчі й османських чиновників (оскільки кримськотатарська служила знать полягла під Гаджи-Тарханом) для убезпечення ханату від ногайців. Для остаточного умиротворення Криму сюди було відправлено ще 15 тисяч яничарів (щоб зрозуміти масштаби османської присутності у Криму, варто згадати, що у грандіозних битвах при Мардж-Дабірі і на Чалдиранському полі османська армія налічувала 60–80 тисяч людей) [15, с. 26–27; 9, с. 58; 3, с. 43–44]. Отже, кримський хан став головною військовою потугою в державі, оскільки османський контингент підпорядковувався йому. Новий розклад сил дозволив Саадету Герая безперешкодно пройти інтронізацію, а потім заарештувати і стратити Гази Герая, його брата Баба Герая та всіх вельмож їхньої свити (аргументував це відповідним наказом Сулеймана і звинуватив їх у потуранні загибелі Мегмеда Герая). Їхній брат Чобан Герай втік із тюрми до Гаджи-Тархану і більше не брав участі в житті ханату. Новий хан після того, як розправився з попередниками, пригрозив Ширінам стратою через кіл у разі інтриги проти нього (звичайна практика для Стамбулу, але нечувана жорстокість для Юрту) [15, с. 26–27; 9, с. 58; 22, с. 199–201].

Крім армії, османці також поповнювали ряди ремісників (хан збудував в Карасубазарі, Каффі та Салачику заводи з виробництва селітри, пороху, рушниць, пістолів і ножів) та служивої знаті (для них були створені посади, аналогічні османським) і натуралізувалися даруванням землі за службу. Дана категорія людей мала назву «капикулу» (в Османській імперії цим словом називали яничарів та сіпагів). Османці були звільнені від податків, а землю вони дістали внаслідок того, що її втратили карачі-беї. Навіть якщо припустити, що тільки половина із 35 тисяч османців залишились при ханові після перших років правління (частина з них встала на Орі, щоби повертати у Крим біженців і охороняти півострів від ногайців), а решта людей поповнили гарнізони османських фортець Причорномор'я або повернулись на Балкани, цих

людей було досить, щоби змінити етнополітичний баланс на півострові. Османська мова почала застосовуватись в діловодстві (витіснила чагатайську), а “Persianate culture” активно поширювалась у Салачику (Саадет Герай зібрав величезну бібліотеку, особливо цінував тимуридського поета Алішера Навої та сам писав вірші). Завезені з Румелії кадї починають витіснити в судочинстві звичаєве право “töre” нормами шаріату [10, с. 47; 13, с. 173; 9, с. 58; 6, с. 414; 20, с. 53, 171–173].

Такі кроки Саадета Герая разом із військовими поразками (за дорученням султана хан розпочав шкідливу для Криму війну з Литвою та Польщею) та згортанням боротьби за спадщину Золотої Орди (останньою краплею для кримської еліти стала амністія Теніша-мірзи, людини, яка брала безпосередню участь у вбивстві Мегмеда Герая та знищенні кримської армії. Цей украй непопулярний крок було здійснено під приводом налагодження відносин із ногайськими сердарами, яке теж не принесло успіху) викликали обурення з боку кримської еліти. Карачі-беї почали бойкотувати меджлиси Дивану, натомість хан продовжував їх проводити навіть за відсутності беїв, що виглядало в очах кримців як зневага до політичних традицій. Дійшло до того, що Девлет-Бахти Барин (наближена до Саадета Герая людина) жалівся Василю III (sic!) на Теніша-мірзу, оскаржував рішення хана. Не відставав сам Саадет Герай, який у 1528 р. (після вбивства своїх послів у Москві, нечуваної для ординців образи) у листуванні із князем стверджував, що «татари не бояться Бога і в них немає правди» [9, с. 59–60]. Зрештою, карачі-беї консолідувались довкола постаті Ісляма Герая (ще один син Мегмеда Герая, який у 1524 р. повернувся з ногайського полону), який пережив замах дядька на життя, здійснив “qazaq sıqmaq”, був проголошений ханом (його визнали Литва і Польща) і розбив дядькові сили в бою. З огляду на те, що османці вели виснажливу війну з Угорщиною і тепер не могли допомогти своєму васалу, Сулейман рекомендував хану негайно помиритися з Іслям-султаном та карачі-беями. Хитрістю Сахіба Герая (ханського брата) у 1525 р. бунтівників змусили повернутись на материк, у 1526 р. Іслям-султан сам здався дядькові в обмін на амністію і титул калги. Фактично, ці події означали першу поразку реформ Саадета Герая (який не зміг покарати учасників повстання, пішов їм на поступки. Хоча за деякий час він знову дав своїм людям наказ вбити Іслям-султана, але останній довідався про все і вдруге втік із Криму) і неможливість укріплення

влади хана у Криму без османської допомоги, до того ж у 1528 р. Іслям Герай знову виступив проти хана, підбив на свій бік Ширинів [6, с. 244–245; 16, с. 101–103].

Цікаво, що натуралізовані османці були не єдиною опорою Саадета Герая. Йому вдалось заручитись підтримкою Баринів, другого за знатністю роду “dört qaqaşı”. Їхній голова Девлет-Бахти був близьким соратником Мегмеда Герая і називав його брата «ворогом брехні». Натомість Саадет Герай дарував Баринам статус “baş qaqaşı” (головні в союзі карачі-беїв), відібраний у Ширинів за їхню нелояльність, який ті носили включно до 1525 р. Ситуація із Ширінами теж була неоднозначною. Якщо голова роду Меміш-бей був рішучим противником ханських нововведень, то його родич Бахтіяр-мірза намагався замиритись із ханом, одружив із ним свою дочку. Також діаметрально протилежні позиції мали члени роду Герайів. Якщо Іслям-султан був радикальним противником його реформ, то ханський кузен Узбек Герай, ханський брат Сахіб Герай та інший племінник Девлет Герай (син Мубарек Герая) носили титули калги і самі брали активну участь у втіленні реформ у життя [9, с. 59–60; 21, с. 305]. Тобто теза про категоричний антагонізм кримської еліти до реформ Саадета Герая видається непевною. Більш доречно говорити про розкол усередині кримської родової еліти, спричинений ставленням до гегемонії Ширинів та підтримкою ханської політики проти голови цього роду, але навіть у такому разі противників його політики було більше, ніж її прихильників.

На біду Саадета Герая проти нього зіграли прорахунки в кадровій політиці і низку нещасливих збігів. У 1526 р. помер Девлет-Бахти, а його брат Ісенек-бей не виявляв особливих талантів управління. У 1528 р. Меміш-бей узяв участь у виступі Ісляма Герая, який закінчився розгромом його сил біля Азаку та взяттям у полон голови Ширинів, якого було страчено. Своєю чергою, убивство одного із Ширинів (чого ніколи собі не дозволяв жоден кримський хан) настроїло проти правителя весь їхній рід на кровну помсту (включно з новим карачі-беєм Бахтіяром та жінкою Саадета Герая – Ширин-хатун, ім'я якої невідоме) та змову проти хана. Зрада Токузака і Юнуса (племінники Бахтіяра, які бажали очолити рід і видали правителю своїх родичів) врятувала хана від смерті та спричинила різню роду Ширин (від якої врятувались кілька осіб), навіть дітей покійного Ахмеда Герая (які взагалі не брали участі в політичному житті ханату) у 1531 р. Виявилось, що у змові брав активну участь калга Сахіб Герай (який сам

прагнув стати ханом), тільки заступництво матері Саадета Герая врятувало його від смерті. Обурені жорстокою розправою хана над Ширінами та султан-огланами беї та мірзи почали переходити до Ісляма Герая (якого знову визнали легітимним ханом Литва, Польща і ногайці), а в 1532 р. стурбований хаосом у Криму Сулейман порадив Саадету Герая зректися престолу та повернутись до Стамбулу [15, с. 28; 9, с. 59–60; 16, с. 109–110].

Затверджений Стамбулом у 1532 р. (карачі-беї обрали правителем Ісляма Герая, але османці не визнали результату виборів) кримський хан Сахіб Герай жив у Стамбулі при дворі султана наприкінці правління Саадета Герая (опальний калга був висланий до Османської імперії за участь у змові), а у 20-х рр. мав досвід керування Казанським ханством (яке він залишив у руках свого племінника Сафа Герая, сина Фетіха Герая). Тобто він відчував себе частиною османського “Kulturkreis” і бажав досягнення єдиновладдя не менше за Саадета Герая, але, на відміну від брата, діяв не прямолінійно, а шляхом підступів та інтриг. Тоді як у бажанні об’єднання Улу Улусу довкола Кримського ханства він нагадував Мегмеда Герая та Менглі Герая. Судячи з того, що відразу ж після інтронізації Сахіба Герая беї покинули його і підтримали претензії Іслям-султана на престол, авторитет нового хана в середовищі родоплемінної знаті був невеликим, а його самого сприймали радше як архітектора ненависних реформ Саадета Герая. До того ж цього разу Сулейман не зміг надати ханові чималого військового контингенту. Так, якщо разом із Саадемом Герасем прибули багатотисячні загони яничарів і сіпагів, то Сахібу Герая для охорони порядку було дано 600 яничарів і 100 капиджи (під час Молдавського походу 1538 р. з ханом перебувало вже 300 яничарів та капиджи, а решта полягли в битвах з Іслям-султаном) [23, с. 21–26]. Імовірно, частина капикулу так само переметнулась на бік Ісляма Герая, оскільки інакше Сахібу Герая не довелось б шукати співпраці з Мангитами (часто всупереч власному гонору).

Проте така ситуація не завадила Сахібу Герая знайти способи для укріплення влади. У перший рік свого правління він посадив до в’язниці Девлета Герая, якого від смерті врятувало заступництво Османської імперії (куди було вислано ханського племінника). Водночас хан демонстративно примирився з Іслям-султаном, надав йому амністію і титул калги в обмін на завершення “qazaq ıraq”, а сам (за його спиною) змовився з головою Мангитів (які становили основу війська

Іслям-султана) Баки-беєм про вбивство племінника в обмін на значні преференції Мангитам. Те, що після цих подій Іслям-султан знову повстав проти дядька (який не давав кримській еліті приводу для того, щоби вважати його тираном. Щодо випадку з Девлетом Герасем, то останній, очевидно, теж сприймався як архітектор реформ Саадета Герая й особливого її співчуття не викликав), тепер стало сприйматись не з погляду визвольної війни проти деспота, а як звичайний корисливий бунт (до того ж Іслям Герай, який намагався заручитись підтримкою Москви, втратив підтримку ворожої їй литовсько-польської Унії, яка була його головним протезе). Судячи з того, що взимку 1537 р. Сахіб Герай розбив свого племінника (а влітку того ж року Ісляма-султана було вбито Баки-беєм), ханові вдалось привернути на свій бік достатню кількість родоплемінної знаті, щоби впевнено взяти гору над племінником (який своєю корумпованістю відштовхнув від себе прихильників). Історія взаємин Сахіба Герая й Ісляма-султана показує, наскільки ефективнішим виявився метод хитрих інтриг проти жорсткої прямолінійності (якщо Саадед Герай посилав за племінником капикули, від яких той тікав до степу, то його брат вирішив убити бунтівника руками його ж соратників, яких підкупив обіцянками). А після розкриття змови 1538 р. на чолі з калгою Ахмедом Герасем, сином Саадета Герая, та ще однієї змови 1541 р. (коли Баки-бей прагнув убити хана і посадити на його місце неназваного малолітнього сина Ісляма Герая) хан вирішив сконцентрувати всю повноту влади в рамках однієї лінії роду Герайів (до того ж потомство старших синів Менглі Герая зійшло з історичної арени або перебувало поза межами Криму, не виявляло особливого інтересу до політики). За планами Сахіба Герая, його син Емін Герай мусив посісти трон Казанського ханства (де в 1549 р. помер Сафа Герай. Його старші сини Булок (Букай) Герай та Мубарек Герай перебували на території Криму, де їх посадили під арешт, попри прохання казанців відправити їх до них, а позиції немовляти Отеміша Герая, який посів престол, були вкрай ненадійними) і по смерті батька мав очолити Кримський Юрт (до того ж у нього теж були діти, які могли продовжити династію). Інший син – Адиль Герай мусив посісти престол Гаджи-Тарханського ханства. Хан намагався забезпечити стабільність у державі після смерті (адже влада передаватиметься від батька до сина) і укріпити єдність Улу Улусу (такі плани виношував ще Мегмед Герай, який посадив Сахіба Герая на трон Казані). Цікаво, що і люди категорії

“mahrem” (родичі хана за жіночою лінією) входили до числа найбільш наближених до правителя осіб [15, с. 36; 23, с. 22–24, 26–27, 104, 120, 263; 16, с. 121; 2, с. 258–259]. До речі, аналогічні тенденції в той час спостерігались в Османській імперії з її “Kadınlar saltanati”.

Подібно до Саадета Герая Сахіб Герай теж проводив низку реформ за османським зразком, спрямованих на посилення своєї влади. Передусім він перетворив капикулу з гомогенного корпусу натуралізованих османських найманців на товариство, до якого могли вступати всі охочі ординці й тати. Чинник походження, соціального статусу і віросповідання не відгравав тут ролі (на відміну від османських яничар, в ідеології кримських капикулу головною умовою була лояльність ханові, а все інше було другорядним). До капикулу масово вступали черкеси Західного Кавказу, бідняки, колишні розбійники, грецьке і готаланське населення півострова, що дозволило швидко створити армію, яка за боєздатністю не поступалась османським стрільцям (які на той момент уважались одними з найкращих в Європі). Тому, на думку І. Смірнова, саме Сахіба Герая, а не його брата, потрібно вважати творцем кримської гвардії капикулу. Разом із капикулу ханові також служили османські яничари (див. вище) і тюфекчі (за даними 1543 р., 1 000 осіб) з гарматами (на 1538 р. – 200 штук) [11, с. 414; 18, с. 459–461]. Ця реформа кардинально змінила організацію кримської армії, головною бойовою силою якої стали не кавалерійські удари нукерів і ногайської кінноти без вогневої підтримки, а щільні ряди “güriyen” (тюркська версія вагенбургу), який міг витримувати облогу 100 тисяч війська. Така тактика дозволила ханові провести успішну кампанію проти Жане і Кабарди, взяти штурмом Гаджи-Тархан, маючи тисячу осіб, відбити ногайську атаку на Крим і протиставити свою артилерію московській в кампанії 1541 р. Реммаль-Ходжа називає імена командирів капикулу, як-от: Машик-бей, Гунь-бей, Ібрагім-паша (аталик Еміна Герая, напевне, ісламізований черкес) і Алі-Килич (головний ханський охоронець-зарбезар) [18, с. 460; 23, с. 49, 62]. Ще одним важливим діянням хана стала побудова нової столиці – міста Бахчисарай (неподалік від колишніх столиць Салачику і Кирк-Еру), який водночас показував дотримання концепції “Taht-Eli” (міська агломерація в серці держави) і османсько-перських уявлень про «палац-сад». Не менш активні будівні процеси проходили в Гезлеві (де було розширено порт і створено

зону для торгівлі з низьким оподаткуванням) і в Орі (де було укріплено фортецю), також хан збудував дюккан (базар) в османській Каффі. [14, с. 169–172; 23, с. 25–26].

Сахіб Герай взяв до уваги прорахунки свого попередника в ногайському питанні. Щоби зменшити могутність Ширінів, хан надає статус карачі-беїв Мангитам (союз “dört qaraçı” таким чином перетворився на “beş qaraçı”). Тобто відтепер Ширіни були зацікавлені не стільки у веденні інтриг проти хана, скільки в боротьбі за збереження власного впливу (ослабленого політикою Саадета Герая) з Мангитами. Щоправда, у результаті ця політика виявилась не надто вдалою, оскільки Мангити зайняли місце Ширінів як опозиція Сахібу Гераю (Баки-бей постійно бунтував проти хана, напав на його сина і зірвав кампанію 1541 р.) та відіграли вагомий роль у його падінні. Також хан наблизив до себе голову роду Кипчаків – Кучук-бея і служивий рід Седжеутів [2, с. 190; 17, с. 50–53]. Та основною опорою Сахіба Герая були ічкі-беї і стан “oglangiyun” (останній термін згадується разом із переліком родів карачі-беїв, підкреслює значущість цього стану). Сили “oglangiyun” (разом із ханськими капикулу) станом на 1541 р. налічували 60 тисяч людей. Звідки взяли такі великі числа? Шосту частину “oglangiyun” становили нукери ханського тумену. Значну частину стану (за приблизними підрахунками, не менше третини) становили капикулу. Крім того, із часу останньої ногайської навали 1523 р. у Криму виросло нове покоління, яке вже не застало сваволі карачі-беїв і йшло найматись на службу ханові й ічкі-беям. У часи правління Саадета Герая чимало татар повернулись до Криму з материка, а Сахіб Герай пропонував жінкам полонених гаджи-тарханських і ногайських воїнів помилування для їхніх чоловіків у разі служби. Щоби в останніх не було спокуси повернутись до вольниці, він забороняв сердарам кочувати поза межами Ору, ламав їм вози. До речі, це сприяло зникненню кочового способу життя в межах Кримського півострова й остаточному переходу татар (до складу яких і влилась частина ногайського етносу) на осілий спосіб життя. Щоправда, напевне, “oglangiyun” могли покидати ханську службу за власним бажанням і переходити на службу до карачі-беїв, оскільки в 1551 р. під час походу на Жане він зібрав 40 тисяч осіб, із яких тільки 20 тисяч належали до “oglangiyun” (ще кілька тисяч осіб стояли на Орі з Еміном Гераєм) [23, с. 61–62, 88; 7, с. 384].

Подібно до османських порядків, при Сахібі Герая активну участь у політичному житті відіграв Диван, який, однак, тепер виконував дорадчу, а не керівну функцію. Цікаво, що на междісах Сахіб Герая часто висловлював думки на поетичний кшталт. Серед фракцій Дивану хан віддавав перевагу улемам (муфтії, кадї, шейхи) над карачі-беями, називав їх «опорою падишаха» (серед улемів виділялась постать ханського близького друга Реммаля Ходжі). Останні діставали від хана «*ulufe*» (грошова винагорода). Одного разу хан провів зустріч із мандрівним суфієм, шейхом та поетом Абу Бакром Такеудіном Кефеві-ефенді, який напророчив йому перемоги в битвах [23, с. 83–85].

Іншою категорією населення, яку залучав на свій бік хан, були нукери та простолюдни. Нукери наживали великої здобичі в численних військових походах хана. А після кожного походу Сахіб Герая роздавав ясир і гроші кримським біднякам. Одного разу хан наказав побити батогом нукера свого сина за те, що той відібрав раба в якогось чоловіка. Сучасник тих подій в описі повернення кримців із Молдови в 1538 р. згадує: «У віласті відбулася така пишна церемонія вручення дарів, що багато бідняків відразу ж стали багатими <...>. Беї роздавали ясир тим, хто просто хотів купити коня. По всій країні люди стали ситими і почали жити в достатку. А хан-хазретлері з поваги до улемів та зухеда одного разу дав вісім разів по 100 тисяч акче біднякові, навантаживши його віз шістнадцятьма мішками і навіть нічим не накрив це все зверху <...>. Так хан підкорив країну». Сахіб Герая заборонив карачі-беям збирати із простолюду данину, а щоп'ятниці приймав їх у себе, вислуховував їхні скарги та похвали. Не дивно, що після цього простий народ щиро захоплювався ханом і оплакував його смерть [23, с. 32]. У таких діях простежується не тільки традиційна для ординських суспільств опора на військовозобов'язаний стан і роль хана як верховного арбітра у вирішенні конфліктів, але й османсько-перський вплив (де правителі брали на себе роль благодійників). Елементи останнього наявні в концепції влади Сахіба Герая як «тіні Бога на землі», у церемоніальному порівнянні хана із планетами Сонячної системи і героями ісламської та іранської доісламської традиції. Сахіб Герая наводив сім чеснот, якими мав володіти ідеальний падишах, як-от: знатність походження, кровна (синівська) спорідненість із попереднім падишахом, вродлива зовнішність, мудрість, рішучість, загострене почуття справедливості і

вірність своєму слову. Частина цих чеснот перегукуються із традиційними чеснотами іранських монархів, відомими з епохи Сасанідів [3, с. 78; 18, с. 462; 23, с. 31–35].

У різні періоди правління влада Сахіба Герая мала неоднаковий характер. Коли в 1538 р. було розкрито змову Ахмеда Герая, хан не наважився стратити всіх організаторів, бо боявся, що карачі-беї покинуть військо (а племінника правитель покарав відразу), та обмежився усними доганами щодо них. А після кампанії в Молдові (під час якої хан зустрічався із султаном Сулейманом, який запевнив його у своїй підтримці) Сахіб Герая став «подібним до Сонця в сузір'ї Лева». Беї, які їхали до Бахчисараю, коли повертались, пускали поперед себе чавуша, який наперед повідомляв їхнім рідним про те, що ті живі та здорові. Такий розклад подій разом із проведеними реформами дозволив ханові зламати хребет опозиції на чолі з Баки-беєм (якого, до речі, таємно підтримували інші беї і, якщо вірити Реммалю Ходжі, Москва. Хоча в російських джерелах згадок про це немає). Хитрістю непокірного Мангита в 1542 р. заманили в пастку і жорстоко стратили (кинули у воду на морозі) разом із молодшим братом Ак-Бібі (останній виявляв лояльність до хана, не брав участі у виступах брата і був одружений з дочкою хана, але це не завадило правителю наказати задушити його для того, щоби посіяти страх у Мангитів), а головою клану став ще один його брат – Ходжатай-бей (він уже носив цей титул у ті часи, коли Баки-бей напругу ворогував із ханом). Зрозуміло, що така політика (разом із захопленням кримцями Гаджи-Тархану, який входив до сфери впливу ногайців) викликала невдоволення в Ногайській Орді, але напад ногайців на Крим у 1546 р. було відбито, а полоненим, які відмовились переходити на службу кримському хану, рубали голови і склали їх у жахливі вежі (на думку О. Гайворонського, рубанням голів в Орі й іншими пенітенціарними справами займались османці на ханській службі) [23, с. 59–69, 106–113; 2, с. 211]. В очах кримців цей акт виглядав як помста ногайцям за події двадцятирічної давнини.

Зрештою, інтриганство Сахіба Герая зіграло з ним злий жарт. Зволікання пропозицією Сулеймана вирушити в похід на Сефевідів та конфлікт з османською адміністрацією Каффи сприяв тому, що султан вирішив скинути надмірно незалежного хана-самодержавця із престолу. У 1551 р. спроба виманити Девлета Герая зі Стамбулу у Крим для того, щоби посадити його на трон Казанського ханства (хан планував перехопити свого остан-

нього живого конкурента по дорозі до Казані і вбити його там), закінчилась тим, що османці розгадали цю хитрість, надали Девлету Герая яничарів і багато грошей та відправили на правління до Криму. Девлет Герай висадився у володіннях Мансурів (які перейшли на бік нового хана через кровну помсту за Баки й Ак-Бібі), перекупив вірність карачі-беїв та ічки-беїв, зайняв Бахчисарай, а бунтівна знать перебила ханських синів і їхніх наближених. Сахіб Герай (який на той час перебував у Тамані) планував поїхати до Стамбулу в пошуках справедливості, але був убитий звільненим із тюрми Булюком Гераєм [23, с. 112–150]. Спочатку Девлет Герай так само намагався абсолютизувати владу хана. Він наказав стратити вбивць Сахіба Герая і його сім'ї, дотримувався його реформ і церемоніальних традицій попередника. Проте "oglanıyun" були ослаблені переворотом у ханаті, а невдала для кримців війна за казанську спадщину з росіянами забрала життя тисяч представників цього стану. Нових людей не було де набирати, бо нове покоління воїнів ще не встигло підроснути, а османці не особливо втручались у перебіг війни. Створений вакуум було знову заповнено всевладдям карачі-беїв, із чим зрештою був змушений змиритись хан [15, с. 36–37, 39; 18, с. 464–466; 7, с. 385] Зрештою, коли наступники Девлета Герая здійснювали реформи, проти них виступали карачі-беї або османці та змушували ханів або ж їхніх наступників згортати їх. Кількість капикулу в ханаті впала до позначки в кількасот осіб, правитель уже не міг використовувати їх для посилення своєї влади. Такий стан речей привів до того, що Кримське ханство виявилось безсилим перед викликами епохи та не змогло здійснити необхідної модернізації, що трагічним чином позначилось на його долі.

Висновки. Отже, можна стверджувати, що Кримське ханство було аристократичною корпо-

ратократією, де хану належало керівництво над трьома гілками влади, однак його реальна влада була значною тільки хіба у стратегічній та судовій сферах, а в інших питаннях внутрішньої політики він орієнтувався на карачі-беїв (особливо на Ширінів). Владу хана обмежував дорадчий орган Диван, а його затвердження на престолі було неможливим без згоди курултаю й Османської імперії. Проте успішний перебіг боротьби за об'єднання Улу Улусу і культурний вплив самодержавної Османської імперії змусили ханів почати курс на укріплення владних повноважень. Саадет Герай скористався ослабленням військової могутності карачі-беїв і військовою допомогою османців, позбувся конкурентів у боротьбі за трон, популяризує досягнення османсько-перської культури, натуралізує османців на службі, здійснює модернізацію Криму і править без згоди із Ширінами (опирається на інший знатний рід – Баринів). Його наступник Сахіб Герай продовжив політику абсолютизації влади. Він послідовно розгромив опозицію в ханаті, перетворив османських капикулу на найману військову компанію, куди вступали кримці, заборонив беям збирати податки, здійснював грандіозне містобудування, надав Мангитам статус карачі-беїв, здійснював адаптацію місцевих ногайців та розширив сферу впливу Кримського ханства шляхом походів і завоювань. Але, попри все, обидва реформатори передчасно зійшли із престолу. Саадета Герая згубили надмірні сподівання на османців (які в певний період припинили надавати йому допомогу), ігнорування боротьби за об'єднання Улу Улусу, жорстка прямолінійність хана і бунт кримської еліти. Сахіба Герая згубила позиція Стамбулу (який сприяв детронізації хана), а добила кримська еліта, яка втратила лояльність і вбила хана. У подальшій історії ханату правителям не вдавалось досягнути такої концентрації влади у своїх руках.

Список літератури:

1. Броневский Мартин. Описание Крыма (Tartariae Descriptio). Пер. с лат. И. Шершеневича. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1867. Т. VI. С. 344–366.
2. Гайворонский Олекса. Повелители двух материков. Крымские ханы XV – XVI веков, Киев, 2010, Т. I. 244 с.
3. Іналджик Галіль. Османська імперія. Класична доба 1300–1600. Пер. О. Галієнко. Київ, 1998, 284 с.
4. Кримський Агатангел. Студії з Криму. *Вибрані сходознавчі праці*. Київ, 2010. Т. III. 416 с.
5. Лашков Ф. Архивные данные о бейликах в Крымском ханстве. Оттиск из Т. IV Трудов VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.). Одесса, 1889. 15 с.
6. Малиновский А. Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между российскими великими князьями и бывшими в Крыме татарскими царями с 1462 по 1533 год. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1863. Т. V. С. 178–419.
7. Негри А. Извлечения из турецкой рукописи Общества, содержащей историю крымских ханов. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1844. Т. I. С. 380–392.

8. Орешкова С. Османский источник второй половины XVII века о султанской власти и некоторых особенностях социальной структуры османского общества. *Османская империя. Государственная власть и социально-политическая структура* / под ред. С. Орешковой. Москва, 1990. С. 266–289.
9. Сыроечковский В. Мухаммед Гирей и его вассалы. *Ученые записки Московского государственного университета*. 1940. Вып. 61. 71 с.
10. Смирнов И. Восточная политика Василия III. *Исторические записки*. Москва, 1948. Т. 27. С. 18–66.
11. Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург, 1887. 772 с.
12. Сочинение Сейида Мухаммеда Ризы, изданное Императорским Казанским Университетом под наблюдением Мирзы Казембека, Адъюнкт-Профессора Казанского Университета, Великобританского Королевского и Ирландского Королевского Азиатского Общества члена. Ассебъ о-ссейяръ или семь планет, содержащей историю крымских ханов от Менгли-Гирей хана I-го до Менгли-Гирей хана II-го, т. е. с 871/1466 по 1150/1737 г. Казань, 1832. 572 с.
13. Трепавлов В. История Ногайской Орды. Москва, 2002. 752 с.
14. Федчук О. Відображення державно-політичних традицій Кримського ханства в палацовій архітектурі Хансараю. *Гілея* : науковий вісник. 2018. Вип. 138 (1). С. 167–173.
15. Халим Гирей Султан. Розовый куст крымских ханов, или история Крыма. Пер. А. Ильми. Симферополь, 2004. 159 с.
16. Черкас Б. Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслама Гірея за владу в 20–30 рр. XVI ст. *Україна в Центрально-Східній Європі* : збірник наукових праць. Київ, 2000. Вип. 1. С. 97–118.
17. Шамильоглу Ю. Племенная политика и социальное устройство в Золотой Орде. Пер. с англ. Ч. Хамидовой, Р. Хаутала / под ред. И. Миргалиева. Казань, 2019. 260 с.
18. Inalcik Halil. The khan and tribal aristocracy : The Crimean Khanate under Sahib Giray I. *Harvard Ukrainian Studies*. 1979–1980. Vol. III–IV. P. 445–456.
19. Krader L. Social Organisation of the Mongol-Turkic Patoral Nomads. Mouton, 1963. 412 p.
20. Królikowska-Jedlinska N. Law and Division of power in Crimean Khanate (1532–1774); with special refrence to the reign of Murad Giray (1678–1683). Leiden ; Boston : Brill, 2019. 287 p.
21. Manz B. The clans of the Crimean Khanate (1466–1532). *Harvard Ukrainian Studies*. 1978. V. II. № 3. P. 282–309.
22. Sakaoglu N. Bu mülkün kadın sultanları. Istanbul, 2015. 791 s.
23. Remmal Hoca. Tarihi Sahib Giray Han. Ankara, 1973. 313 s.
24. Vladimircov B. Le régime social des Mongols : le féodalisme nomade. Trans. by M. Carsow. Paris, 1948. 291 p.

Fedchuk O.B. DYNAMICS OF THE CRIMEAN KHANS STRENGTHENING POWER DURING THE REIGN OF SAADET GERAY AND SAHIB GERAY

The article considered of the Crimean khans strengthening power processes evolution during the first half of the XVI century. Like other post Golden Horde states, the Crimean Khanate was an aristocratic corporatocracy where the khan's power was limited to tribal nobility. However, during the unification of Ulu Ulus struggle and the series of reforms, the khan's authority began to grow up. The military catastrophe of 1523, Nogai invasion in Crimea and the political chaos forced Saadet Geray khan to enlist the Ottoman Empire support and began to break the state system, consolidating his power based on Ottoman standards. Although, due to unfavorable external circumstances and his own miscalculations, Saadet Geray had abdicated. Reform policy continued by his successor Sahib Geray, who took into account the mistakes of his predecessor and managed to bring the state to unprecedented prosperity, going down in history as one of the greatest Crimean khans. But, his policy also failed, after which the next khans could no longer achieve such a great power concentration, because their power was limited by the qarachi-beys and Ottoman sultans.

The work characterized Crimean Khanate state system and its main institutions, clarified the reasons that contributed Crimean Khans strengthening power (attention was paid not only to social and political processes, but also details khans biography. As well as political activities of khans immediate predecessors and successors for understanding Crimean Khanate dynamics internal policies), analyzed the essence of their reforms (in the comparison context with the Ottoman standards on which the Crimean khans focused) and explained why Crimean khans policy strengthening power ended in collapse.

Key words: Crimean Khanate, Saadet Geray, Sahib Geray, strengthening power, reforms.

УДК 352.07(477.7)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2020/4.12>**Черемісін О.В.**

Херсонський державний аграрно-економічний університет

Варнавська І.В.

Херсонський державний аграрно-економічний університет

СТРУКТУРА ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В МІСТАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Стаття присвячена проблемам землеволодіння та землекористування в південноукраїнських містах протягом кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. Методологія дослідження спирається на принципи науковості, історизму, верифікації, авторської об'єктивності, теорії фронтиру, людиновимірності, регіоналізму, а також на використання загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних методів (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний). Наукова новизна полягає в тому, що на основі різноманітної джерельної бази уточнено процес землевідводу та землекористування в містах південноукраїнського регіону. Наголошується на тому, що Південь України мав багато особливостей і це якісно вирізняло його з-поміж інших регіонів імперії. Міста південноукраїнського регіону були великими землевласниками і могли використовувати земельні ресурси для перерозподілу на соціальні проєкти. У дослідженні акцентовано на формах і структурі землеволодіння та землекористування. Так, земельний міський фонд розподілявся таким чином: кількість вигінної землі перевищувала кількість інших видів земельної власності, оброчні землі становили удвічі меншу частку, другорядні позиції (в кількісному та прибутковому планах) займали землі під виноградниками, городами, садибами, фруктовими садами, баишанами. У роботі прослідковано, скільки прибутків отримували органи міського самоврядування за використання земельних ресурсів, а також наскільки раціонально міські думи їх перерозподіляли між видами витрат. Звернено увагу на різницю між прибутковими статтями з використання земельної власності та іншими видами прибутків. Наприклад, показаний досить значний розрив між земельними прибутками та доходами з промисловості. У висновках наголошено на ефективності використання земельних ресурсів. Наголошено на тому, що самоврядування мало величезні земельні ресурси й не вело власного господарства, окрім здачі в оренду міських земель, не проводилась активна політика в розробці різних перспективних проєктів, не модернізувались різні галузі господарства, не збільшувались темпи врожайності з десятини землі тощо.

Ключові слова: міське самоврядування, міська дума, земельна політика, землекористування, землеволодіння, Південь України.

Постановка проблеми. Наприкінці ХVІІІ ст. містам Півдня України була виділена величезна кількість земельної власності, яку включили до складу міського господарства. Такою кількістю землі не володіло жодне міське поселення імперії. Земельна власність могла стати запорукою найуспішнішого розвитку і значного прибутку. Тому земельна політика мала стати для муніципалітетів першоосновою господарювання з модерними і раціональними підходами до управління. Наділення міст значними земельними ресурсами було для царської Росії цілком новим явищем, оскільки більшість міст імперії не володіла великими землями. Це мало стати новим і базовим елемен-

том господарства південних міст, економіка яких повинна була мати нові капіталістичні засади розвитку і стати опорним механізмом ідей «нового життя», тобто позитивного модернізаційного прикладу Півдня України для інших регіонів. Але центральна влада значно обмежила права самоврядування на використання земельних ресурсів, довівши тим самим свою феодалську відсталість та капіталістичну незрілість. І в практичній життєдіяльності виявилось, що громадські інститути можуть лише з землі отримувати орендну платню, а власного господарства вести не можуть, а згодом вже і не хотіли. Тому ступінь модернізації в розвитку земельної власності була на низькому рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

З огляду на важливість функціонування міст як єдиного фінансового організму, частково проблеми земельної політики були розглянуті представниками економічної науки А. Львовим [8], А. Велікановим [1], А. Ушинським [14] та іншими. Зазначена група дослідників у своїх працях приділяла увагу господарській діяльності органів громадського управління. У роботах розглядалися загальні питання соціально-економічного плану, господарського спектра, що ґрунтуються на матеріалах досвіду муніципального будівництва Західної Європи. У радянський період проблема діяльності міських дум царської Росії не вважалася актуальною, тому серед праць цього часу можна виділити характеристику економічного розвитку та фінансів міст у науковому доробку відомого дослідника муніципальних питань Л. Веліхова [2]. У сучасній українській історіографії В. Константінова [6] зробила вагомий внесок у дослідження історії міст та міського простору Південної України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. Вона розглядає проблеми урбанізації, але паралельно досліджує роль міського самоврядування на Півдні України в соціально-економічному контексті.

Постановка завдання. Метою дослідження є спроба проаналізувати земельну політику громадських інститутів влади та раціональності використання земельного фонду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Джерелом формування муніципального земельного фонду була узаконена передача державою земель містам зі змогою використовувати їх у міських інтересах без великих урядових дотацій (також не виключалося право муніципалітетів купувати землі, але це право практично не використовувалося). Кількість землі в містах була різною, це залежало від багатьох причин, наприклад, розміру самого міста, продуктивних сил, розміру зручної і незручної землі, кількості населення.

Землі, які належали містам, органи самоврядування могли використовувати по-різному: а) для хліборобства (на міських землях в основному засівався озимий хліб і яровий; за право користування землею в міській прибуток щорічно сплачувалися гроші з десятини); б) для розведення виноградників; в) для розведення садів і городів (із садових рослин були яблука, персики, абрикоси, груші, з городніх – капуста, буряк, морква, ріпа, редис, салат, кукурудза, цибуля, картопля, петрушка, дині, кавуни); г) віддавати в оренду й відкупне утримання (так, наприклад,

органи місцевого самоврядування мали право відбирати земельні ділянки в приватних осіб на користь міста для отримання вигоди шляхом віддачі в оренду за 4–5 руб. за десятину, роздавати селянам землі в зручних районах для хліборобства по 15 дес. на душу, у незручних – по 8 дес. на душу, здавати в оренду для облаштування господарств міщан із міських володінь на підставі статей 756, 759 і 760 т. XII Зводу законів про міське та сільське господарство [13, с. 21–91]; г) для влаштування фабрик, заводів і мануфактур, які поділялися на ті, що сплачували гроші виключно на користь міста, і ті, що на користь міста нічого не платили, оскільки вони сплачували за право торгівлі гільдійські гроші; броварні утримувалися відкупом [15]; д) видобуток корисних копалин на землях, що належать містам.

Отже, у період кінця XVIII – середини XIX ст. міста Півдня України були великими землевласниками, які не займалися сільським господарством, і тому муніципальна влада мала здавати землі в користування з метою отримання фіксованого прибутку шляхом платежів податків і повинностей, надаючи кожному орендарю повну волю у встановленні системи господарства.

Весь земельний фонд міської власності Півдня України можна поділити на кілька категорій: а) ділянки; б) хутори, дачі з заміськими будинками, які, будучи власністю міста, не могли переходити з рук у руки, без обмеження звання і стану. Пізніше на ці землі поширився порядок віддачі ділянок в оброчне утримання для будівлі дач, тобто, висловлюючись сучасною правовою мовою, надання за окрему платню в термінове користування земельних ділянок для визначених господарських нестатків; в) слободи, мешканці яких вважалися міськими міщанами. Юридично ці землі становили власність міста, могли переходити тільки від міщанина до міщанина й тільки односельцю; продаватися могло тільки майно, розташоване на землях, а не самі землі [3, арк. 10–30; 4, арк. 17–28; 5, арк. 1–7].

За принципом землекористування, землі міст могли бути розділені на такі види: «дворові» місця в місті, які належали власникам на повному праві; хутірські землі, що роздавалися в умовне володіння; садибні землі й «ділянки» як орані землі знаходилися також в умовному володінні. На право володіння видавалися спеціальні відкриті «листи». Складність полягала у тому, що для різних категорій міської землі не було встановлено єдиних правил землевідведення. Вони варіювалися залежно від форм і видів землеволо-

діння. Окремі правила існували для землевідведення мешканцям різних міст і передмість та дач, розташованих на міській землі [7, с. 73–84].

Структуру міського землеволодіння та землекористування можна побачити в наведеній таблиці.

Найбільшою кількістю земель володіли міста Херсонської губернії. Значно виділявся Херсон із 47 000 дес. міської землі. В інших містах рідко

коли кількість земель була менше 6 000 дес. Тому в містах Херсонської губернії бюджети отримували найбільшу кількість прибутків від 46 до 77%. Найменша кількість прибутків від статті «із землі, належної місту, та оброчний збір» отримувалась у Миколаєві (близько 30–35%) та в Одесі (від 6 до 14%). Прибутки до бюджетів за статтею «збори з промисловців та закладів промисловості» становили 6–20%. У містах Херсонської губернії

Таблиця 1

Структура міського землеволодіння та землекористування Південної України
[9, с. 3–44; 10, с. 160–194; 11, с. 36–134; 12, с. 21–91; 15, с. 15–146]

Міста	Загалом землі у дес.	Зайнята під містом у дес.	Сінокосна у дес.	Вигінна у дес.	Оброчна у дес.	Інші землі у дес ¹ .	Середній річний прибуток у %
Одеса	12 000						14,1
Херсон	47 000		9780	6417	16 050	219	46,8
Олександрія	5564	444		1184	3670	146	57
Ананьїв	11 805	3560	366	1205	6441	481	66
Берислав	3410		257	1549	136	1468	57
Вознесенськ	7436	473		985	295	2835	75
Григоріополь	12 185	853		3000	8019	312	68
Єлисаветград	8450		1225	3856	1225	2094	47,5
Маяки	4222			3641			18,5
Новогеоргіївськ	3002	250			800		52
Новомиргород	5						40
Овідіополь	6438	131		1650	4136	520	76
Ольвіополь	6425	350	2790	2738		547	28
Очаків	8022		2938	1200	2938	945	76
Катеринослав	4700	557	3570		498	18	35
Олександрівськ	2749	263	87	1324	592	12	53
Бахмут	4079	135		2664	940	339	59
Верхньодніпровськ	3166	216	381	1263	719	523	28
Новомосковськ	5023	648	411	1200	1298	1454	48
Нікополь ²							
Маріуполь	12 636				4000	636	23
Бердянськ	8445	200			2120		66
Мелітополь ³							
Перекоп ⁴	8758						63
Феодосія	11 044	204		2800	5000	4285	52
Карасубазар	2200	575		777,5	777,5	70	46
Ногайськ	2581	202		1500	879		34,5
Оріхів	2601	650		1253	698		43
Старий Крим	2083	80	220		22	457	74
Севастополь	1700						14
Керч-Снікале	8500						24

¹У графу інше землеволодіння внесені землі: незручні, під лісами, пісками, водоймищами, шляхами сполучення, церквами, фортецями.

²Власної землі Нікополь не мав і вся земля в кількості 15 936 дес., і 2210 дес. лісу знаходилися в користуванні державних селян. Міські громади Нікополя володіли загалом 43 дес., яку купували протягом кількох десятиріч під різні будівлі.

³Мелітополь був визнаний містом і переданий у цивільне управління в 1842 р., але до 1870 р. не був виведений із статусу сільських поселень. Тому власною землею наділений не був.

⁴Міським самоврядуванням вони не використовувалися, оскільки необхідні були для транспортування солі. Міські землі взяло в оренду Соляне правління за щорічну платню до бюджету 6743 руб. 91 коп.

зафіксовано найбільший розрив у прибутках із землі та з промисловості. В Ольвіополі, навпаки, прибутки із землі, належної місту, були меншими, ніж прибутки з промислових закладів. Земельний міський фонд розподілявся таким чином: вигінні, оброчні та сінокісні землі становили більшість у використанні і з них отримували найбільшу кількість прибутку; другорядні позиції (у кількісному та прибутковому планах) займали землі під виноградниками, городами, садибами, фруктовими садами. Кількість землі, яку неможливо було використовувати в сільськогосподарському плані (незручна, під шляхами сполучення), приблизно була такою самою, як і кількість земель, які займали територію міст [9, с. 3–44].

Міста Катеринославської губернії володіли значно меншими земельними ресурсами – від 3 до 9 тис. дес. Із всіх земель у губернії містам належала лише невелика частина 0,5% від усієї території. У розподілі міських земель найбільшу частку завжди використовували під сінокіс, після 1870 р. відбувся перерозподіл у структурі земельної власності і найбільшу частку стали займати вигінні землі [10, с. 160–194]. Найбільше було земельної власності в Маріуполі. Прибуток із земель надходив до бюджетів у розмірі 30–60%.

Таким чином, розрив між статтями прибутків із земель був значно меншим, ніж у містах Херсонської губернії. Земельний міський фонд розподілявся таким чином: вигінні, оброчні та сінокісні землі становили більшість у використанні, з них отримували найбільшу кількість прибутку; другорядні позиції (у кількісному та прибутковому відношеннях) займали землі під виноградниками, городами, садибами, фруктовими садами. Частина землі, які неможливо було використовувати як сільськогосподарські (незручні, під шляхами сполучення, пісками), була більшою порівняно із землями, які займали територію міст.

Міста Таврійської губернії володіли меншою кількістю земель на Півдні України (від 2 до 8 тис. дес.). Найбільше земель було відмежовано в міську власність Феодосії, Перекопу та Бердянська. Прибуток міські бюджети отримували у розмірі від 30 до 70%. Найбільше прибутку за цією статтею було в Старому Криму (74%). Прибутки із промисловості були значно більшими, ніж в інших містах, – від 8 до 30%. Найбільше прибутків за цією зафіксовано в Севастополі (43%). Розрив між статтями прибутків із земель та промисловості був значно меншим, ніж у міс-

тах Херсонської та Катеринославської губерній. Прибутки з промисловості перевищували інші статті у Севастополі та Керч-Єнікале. Земельний міський фонд розподілявся таким чином: кількість вигінної землі перевищувала кількість інших видів земельної власності, оброчні землі становили удвічі меншу частку, другорядні позиції (у кількісному та прибутковому планах) займали землі під виноградниками, городами, садибами, фруктовими садами, баштанами. Земель, які неможливо було використовувати як сільськогосподарські (незручна, під шляхами сполучення, лісами, пісками), було значно більше порівняно із землями, які займали територію міст.

Висновки. Таким чином, виходило, що самоврядування Півдня України мало величезні земельні ресурси й не вело власного господарства. Окрім здачі в оренду міських земель, мало було активності в розробках різних перспективних проєктів: ні в розвитку галузей господарства, ні в боротьбі зі шкідниками, ні в збільшенні врожайності з десятини землі тощо. Навіть активної боротьби з неплатниками орендних зборів за користування земельними ділянками не проводили. Мобільність самоврядування в цьому питанні була на низькому рівні. Хоча перспективи для цього були, оскільки міста володіли величезними земельними ресурсами. За півстоліття права на землеволодіння лише заплуталися, хто якими ділянками володів і на яких підставах. Загалом міське землеволодіння можна визначити як цілком структуроване явище в системі міського господарства в досліджуваний період. Міські землі у своїй структурі тоді поділялися на землі сільськогосподарського та промислового призначення та здавалися в оренду на однакових умовах як для дрібних орендарів, так і для промисловців. Особливої мобільності в організації раціональної земельної політики, модернізації та капіталізації майже не помічалось. Розвиток «нового життя» та модернізаційних процесів на Півдні України відбувався значно швидшими темпами, ніж в інших регіонах держави. Завдяки існуванню великого міського землеволодіння самоврядування отримало в розпорядження значно вищі прибутки до міських бюджетів, які можна було використовувати на неприбуткові заходи. У землекористуванні муніципалітети виявилися менш мобільними в досліджувані часи, і значно менша кількість міст намагалася провести модернізацію в міському аграрному секторі.

Список літератури:

1. Великанов А.О хуторах, расположенных на Одесской городской земле. Одесса : Гор. тип., 1864. 234 с.
2. Велихов Л.А. Основы городского хозяйства: Общ. учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйствования. Москва : Наука, 1996. 466 с.
3. Державний архів Одеської області. Ф. 3. 1. Спр. 14. Арк. 10–30.
4. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). Ф. 14. Оп. 1. Спр. 353. 69 арк.
5. ДАХО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 1329. Арк. 1–7.
6. Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 рр.). Запоріжжя : АА Тандем, 2010. 596 с.
7. Лонгинов А.В. Устройство Одесского порта и первоначальный отвод земли в г. Одессе. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1894. Т. XVII. С. 73–84.
8. Львов А. О земле как элементе богатства. Москва, 1853. 236 с.
9. Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах. Санкт-Петербург : Тип. 2 отд. Е.И.В. Канцелярии, 1863. Т. 2. С. 3–44.
10. Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1864 г. Екатеринослав : Тип. Екатеринославского губернского правления, 1864. С. 160–194.
11. Списки населенных мест Российской империи. Екатеринославская губерния. Санкт-Петербург : Тип. центрального статистического комитета МВД, 1863. Т. XIII. 188 с.
12. Список населенных мест Российской империи. Таврическая губерния. Санкт-Петербург : Типография МВД, 1865. Т. XLI. 200 с.
13. Устав городского и сельского хозяйства. *Свод законов Российской империи*. Санкт-Петербург : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1852. Собр. 2. Т. XII. С. 21–91.
14. Ушинский А. О значении мануфактурной промышленности. Санкт-Петербург. 1858. Т. 1. 107 с. Т. 2. 128 с.
15. Южная Россия. Путеводитель по городам. Николаев : Русская типолитография, 1896. 176 с.

Cheremisin O.V., Varnavska I.V. THE STRUCTURE OF LAND TENURE AND LAND USE IN SOUTHERN UKRAINIAN CITIES AT THE END OF THE XVIII – THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURIES

The article deals with the issues of land tenure and land use in southern Ukrainian cities at the end of XVIII – the first half of the XIX centuries. The research methodology is based on the following principles: scientific, historical, verification, author credibility, Frontier thesis, human measurability and regionalism. It also uses general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historical genetic, historical typological, historical systematic) methods. The novelty consists of the fact that the author specifies the process of land acquisition and land use in southern Ukrainian cities using various scientific and historical resources. The author emphasises that the South of Ukraine had a lot of unique features which differentiated it from other regions of the empire. The cities of southern Ukraine were huge landowners and could use land resources for replotting on social projects.

The research highlights the forms and structure of land tenure and land use. The city land bank was divided as follows: the quantity of pasture land was bigger than other types of land ownership, quit-rent land was less than half, the minor (quantitatively and profitably) was lands for vineries, paddocks, farms, gardens, melon fields.

The article shows what profit was received by the local self-government authorities for land resources as well as how reasonably land resources were distributed among different expenses. The author also pays attention to the difference between revenues from land use and other types of revenues. For instance, there is a rather significant gap between land use and industry revenues. The conclusion points out the efficiency of land resources use. The author comes to conclusion that local self-government authorities had huge land resources but did not conduct any economic activity. Except renting local land they did not provide any strategies to develop promising projects, did not improve any sectors of economy, did not increase yield capacity, etc.

Key words: local self-government authorities, city council, land policy, land use, land tenure, South of Ukraine.

Чернікова Н.С.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Щепова Д.Р.

Дніпровський державний аграрно-економічний університет

«СТАРЕ НОВЕ» КОНЯРСТВО: ДИНАМІКА ТА НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ГАЛУЗІ У ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ У ПОРЕФОРМЕНУ ДОБУ

У статті проаналізовано основні тенденції розвитку конярства на Півдні України пореформеної доби. З'ясовано, що перше пореформене десятиліття позначилося кризовими явищами в розвитку галузі, спричиненими капіталістичними зрушеннями у сільському господарстві. Простежено динаміку та здійснено кількісну характеристику конярства з урахуванням регіональних особливостей перебігу процесу. Встановлено, що збільшення кінського поголів'я було зумовлене об'єктивними законами економічної доцільності. Зростання кількості селянських господарств землеробського спрямування призвело до становлення та домінування сільськогосподарського конярства в регіоні. Визначено фактори, що справляли негативний вплив на стан сільськогосподарського конярства. Нестача пасовищних угідь, кормів, незадовільні умови утримання та експлуатації худоби, неконтрольоване відтворення призводили до погіршення продуктивності конярства та стояли на заваді його товаризації. Розглянуто особливості розвитку конярства в поміщицьких господарствах. Висвітлено основні напрями розведення коней на приватних кінних заводах. Поміщицьке конярство, на відміну від селянського, було спрямоване на задоволення дозвіллевих потреб власників. У приватновласницьких стайнях традиційно утримували коней для використання як транспортного засобу, на виставках і перегонах. Краці кінні заводи орієнтувалися на розведення породистих коней та виведення нових типів напівкровних порід, які поєднували краці якісні характеристики коней різного призначення. Увагу акцентовано на поступальному скороченні кількості кінних заводів та утримуваних коней на Півдні України. Зроблено висновок про стагнаційний характер товаризації галузі через детермінований споживацький попит, відсутність налагоджених каналів збуту коней та пріоритетність для землевласників тих галузей, що приносили якнайшвидші прибутки та були менш витратними щодо капіталовкладень.

Ключові слова: конярство, кіннозаводство, товарність, Південь України, селянське господарство, поміщицьке господарство.

Постановка проблеми. Упродовж століть конярство посідало важливе місце в господарській структурі південноукраїнських земель. Важко навіть уявити, скільки сучасних технічних та технологічних засобів залучено до виконання тих функцій, які два століття тому покладалися на звичайних коней. Вони одночасно слугували засобом пересування та перевезення вантажів, трансфером для поштових відправлень, тягловою силою для виконання різноманітних сільськогосподарських робіт. Без них не обходилася армія, зокрема військові кавалерійські війська. Окрім робочого призначення, коней утримували для організації дозвілля: перегонів, виставок, як хобі тощо. Становлення капіталістичних відносин, перерозподіл земельної власності, збіль-

шення питомої ваги селянського господарювання в аграрному секторі економіки зумовили, поряд зі збереженням традиційних, формування сільськогосподарського напрямку, що став визначальним у розвитку галузі. Специфіка південноукраїнського конярства пореформеної доби полягала в тому, що, не претендуючи на першість у торгівельному обігу серед інших галузей господарювання, воно значною мірою сприяло розвитку інших – насамперед, торгівельного землеробства. Аналіз специфіки історичного поступу, проблем та перспектив, досягнень та прорахунків у розвитку провідних сільськогосподарських галузей сприятиме глибшому розумінню складних процесів товаризації південноукраїнського села в умовах капіталістичних зрушень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Історія розвитку конярства на українських землях довгий час залишалася практично не дослідженою. Створення державних інституцій із підтримки галузі у Російській імперії супроводжувалося інтенсифікацією вивчення її стану протягом останньої чверті XIX – початку XX ст., а отримані результати були упорядковані, систематизовані та викладені у роботах Д.М. Дубенського [7], І.К. Мердера [15; 22], С.П. Урусова [28; 29]. Автори звертали увагу на стан приватного кіннозаводства, породи коней, особливості їх утримання в підросійських губерніях тощо. У працях О.А. Скальковського [26], А.В. Гіберфон-Грайфенфельдса [6], І.С. Бліоха [1], О.А. Кауфмана [11], І. Канделакі [10], присвячених проблемам історії сільськогосподарського виробництва, економіки та торгівлі Російської імперії, містяться фрагментарні свідчення щодо з історії конярства, кінної торгівлі на Півдні України тощо. У дослідженнях радянських істориків з економічної історії України та Росії XIX ст. ця галузь не стала предметом окремої дослідницької уваги та розглядалася як інтегральна частина народного господарства. Натомість останнім часом у вітчизняній та російській історичній науці спостерігається зростання інтересу до всебічного вивчення історії розвитку окремих сільськогосподарських галузей на українських землях – як у загальному, так і регіональному аспекті. З огляду на вагоме значення тваринництва в економічному секторі південноукраїнського регіону, з'являється низка розвідок, що висвітлюють аспекти історії вівчарства, скотарства, конярства тощо. Зокрема, в розвідках О.В. Свістули [25], А.А. Задерейчука [8], О.В. Волоса [5] конярство розглядається крізь призму дослідження господарської діяльності окремих поміщицьких родин. В.В. Бойко [2] характеризує стан приватного кіннозаводства в Таврійській губернії, у статті Д.О. Мельникової [14] висвітлюється діяльність спілок кіннозаводчиків, О.В. Островський [16] звертає увагу на селянський характер конярства підросійських губерній у пореформену добу. Отже, аналіз історіографічного доробку засвідчує, з одного боку, зростання наукового інтересу до проблеми, з іншого – комплексного дослідження з історії конярства у південноукраїнському регіоні, окреслення його місця в розвитку аграрного сектора. Це зумовило необхідність залучення широкого кола державних описово-статистичних джерел. Вони репрезентовані військово-кінними переписами [3; 4; 15], губернськими та повітовими

оглядами [17; 18; 23; 27], статистичними оглядами ЦСК, Головного управління кіннозаводства тощо [19–21; 24]. Обробка, систематизація, співставлення та аналіз почерпнутих статистико-інформаційних показників у поєднанні з історіографічною спадщиною дає змогу відтворити логічно впорядковану картину й уможливіє досягнення означених автором цілей.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає в з'ясуванні особливостей пореформеного розвитку конярства в південноукраїнському регіоні. Автор прагне прослідкувати динаміку, з'ясувати характер та напрями розвитку галузі в селянських та поміщицьких господарствах в умовах капіталістичних зрушень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом першого пореформеного десятиліття конярство у південноукраїнському регіоні знаходилося в стані часткового занепаду, принаймні, стагнації: за визначенням сучасників, «не процвітало» [18, с. 204]. У Таврійській губернії значні кількісні втрати поголів'я коней, спричинені Кримською війною, доповнилися новими, пов'язаними із виселенням татар у 1860–1862 рр. На Херсонщині, де конярство ще донедавна було важливою прибутковою галуззю сільського господарювання, падіння господарського інтересу пояснювалося зниженням цін на коней, що було спричинене розведенням дешевих коней на Дону. У деяких господарствах надавали перевагу використанню волів для польових робіт, тому попит на коней був досить обмеженим. Невеликі степові коні, що домінували на Херсонщині, придатні для легкої кавалерії та виконання неважких польових робіт, користувалися попитом лише серед німців-колоністів, євреїв і міщан-візників.

Протягом 1880–1890-х рр. кількість коней в південноукраїнському регіоні продовжувала поступально зростати: за 30 років поголів'я збільшилось у середньому на 38% (див. табл. 1).

Вагомою причиною зменшення ролі тваринництва, в тому числі конярства, на Півдні України в пореформені роки стало переформатування сільськогосподарського сектору економіки. Швидкі темпи заселення регіону, зростання попиту й цін на хлібні культури, інтенсифікація господарського освоєння та розорювання земель за рахунок скорочення пасовищних площ призвели до товаризації та домінування підприємницького зернового виробництва над тваринництвом. До того ж у господарському використанні нерозораних степових угідь великі землевласники надавали перевагу товарно орієнтованому мериносо-

Чисельність коней на Півдні України у 1882–1914 рр., тис. голів [12, с. 225; 20; 21]

Губернії	1882	1891	1896–1900	1901–1905	1906–1910	1911–1914
Катеринославська	350,564	373,815	582,4	587,7	667,6	787,0
Таврійська	356,272	404,336	453,6	431,2	525,3	502,1
Херсонська	471,931	593,143	558,4	651,0	697,8	765,3
Загалом	1 178,767	1371,294	1 594,4	1699,9	1890,7	2054,4

вому вівчарству, що приносило власникам вищі та гарантовані прибутки. Однак саме збільшення кількості селянських господарств, орієнтованих на землеробську діяльність, зумовлювало наявність стабільного споживацького інтересу до коней як «живого інвентаря». Протягом першого пореформеного десятиліття, що, як зазначалося, характеризувалося падінням інтересу до конярства, поголів'я коней у регіоні незначно, проте зростало, що пояснювалося саме збільшенням кількості землеробських (селянських) господарств. На Херсонщині загальна чисельність зросла більш ніж утричі (із 121 тис. до 283 тис.), а в Таврії менш ніж у 1,5 раза (із 120 до 173 тис.) [9, с. 5; 23, отд. 4, с. 4; 27, с. 108–111].

Характерно, що цей процес супроводжувався зменшенням кількості господарств, що обходилися без коней: на 1896 р. їх налічувалося 30%, тобто на 6,3% менше, ніж у 1882 р. [12, с. 225]. І на початку ХХ ст., до Першої світової війни на Півдні України зберігалися позитивні динамічні процеси. Коливання кількісних річних показників, як правило, залежали від врожайності, кліматичних особливостей, епідеміологічних захворювань, які чатували на коней у певному році. Крім того, варто враховувати той факт, що в статистичній звітності різних відомчих установ, з огляду на відмінні критерії збору інформації, показники дещо різнилися.

Збільшення наприкінці ХІХ ст. кінського поголів'я було зумовлене об'єктивними законами економічної доцільності, що стосувалися, насам-

перед, господарств (насамперед, селянських), де коні використовувалися як робоча сила. Утримання пари волів із двома-трьома десятинами землі не завжди окупалося вартістю землеробських робіт. Виходячи з цього, дрібні господарі дедалі частіше займалися кінним візницьким промислом. Крім того, дедалі рідше господарі вдавалися до використання волів як робочої сили, надаючи перевагу коням. Економіст О.А. Кауфман пояснював це таким чином: «Головний недолік биків – повільність роботи і слабкість порівняно з кінськими», тому «при підрахунках пара биків зазвичай прирівнюється до одного коня», між тим «бик середнього гатунку <...> коштує дорожче, ніж середній селянський кінь» [11, с. 144]. Отже, на початку ХХ ст. основним видом робочої худоби був кінь. Показовими в цьому контексті дані по Єлисаветградському повіту (Херсонська губ.), де протягом першого пореформеного 20-ліття кількість коней зросла у 6,1 раза, у той час як поголів'я великої рогатої худоби – лише удвічі (див. рис. 1).

Додамо, що розподіл коней по повітах також вирізнявся кількісною неоднорідністю: на Катеринославщині – від 27 тис. у Словоносербському до 104 тис. в Олександрівському повітах, на Херсонщині – від 80 тис. в Александрійському до 203 тис. у Херсонському повітах, в Таврії – від 6 тис. в Ялтинському до 151 тис. в Мелітопольському повітах [12, с. 226]. Така розбіжність зумовлювалася, насамперед, кількістю та господарською спрямованістю селянських дворів у повіті. Приміром, в Ялтинському повіті, де розви-

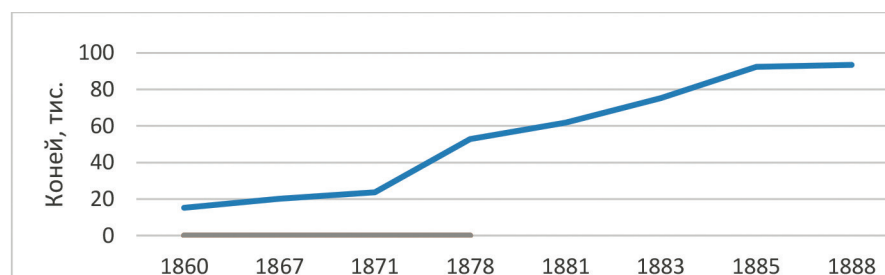

Рис. 1. Динаміка зростання кількості коней в Єлисаветградському повіті [9, с. 7]

ток тютюництва, садівництва і виноградарства вимагали застосування головним чином робочих рук, конярство було репрезентоване слабо [2, с. 110–111]. Частково ж стан конярства в повітах (радіше якісний, аніж кількісний) означувався наявністю великих поміщицьких латифундій із племінними заводами.

У 1891–1896 рр. на кожні 100 осіб південноукраїнського населення припадало у середньому 29 коней: по 25, 35 і 28 у Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях відповідно [12, с. 228]. Досить високі показники, зокрема по Таврійській губернії, пояснюються збереженням у регіоні традиції табунного конярства, однак рівень забезпеченості населення кіньми і тут зазнавав скорочення, адже на поч. 1880-х рр. він становив 45,1. Із поступовим скороченням табунного конярства показники забезпеченості населення кіньми зменшувалися щодо зростаючих демографічних показників.

Протягом пореформеної доби (принаймні, з 1880-х рр.) розподіл худоби між селянами та приватними власниками залишався майже незмінним, коливаючись у межах 80–90% та 10–20% відповідно [4, с. 10, 16, 35, 52; 15, с. 66; 24, с. 5]. На думку О.В. Островського, якщо врахувати, що численні дрібні приватні власники нічим не відрізнялися від селян, роль останніх у тваринництві була ще більш значною [16, с. 63]. На Півдні України розподіл не відрізнявся від більшості підросійських губерній: з-поміж господарств-коневласників 82,5% були селянськими, що зосереджували $\frac{3}{4}$ коней регіону, а в 1,5% власницьких господарствах утримувалося $\frac{1}{5}$ коней (див. табл. 2, 3).

Показово, що до початку ХХ ст. селяни переважали приватних власників за кількістю коней навіть серед багатокінних господарств. Тому цілком очевидно, що розвиток конярства значною мірою залежав від стану селянських господарств. Характерною рисою конярства, як тваринництва у підросійських губерніях пореформеної доби загалом, був її селянський характер. Так зване «просте», або «сільськогосподарське», конярство, що передбачало використання тварин як тяглової робочої сили в землеробській діяльності, було поширене виключно в селянських господарствах.

Заохочувальні урядові заходи, спрямовані на поліпшення характеристик робочих коней у селянських господарствах шляхом заснування державних стасень та парувальних пунктів, вочевидь, не призвели до якісних змін у конярстві регіону. Екстенсивний розвиток галузі пояснювався зростанням виробничих потреб селянських господарств, адже більшість селян розглядали її «як розкіш через сумнівну прибутковість та дороговизну утримання» коней [18, с. 203]. Тому сподівання на якісні зміни та товаризацію галузі поклалися, насамперед, на місцевих землевласників: дворян, військових, німців-колоністів, які облаштовували кінні заводи у своїх маєтках радше через «суб'єктивне захоплення», аніж економічну доцільність.

Принагідно зазначимо, що велике заводське конярство скорочувалося, а натомість збільшувалася чисельність дрібних заводів, що іноді не включалися до загальної статистики. Це пояснює розбіжності в кількісних показниках, наведених у різних статистичних джерелах, особливо по Катеринославській губернії. До того ж іноді статисти

Таблиця 2

Співвідношення кінних господарств Півдня України у 1896 р. [12, с. 227]

Губернії	Господарств із кіньми, тис.	Селянських, %	Власницьких, %	Міщанських, %
Катеринославська	181,779	90,6%	6,4%	3%
Таврійська	119,295	79,2	14,8	6
Херсонська	219,756	77,4	13,2	9,4
Загалом/середнє	520,830	82,5	11,5	6

Таблиця 3

Розподіл коней між категоріями південноукраїнських власників у 1896 р. [12, с. 22]

Категорії власників	Катеринославська губернія		Таврійська губернія		Херсонська губернія	
	тис. коней	%	тис. коней	%	тис. коней	%
Селяни	479,008	80	380,757	75,3	528,027	68,1
Приватні власники	106,806	17,8	108,305	21,4	188,764	24,3
Міщани	13,058	2,2	16,926	3,3	59,190	7,6

залишали поза обліком кінні заводи без жеребців. Справа у тому, що деякі місцеві власники вважали за доцільне користуватися послугами огирів із державних стаснь, що позбавляло їх витрат на купівлю й забезпечення власних. Утримуючи незначну кількість маток у власних стайнях, вони у такий спосіб задешево отримували чудовий приплід [9, с. 27].

Поступальне скорочення кінних заводів було характерною рисою розвитку пореформеного конярства на Півдні України: протягом 1860–1890-х рр. їхня кількість заводів зменшилася принаймні у 1,6 раза (див. табл. 4).

Осередком кіннозаводства регіону традиційно залишалася Херсонщина. Ще напередодні реформи 1861 р. тут нараховувалося 67 приватних заводів із близько 4,5 тис. кіньми, де ситуація виглядала більш стабільною [25, с. 70]. На 1882 р. в Єлисаветградському повіті зосереджувалося майже 2/5 кінних заводів губернії; у Херсонському повіті, а саме у Грушівському маєтку, знаходилися уславлені стайні Великого Князя Михайла Миколайовича [13, с. 134]. Примітно, що понад 1/3 кінних заводів Таврійської губернії, хоча й дрібних, належали німцям-колоністам та селянам-власникам [13, с. 114]. Найбільша кількість концентрувалася у Феодосійському і Перекопському повітах, а найбільші заводи – у Дніпровському повіті в маєтках Е.І. Фальц-Фейна, графа Строганова, генерал-майора Мальцева. Зразкові стайні катеринославських кіннозаводчиків вкривали всю географічну мапу губернії: у Бахмутському повіті розташовувався чи не найбільший завод Борисовських, у Верхньодніпровському – Г.А. Байдака, С.В. Кочубея, у Новомосковському – Г.Д. Мізко, у Павлоградському – І.В. Липко-Парафієвського, І.А. Карпова, у Катеринославському – Л.Г. Милорадовича, К.Л. Бабушкіна [13, с. 34].

Значну кількість коней у поміщицьких маєтках традиційно утримували для здійснення численних поїздок на значні відстані. В одиничних господарствах власники займалися розведенням чистокровних коней, які призначалися для участі в перегонах або на виставках. Кінні змагання були

досить популярними у 2-й чверті XIX ст. Показово, що з-поміж 6 перших кіннозаводських товариств Російської імперії три було засновано на Півдні України (у Катеринославі, Херсоні та Сімферополі) [12, с. 21]. Адаже товариства створювалися в губерніях із достатньою для проведення змагань кількістю коней тієї чи іншої породи в приватних кінних заводах, тобто вибір місця залежав від стану приватного кіннозаводства в регіоні. Доцільність їх існування та надання державної підтримки вбачалася у стимулюванні розвитку конярства серед заводчиків. Характерно, що діяльність товариств та організація кінних змагань фактично віддзеркалювали стан кіннозаводства в регіоні. Так, після згасання інтересу протягом першого пореформеного десятиліття ситуація змінилася на краще: у 1881 р. було відкрито Таврійське, а в 1903 р. Одеське товариство заохочення кіннозаводства, учасниками яких були найвідоміші заводчики Південної України [14, с. 79–80]. Зокрема, з 1880-х рр. активну участь у діяльності Таврійського товариства перегонів та місцевих виставкових комітетах брали представники відомої династії Фальц-Фейнів. Вони започатковували власним коштом нагороди, допомагали в облаштуванні іподромів тощо [8]. Зразкові екземпляри коней, репрезентовані на виставках, принесли власникам понад 55 нагород, з них 18 золотих медалей.

Відповідно, цільове призначення коней у поміщиків формувало напрями конезаводства, що вирізнялися певною регіональною диференціацією, незважаючи на домінування господарств змішаного типу. Катеринославські поміщики славилися утриманням коней упряжних порід, у тому числі рисистих, та скакових – нерідко дорогівартісних та гарних порід [13, с. 34]. У Слоб'яно-сербському повіті, приміром, утримували скакунів англійської породи, верхових донських, а завод графа Борисовського (Бахмутський повіт) спеціалізувався на розведенні чистокровних рисистих коней [18, с. 204]. Значна частка кінних заводів орієнтувалася на покращення робочих

Таблиця 4

Чисельність приватних кінних заводів на Півдні України [12, с. 239, 242–253; 13, с. 150–154; 15, с. 57–70, 118–149, 322–324]

Губернії	1867		1878		1882		1891	
	заводів	коней	заводів	коней	заводів	коней	заводів	коней
Катеринославська	174	3984	152	5288	115	3140	114	3238
Таврійська	188	5656	171	4632	164	4341	37	1113
Херсонська	166	4751	249	6582	274	7618	173	4548
Загалом	528	14391	572	16502	553	15099	324	8899

коней. Натомість у заводчиків Таврії, особливо півострівної частини, розводили, крім упряжних, верхових коней, що й означило зростання державного інтересу та стимулювання розвитку конярства в регіоні [13, с. 114]. У стайнях землевласників материкових повітів зустрічалися донські, перські, англійські, російські упряжні, вазові, верхові, рисисті породи тощо [2, с. 111]. Херсонські землевласники-конезаводчики, які утримували верхових коней, переорієнтовували господарства на виведення легкоупряжних та робочих коней, які користувалися більшим попитом й вимагали меншого догляду [5, с. 99–102]. Отже, наприкінці ХІХ ст. понад ½ кінних заводів Південної України мали багатовекторну спрямованість, ¼ спеціалізувалися на розведенні рисистих коней, 14% – верхових і лише 7% – робочих [12, с. 242–253].

Варто акцентувати на тому, що в утриманні коней незначна частина заводчиків орієнтувалися на збереження «чистоти» елітних коней верхових та рисистих порід, призначених для змагань або виставок. Більшість орієнтувалася на утримання, а у кращих господарствах – виведення нових типів напівкровних порід, які поєднували кращі якісні характеристики коней різного призначення. Як приклад, володіння Фальц-Фейнів виступали осередками утримання чистопородних коней елітних верхових та рисистих порід, і паралельно тут здійснювалася фахова селекція напівкровних верхових і верхово-упряжних шорних коней [2, с. 111].

Цікавим є той факт, що робочі коні в заводах поміщиків із точки зору породи фактично не відрізнялися від селянських, однак якісне утримання та вигодовування, особливо в осінньо-зимовий період (перебування в окремих загонах у закритих приміщеннях, годівля різкою із домішками висівок, сіна й вівса тощо), гарантувало, принаймні, збереження фізичних якостей, достатніх для виконання господарських робіт [6, с. 6–8, 12; 12, с. 237–238].

Особливістю південноукраїнського конярства була відсутність суто товарного спрямування цієї галузі. Утримання коней було надто витратною справою як для селян, так і поміщиків, тому в більшості господарств на продаж виставляли, як правило, надлишок худоби. Зважаючи на обмежене коло потенційних покупців, продаж заводських коней відбувався переважно на місцях безпосередньо у власників, а продажні ціни починалися зі 100 руб. [18, с. 205]. Фальц-Фейни, приміром, щороку продавали 100–150 коней за ціною від 100 до 1000 руб. за голову, а за робочих коней правили від 15 до

250 руб. [6, с. 13–14]. Власники породистих скакунів могли розраховувати на грошову винагороду за рахунок здобуття призових місць на кінних виставках та перегонах, яка щорічно виділялася Управлінням державного кіннозаводства. Так, з 1885 по 1903 рр. прибуток від виставлених Фальц-Фейнами на перегонах Москви, Одеси, Каховки, Сімферополі коней становив 99,418 тис. руб.; крім того, власники отримали 34 срібні речі на суму 5,875 тис. руб. [25, с. 66]. Однак, з огляду на зусилля та витрати щодо їх утримання, ці кошти варто розцінювати не як джерело прибутку, а радше як компенсацію або стимул для подальшої діяльності. До того ж такі приклади є одиничними, тому перейдемо до розгляду особливостей масової кінної торгівлі в регіоні.

З 1910-х рр. у зв'язку зі збільшенням кількості селянських господарств в Європейській Росії проблема стагнації сільськогосподарського конярства знову гостро постала перед державою. При Головному управлінні державного кіннозаводства було створено «особливий міжвідомчий комітет із кіннозаводських справ», члени якого підготували «проект масового поліпшення конярства країни». Вихід із ситуації розробники вбачали, насамперед, в удосконаленні якостей місцевих порід. Однак, зважаючи на означені вище особливості ставлення до конярства, що упродовж десятиліть формувалися в селянському середовищі, компетентні в галузі фахівці оцінювали ці заходи вкрай песимістично. «Виродження селянського коня, – підкреслював С.П. Урусов, – спостерігається повсюдно в Росії і всюди прогресує майже з однаковою швидкістю» [29, с. 145]. За умов нестачі коштів, дефіциту вигонів й кормів всі зоотехнічні зусилля, спрямовані на підвищення продуктивності селянського робочої худоби, були приречені на невдачу.

Під час Першої світової війни виникла потреба в конях та обозах, що сприяло розвитку табунного конярства. Проте власники кінних заводів із племінними кінями зазнали невиправних втрат через відсутність попиту на тварин та підвищення цін на фураж, що не давало змоги підтримувати тварин у належному стані. Остаточного ж удару галузі було завдано сумнозвісними подіями 1917–1920 рр.

Висновки. Отже, конярство на Півдні України протягом пореформеного періоду отримало сільськогосподарське спрямування, що пояснюється зростанням питомої ваги робочих коней у селянських господарствах та розширенням спектра їх експлуатації (польові роботи, перевезення

тощо). Розвиток галузі відбувався екстенсивним шляхом відповідно до зростання виробничих потреб та кількості землеробських осередків у регіоні. Особливістю південноукраїнського конярства була відсутність суто товарного спрямування галузі. Утримання коней було надто витратною справою для селян, тому їх кількість означувалася виключно економічною доцільністю та спроможністю пересічного власника. Суто прагматичний підхід до використання коня як «живого інвентаря», неналежні умови утримання, неконтрольованість відтворення поголів'я аж ніяк не сприяли продуктивності галузі. Тому торгівля робочими кіннями, незважаючи на наявність стабільного господарського попиту, зберігала надлишково-ситуативний характер.

Отже, поміщицькі господарства залишалися осередком, потенційно здатним забезпечити якісні зміни та товаризацію галузі. Незважаючи на державну підтримку та заохочення протягом 1880–1890-х рр., кількість кінних заводів на Півдні України поступально скорочувалося – як кількісно, так і за обсягом утримуваних коней. Характерно, що напрями конярства серед поміщиків практично не зазнали змін, хоча спосте-

рігалася тенденція до утримання коней різних порід та призначення в межах одного заводу. Тут утримували верхових та упряжних коней, поодинокі господарі спеціалізувалися на розведенні породистих коней для участі у виставках або на перегонах, досить слабо було репрезентоване утримання робочих коней. Утримання кінних заводів було спрямоване радше на реалізацію дозвіллевої, а не підприємницької функції. Обмеженість попиту, відсутність гарантованих каналів збуту, а отже, гарантій стабільного прибутку, вочевидь, унеможливлювали виконання приватним кіннозаводством функції флагмана в розвитку конярства в південноукраїнському регіоні. Тому, незважаючи на перебування в центрі «трикутника інтересів» – держави, поміщиків-заводчиків та селянських господарів – конярство як товарна галузь господарювання знаходилося «на шаблі, незрівнянно нижчому за той, що сама природа призначила краю» [26, с. 377–378]. Державна заохочувальна політика щодо розвитку конярства та історична оцінка ступеню її ефективності, специфіка кінної торгівлі на Півдні України є тими проблемами, що вимагають подальшого наукового вивчення.

Список літератури:

1. Блюх И.С. Исследования по вопросам, относящимся к производству торговли и передвижению скота и скотских продуктов в России и за границей. Санкт-Петербург : Типография М.О. Вольфа, 1876. 185 с.
2. Бойко В.В. Развитие коневодства и коннозаводства в Таврической губернии во второй половине XIX – начале XX века. *Научные ведомости. Серия История. Политология. Экономика. Информатика.* 2013. № 22 (165). Вып. 28. С. 110–114.
3. Военно-конская перепись 1888 года. Санкт-Петербург : ЦСК МВД, 1891. 207 с.
4. Военно-конская перепись 1912 г. Петроград : ЦСК МВД, 1914. 441 с.
5. Волос О.В. З історії приватного кіннозаводства Херсонської губернії (II половина XIX – початок XX століття). *Український селянин.* 2012. Вип. 13. С. 99–102. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UkrSel_2012_13_33
6. Гибер-фон-Грайфенфельс А.В. Коневодство и коннозаводство в имениях наследника Фальц-Фейна Таврической губернии Днепровского уезда. Одесса : Тип. Ганьперина и Швейцера, 1897. 16 с.
7. Дубенский Д.Н. Коневые средства Европейской России: Обследование соврем. состояния коннозаводства и коневодства губерний Европ. России с ист. очерком. Санкт-Петербург : Главный штаб, 1903. 420 с.
8. Задерейчук А.А. Фальц-Фейны в Таврии. Симферополь : Доля, 2010. 192 с.
9. Зерцалов С.А. Степное скотоводство в Новороссийском крае, его прошлое и настоящее. Одесса : Славянская типография Н. Хрисогелос, 1892. 55 с.
10. Канделаки И. Роль ярмарок в русской торговле. Санкт-Петербург : Типография редакции периодических изданий Министерства финансов, 1914. 60 с.
11. Кауфман А.А. Вопросы экономики и статистики крестьянского хозяйства. Москва : Издание Г.А. Лемана и С.И. Сахарова, 1917. Вып. 1. 332 с.
12. Коневые средства Европейской России (Обследование современного состояния коннозаводства и коневодства губерний Европейской России, с историческим очерком) / сост. подполковник Дубенский / под ред. Генерального Штаба Генерал-Майора Маркова. Санкт-Петербург : Военная типография, 1903. 526 с.

13. Конская перепись 1882 года / издана Главным Управлением Конного Заводства. Санкт-Петербург : Типография Месника и Римана, 1884. 183 с.
14. Мельникова Д.А. Общества поощрения коневодства Российской империи во второй четверти XIX – начале XX в. *Экономическая повседневность*. 2018. С. 76–91. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obschestva-pooschreniya-konevodstva-rossiyskoy-imperii-vo-vtoroy-chetverti-xix-nachale-xx-v/viewer> (дата звернення: 05.11.2020).
15. Мердер И.К. Список частных конских заводов в России. Санкт-Петербург : Тип. Э. Метцига, 1878. 358 с.
16. Островский А.В. Животноводство Европейской России в конце XIX – начале XX в. Санкт-Петербург : ООО «Полтораки», 2014. 442 с.
17. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. Екатеринослав : Типография Губернского правления, 1867. Ч. 2. 343 с.
18. Памятная книжка и Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 год / Сост. Н.С. Быстрицкий. Екатеринослав : Тип. Губернского Правления, 1889. 600 с.
19. Памятная книжка по Главному управлению государственного коннозаводства на 1867 год / Изд. Главное упр. гос. Коннозаводства. Санкт-Петербург : Тип. Э. Метцига, 1867. 128 с.
20. Предварительные данные о численности домашних животных в Российской империи в 1913 г. Петроград : Вет. упр. М-ва внутр. дел, 1915.
21. Предварительные данные о численности и убое животных в Российской империи в 1914 г. Петроград : Вет. упр. М-ва внутр. дел, 1915.
22. Сборник сведений о торговле лошадьми и перечень конских заводов в России / сост. И.К. Мердер. Санкт-Петербург : Тип. А. Бенке, 1871. 138 с.
23. Сборник статистических сведений по Таврической губернии / сост. Статистическим бюро Таврического губернского земства под ред. К.А. Вернера. Симферополь : Типография газеты «Крым», 1889. Т. IX : Памятная книжка Таврической губернии. 670 с.
24. Сведения о количестве скота в 1900 г. По данным волостных правлений и уездной полиции / Изд. ЦСК МВД. Санкт-Петербург : Типография акц. Общ. Печ. Дела Е. Евдокимова, 1901. 23 с.
25. Свістула О.В. Конярство на Півдні України: історичний екскурс. *Тваринництво та технології харчових продуктів*. 2015. № 207. С. 63–73. URL: <http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Tekhnologiya/article/view/5586/5496>. (дата звернення: 05.11.2020).
26. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края : В 2 ч. Одесса : Типография Францова и Нитче. Ч. 2. 1853. 556 с.
27. Труды Херсонского губернского статистического комитета / Херсонский Губернский Статистический комитет. Херсон : Губернская типография, 1863. Кн. 1. Ч. 1. Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. 849 с.
28. Урусов С.П. Книга о лошади. Санкт-Петербург : Русское книжное товарищество «Деятель», 1911. Т. 1. 744 с.
29. Урусов С.П. Крестьянское коневодство, его современное состояние и пути к улучшению. *Труды областного съезда по животноводству с 14 по 24 сентября 1903 г. в городе Харькове*. Харьков : Центральная Хромо-Типо-Литография «Варшавчик», 1905. Т. 2. 272 с.

Chernikova N.S., Shchepova D.R. “OLD NEW” HORSE BREEDING: DYNAMICS AND DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF THE INDUSTRY IN THE SOUTHERN UKRAINIAN PROVINCES IN THE POST-REFORM PERIOD

The article analyzes the main trends in the development of horse breeding in the South of Ukraine in the post-reform era. It was found that the first post-reform decade was marked by crisis phenomena in the development of the industry caused by capitalist shifts in agriculture. The dynamics and quantitative characteristics of horse breeding are traced, taking into account the regional peculiarities of the process. It has been established that the increase in the number of horses was due to objective laws of economic expediency. In privately owned stables, horses were traditionally kept for use as a vehicle, at exhibitions and races. The best horse farms focused on breeding thoroughbred horses and breeding new types of half-bred breeds, which combined the best quality characteristics of horses for different purposes. Attention is focused on the progressive reduction of the number of horse factories and kept horses in the South of Ukraine. It is concluded that the stagnation of the industry due to the determined consumer demand, the lack of well-established sales channels for horses and the priority for landowners of those industries that brought the fastest profits and were less costly in terms of investment.

Key words: horse breeding, horse farms, marketability, South of Ukraine, peasant economy, landlord economy.

Шевчук А.В.

Житомирський державний університет імені Івана Франка

СОЦІАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОВІТОВИХ СУДІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1797–1831 РР.)

За часів Речі Посполитої на Правобережній Україні судова система характеризувалася різноманітністю і включала земські, гродські й підкоморські суди. Суди були незалежними, з виборними й незмінними посадовцями. Після інкорпорації Правобережжя Катерина II знехтувала регіональними особливостями й запровадила в регіоні російську судову й адміністративну системи. Нижчою судовою ланкою стали повітові суди. Павло I з метою утвердження в регіоні почав використовувати гнучку імперську політику пошуку компромісу з польською шляхтою, відновивши окремі елементи річпосполитської судової системи, польську мову, Литовський статут і польські конституції.

Верховна влада відводила повітовим судам ключову роль у переконанні місцевого істеблліменту щодо збереження свого впливу. Було збільшено юрисдикцію судів, взято під контроль місцевої влади їхню роботу. Проте за умов дотримання умов формального судочинства ревізійно-апеляційні губернські головні суди не втручалися до партикулярних цивільних справ, утверджуючи зовнішні атрибути влади шляхти в регіоні, передусім у стосунках «поміщик – кріпак». У кримінальному судочинстві головні суди й губернатори більшою мірою впливали на процес прийняття вироків повітовими судами, ревізуючи всі провадження і схвалюючи вирок. Під час вирішення справ з іншими станами, за можливості, надавалися преференції представникам еліти. Особливо важким було становище кріпаків, в яких було мало шансів досягти справедливості. Свідченням втрати авторитету судових установ можна вважати звернення сторін конфлікту до губернського правління. Участь у судових процесах була доступна передусім заможним особам. За допомогою повітових судів верхній владі вдалося ствердитися у складному для управління регіоні.

Ключові слова: Правобережна Україна, Російська імперія, судова влада, польська шляхта, імперська політика пошуку компромісу з елітою, повітовий суд.

Постановка проблеми. XVIII століття було часом радикальних реформ в історії Російської держави. Широкомасштабні зміни, започатковані Петром I, вивели Російську імперію на провідні ролі в Європі. На нашу думку, політика першого імператора була побудована на насильстві, зокрема над Гетьманщиною та її населенням. Подальший розвиток державності було продовжено Катериною II. Запровадження «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. мало сприяти європеїзації державних структур і судової влади. Залучення дворянства до адміністративних і судових посад через систему виборів мало забезпечити лояльність еліт до політики верхньої влади. Задля уніфікації та централізації імператриця готова була знехтувати регіональними особливостями в адміністративній і судовій системах приєднаних територій, нав'язуючи місцевому дворянству своє бачення механізму функціонування влади. Загарбані наприкінці XVIII ст. території Речі Посполитої мали європейську судову владу з незалежністю судів, незмінністю

виборних посадовців, наявністю інституту адвокатури. Проте Катерина II за допомогою, передусім, військової сили нав'язала в регіоні систему влади та судів згідно з «Учреждениями для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р., знехтувавши лояльністю еліт. Заради справедливості варто зауважити, що землевласникам/землекористувачам гарантувалося збереження системи аграрних відносин.

Прихід до влади Павла I, який потребував посилення влади і бюрократизації, мав наслідком запровадження гнучкої імперської політики пошуку компромісу з регіональними елітами. На територіях західних губерній предметом компромісу стала судова система. Еліті було запропоновано відновлення окремих елементів річпосполитської судової влади з виборністю посадовців, відновленням дії III Литовського статуту, польських конституцій й інституту адвокатури, польською мовою в судах першої інстанції. Зрозуміло, що створення непідконтрольної судової системи не входило до планів імпера-

тора, тому було передбачено складну систему контролю, яка включала Волинський надвірний суд (1798–1801), губернські головні суди (1797–1831) та фіскалів (1799). Політика компромісу з польською шляхтою в судовій сфері була продовжена Олександром І. Лише курс Миколи І на централізацію та бюрократизацію мав наслідком ліквідацію річпосполитських судових структур. Визначальне місце в домовленостях між верховною владою й польською шляхтою Правобережжя відводилося повітовим судам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність повітових судів Правобережної України наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. залишилася поза увагою дослідників. Причинами цього є, на наше переконання, погане збереження архівних фондів, велика кількість однотипних справ польською мовою, трудомісткість вивчення питання. Фактично, об'єкт вивчення перебуває на стикові юриспруденції та історії.

Разом із тим імперська політика в регіоні в досліджуваній період знайшла відображення у працях істориків. М. Долбілов зауважує, що Російська імперія складалася з територій, які відрізнялися за своїм соціальним, етнічним і конфесійним складом. Тому для керівництва віддаленими регіонами використовувалися різні інститути й процедури, причому одні були занадто новаторськими, а інші – архаїчними. Головне, що імперська влада постійно пристосовувалася до нових ситуацій, здійснювала пошук компромісів для узгодження інтересів обох сторін [15, с. 18]. Л. Горизонтов акцентує на польському питанні. Верховна влада проводила політику всеосяжної інтеграції колишніх земель Речі Посполитої до імперського механізму, перетворення поляків на вірнопідданих Росії. Проте здійснити цього не вдалося. Центр неодноразово переглядав систему управління Західною окраїною. З 1820-х рр. політика змінилася в бік посилення впливу верховної влади, але докорінний поворот настав після Листопадового повстання 1830–1831 рр. [4, с. 7–8] А. Каппелер вважає, що польське питання дестабілізувало Російську імперію. Якщо Катерина II прагнула однорідності й уніфікації, то Павло I більше поважав традиційні структури. Верховній владі складно було знайти *modus vivendi* з місцевою елітою, яка не хотіла миритися з втратою незалежності. Тому Росія інтегрувала лояльну шляхту в імперську знать та включала до місцевого управління [16, с. 67–68, 70]. М. Клочков переконаний, що під час правління Павла I, хоча й були відновлені попередні права та привілеї, проте

реальна влада знаходилася в руках губернатора й губернського правління [17, с. 407–413, 417–418, 426–427]. Л. Писарькова зазначає, що реформування Павла I змінило судову систему, яка втратила становий і значною мірою виборний характер. Щодо окраїнних губерній, то в процесі відновлення привілеїв і національних особливостей в організації судової системи було збережено з боку верховної влади контроль у сфері адміністрування і фінансів [20, с. 498, 501]. Н. Щербак стверджує, що за правління Павла I активізувалася польська присутність у державно-адміністративних установах, причому на державну службу вступала переважно незаможна чиншова шляхта, яка зуміла опанувати російську мову й діловодство. Процедуру виборів чиновників судових установ контролювали губернатори [28, с. 290]. М. Бармак упевнений, що судова мережа була найслабшою ланкою всієї системи російського управління на Правобережжі, яка не справлялася зі своїми обов'язками [1, с. 4–8]. Суддівський корпус формувався переважно за рахунок місцевого шляхетства, яке зневажливо ставилося до служби на виборних посадах у судах [2, с. 19–25]. В. Вороніна високо оцінює зміни Павла I у сфері судочинства й доходить висновку про серйозність і послідовність реформування, що мало наслідком підвищення ефективності судового процесу. Врешті-решт, це призвело до зменшення сепаратистських настроїв у середовищі місцевих еліт на «окраїнах» імперії [3, с. 80–91].

Постановка завдання. У своїй статті автор поставив за мету на основі аналізу опублікованих і неопублікованих джерел відтворити соціальне значення повітових судів Правобережної України крізь призму імперської політики пошуку компромісу з місцевими елітами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Судова система Речі Посполитої характеризувалася багатоманіттям. За II Литовським статутом 1566 р. визначені нові принципи діяльності державних судів (професійні судді, судові чиновники, адвокатура, відповідальність за злочини проти суду тощо). Суди першої інстанції були земський, гродський і підкоморський, а апеляційними – Головний Литовський трибунал, Луцький трибунал, сеймовий суд; розвивався комісарський суд [18, с. 393]. Земські суди формувалися в кожному повіті, до їх складу входили суддя, підсудок і писар, які обиралися шляхтою повіту і схвалювалися правителем. Мовою судочинства була руська. Юрисдикція земського суду поширювалася на цивільні справи всіх магнатів і

шляхтичів, крім управителів королівських маєтків. Держава не сплачувала жалувannya, посадовці отримували кошти безпосередньо від учасників процесу. Земський суд мав функціонувати тричі на рік по два тижні (каденція називалася рочки) [25, с. 294–296, 308]. Гродський суд спочатку займався провадженнями в кримінальних справах, до його юрисдикції належали збройні напади на маєтки та в містах, підпали й розбої на дорогах, згвалтування панянок і жінок, злодійство, фальшування і вбивство шляхтича. Ці злочини мали судити воєводи, старости і державці, а за їх відсутності – їхні намісники із замковим суддею. Суддею міг бути шляхтич, який проживав у повіті і призначався воєводою, старостою або державцем [25, с. 304–305]. Рочки мали розпочинатися щомісяця в перший день і тривати два тижні [26, с. 144]. Підкоморський суд займався розмежуванням спірних земель [27].

Інкorporація Правобережної України до складу Російської імперії призвела до запровадження імперських систем влади й судочинства згідно з «Учреждениями для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. Заради уніфікації й контрольованості створено станову судову систему з великою кількістю ревізійно-апеляційних установ. Для дворянства найнижчою ланкою був повітовий суд [21, с. 235, 246–247]. До складу низової судової установи входили повітовий суддя 8-го класу, за «Табелем про ранги» – колезький асесор та двоє засідателів 9-го класу – титулярні радники, які обиралися дворянством через кожні три роки з наступним схваленням їх на посадах губернатором. Юрисдикція повітового суду полягала в розгляді кримінальних (вбивства, крадіжки, розбій, бійки й образи) і цивільних (неповернення боргів, нанесення збитків тощо) проваджень.

З приходом до влади Павла I Київська, Подільська та Волинська губернії 12 грудня 1796 р. були зараховані до категорії «на особливих правах і привілеях» [22, с. 229], які мали управлятися за колишнім річпосполитським законодавством. Згідно зі Штатами 31 грудня 1796 р. в кожному повіті створювався повітовий (в офіційних документах почав уживатися польський термін «поветовый», замість російського «уездный») суд, до складу якого входили земський суддя 7-го класу (надвірний радник), два підсудки або асесори 8-го класу, земський нотарій або писар 10-го класу (колезький секретар), чотири возних 14-го класу (колезькі ресстратори). Окремо уточнювалося, що держава не сплачувала жалувannya [24, с. 396–397].

За задумом Павла I, відновлені повітові суди мали відігравати ключову роль у переконуванні польської шляхти щодо збереження її впливу в регіоні. Зовні продовжували діяти окремі елементи річпосполитської судової традиції: виборність посадовців місцевою шляхтою, польська мова в діловодстві, використання норм III Литовського статуту й польських конституцій. Крім того, було збільшено юрисдикцію, установи ставали загальностановими й розглядали справи шляхти, державних селян і кріпаків, що було ще одним фактором переконання у збереженні впливу. Проте чи могли відновлені зовнішні атрибути переконати шляхту в її повному домінуванні?

Повсякденне життя заможного шляхтича оберталося навколо його господарської діяльності, що забезпечувала збереження його власності й влади над кріпаками, змогу брати участь у виборах і бути обраним, відчуття захищеності з боку судової влади. Саме тому, на нашу думку, судова система була одним зі стрижнів життя тогочасного істеблішменту, від її ефективного функціонування залежало сприйняття оточуючого світу. Ми можемо довго сперечатися про ефективність тогочасної судової системи, але тодішній шляхтич сприймав її по-іншому: змога судитися судом рівних, брати участь у виборах, крім того, використання польської мови, III Литовського статуту й польських конституцій мали переконати його у своїй важливості, незамінності. Не варто забувати, що довготривалі судові процеси, чого не може зрозуміти сучасна людина, були одним зі способів зайняти вільний час і навіть розважатися.

Прийшовши на Правобережжя, Російська імперія зустріла на цих розвинутих територіях колишньої Речі Посполитої незрозумілу систему аграрних відносин із різноманітними категоріями власників, чиншовою шляхтою, яка мало чим відрізнялася від навколишніх селян. Але, принаймні, кріпосне право було зрозумілим для верховної влади. Виникли запитання: що робити з владою поміщиків над кріпаками? Якою має бути (якщо має бути!) участь місцевої адміністрації й судової системи в цих стосунках?

У жовтні 1797 р. Волинське губернське правління повідомляло, що юрисдикція повітових судів поширювалася на шляхтичів і кріпаків, чим ставилася під сумнів їхня доменіальна влада, а також на казенних селян [14, арк. 265]. За задумом законодавця, повітові суди мали розглядати всі справи в підзвітному регіоні. З огляду на те, що ревізійно-апеляційними ланками, до яких надходили всі справи, були кримінальний і

цивільний департаменти головних судів, у судових практиках існував негласний поділ проваджень на ці дві категорії.

Насамперед, необхідно зупинитися на кількості цивільних проваджень, які перебували на розгляді повітових установ. Для прикладу, у Житомирському суді 1813 р. в Свято-Троїцьку каденцію з 17 червня по 28 червня до реєстру ординарного¹ (цивільних справ) було внесено 154 записи (декрети (остаточні рішення) і кондемнати (обвинувальні вирокі за нез'явлення на судовий розгляд) [8, арк. 1–186 зв.]. У Свято-Михайлівську каденцію (з 3 по 31 листопада) було вже 199 записів [8, арк. 187–396]. Для порівняння, в реєстрі тактовому (кримінальних злочинів) – один запис й 11 декретів в екзекуційному реєстрі (декрети підлягали остаточному вирішенню, навіть за допомогою сили) [8, арк. 397, 398]. Значна кількість справ пояснювалася тим, що Житомир був губернським центром. З іншого боку, такі обсяги проваджень однозначно мали викликати колапс у роботі судів. У Вінницькому повітовому суді станом на 1806 р. були невіршеними до 500 справ [34, арк. 10]. Однією з причин такого стану стали, за вимогою місцевої адміністрації, великі обсяги документації, чого не було в річпосполитській судовій традиції.

У 1814 р. Київське губернське правління розглядало звернення цивільного губернатора, який зауважував, що в повітових судах не ведуться належні [російські] реєстри, що унеможливило контроль за їхньою діяльністю. Тому губернське правління наказувало писарям вести три книги: вічисті [вечистые] – записувалися різного роду кріпості, контракти й інші угоди; поточні – записувалися надані від сторін скарги, позови та інше; декретові – для запису вироків. Окремо щодня прописувалося в спеціальних журналах, які справи були вирішені з короткими резолюціями, хто з посадовців перебував або був відсутній і чому в присутстві [35, арк. 5–6].

До важливих і заплутаних категорій належали провадження про спадкування, що супроводжувалися насильством, скаргами й довготривалими судовими засіданнями. 1809 р. з Подільського губернського правління до Проскурівського повітового суду надійшов указ, що суперники графи В. Мир і М. Тарнавський подали звернення щодо володіння у двох спірних селах. З'ясувалося, що батько В. Мира мав спірні села у пожиттєвому володінні за своєю дружиною Тарнавською. Після його смерті син ще рік керував маєтком,

¹ Список справ про спадок, духовні заповіти [19, с. 22].

а потім приїхав М. Тарнавський, який з озброєними слугами зайняв маєтки [12, арк. 1–6]. Дискредитацією судової системи є той факт, що обидві сторони зверталися безпосередньо не до повітового суду, а до місцевої влади, яка давала вказівки судовій системі.

Найтриваліші провадження були пов'язані із земельною власністю. У матеріалах Вінницького повітового суду відклалася справа обсягом 2352 аркуші щодо встановлення меж між землями п'яти сіл (розгляд розпочався 18 грудня 1828 р. і завершився 18 грудня 1847 р.). В описі перші документи датуються 1564 р., містяться рішення Люблінського трибуналу за 1612 і 1645 рр., 1717 р. – виписка з Вінницьких гродських актів, 1721 і 1748 рр. – про встановлення меж, 1764 р. – про знищення трьох межових знаків і т. д. [6, арк. 1–2]. Хоча ця справа підпадала під юрисдикцію межових судів, але у зв'язку з використанням сили сторонами перебувала в повітовому суді.

Окрему категорію становили справи про кріпаків, які вважалися приватною власністю. Доходило до абсурду: 1804 р. Васильківський повітовий суд визнав кріпака П. Гніденка вільним. 1794 р. він був відданий у рекрути, але придбав заміну. Видане повітовим стряпчим свідоцтво про заміну було відкинута цивільним департаментом Київського головного суду, посадовці якого вважали його неурядовим документом, тому селянина повернули до кріпацтва [30, арк. 8–9]. Справи про звільнення тягнулися роками. У 1814 р. до Радомишльського повітового суду подали прохання Шеремецинські, які називали себе шляхтичами, але справа була вирішена цивільним департаментом Київського головного суду через дев'ять років. Хоча позивачі були звільнені, поміщик оголосив незгоду і справа затягувалася [31, арк. 5 зв.–6].

Однією з функцій повітових судів було посвідчення кріпосних актів на право володіння маєтками й земельними ділянками. З огляду на інтереси казни й можливості отримання мита від укладених угод, згідно з указом 25 травня 1798 р. в губерніях «на особливих правах» акти мали здійснюватися за російськими законами. Проте вже 25 липня, після звернення О. Беклешова, зроблено послаблення: в повітових судах дозволялося укладати акти ціною до 100 руб., а зверх цього – в головних судах. 19 травня 1819 р. для великоросійських губерній піднято ціну для «уездних» судів до 500 руб. 29 травня 1825 р. ці правила були поширені на губернії «на особливих правах», щоб купчі з більшою сумою розгляда-

лися в головних судах [23, с. 296–297]. Одночасно повітовий суд посвідчував «верущее письма» (довіреності), контракти та подібні угоди.

Отже, за допомогою збереження основних складників річпосполитської судової системи у сфері цивільних відносин верховна влада на повітовому рівні продемонструвала готовність до компромісів. Очевидно, що шляхта надавала саме цьому компоненту (можливості врегулювати цивільні відносини за Литовським статутом і польськими конституціями) чи не головного значення. Важливим чинником була демонстрація місцевому суспільству ознак свого домінування: повітовий суд, який формувався з виборних представників свого стану, Литовський статут і польські конституції, польська мова. Подальші ревізії та апеляції стосувалися більше самих сторін процесу, а оточуючі про них мало знали. Саме тому до приходу Миколи I ситуація в судовій владі переконувала шляхту в її домінуванні.

Цивільні провадження («интересные дела») були партикулярними. Верховна влада готова була відмовитися від втручання в їх розгляд за умови правильного оформлення документів і дотримання умов формального судочинства, якщо це не загрожувало казенним інтересам. Кримінальні злочини вимагали іншого підходу: влада мала поєднати силу й розважливість зі справедливістю, щоб у подальшому не допускати повторення злочинів.

Якщо цивільні провадження мали відношення передусім до шляхти, яка була основною категорією власників, то кримінальні справи торкалися й інших категорій населення. Архівні дані свідчать про широку номенклатуру злочинів: станом на 1798 р. у Старокиївському тюремному та Подольському острогах утримувалися підозрювані кріпаки: за фальшиві асигнації, за грабунок, за крадіжку трьох волів, за підозрою у вбивстві, про крадіжку з церкви тощо [32, арк. 1–1 зв., 3–4 зв.]. Згідно з відомостю про арештантів Київського повітового суду за квітень 1806 р. під вартою утримувалося 11 осіб. Проте підполковниця Госевська за розірвання розпорядження поліції і надвірна радниця Л. Волчанецька за сміливі розмови в суді не були взяті під варту. Після відмови з'явитися їх оштрафували по 25 руб. і повторно вимагали від поліції доставити до суду. Не утримувався під вартою шамбелян Б. Зборовський за несправедливий наклеп. З іншого боку, під вартою утримувався з 9 лютого 39-річний шляхтич за крадену конячку [33, арк. 89–92]. У 1800 р. Подільське губернське правління з'ясувало

ситуацію зі шляхтянкою Козловською, яка вкрала на ринку в м. Ольгопіль кілька хусток. За це повітовий суд присудив покарати її 30 ударами лозиною і віддати батькам (очевидно, що з виховною метою. – *Авт.*). Цей вирок для виконання було доручено нижньому суду (поліційній установі), який опротестував його в губернському правлінні, адже справа мала надійти на ревізію до кримінального департаменту головного суду. Головна претензія полягала в тому, що будь-які вирoki стосовно шляхтичів мали схвалюватися імператором. Тому ухвалу суду було відмінено, розпочався пошук винуватців [13, арк. 223–223 зв.]. На цьому прикладі можна побачити, якого значення надавалося формальному судочинству й дотриманню всіх необхідних процедур.

Прикладом довготривалого розгляду може слугувати справа про посесора А. Дульського, засудженого за напад на будинок штабс-капітана Ф. Качинського. Провадження було розпочате 13 січня 1828 р., повернуте з Сенату 3 січня 1839 р. і завершене 23 травня 1846 р. З'ясувалося, що під час нападу штабс-капітан, рятуючи свою вагітну дружину, відстрілювався і поранив економа Ф. Поппеля. Тому нижній земський суд провадив слідство і взяв під варту штабс-капітана. Дослідницьку цінність становить інформація про судові витрати. Підготовка й переписування звернення до нижнього земського суду, де перебував під вартою штабс-капітан, коштували 10 руб. сріблом і бланк 1 руб. асигнаціями. Складене звернення до губернського правління зі скаргою на засідателя нижнього земського суду – 12 руб. сріблом і 4 руб. асигнаціями за гербовий і простий папір. Звернення до Великого князя Костянтина Павловича зі скаргою на засідателя нижнього земського суду та повітового справника – 14 руб. сріблом і 9 руб. асигнаціями за бланки. Звернення до губернатора стосовно арешту пенсіону та фондушу (300 руб. сріблом) малолітніх дітей – 10 руб. сріблом і 4 руб. асигнаціями за бланки. Звернення до Подільської кримінальної палати з оскарженням результатів слідства – 10 руб. сріблом, повторне звернення – 11,5 руб. сріблом. Скарга губернатора на кримінальну палату за нерозгляд справи протягом двох років – 10 руб. сріблом. Повторне повернення фондушу – 11 руб. сріблом. Апеляційних 12 руб. асигнаціями, ще на пересилання справи до Сенату і за папір та інші видатки – 125 руб. асигнаціями [11, арк. 431–431 зв.]. Саме такі високі розцінки робили можливим існування інституту адвокатів, адже 10 руб. сріблом на той час були немалою сумою.

Підконтрольність повітових органів місцевої адміністрації зберігалася й у кримінальному судочинстві. 1828 р. із Подільського губернського правління надійшов указ до Проскурівського повітового суду, щоб нижній земський суд терміново приступив до виконання вироку про протизаконні вчинки власника села Пахутинці графа Я. Комаровського. Одночасно повітовому суду наказувалося під наглядом повітового стряпчого швидко закінчити провадження. Фактично, місцева адміністрація вказувала повітовому суду на позачерговий розгляд провадження, причому це мало відбуватися під контролем чиновника. Поміщика звинувачували у втручанні до церковних справ шляхом призначення нового церковного старости [9, арк. 1, 9–10 зв.].

Під юрисдикцію повітового суду потрапляли навіть особи духовного звання, причому для проведення слідства була передбачена особлива процедура, яка полягала в участі представника від духівництва. У 1802 р. засідатель Житомирського нижнього земського суду спільно з депутатом-священником і повітовим лікарем, який здійснював освідчення трупа, проводили слідство за підозрою у вбивстві священником м. Червоне Г. Лівіцьким кріпака С. Андрощука. Під час сварки підозрюваний відштовхнув померлого, і той помер на третій день. 1803 р. згідно з вироком кримінального департаменту Волинського головного суду священнику присудили заплатити спадкоємцям померлого 25 коп. грошей² (31 руб. 25 коп.) і піддати церковному покаянню³ [7, арк. 1, 16–16 зв., 31–31 зв.].

Окремо необхідно зупинитися на справах, пов'язаних зі смертю кріпаків від побойів. У 1829 р. подільський губернатор Н. Грохольський затвердив пропозицію Проскурівського повітового суду про звільнення від покарання економа с. Слобідка Кадиївська Лопушанського за смерть кріпака А. Ількового. Смерть селянина була пояснена хворобою, а свідки та

² Станом на 1799 р. штрафи за Литовським статутом стягувалися за наступним курсом: 1 правна копа – 1 руб. 20 коп. російськими мідними грошами [29, арк. 13.]. У 1825 р. вони мали наступний розмір (у срібній монеті): 1 копа – 1 руб. 25 коп., 1 руб. – 1 руб., 1 грош – 2 коп., 2 грошки – 1 копійка [23, с. 69].

³ Додаткове покарання, приєднане до кримінальних чи виправних покарань в окремих визначених законом випадках. Виконання церковного покаяння було регламентоване указом Св. Синода 11 липня 1851 р. і полягало в обов'язковому відвідуванні покараним церкви у всі святкові і недільні дні, здійсненні 25 поклонів перед іконостасом із проголошенням Молитви митаря (збирача податків), який покався у своїх гріхах і отримав прощення, у пості по середам і п'ятницям, у сповіді під час постів, але без допущення до причастя. На поч. ХХ ст. зазначалася невідповідність церковного покаяння сучасним правовим нормам [5, с. 77–78].

родичі не вважали його смерть насильницькою (очевидно, що під тиском економії – *Авт.*), адже вона настала через 10 днів після двох ударів нагайкою навздогін [10, арк. 39–39 зв.].

Отже, за допомогою збереження річпосполитської судової традиції у сфері кримінального судочинства верховна влада переконувала шляхту в збереженні колишнього впливу. У судових провадженнях між шляхтичами робилися спроби об'єктивно вирішувати справи. Під час вирішення справ з іншими станами, за можливості, надавалися преференції представникам еліти. Особливо важким було становище кріпаків, в яких було мало шансів досягти справедливості. З іншого боку, місцева адміністрація втручалася в окремі етапи судочинства повітових установ. Свідченням втрати авторитету судової системи можна вважати звернення конфліктуючих сторін безпосередньо не до судової інстанції, а до губернського правління. Окремо варто наголосити на високій вартості участі в судових справах, адже написання найпростішого звернення коштувало від 10 руб. сріблом.

Висновки. Підсумовуючи, насамперед треба зазначити, що саме повітові суди стали ключовою установою, яка, за задумом верховної влади, мала переконати місцеву еліту в збереженні свого впливу в регіоні. Можливість домінувати в суспільному й економічному житті реалізовувалася не в останню чергу за допомогою повітових судів. Функціонування судової системи з виборним елементом із числа польської шляхти, використання під час судочинства польської мови, Литовського статуту й польських конституцій, участь адвокатів давали змогу реалізувати верховній владі імперську практику непрямого керівництва й переконати шляхту в перевагах лояльності до Петербургу. Місцева еліта була переконана у своїй вагомості, адже за допомогою судових розглядів мінімізувалася соціальна напруга в регіоні. Елементи втручання верховної влади в діяльність судів через вимоги апеляційно-ревізійного судочинства та регулярного подання звітів, наведення ладу з арештантами, визначення черговості проваджень за правління Павла I й Олександра I не сприймалися критично. Для тодішнього суспільства більш важливими були зовнішні атрибути домінування: суд рівних, річпосполитівська судова традиція, а бюрократичні складники, запроваджені імперською владою, сприймалися як вимушений чинник.

Список літератури:

1. Бармак М. Трансформації в системі судоустрою на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка: Серія «Історія»*. Вип. 2. Тернопіль, 2016. С. 4–8.
2. Бармак М. Російські судові установи в системі управління українських земель Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка: Серія «Історія»*. Вип. 2. Тернопіль, 2010. С. 19–25.
3. Вороніна В. Законодавчі ініціативи Павла I у сфері судочинства. *Український історичний збірник*. 2008. № 11. С. 80–91.
4. Горизонтов Л. Парадокси імперської політики: Поляки в Росії і руські в Польщі (XIX – начало XX в.). Москва : Издательство «Индрик», 1999. 272 с.
5. Горчаков М. Церковное покаяние. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: в 86 т. Т. 38 (75). Санкт-Петербург. 1903. С. 77–78.
6. Держархів Вінницької обл. (Державний архів Вінницької області). Ф. 470. Оп. 1. Спр. 356а. 2352 арк.
7. Держархів Житомирської обл. (Державний архів Житомирської області). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 167. 32 арк.
8. Держархів Житомирської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 179а. 895 арк.
9. Держархів Хмельницької обл. (Держархів Хмельницької обл.). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 272. 16 арк.
10. Держархів Хмельницької обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 273. 34 арк.
11. Держархів Хмельницької обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 278. 771 арк.
12. Держархів Хмельницької обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1135. 42 арк.
13. Держархів Хмельницької обл. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 244. 725 арк.
14. Держархів Хмельницької обл. Ф. 722. Оп. 1. Спр. 5. 343 арк.
15. Долбилов М. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. Москва : Новое литературное обозрение, 2010. 1000 с.
16. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів : Вид-во Католицького Українського університету, 2005. 360 с.
17. Клочков М. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. Петроград : Сенатская типография, 1916. 631 с.
18. Ковальова С., Крумаленко М., Музиченко П. Коментар. *Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова*. Одеса : Юридична література, 2004. С. 353–522.
19. Новицкий И.П. Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Юго-западной России. Киев, 1871. 31 с.
20. Писарькова Л. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века. Эволюция бюрократической системы. Москва : РОССПЭН, 2007. 743 с.
21. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ). 1-е собр. Санкт-Петербург, 1830. Т. 20 (1775–1780). 1034 с.
22. ПСЗ. 1-е собр. СПб., 1830. Т. 24 (6 ноября 1796–1797). 869 с.
23. ПСЗ. 1-е собр. СПб., 1830. Т. 40 (1825). 629 с.
24. ПСЗ. 1-е собр. СПб., 1830. Т. 44: Часть 2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). 410 с.
25. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2003. 560 с.
26. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2004. 568 с.
27. Шевчук А. Судове врегулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1797–1840 рр.). *Український історичний журнал*. 2020. Число 4. С. 29–45.
28. Щербак Н. Правобережна Україна в державно-правовій системі Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2. С. 288–297.
29. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 484. Оп. 1. Спр. 11. 363 арк.
30. ЦДІАК України. Ф. 484. Оп. 5. Спр. 37. 20 арк.
31. ЦДІАК України. Ф. 484. Оп. 5. Спр. 308. 12 арк.
32. ЦДІАК України. Ф. 484. Оп. 5. Спр. 528. 4 арк.
33. ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1028. 101 арк.
34. ЦДІАК України. Ф. 1254. Оп. 1. Спр. 1036. 18 арк.
35. ЦДІАК України. Ф. 1254, Оп. 1. Спр. 1403. 7 арк.

Shevchuk A.V. SOCIAL SIGNIFICANCE OF THE RIGHT-BANK UKRAINE DISTRICT COURTS (1797–1831)

Under the Polish-Lithuanian Commonwealth the judicial system in the Right-Bank Ukraine was characterized by diversity and included zemsky, grodsky and pidkomorious courts. The courts were independent, consisting of elected and regular officials. After the Right-Bank Ukraine had been incorporated, Katherine II neglected the regional peculiarities and implemented the Russian judicial and administrative systems in the region. The courts of the lowest rank were district courts. In order to set his rule in the region, Paul I provided a flexible imperial policy of compromising with the Polish elite, re-establishing separate elements of the judicial system, the Polish language, the Statute of the Grand Duchy of Lithuania and constitutions that were common for the Polish-Lithuanian Commonwealth.

The supreme power gave the primary role to the courts in keeping the local establishment loyal to its influence. The jurisdiction of the courts was expanded, their operation was controlled by the local power. However, if the conditions of the formal judiciary were adhered, the revision and appeal governorate supreme courts did not interfere with particular civil cases, establishing external attributes of the elite's power in the region, primarily in the relationship "landowner-serf". In the criminal judiciary the supreme courts and the governors prevalently influenced the process of passing sentences by the district courts, revising all proceedings and approving verdicts. In hearing cases of other social layers, the preferences, if possible, were given to the representatives of the elite. Serfs were put in the hardest condition, while they almost had no chance in obtaining justice. Addressing the governorate administration by any of the parties was seen as an evidence of judicial institutions losing their authority. Participation in judicial processes was available preferably for the rich. The district courts became a means for supreme power to be established in the region, which was difficult to control.

Key words: *the Right-Bank Ukraine, the Russian Empire, judicial power, the Polish nobility (szlachta), imperial policy of compromising with the elite, district court.*

Щербина С.І.

Черкаський державний бізнес-коледж

Красюк В.Л.

Черкаський державний бізнес-коледж

МЕЦЕНАТСТВО УКРАЇНСЬКИХ ПІДПРИЄМЦІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ РОДИНИ ТЕРЕЩЕНКІВ)

Бурхливий розвиток цукрової галузі наприкінці ХІХ століття втягнув землеробство в товарно-грошові відносини, а великі прибутки від продажу цукру і спирту за кордон давали змогу формувати нову українську буржуазію, що розвивала як капіталістичні відносини, так і культурно-освітню сферу: у цей же період відбувається розвиток меценатства та прагнення до суспільної користі представників промислової буржуазії. Особливу увагу автори приділяють традиціям доброчинності, які завжди були представлені в суспільному житті України, акцентуючи на найкращих традиціях благодійності, які сягають корінням часів Київської Русі та Гетьманщини, та детально розглядають найбільший його розвиток наприкінці ХІХ століття. Дослідження традицій благодійництва в Україні ХІХ століття пов'язане з активізацією меценатства, формуванням патріотичних настроїв, які охопили українське суспільство в епоху романтизму. На становлення благодійності в Україні впливали культурні та історичні традиції української нації. Особливо активно українські меценати заявили про себе в ХІХ – на початку ХХ століття. Наведено дані про найвідоміших меценатів в Україні: сім'ї підприємців-цукроробів – Симеренків, Терещенків, Харитоненків. У статті розглянуто традиції українського благодійництва; досліджено взаємозв'язки українського меценатства і російської царської ідеології, обґрунтовано вплив родини Терещенків на формування зовнішньої торгівлі Російської імперії в ХІХ столітті. Стаття присвячена родині Терещенків, оскільки вони були не лише найбагатшими виробниками цукру в Україні, а й дуже щедрими меценатами. У статті розкрито основні віхи біографії представників родини Терещенків, розвитку їхньої «цукрової імперії» та участь родини у формуванні духовної та соціальної спадщини нації через благодійництво. Наведено обґрунтовану інформацію про рівень розвитку меценатства та благодійності в Україні, що не має аналогів у світовій новітній історії, а також наголошено, що масштабні соціальні акції залишились у ХІХ столітті. Також автори порушують питання про стимулювання українською владою благодійності на сучасному етапі.

Ключові слова: соціальний менеджмент, торговельно-промислова буржуазія, соціально-економічний розвиток, благодійність, меценатство, благочинність.

Постановка проблеми. Традиція благодійництва завжди була присутня в суспільному житті України. Кращі традиції доброчинності сягають своїм корінням часів Київської Русі та гетьманської держави. Істотні зміни в соціально-економічному житті в другій половині ХІХ століття викликали піднесення благодійності, яка характеризувалась розмаїттям соціальних форм і напрямів застосування. Останніми роками українські науковці та практики дедалі більше уваги приділяють дослідженню основних аспектів становлення та розвитку соціального менеджменту, актуальними є роботи філософів та істориків, що висвітлювали різні форми благодійництва в культурній,

освітній та соціальній сферах, що є основою для формування сучасних підходів до меценатської та благодійницької діяльності, а також дослідження діяльності українських родин-меценатів, які залишили вагомий слід в історії України.

Кінець ХІХ – початок ХХ століття характеризується розквітом філантропічної діяльності в Україні, зміцнюється роль освіти, науки, культури в духовній розбудові суспільства, що робить актуальним дослідження меценатської діяльності династії Терещенків як представників нової української буржуазії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню українського меценатства присвячено

низку наукових праць вітчизняних дослідників: О. Кудласевич [1] досліджував взаємозв'язки українського меценатства і російської царської ідеології, М. Слабошпицький [2] розглядав традиції українського благодійництва, О. Бутова, Б. Панасюк В. Хіцяк [3] – життя та діяльність родини Терещенків, О. Ткаченко [4] – вплив родини Терещенків на формування зовнішньої торгівлі Російської імперії в XIX столітті тощо.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження традицій благодійництва в Україні кінця XIX – початку XX століття, що пов'язано з активізацією меценатства, формуванням патріотичних настроїв, які охопили українське суспільство в епоху романтизму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Меценатство та благодійність поширились і в західній, і в східній суспільній традиції ще з епохи Просвітництва. У часи, коли держава не підтримувала найбільш необхідні прошарки суспільства, цю функцію взяли на себе багаті люди, а часом цілі династії промисловців та підприємців. Благодійництво, що розвивалось активно в Російській імперії в XIX – на початку XX століття, істотно відрізнялось від західноєвропейського. Українське і російське меценатство розвивалось в умовах абсолютизму та не мало, як в Європі, законодавчого забезпечення, а базувалось лише на морально-етичних засадах. Взаємозв'язки українського меценатства і російської царської ідеології, особливості діяльності у сфері соціального менеджменту розглядає сучасний український вчений-економіст О. Кудласевич [1]. Серед спеціальних досліджень цієї проблеми виділимо монографію М. Слабошпицького «Українські меценати» [2], де представлено кращі традиції благодійності, доведено, що меценатством займалися різні за професійними заняттями люди, але усі вони піклувалися про велич та процвітання України. У роботі окреме місце щодо добродійної діяльності в Україні відведено родинам підприємців – цукро заводчиків Смирненків, Терещенків, Харитоненків. Цікаві факти з життя родини Терещенків можна знайти в статтях О. Бутової, Б. Панасюка, В. Хіцяка [3]. У своїх дослідженнях О. Ткаченко прослідковує роль Терещенків у формуванні зовнішньої торгівлі Російської імперії в XIX столітті [4], наводить статистичні дані з фондів родини Терещенків, що дають змогу дійти висновків про розвиток цукровиробництва в Україні.

В українську історію XIX – початку XX століття з благодійністю увійшли родини Смирненків, Харитоненків, Ханенків. Серед них особливо

виділявся рід Терещенків, адже вони були не тільки найбагатшими цукро заводчиками України, а й щедрими філантропами.

Коріння роду Терещенків – із села Лікоть, що біля Глухова, останньої гетьманської столиці України. Засновник роду Артемій займався торгівлею та хліборобством. Розбагатівши, Артемій виділив кошти на відновлення Трьох-Анастасіївського храму, де відновилась церковна служба, а благодійника обрали старостою. На знак поваги до Артемія Яковича жителі Глухова обрали його старшим бургомістром (1842–1845 роки). Три сини Артемія чумакували: до Криму везли мажі із хлібом, а звідти – сіль та сушену рибу. Під час Кримської війни він організовував поставки до російської армії хліба, фуражу, худоби. Перший завод із виробництва цукру А. Терещенко збудував у с. Воронеж Глухівського повіту в 1854 році. На час селянської реформи 1861 року Артемій мав у приватній власності кілька лісопилот та млинів, активно здавав в оренду землю. А коли почалася «цукрова лихоманка», він зацікавився цукром. Збудовані в Курській, Волинській, Чернігівській та інших губерніях цукрові заводи, винокурні і суконні фабрики приносили надприбутки. Так, лише на одному Черкаському цукро-рафінадному заводі за один сезон перероблялось 393 442 ц буряків і вироблялось 252 800 пудів (4 791 920 кг) цукру. Загальна вартість виробленого продукту становила 923 600 крб [2, с. 98].

Документи із сімейного фонду Терещенків, що зберігаються в українських архівах, дають змогу оцінити забезпеченість їхніх підприємств робочою силою, рівень кваліфікації працюючих, умови нагляду. На цукрові заводи інженерів та робітників брали на випробувальний термін. Ті, хто його проходив, укладали з роботодавцем контракт на 3, 5, 7 років. На цукрових заводах головними посадовими особами були директор та механік (був помічником директора). Для збереження продукції в осінньо-зимовий час запровадили посаду буряководи. Товариство цукропромислових і рафінадних заводів братів Терещенків об'єднувало 4 заводи. Керівний склад Товариства – 7 осіб адміністрації, 82 особи – управителі, економи, техніки. Щорічно вони отримували до 200 тис. крб. Були і професійні робітники – 160 осіб, чорнороби – 2000 осіб. Їм щомісячно виплачувалось 150 тис. крб. У середньому робітникові-чоловікові платили від 5 до 12 крб, жінці – від 4 до 6 крб [2, с. 95]. Робочу силу на цукрові заводи наймали з навколишніх сіл, але оскільки цього не вистачало, наймали прийдешніх працівників. Так, на

Андрусівському заводу у Волинській губернії працювали 200 робітників із Чернігівської губернії, 300 – з Орловської, 200 – з Курської. Велику роль в організації та наймі робочої сили, особливо, коли йшло будівництво цукрового заводу, відігравали «рядчики» [4, с. 97]. Вони формували бригади робітників, видавали їм завдаток, а потім розподіляли по відділках. В архівних фондах сім'ї Терещенків є документ, датований лютим 1870 року, за яким хуторський рядчик Я. Ковалев забезпечив Червонський та Коровинецький цукрові заводи 40 робітниками-каменярями для будівельних робіт [1, с. 34].

Посилаючись на архівні документи з фонду Терещенків, можна зрозуміти умови праці на цукрових заводах. Із кожним працівником укладався договір, де зазначались тривалість робочого дня, термін найму, розмір задатку і т.д. Цукрова промисловість у XIX столітті стала двигуном, що рухав не тільки харчову промисловість, а й сільськогосподарську.

За ринковими цінами 1889 року одна десятина, засіяна пшеницею, давала чистого прибутку біля 13 крб, а цукрового буряка – 78 крб [5, с. 76].

Заводи з виробництва цукру, що належали Терещенкам, забезпечували себе сировиною, на $\frac{3}{4}$ вирощеною в їхніх маєтках. У цих землегосподарствах агрономи проводили роботу з покращення якості цукрового буряка. Патока була головною сировиною для винокурень [6, с. 52]. На Тітківському винокурному заводі Миколи Терещенка в рік на спирт перероблялося до 300 тис. пудів чорної патоки. На цукрових і винокурних заводах України в XIX – на початку XX століття працювали від 50 до 70 тисяч робітників. Розвиток галузі сприяв розвитку торгівлі, підвищенню життєвого рівня, особливо малоземельних та безземельних селян.

У 1870 році Артемій вирішив відійти від справ і передав всі управлінські повноваження родинним капіталом своїм синам. Ті вирішили не розпошувати родинні статки і створили Товариство цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків. Дуже швидко це промислово-виробниче об'єднання перетворилось на найпотужніше в Російській імперії (цукрозаводи були розташовані у 7 з 9 губерній Наддніпрянщини). Щороку багатство родини Терещенків збільшувалося.

Продукцію цукрових заводів Терещенків відзначено великою кількістю нагород: у 1870 році золотою медаллю на виставці в Санкт-Петербурзі було відзначено цукровий рафінад Михайлівського цукрового заводу, у 1878 році якість цукро-

вої продукції заводів Терещенків відзначено золотою медаллю на світовій сільськогосподарській виставці в Парижі.

У березні 1870 року за особливі заслуги та активну благодійну діяльність Артемій та його сини були зараховані до дворянства в Росії. На родовому гербі був напис: «Прагнення до суспільної користі» [7, с. 51].

Два старших сина Артемія були гарними підприємцями, але, на думку більшості дослідників, Микола перевищував комерційні таланти свого батька. Майбутній цукрозаводчик народився у 1819 році і, оскільки батько не міг тоді виділяти великих коштів на ґрунтовну освіту, навчався в повітовому училищі в Глухові, як і діти усіх міщан. Микола починав із торгівлі хлібом.

До початку XX століття на рахунках братів Терещенків накопичились мільйони карбованців, вони мали більше 200 тис. десятин землі та 11 цукрозаводів і вважались найбагатшими підприємцями у світі.

Микола Терещенко деякий час жив у Москві, а тоді переїхав до Києва, де долучився до роботи в міській думі. У Києві він поселився на Бібіківському бульварі. У цьому будинку знаходились і головне управління цукровими комбінатами, і галерея з світовими та російськими шедеврами живопису. Неймовірно для XIX століття суму в півтора мільйона карбованців родина Терещенків вклала в розбудову рідного міста Глухова.

Гострі проблеми в галузі охорони здоров'я та просвітництва із середини XIX століття стають головними для приватних осіб, що меценатствували.

У Києві Микола відкрив безплатну лікарню для робітників. Нині ці корпуси діють як лікарня ОХМАТДИТ, тут встановлений і пам'ятник засновнику. Він активно підтримував діяльність російського осередку Червоного Хреста.

Разом з іншими підприємцями брати Терещенки фінансували прокладання в Києві каналізації. За підтримку благоустрою міста та розвиток медицини брати стали почесними громадянами Києва, а вулиця, де проживали брати Терещенки, була названа на їх честь. За кошти Терещенків у Києві відкрито дві гімназії, вони також фінансували будівництво корпусів Київського політехнічного інституту (першого в Російській імперії вищого інженерно-технічного навчального закладу).

Завдяки активній участі М.А. Терещенка в Києві було відкрито кілька комерційних шкіл, а в 1899 році – першу в імперії жіночу торговельну школу, куди приводили на навчання дівчаток з 11 років незалежно від їхніх статків. Будинок

Київського театру оперети збудований Терещенком та іншими філантропами для Троїцького народного будинку. Там були створені бібліотека, читальний зал, проходили театральні вистави. У 1917 році тут відкрито перший в Україні стаціонарний театр М. Садовського [3, с. 38].

У 1904 році за активної підтримки братів Терещенків у Києві відкрито перший Публічний художньо-промисловий музей. Основу його колекції становили подаровані Миколою Артемійовичем портрети українських гетьманів. Його син Олександр презентував музею слов'янські старожитності, а Богдан і Варвара Хоменки – цінну археологічну колекцію [5, с. 109]. Микола побудував будинок Маріїнського дитячого приюту, опікувався дітьми-інвалідами, разом із братом Федором відкрив колонію для неповнолітніх та нічліжки. На пожертви братів у Києві збудовано багато храмів: Миколаївський собор, Веденська та Йорданська церкви на Подолі, Покровська церква на Солом'янці. За своє довге життя Микола Терещенко витратив на благодійність 5 млн крб і був нагороджений за меценатство вищими орденами Російської імперії.

Іван Миколайович Терещенко серед друзів відомий як «київський Третяков». У його колекціях – і Рєпін, і Айвазовський, і Куїнджі. Якби не І.М. Терещенко, не мав би власної художньої школи живописець М. Мурашко. Для цієї школи Іван збудував триповерховий будинок з унікальним зібранням художніх полотен. Школа стала доступною для всіх, свого часу уроки майстерності тут брав К. Малевич.

За кошти родини Терещенків споруджено пам'ятники відомим українцям: І. Котляревському, Б. Хмельницькому, М. Гоголю. Родина Терещенка – перші збирачі в Україні картин Шевченка. Нині в Києві функціонують чотири державні музеї: музей Т.Г. Шевченка, музей українського живопису, російського мистецтва, західного та східного мистецтва – будівлі спадок меценатів Терещенків. Дослідник Б. Панасюк наводить докази того, що прототипами позитивних героїв М.В. Гоголя у другому томі «Мертвих душ» стали відомі українські цукрозаводчики Симиренко і Терещенко [8].

Після смерті братів Терещенків (Миколи, Федора, Семена) спадкоємцем родинного бізнесу став онук Миколи, 16-річний Михайло. Він знав 13 мов, був вправним альпіністом та талановитим музикантом. Унаслідок Першої світової війни та людневої революції, а потім більшовицького перевороту більшість Терещенків опинилась за кордоном. Михайло був запрошений міністром

фінансів до Тимчасового уряду Росії у 1917 році. Після повалення Тимчасового уряду емігрував до Європи, де і проявився його фінансовий геній: він працював управителем банку в Лондоні, який належав Ротшильдам, а під час липневої кризи 30-х років XX століття врятував від банкрутства один з найбільших тогочасних європейських банків «Кредит-Анштальт» [5, с. 40]. На батьківщину Михайло більше ніколи не повертався, а його нащадки донині мешкають у Франції.

Традиції меценатів XIX століття в сучасній Україні продовжує Ліга українських меценатів, що поєднує успішних та небайдужих людей, що постійно беруть на себе тягар дієвої соціальної допомоги. За підтримки держави їхні зусилля приведуть не тільки до покращення життя окремих категорій громадян, а й до розквіту усієї країни. Ліга українських меценатів 1994 року створення, фундатором якої був громадський діяч Петро Яцик, щороку розглядає подання громадських організацій щодо пошукачів премії ім. Є. Чикаленка, що присуджується за особливий внесок у справу національного відродження й надається меценатам – не членам Ліги, які щедрими пожертвами сприяли утвердженню доброчинності в Україні, цілеспрямовано підтримуючи важливі наукові дослідження, культурне будівництво тощо [9], – єдиної негрошової відзнаки з низки винагород Ліги. Нагорода символічна, та не менш значима. Крім диплома і невеличкої позолоченої медалі, лауреат отримує копію ікони Вишгородської Богородиці, що була берегинею землі Києворуської.

«Президент України, депутати, посадові і службові особи органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також члени їхніх сімей, можуть займатися меценатською діяльністю тільки в межах отриманих та задекларованих доходів» – на жаль, це лише проєкт закону «Про меценатську діяльність в Україні» [10].

Наша держава усунулась від цієї сфери підтримки соціально-культурного розвитку. Тому сучасні благодійники виходять із міри свого розуміння благочинності, але усім зрозуміло, що без їхньої підтримки не буде процвітання і поступу України. Українська влада мала нині допомогти вибудувати модель сучасного меценатства, яка не суперечить природі національної культури.

Висновки. На становлення благодійності в Україні впливали культурні та історичні традиції української нації. Особливо активно українські меценати заявили про себе в XIX – на початку

XX століття. Значна роль у формуванні суспільного, духовного життя нації належить родині Терещенків, цукрозаводчиків, які стали найвідомішими меценатами свого часу та прикладом для наслідування. Рівень розвитку меценатства та благодійності в Україні не має аналогів у світовій новітній історії, але ті масштабні соціальні

акції залишились у XIX столітті. Нині завдання української влади – стимулювати благодійність.

Подальші дослідження розвитку вітчизняного меценатства плануємо здійснювати через системний аналіз вітчизняних традицій меценатства і благодійності та дослідженні сучасної благодійної інфраструктури.

Список літератури:

1. Кудласевич О.М. З історії становлення моделі спеціальної відповідальності підприємства в Україні з кінця XIX – на початку XX століття. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2011. № 5. С. 31–36.
2. Слабошпицький М.Ф. Українські меценати: Нариси з історії української культури. 2-ге вид., доповн. Київ : М.П. Коць; Ярославів Вал, 2006. 416 с.
3. Хіцяк В. Моральний менеджмент родини Терещенків. *Золотий ресурс*. 2008. № 2. С. 32–35.
4. Ткаченко О. Сімейний фонд Терещенків як джерело для дослідження підприємницької діяльності родини. *Україна соборна*. 2006. № 4. С. 97–101.
5. Бутанова Е. Семья Терещенко: жизнь дана на добрые дела. *Личности*. 2014. № 3. С. 98–121.
6. Толстоухов А.В., Губерський Л.В. Зарубіжне шевченкознавство: з матеріалів УВАН: Ч. 2. Київ : Фонд сприяння розвитку мистецтв. 2010. 352 с.
7. Пилипенко О. Видатні українські підприємці XIX – початок XX століття. *Київська старовина*. 2009. № 3. С. 50–62.
8. Панасюк Б. Українські цукрозаводчики у творчості М.В. Гоголя. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/3705?show=full> (дата звернення 18.09.2020).
9. Ліга українських меценатів. Енциклопедія історії України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Liga_ukrainskykh_metsenativ (дата звернення 25.08.2020).
10. Проект Закону України «Про меценатство». URL: http://mincult.kmu.gov.ua/mincult_old/uk/publish/article/88197 (дата звернення 25.09.2020).

Shcherbyna S.I., Krasnyuk V.L. ESTABLISHMENT OF THE FIELD OF SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURY (ON THE EXAMPLE OF THE TERESHCHENKO FAMILY)

The rapid development of the sugar industry at the end of the nineteenth century drew agriculture into commodity-money relations, and large profits from the sale of sugar and alcohol abroad made it possible to form a new Ukrainian bourgeoisie that developed both capitalist relations and cultural and educational spheres. There is a development of patronage and the desire for public benefit of the industrial bourgeoisie of that time. The authors pay special attention to the traditions of charity, which have always been represented in the public life of Ukraine, emphasizing the best traditions of charity, which go back to the times of Kievan Rus and the Hetmanate and examine in more detail its greatest development in the late nineteenth century. The study of philanthropy traditions in Ukraine in the XIX century is associated with the intensification of patronage, the formation of patriotic sentiments that embraced Ukrainian society in the Romantic era. The formation of charity in Ukraine was influenced by factors of cultural and historical traditions of the Ukrainian nation. Ukrainian patrons were especially active in the 19th and early 20th centuries. Data on the most famous patrons in Ukraine are given: families of sugar entrepreneurs – Symerenko, Tereshchenko, Kharitonenko. The article considers the traditions of Ukrainian philanthropy; the relationship between Ukrainian patronage and Russian tsarist ideology is studied; the influence of the Tereshchenko family on the formation of foreign trade of the Russian Empire in the XIX century is substantiated. The article is dedicated to the Tereshchenko family, as they were not only the richest sugar producers in Ukraine, but also very generous patrons. The article reveals the main milestones of the biography of the Tereshchenko family, the formation of their “sugar empire” and the family’s participation in the formation of the spiritual and social heritage of the nation through charity. It provides substantiated information on the level of development of patronage and charity in Ukraine, which have no analogues in modern world history, and also emphasizes that large-scale social actions remained in the nineteenth century. The authors also raise the issue before the Ukrainian authorities about stimulating charity at the present stage.

Key words: social management, commercial and industrial bourgeoisie, socio-economic development, charity, philanthropy.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 655.322

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2020/4.16>*Абасова Л.Г.*

Бакинский государственный университет

РОЛЬ МИР МОХСУНА НАВВАБА В ИЗДАНИИ КНИГ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В Азербайджані до XVIII ст. книги існували у вигляді рукописів. Рукописи, створені талановитими художниками-писарями в Азербайджані, були настільки елегантними та художньо виразними, що були визнані та задіяні в усьому світі. Це було одним із факторів, які вплинули на пізню появу друкованої книги в Азербайджані. Літографії (малі друкарні) почали з'являтися в нашій країні на початку XIX ст. Звичайно, була велика різниця між швидкістю друкування книг і написанням рукописів. Робота над рукописом тривала довго, інколи роками. Це не могло задовольнити потреби населення країни. Створення літографії багатими людьми та видання книг і брошур почалося вже в кінці XIX ст. У статті досліджується поліграфічна діяльність відомого азербайджанського інтелектуала М.М. Навваба в кінці XIX ст. На додаток до його діяльності як письменника, лікаря і художника його робота у видавництві також мала творчий характер і приносила користь суспільству. Він готував книги до публікації, малював ілюстрації до тексту на сторінках книг. В оформленні книги цікавий процес самостійного виготовлення фарб. У друкарні М.М. Навваба були підготовлені до друку (літографії) більше 50 книг, і серед книг переважали його твори. М.М. Навваб зіграв особливу роль у збагаченні та розвитку книжкової скарбниці Азербайджану.

Ключові слова: історія друку в Азербайджані, видавнича діяльність Мир Мохсун Навваба, літографія, духовна культура.

Введение. С начала XIX в. Азербайджан вступил в новый этап развития. В целом XIX век можно охарактеризовать как продуктивный период в истории азербайджанской книги. Ряд видных деятелей образования того времени способствовали развитию книжного дела и прессы.

Анализ последних исследований и публикаций. Следует отметить, что работа, проделанная Мир Мохсун Наввабом по вопросам книги и книжного дизайна в Азербайджане, не рассматривалась как отдельная научная проблема. Однако в написанных о нем научных статьях и монографиях эта проблема затрагивается. Так, проф. Азиз Мирахмедов во введении к книге «Азербайджанская книга: библиография (в 3 томах). Том I 1780–1920 гг.» (Баку, 1963), а также в «Очерках азербайджанской литературы (XIX – XX вв.)» рассматривает научную и публицистическую деятельность М.М. Навваба. В указанной монографии представлены сведения о функционировании рассматриваемой типографии в конце XIX в.

В монографии профессора Байрама Аллахвердиева «Книга о книгах» (Молодежь, 1972 г.) представлена информация о деятельности типографии Мир Мохсун Навваба. Помимо этого, Т. Керимли в книге «Педагогические встречи Мир Мохсун Навваба» (ADPU, 1995), а также А. Алиевым в монографии «Литературная среда Карабаха и Мир Мохсун Навваб» (Баку, 2016) была рассмотрена издательская деятельность М.М. Навваба.

Также можно получить информацию об издательской деятельности из идей М.М. Навваба о печати в его вводных статьях в публикациях, изданных литографическим способом в его типографии.

Изложение основного материала исследования. В конце XIX в. в Баку, Шуше, Гяндже и Шемахе существовало большое количество частных типографий и литографий. Литографическая печать книг в Азербайджане начала расширяться в первой половине XIX в. и продолжалась до конца XIX и даже начала XX вв. Однако удовлетворить спрос на книги было проблематично. Произведения азербайджанских авторов в основном издавались

частними типографіями. Их робота також була багатогранною і складною. Процес підготовки і публікації рукописи к публікації, а потім її просування і продаж, то єсть майже все, було зосереджено в цих типографіях. Власники приватних типографій були також авторами і співзасновниками цих книг. Одним з таких видатних людей був Мир Мохсун Хаджи Сейид Ахмедоглу Агамірзаде Навваб Карабагі (1833–1918). Він був одним з видатних людей і прогресивних інтелектуалів свого часу, вивчив арабський, персидський, турецький, а потім і російський мови, володів математикою, хімією, астрономією, був відомий як поет, художник, живописець, педагог, музикознавець і каліграф. Він автор більш ніж двадцяти творів. Близько 50 його рукописів зберігаються в Інституті рукописів імені М. Фізулі Національної Академії Наук Азербайджану. Серед цих творів, більшість з яких є автографами, можна знайти три екземпляри одного і того ж твору, створених, скопійованих і підготовлених самим М.М. Наввабом. Два з цих автографів датуються 1906 р., а один – 1907 р.

Азербайджанський варіант «Настановлений» був виданий в 1912 р. в Баку. Це видання багате багатьма важкими для розуміння арабських і персидських слів і було перекладено з арабського алфавіту на азербайджанський (кірилиця) при збереженні стилю мови Навваба і опубліковано в 1987 р. видавництвом «Язычи» під редакцією М. Муджри. Автор публікації, перекладу і передмови – Мехри Мамедова.

Робота Мир Мохсуна Навваба «Пендنامه» складається з 500 порад на персидському і 499 на азербайджанському мовах. Оскільки частина порад М.М. Навваба стосувалася релігійних питань (згідно з вимогами часу), вони не увійшли в книгу, видану в 1987 р. видавництвом «Язычи» під редакцією М. Муджри. Навваб не давав різних порад по певним заголовкам, а лише пронумерував їх за порядком. Іноді один і той же рада дається послідовно, в відповідності з тематикою.

Одне з найцінніших творів М.М. Навваба – «Тазкірейи-Навваб». Це твір дуже важливо для любителів поезії і літературознавців. Він почав цю роботу в 1881 р. за прохання близьких друзів і завершив її в 1920 р. Потім письменник працював над серією коментарів. «Тазкірейи-Навваб» дає інформацію про карабахських поетів.

Важкою частиною багатогранної діяльності Мир Мохсун Навваба є його видавча діяльність.

Це напрямку також дуже важливо для вивчення історії видавчого справи в Азербайджані.

В початку 1884 р. М.М. Навваб заснував в Шуші літографічну типографію, де він і його сучасники опублікували ряд збірок, підручників і релігійних трактатів. Наряду з написанням текстів цих публікацій, ілюстрації до них були намальовані М.М. Наввабом. В 1884 р. він опублікував буклет Хашимзаде Ага Мирмехди (Хазані) «Харитул-Іслам» (48 сторінок), а також його книгу (твори, вірші) «Китаби-Кашфул-Хакикейи-Маснаві фі Мават і Манзумати-Навваб» (1899) і т. д. Його книги також видавалися в його власній типографії.

Фактично типографія М.М. Навваба була дуже примітивною і недосконалою, тому він неодноразово скаржився на «недостатки і недочети» типографії [5, XXXIX].

Тем не менше, книги майже не друкувалися в пресі. В якості прикладу книг, виданих в цій типографії, можна назвати наступні:

Хашимзаде Ага Мирмехди (Хазані). Шаріатул-Іслам (Шуша, типографія Агамірзаде Карабагі, 1303 ч. (1885 р.), 48 сторінок, 22х14 см, літографія;

Наджаф бек Везіров. Наступуюче розповідь не допоможе. Шуша, 1893 р.;

Навваб Мир Мохсун Агамірзаде Карабагі. Китаби-дивані-фарсі. Шуша, 1314 р. (1896 р.), 92 сторінки, 21х15 см, літографія;

Навваб Мир Мохсун Агамірзаде Карабах. Книга-відкриття-правда. Вірші. Глибока правда - це Таухід-Лорд-Субхана і Та'ала. Шуша, 1896 р., частина I, 92 стр. 21х15 см. На персидському. Літографія;

Навваб Мир Мохсунага Карабагі. Дивані-фарсі. Шуша, 1314 р. (1897); Навваб Мир Мохсунага Агамірзаде Карабахі. Даваздах-банді-фейзманді-джанабі-Навваб Мир Мохсунага Агамірзаде Карабахі-дермесаібі імамалмазлум Абу Абдулла-Хусейн і його син ашабі-он бузургувар (Плач і газели). Шуша, 1898 р., 48 стр., 21х14 см. Літографія;

Навваб Мир Мохсунага Агамірзаде Карабагі. Китаби-турки, ашари-Навваб. Шуша, 1898 р., 46 стр., 22 х 16 см. Літографія;

Навваб Мир Мохсун бині Мир Ахмад Агамірзаде Карабагі. Китаби-кашфул-хаккейи-маснаві мін мовзуат і манзумати-джанабі Навваб. Шуша, 1316 р. (1898 р.), В переплеті. 70 сторінок. 20х15 см. На персидському. Літографія;

Навваб Мир Мохсун бині Мир Ахмад Агамірзаде Карабагі. Китаби-Кашфул-Хакикейи-Маснаві фі Маватати ва Манзумати-Навваб.

Шуша, 1899, т. 56 страниц, 21 x 15 см. На персидском. Литография и др.

М.М. Навваб использовал необходимые цвета, золото, серебро, чернила и т. д., чтобы обеспечить качественную литографическую печать своих произведений, все это готовил сам по индивидуальным рецептам (масло, крахмал и др.). У М.М. Навваба были свои любимые цвета и особая палитра. Его любимыми цветами были серо-голубой, синий, желтый, оранжевый, черный и красноватый, оттенки розового. Несмотря на то, что он не изучал искусство, художественное наследие Навваба, умевшего индивидуально подходить к своим произведениям, занимает особое место в нашей национальной книжной культуре.

Навваб отмечает интересный момент в литографии произведения «Дивани-ашари-фарси» (эта рукопись-автограф хранится в Республиканском фонде рукописей): «Дивани-ашари-фарс» состоял из 64 слов. Навваб, написавший печатную книгу хорошей каллиграфией, сам выполнил элегантный художественный дизайн книги. В этом проявляется совершенно другая сторона его таланта.

Тазкиреи-Навваб сообщает о Мир Мехди Хазани: «Был составлен трактат для младших школьников. Название трактата – Шараит-уль-Ислами. В 1302 г. трактат был издан в моей типографии тиражом 200 экземпляров [1, с. 202].

Это говорит о том, что он уже последовательно занимается издательским делом. В то же время он отражает в своей деятельности богатство и разнообразие литературной среды Карабаха XIX в. Об этом свидетельствует запись в книге «Карабахские письма»: «Самым важным из всех произведений Ахмед бея для нас является труд «О политическом положении карабахцев с 1747 по 1805 гг.», написанный в Шуше в 1883 г. Этот труд был впервые опубликован в 1884 г. в Тбилиси (Тифлисе), а затем в 1901 г. – в Шуше» [2, с. 155]. Можно сделать вывод, что данная книга была издана в типографии Навваба [3, с. 65].

Мир Мохсун Навваб сыграл большую роль в развитии изобразительного искусства и книжного дизайна в Азербайджане. Его иллюстрации к «Бахрул-Хазан» буквально носят исторический характер. Здесь объединены великая история, решимость людей бороться за правду и героизм. Это становится своего рода иллюстрацией богатства мышления Мир Мохсуна Навваба. Если иллюстрации в «Бахрул-хазан» (5 рисунков) служат истории, то иллюстрации в «Канзул-мухан» отражают природный ландшафт. На минаретах мечети в Шуше, на стенах его дома и школы,

где он преподает, картины с птицами и цветами являются произведениями искусства, показывают человека с тонким вкусом. Портреты Навваба «Цветы», «Птицы», «Амир Теймур» и других выставлены в Азербайджанском государственном художественном музее имени Р. Мустафаева. Также можно увидеть работы художника в реалистическом стиле, иллюстрации в сборниках стихов и акварели, хранящиеся в музее.

Усиление эффекта композиции за счет контрастных оттенков цвета встречается и в других работах художника. Рукопись Навваба «Бахрул-Хазан» («Река скорби») (1864 г., Республиканский фонд рукописей АН Азербайджана) иллюстрирована фантастическим сюжетом. Отдельные главы рукописи «Бахрул-Хазан» (1864–1865) начинаются композицией из 7 цветочных узоров и 5 монументальных миниатюр. Это напоминает по стилю настенные росписи Ханского дворца в Шеки, иллюстрации и решения копирования этих иллюстраций очень просты.

Иллюстрации М.М. Навваба «Ранение Бакром ибн Имрана мусульманина», «Нападение Хурра на армию неверных», «Битва Касима и Азрака», «Битва Хадрата Аббаса с неверными», «Битва Мишры ибн Калиба с Али Акбаром» отличается своим реалистическим изображением и подкупающей искренностью.

В «Кифаятул-эфаль» М.М. Навваб, пытавшийся указать причину солнечного затмения, движение планет в космосе с помощью цветовых схем, смог создать яркий пример перехода от абстрактных изображений авторской мысли к визуальным.

Все это характеризует его богатый талант и способности. Являясь проявлением индивидуальных способностей автора, они дают материал для прослеживания истории развития изобразительного искусства в литературной среде Карабаха, в Азербайджане в целом и делают необходимым проведение исследований в этом направлении [3, с. 65].

Картины для «Шахнаме», изданные литографическим методом в Тегеране в 1849–1850 гг., считаются первыми дошедшими до нас примерами творчества М.М. Навваба. Один экземпляр картины Хойлу Мирзы Алигулу 17-летнего Навваба хранится в Институте рукописей Азербайджанской национальной академии им. М. Физули, а другой – в личной коллекции внучки Навваба Симузар Агаевой.

Лошадь Рустама – красная, слон белый, а розово-фиолетовые одежды воинов контрастируют друг с другом, показывая поразительный

эффект. Особенно примечательно, что в оформлении фронтисписа и страниц наряду с цветочными элементами, такими как цветы (розы, розовые осенние цветы и др.) с высоким мастерством проработан образ птицы. Уникальные дополнения М.М. Навваба, разработавшего и нарисовавшего 57 миниатюр «Шахнаме», не только внесли в дизайн полноту и завершенность, но и значительно обогатили его.

Навваб, первым в Азербайджане применивший художественные аппликации на бумаге, изображал здесь цветы, птиц и художественные фигуры [4, с. 31]. Кроме того, изображения в «Бахрул-хазан» и «Канзул-мухан» являются отражением определенных религиозно-исторических событий [3, с. 66].

М.М. Навваб украсил тома и страницы своего «Учебника азербайджанского языка» красочными рисунками, скопировал обложку произведений «Персидский Диван», «Кашфул-Хакикейи-Мас-

нави» (трехтомник), посвященных морально-этическим и дидактическим проблемам.

Произведения М.М. Навваба, основанные на национальных классических традициях, занимают особое место в сюжетных композициях, монументальных и декоративных росписях (образцах настенной, станковой и книжной графики), которые отличаются своими уникальными достоинствами.

Выводы. Можно сделать выводы о том, что М.М. Навваб был одной из выдающихся личностей, внесших особый вклад в обогащение сокровищницы книжной культуры Азербайджана. В созданной им типографии в Шуше было издано около 50 книг, среди которых преобладают книги самого М.М. Навваба. Как исследователь, я считаю, что одной из первых важных государственных работ после благоустройства Шуши должно быть создание крупного издательства имени Мир Мохсун Навваба, отвечающего новым современным технологиям.

Список литературы:

1. Навваб М.М. Тезкирейи-Навваб. Баку : Изд. «Азербайджан», 1998. 560 с.
2. Карабагнаме : Кн. 1. Баку, 1989. 155 с.
3. Алиев А. Литературная среда Карабаха и Мир Мохсун Навваб : монография. Баку : Европейский издательский дом, 2016. 151 с.
4. Керимли Т. Педагогические встречи Мир Мохсун Навваб. Баку : АДПУ им. Н. Туси, 1995. 86 с.
5. Азербайджанская книга: библиография : в 3 т. Т. 1. (1780–1920) / сост. Алиев А.Ю. Баку : 1963. 234 с.

Abasova L.G. ROLE OF MIR MOHSUN NAVWAB IN THE EDITION OF BOOKS IN AZERBAIJAN

In general, in Azerbaijan until the 18th century, books existed in the form of manuscripts. The manuscripts created by the talented scribes in Azerbaijan were so elegant and artistically expressive that they were recognized and used all over the world. This was one of the factors that influenced the late appearance of the printed book in Azerbaijan. Lithographs (small printing houses) began to appear in our country at the beginning of the 19th century, and then book publishing in Azerbaijan entered a new stage of its development. Of course, there was a big difference between the speed of printing books and writing manuscripts. The work on the manuscript took a long time, sometimes for years. Of course, this could not meet the needs of the country's population. The creation of lithographs by wealthy people and the publication of books and brochures began already at the end of the 19th century. The article examines the printing activity of the famous Azerbaijani intellectual M.M. Navvab at the end of the 19th century. In addition to his activities as a writer, physician and artist, his work in publishing was also creative and beneficial to society. He prepared books for publication, drew illustrations in accordance with the text on the pages of books. In the design of the book, the process of self-production of flowers and paints is interesting. As a result of the research, it became known that in the printing house of M.M. Navvab more than 50 books were prepared for printing (lithography), and his works predominated among the published books. In general, M.M. Navvab played a special role among the intelligentsia of that time in the enrichment and development of the book treasury of Azerbaijan.

Key words: history of printing in Azerbaijan, publishing activity of Mir Mohsun Navvab, lithography, spiritual culture.

УДК 32((470+571): 478=163.2) «1856/1862»
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2020/4.17>

Авхутська С.О.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Турков В.В.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ У СПРАВІ ПЕРЕСЕЛЕННЯ БЕССАРАБСЬКИХ БОЛГАР ІЗ МОЛДАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА НА ТЕРИТОРІЮ ПРИАЗОВ'Я (1856–1862 РР.)

У статті розглядається політика російського уряду у справі переселення бессарабських болгар із Молдавського князівства на територію Приазов'я. Річ у тому, що після приєднання Бессарабії у 1812 р. до Росії іноземним переселенцям, у т. ч. болгарам, було надано статус колоністів із широким колом правових та економічних пільг, але втрата південної частини Бессарабії після Кримської війни (1853–1856 рр.) та перехід її до Молдавського князівства разом із болгарськими колоністами означало для Росії втрату впливу на місцеве населення. Вона продовжувала через свої зовнішньополітичні канали впливати на болгар, використовуючи політику молдавського уряду щодо колоністів. Відчутним результатом цього впливу стала масова еміграція болгар із «відокремленої частини» Бессарабії у Новоросійський край. Виходячи з політичних інтересів Росії на Балканах, необхідності збереження іміджу захисниці пригноблених слов'ян, російський уряд, незважаючи на великі матеріальні збитки та можливі ускладнення відносин із західними державами, пішов на переселення бессарабських болгар на південноукраїнські землі. Державою було забезпечено міжнародну підтримку болгарського переселення, нейтралізовані протиправні дії адміністрації Молдавського князівства проти колоністів. Керуючись вищезгаданими політичними мотивами та, частково, економічними міркуваннями, пов'язаними із заселенням пустуючих земель, російські урядові установи забезпечили переселення та влаштування бессарабських болгар у Приазов'я.

Розкриття теми дослідження здійснювалося на основі залучення низки репрезентативних, передусім документальних джерел. Під час виконання дослідження застосовувалися такі основоположні принципи історичного пізнання, як неупередженість під час аналізу подій, процесів і явищ у межах визначених хронологічних рамок розглянутої проблематики.

Ключові слова: Росія, Молдавське князівство, бессарабські болгары, переселення, Приазов'я.

Постановка проблеми. Поразка Росії у Кримській війні та підписання Паризького мирного договору 1856 р. негативним чином позначилися на її міжнародному іміджі. Річ у тому, що за вищезазначеним договором держава втрачала три південні повіти Бессарабії, де переважно проживало болгарське населення. Щоб не втратити своє «обличчя» як захисника поневолених слов'янських народів, російський уряд на чолі з імператором Олександром II протягом 1856–1862 рр. здійснив акцію по переселенню болгар-колоністів із відмежованої ділянки Бессарабії на територію Приазов'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Політика Росії у справі переселення бессарабських болгар на територію Приазов'я у 1856–1862 рр. стала предметом вивчення російських, молдавських, болгарських та українських дослід-

ників. Зокрема, у дореволюційну добу вивченням цієї проблематики займалися такі дослідники, як П.М. Батюшков [11], І.С. Іванов [19], М.Г. Попруженко [22], Й. Тіторов [28]. У радянський період переселення бессарабських болгар у Росію стало предметом вивчення С.Б. Бернштейна [13], М.Г. Станчева [27], О. Хаджиніколової [29; 30], Є.Є. Чертана [31]. У сучасній зарубіжній і національній історіографії з'явилися нові роботи з вищезазначеної проблематики. Насамперед ідеться про монографію російської дослідниці Є.В. Білової [12], на сторінках якої авторка розглянула переселення болгар у Новоросійський край і Бессарабію у контексті загальної міграційної політики на півдні Російської імперії. Молдавський історик І.Ф. Грек у своїй статті [14] проаналізував кількісний склад болгар – переселенців із Молдавського князівства наприкінці

50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. Він також був упорядником збірки документів і матеріалів [18], яка дає змогу висвітлити особливості формування переселенської політики російського уряду після закінчення Кримської війни. Український історик С.І. Пачев у своїх роботах [20; 21] дослідив історію виникнення перших поселень бессарабських болгар на території Приазов'я на початку 60-х рр. XIX ст. Дослідники В.М. Жмака і В.В. Турков у статті [17] детально висвітлили «болгарський конфлікт» між владою Молдавського князівства та колоністами, який надалі призвів до масового переселення болгар на територію Росії.

Попри значні напрацювання з вищезазначеної проблематики, окремі її аспекти не були висвітлені у науковій літературі. Водночас для дослідження цієї теми є достатня джерельна база, опубліковані документи та історична періодика.

Постановка завдання. З огляду на наведене автори поставили за мету комплексно дослідити політику російського уряду у справі переселення бессарабських болгар із Молдавського князівства на територію Приазов'я у 1856–1862 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Територія Бессарабії, приєднана до Росії після війни з Туреччиною у 1812 р., стала активно заселятися іноземцями, насамперед південними слов'янами, котрі тікали від економічного та релігійного гноблення з боку Османської імперії. Переважна частина втікачів, у т. ч. болгар, отримали статус іноземних колоністів із широким колом правових та економічних пільг, але поразка Росії у Кримській війні (1853–1856 рр.) та підписання Парижського мирного договору 18 (30) березня 1856 р. значно послабили її позиції на Балканах у справі підтримки національно-визвольного руху слов'янських народів від Османського іга. Позиції Петербурга також послаблювала стаття XXI Парижського трактату 1856 р., згідно з якою три південні повіти Бессарабії приєднувалися «к князевству Молдавському под верховной властью Блистательной порты» [2, с. 29]. Умови згаданого договору безпосередньо торкалися і болгарського населення Бессарабії, оскільки за межами Росії залишалася 40 колоній із населенням 22 365 чол. і земельним фондом 270 тис. десятин [1, с. 51].

Слід зазначити, що підписаний договір частково враховував специфіку становища населення південної Бессарабії, оскільки стаття XXI Парижського трактату надавала можливість жителям «відокремленої ділянки» протягом трьох років вільно переселятися в інші міста та розпоряджатися своїм рухомим і нерухомим майном [2, с. 29].

Вищезгаданою частиною договору скористалися російські правлячі кола. Вони не тільки бажали зберегти свій вплив над бессарабськими болгарами, але й вирішували важливе завдання – заселити пусті землі півдня України особливо Приазов'я працелюбним слов'янським населенням і таким чином сприяти економічному піднесенню регіону.

Не на користь Петербургу грав той факт, що у 1860 р. 50 434 татар і ногайців із Криму та Приазов'я переселилися у володіння Османської імперії [26, с. 210]. За свідченнями кореспондентів журналу «Русский вестник», масова еміграція татар і ногайців «не могла не отозваться на экономическом быте всей Таврической губернии... Земля осталась по недостатку рук без надлежащей обработки» [24, с. 260].

У цій ситуації владні структури Російської імперії почали активно діяти ще влітку 1856 р. 8 червня 1856 р. керівник Бессарабською палатою державного майна В. Бутенев інформував Новоросійського та бессарабського генерал-губернатора О.Г. Строганова, що згідно з розпорядженням Міністра державного майна П.Д. Кисельова «объявить болгарам, проживающим в Южной части Бессарабии, которые пожелают переселиться в пределы России, что им наравне с прочими задунайскими переселенцами, будут сохранены дарованные права, что в виде пособия на водворение будет выдано на каждое семейство по 35 рублей серебром, что льготы от податей и повинностей будут им дарованы на восемь лет» [18, с. 51].

У свою чергу, бессарабські болгар, ще не наважуючись на переселення у межі Росії, у січні 1857 р. склали три петиції на адресу імператора Олександра II й уряду. У згаданих документах були викладені їхні вимоги. Зокрема, болгар просили дозволити направляти дітей на навчання в Росію і «дозволить из России выписывать священников и учредить собственную болгарскую Епископию» [22, с. 31].

Без усякого сумніву, дії болгарських колоністів вплинули на рішення правлячої верхівки князівства формально зберегти привілейоване становище даної категорії населення. Про це свідчить прокламація окружного правителя у Молдавському князівстві каймакама Т. Балша, у якій посадовець гарантував болгарам всі права, що існували при російському правлінні [28, с. 115].

Звертає на себе увагу той факт, що гарантії з боку правлячих кіл князівств не влаштували російський уряд, який бажав зберегти свій вплив у болгарському середовищі. Для цього міністр

державного майна М.М. Муравйов, під підпорядкуванням якого знаходилися всі іноземні колонії імперії, у листі 6 лютого 1858 р. міністру закордонних справ А.М. Горчакову пропонував провести заходи для посилення впливу на бессарабських болгар: «назначеному в Измаил руському консулу поручить входити в большие соприкосновение с отошедшими от нас болгарскими колонистами и по средствам агентов и самих же колонистов секретно внушать им о расположении к ним нашего правительства, о выгодах, предоставляемых переселяющимся в Россию...» [7; арк. 77].

8 липня 1858 р. М.М. Муравйов інформував А.М. Горчакова про можливість надання земельних ділянок для переселення болгар: «в Херсонской губернии до 19 282 десятин и Екатеринославской губернии до 78595 десятин свободной и удобной земли» [8, арк. 77].

Фактично це було втручання у внутрішні справи Молдавського князівства, коли російським дипломатам наказувалося підбурювати бессарабських болгар до переселення на землі імперії. Для цієї акції вже виділялися великі земельні ділянки.

Завдяки зусиллям Петербургу із 1857 р. по березень 1860 р. у межі Росії переселилися лише 500 сімей болгарських колоністів [14, с. 132].

Владні структури Росії розробили низку інструкцій для подальших дій переселенців. Кожен бессарабський болгарин, потрапивши із сім'єю на територію імперії, пройшовши прикордонний і митний контроль, отримував від Бессарабського обласного правління замість паспорта шестимісячний квиток. Цей документ надавав переселенцю право самому вирішувати свою долю. Він міг вступати на військову службу, обрати місцем проживання місто або сільську місцевість, включно в Бессарабській області [15, арк. 129]. Та особа, яка визначилася із своїм місцем проживання, давала присягу на вірність Олександрю II та отримувала паспорт вже громадянина Росії [16, арк. 15]. Слід зазначити, що скористалися шестимісячними квитками лише 500 сімей колоністів.

Незважаючи на таку підготовчу роботу по переселенню колоністів, поява першої партії болгар у кількості 200 чоловік була для російського уряду великою несподіванкою. Ці болгарини втекли після насильницьких дій молдавської влади, коли їхні війська у кількості 800 чоловік під керівництвом префекта Тінко 7 листопада 1860 р. напали на мирні збори представників колонії у Болграді та силою зброї розігнали мітингуючих [7, арк. 140].

Згадані події отримали назву Болгарський конфлікт і мали своє продовження.

Про болгарські події Новородійський і Бессарабський генерал-губернатор А.Г. Строганов інформував міністра закордонних справ А.М. Горчакова 13 листопада 1860 р. У відповідь на цю інформацію А.М. Горчаков запропонував зробити таке: «В виду отсутствия конвенции о выдаче беглых с княжествами, болгар приютить и ждать дальнейших распоряжений» [7, арк. 111–112].

Починаючи з грудня 1860 р., переселення стає більш організованим. За інформацією директора азійського департаменту міністерства зовнішніх справ Російської імперії А.Г. Стремоухова, 5 грудня 1860 р. до нього прибули депутати від 16 болгарських колоній Греков і Великов. Вони планували вирушити у Санкт-Петербург для вручення імператору Олександрю II послання із проханням дозволити болгарам «відмежованої частини» Бессарабії переселятися в Росію [19, арк. 176]. За допомогою Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора А.М. Строганова послання болгар було відправлено у столицю імперії та вручену Олександрю II. 26 грудня 1860 р. був отриманий офіційний дозвіл від імператора переселятися у Таврійську, Херсонську та Єкатеринославську губернії жителям 16 колоній у кількості 2 639 сімей. На переселення й облаштування болгар держава виділяла 125 крб. на сім'ю [3; арк. 1]. Кожна сім'я отримувала 50 дес. землі [5, арк. 9].

Щоб прискорити подальше переселення болгар, Олександр II указом від 26 січня 1861 р. зберіг болгарам-колоністам права, якими вони володіли до 1856 р., та надав пільги у податках і матеріальну допомогу для облаштування на новому місці проживання [8; арк. 27–28].

У свою чергу, намагаючись обмежити масове переселення болгар, палата депутатів молдавського парламенту більшістю голосів прийняла рішення про надання колоністам всіх прав, які мали до підписання умов Паризького мирного договору 1856 р. [4, арк. 31].

Незважаючи на рішення парламентарів, органи місцевої влади Молдавського князівства посилили тиск на переселенців. Вони вимагали виплати податків на три роки вперед, повернення молдавській стороні запасів зерна та відмову від вітряних млинів, що раніше належали колоністам [4, арк. 33].

Про проблеми переселення свідчить телеграма, яку А.Г. Строганов відправив А.М. Горчакову 28 травня 1861 р.: «Болгары избрали земли, заготовили фуры и сухари, платят подати, но

Молдавское правительство их не выпускает. Устранить препятствие зависит от Вас, иначе дело пропадет» [8, арк. 272].

Складнощі з переселенням змусили міністра державного майна М.М. Муравйова у листі до А.М. Горчакова 20 червня 1861 р. внести пропозицію про таке: «Все расчёты, связанные с переселением, болгары предоставляли для содействия российским консулам, гарантируя их недвижимым имуществом колонистов и хранящимися в Одесской конторе государственного банка капиталами» [8, арк. 350].

Значні поступки, які надав російський уряд, не мали успіху протягом літніх місяців 1861 р. Такі обставини змусили жителів 32 колоній звернутися зі скаргою на дії молдавської сторони особисто до Олександра II. Відповідна реакція імператора активізувала діяльність російських дипломатів, які посилили політичний тиск на керівництво князівств. Про це свідчить лист А.М. Горчакова від 1 вересня 1861 р. Генеральному консулу в Бухаресті М.К. Гірсу. У цьому документі міністр закордонних справ наказував «требовать именем его Величества от Правителя Соединенных княжеств князя Кузы, чтобы болгары... уже исполнившие все чрезмерные требования Молдаво-Волახского Правительства... были пропущены в Россию. При сем вы объясните Князю Кузе все неблагоприятные его действия... и дадите почувствовать, что в случае дальнейшего неисполнения данных им столь положительных обещаний он поставит вас в необходимость прервать с ним отношения» [3, арк. 168].

Жорстка позиція Росії змусила правляче коло князівств піти на поступки. 24 вересня 1861 р. князь Куза направив лист А.Г. Строганову, який Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор передав особисто імператору, який тоді відпочивав у Лівадії. Олександр II прийняв делегацію князівств, яка прибула на зустріч із ним для врегулювання питання про болгарських переселенців. Ймовірно, що питання про колоністів було вирішено на їхню користь, про це свідчить лист А.Г. Строганова 16 жовтня 1861 р. у російське посольство в Константинополі: «Переселение болгар, как оно не затруднительно в наступающую зимнюю пору и для самих переселенцев, и для нашего правительства, обремененного огромными расходами в следствии продолжительного противодействия Молдавских властей, обеспечено распоряжениями князя Кузы» [6, арк. 64].

Кримська зустріч Олександра II із представниками князівств була поворотним пунктом

не тільки у врегулюванні «болгарського конфлікту», але й у всій переселенській політиці Росії. Про це свідчить лист заступника міністра іноземних справ М.П. Ігнат'єва 11 грудня 1861 р. до посла Росії у Константинополі А.Б. Лобанова-Ростовського, який містив інформацію про необхідність обмеження переселення слов'ян у межі Російської імперії [23, с. 180].

Зміни у політиці Росії стосовно обмеження кількості переселенців були пов'язані і з дефіцитом фінансування із державного бюджету. За даними молдавського дослідника І.Ф. Грека, з листопада до кінця 1861 р. в Росію переселилося 11 736 осіб без паспортів та 11 756 осіб із паспортами [14, с. 137]. Обмеження торкнулися насамперед болгар із Молдавського князівства. 3 лютого 1862 р. міністерство державного майна інформувало А.М. Горчакова про те, що «к переселению в Россию в 1862 р. будут допущены лишь те болгары – колонисты, которые не смогли прибыть в 1861 г.» [9, арк. 53–54].

Зменшення кількості болгар-переселенців також було пов'язано із новою політикою влади князівств, яка надала тим болгарам, які залишилися, значні земельні ділянки. Зокрема, представник російської дипломатичної агенції в Ізмаїлі М.С. Романенко 7 квітня 1862 р. інформував Генерального консула М.К. Гірса: «Кроме жителей колонии Импуциты, никто из болгар не намерен выселяться в Россию... оставшиеся колонисты довольны новым земельным наделом в 60 десятин земли на каждое семейство, отказались от переселения и начали полевые работы» [2, арк. 2].

Одночасно Комітет фінансів Міністерства фінансів у таємному листі А.М. Горчакову від 12 квітня 1862 р. повідомляв: «Высочайше утверждённым 7 – го апреля журналом Комитета финансов о доходах и рас ходах на 1863 год... статьи рас хода на переселение болгар в Южную Россию исключить» [9, арк. 47].

Підсумки переселення болгарських колоністів були підраховані новопризначеним міністром державного майна А.А. Зеленим у листі до А.М. Горчакова 22 січня 1863 р. За свідченням А.А. Зеленого, «к 1 ноября 1862 г. в пределы России из Молдавского княжества перешло 3 500 семейств (8 934 мужчин и 8 526 женщин). Однако, учитывая то обстоятельство, что переселения сопровождаются для правительства большими тратами... его приостановить... не препятствуя переселению из Турции и Молдавии отдельных семей» [10, арк. 30–31].

Таким чином, російський уряд зумів протягом 6 років організувати та провести пересе-

ленську акцію і заселити пустуючі землі півдня країни, зокрема Приазов'я, 23 тис. болгарських колоністів, що надалі сприяло господарчому піднесенню краю.

Висновки. Втрата південної частини Бессарабії після Кримської війни та підписання умов Паризького мирного договору 1856 р., її перехід під юрисдикцію Молдавського князівства разом із болгарським населенням стала серйозним ударом для Росії. Ця подія означала для офіційного Петербургу не тільки зниження політичного авторитету, але й суттєве скорочення впливу на його балканську політику, пов'язану із підтримкою національно-визвольної боротьби слов'янських народів проти турецького поневолювання. У цій ситуації російський уряд, використовуючи дипломатичні канали, починає активно агітувати

болгар до переселення у межі імперії. Одночасно для майбутніх переселенців підбираються великі ділянки вільних земель у південних губерніях держави. У свою чергу, недалекоглядні дії молдавської правлячої верхівки, пов'язані з економічним тиском на болгарських колоністів і спробою введення рекрутської повинності, привели до конфлікту із місцевим населенням, що надалі сприяло масовому переселенню болгар у межі Росії. Всього за 1856–1862 рр. на територію держави переселилося близько 23 тис. болгар, які отримали земельні ділянки, переважно на землях Приазов'я.

Потрібно також дослідити особливості економічного та культурно-освітнього життя бесарабських болгар на території південного регіону Росії.

Список літератури:

1. Анцупов И.А. Аграрные отношения на юге Бессарабии (1812–1870). Кишинев : Штиинца, 1978. 235 с.
2. Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі – АЗПІ). Ф. Консульство в Бухаресті. 1862. Спр. 1104. 134 арк.
3. АЗПІ. Ф. Консульство в Яссах. 1861. Оп. 1. Спр. 642. 194 арк.
4. АЗПІ. Ф. Консульство в Яссах 1861. Оп. 1 Спр. 648. 112 арк.
5. АЗПІ. Ф. Консульство в Яссах. 1861. Оп. 2. Спр. 644. 98 арк.
6. АЗПІ. Ф. Посольство у Константинополі. 1861. Оп. 2. Спр. 2739. 216 арк.
7. АЗПІ. Ф. Слов'янський стіл. 1836 – 1860. Оп. 1. Спр. 8597. 298 арк.
8. АЗПІ. Ф. Слов'янський стіл. 1861. Оп. 2. Спр. 8599. 876 арк.
9. АЗПІ. Ф. Слов'янський стіл. 1862. Оп. 1. Спр. 8601. 236 арк.
10. АЗПІ. Ф. Слов'янський стіл. 1863 – 1869. Оп. 1. Спр. 8603. 314 арк.
11. Батюшков П.Н. Бессарабия. Историческое описание. Санкт-Петербург : Изд. П.Н. Батюшковым, 1892. 198 с.
12. Белова Е.В. Миграционная политика на юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871 гг.). Москва : РГОГУПС, 2004. 230 с.
13. Бернштейн С.Б. Основные этапы переселения болгар в Россию в XVIII–XIX веках. *Советское славяноведение*. 1980. № 1. С. 43–59.
14. Грек И. Пресельванито на българи бесарабската част на Молдавското княжество в Приазовието (края 50-те – начало то 60-те години на XIX в.). *Българите в Северното Причерноморие. Изследования и материали* / Съст. д-р Петър Тодоров. Велико Търново : АСТА, 1993. Т. Втори. С. 129–142.
15. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). Ф. 3. Херсонське губернське правління. Оп. 1. Спр. 26. 128 арк.
16. ДАХО. Ф. 3. Херсонське губернське правління. Оп. 1. Спр. 27. 135 арк.
17. Жмака В.М., Турков В.В. «Болгарський конфлікт» між Росією та Дунайськими князівствами та його вирішення (1860–1861 рр.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Історичні науки»*. Т. 30 (69). № 1. 2019. С. 38–43.
18. Забытые страницы истории Южной Бессарабии (1856–1861 г.) Сборник документов и материалов / сост. И.Ф. Грек. Кишинев : «Тірогр. Centrala», 2012. 232 с.
19. Иванов И.С. Заметки о переселении болгар из Молдавии в Новороссийский край. Одесса : 1862. 21 с.
20. Пачев С.И. Возникновение болгарских сел в северном Приазовье 1861–1863. Мелитополь : МГПУ, 2007. 88 с.
21. Пачев С.І. Переселення болгар до Приазов'я у 1861–1863 рр. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України, ЗДУ. Південна Україна XVIII – XIX століття*. Вип. 2. 1996. С. 130–139.
22. Попруженко М.Г. Из материалов по истории славянских колоний в России. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1910. Т. 28. С. 1–34.

23. Русия и българското национално-освободително движение 1856–1876. Документи и материали. София : Изд-во. На българската академия на науките. 1987. Съст. д-р Петър Тодоров Т. 1. Ч. 2. 431 с.
24. Русский вестник. 1862. Май. С. 260.
25. Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. Москва : Госполитиздат, 1952. 464 с.
26. Сергеев А. Уход таврических ногайцев в Турцию в 1860 году. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. 1913. № 43. С. 178–222.
27. Станчев М.Г. Из история на българските преселници в Русия. София, 1989. 39 с.
28. Титоров Й. Българите в Бесарабия. София : Печ. На град., 1905. 227 с.
29. Хаджиниколова Е. Българските преселници в южните области на Русия (1856–1877). София : Наука и искусство, 1987. 176 с.
30. Хаджиниколова Е. Переселение болгарского населения из Молдавского княжества в Россию в 1860–1861 гг. *Bulgarian Historical Review*. 1986. №3. С. 40–49.
31. Чертан Е.Е. Русско-румынские отношения в 1859–1863 годах. Кишинев : Картя Молдованяска, 1968. 228 с.

Avkhutska S.O., Turkov V.V. THE POLICY OF THE RUSSIAN GOVERNMENT IN RELATION TO THE RESETTLEMENT OF BESSARABIAN BULGARIANS FROM THE PRINCIPALITY OF MOLDAVIA TO THE TERRITORY OF PRIAZOVIA (1856–1862S)

The article considers the policy of the Russian government in relation to the resettlement of Bessarabian Bulgarians from the principality of Moldavia to the territory of Priazovia. The case is that after the annexation of Bessarabia to Russia in 1812, all the foreign immigrants including the Bulgarians were granted the status of colonists with a wide range of legal and economic benefits. At the same time, the loss of the southern part of Bessarabia after the Crimean war (1854–1856s) and its transition to the Principality of Moldavia along with the Bulgarian colonists led to the loss of influence over the local population for Russia. It continued to influence the Bulgarians through its foreign policy channels, using the Moldavian governmental policy towards the colonists. As the result of this influence was the mass exodus of Bulgarians from the “separated part” of Bessarabia to the Novorossiysk Territory. Taking into consideration the Russia’s political interests in the Balkans along with the need to preserve the image of the defender of the oppressed Slavs, the Russian government agreed to resettle Bessarabian Bulgarians to southern Ukraine despite the great material damage and possible complication of relations with Western countries. The state provided the international support for the Bulgarian resettlement and neutralized the illegal actions of the administration of the Principality of Moldavia against the colonists. Guided by the above-mentioned political motives and some economic considerations Russian government agencies ensured the relocation and settlement of Bessarabian Bulgarians at the territory of Priazovia.

The research topic is disclosed based on the involvement of a number of representative and primarily documentary sources. In carrying out the study, first of all, such fundamental principle of historical development of knowledge as impartiality in the analysis of events, processes and phenomena is applied.

Key words: *Russia, Principality of Moldavia, Bessarabian Bulgarians, resettlement, Priazovia.*

УДК 37.092:316(50)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2020/4.18>

Білан С.О.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Ждамарова А.В.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

ПРОБЛЕМИ ВІДПОВІДНОСТІ ЗМІСТУ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В АРАБСЬКИХ КРАЇНАХ ПОТРЕБАМ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Публікація присвячена аналізу еволюції освіти і науки та новітніх завдань, що стоять перед системою освіти арабських держав на сучасному етапі. Питання освіти нині міцно займають головні позиції в галузі формування сучасної людини, гармонійно розвиненої особистості.

Метою публікації є аналіз розвитку наукової та педагогічної сфери у означених країнах і визначення новітніх тенденцій і проблем, що стоять перед арабською наукою й освітою після подій арабської весни. Події арабської весни прискорили багато суспільно-політичних процесів в арабському світі та надали їм істотно нових базових характеристик.

У статті проаналізовано еволюцію системи освіти в арабських державах, а також успіхи і невдачі на шляху реформування освітньої галузі в регіоні. Проаналізовано Арабську стратегію з науки технології та інновацій, прийняту Радою міністрів вищої освіти і наукових досліджень арабських країн у 2014 р. Визначено, що прикладні дослідження займають невелику частку від загального обсягу у більшості провідних університетів арабських країн. Також виокремлено проблему низької інтенсивності публікацій арабських вчених у місцевих і провідних міжнародних журналах, проаналізовано вплив приватного сектора на науково-педагогічну діяльність.

Автором проаналізовано досвід таких країн, як Туніс, Марокко, Катар, Саудівська Аравія, уряди яких створюють наглядові ради для поліпшення моніторингу своїх наукових систем шляхом збору й аналізу даних. Також окреслено нематеріальні цінності та фактори, важливі у процесі реформування сфери науки й освіти у регіоні.

З огляду на історичні аспекти еволюції та сучасні підходи до реформування системи освіти і науки слід зазначити, що питання, які піднімаються у нашій публікації, потребують уваги науковців і подальшого їх вивчення й аналізу.

Ключові слова: аналіз, еволюція, системи освіти, арабські держави, Туніс, Марокко, Катар, Саудівська Аравія.

Постановка проблеми. Процеси глобалізації та швидкість сучасних суспільно-політичних процесів ставлять перед суспільством завдання, які потребують швидкого вирішення. Особливо цей процес стає помітним при вирішенні проблем сучасної освіти. Що стосується регіону проведеного у статті аналізу, то арабський світ за сучасних умов розвитку світового співтовариства має стратегічне значення у зв'язку зі своїм географічним розташуванням і величезними запасами вуглеводнів: 57% розвіданих запасів нафти і 28% газу, що притягує до нього увагу і водночас ставить перед арабським суспільством складні завдання у процесі його розвитку. На багато таких викликів повинна відповідати система освіти, що гнучко реагує на нові потреби ринку праці.

Питання освіти є питаннями не місцевого, а глобального значення. Не чужі вони й арабським країнам, які мають свою специфіку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із вагомих аспектів нашого дослідження є усвідомлення особливостей становлення системи освіти в арабських країнах. Цьому аспекту присвячені публікації таких авторів, як В. Акунов, Бен Сандал, Абид Рашиді т. д. [4; 7, с. 76]. Найбільш повну інформацію для аналізу надають довідкові ресурси [2; 3; 9; 11]. Водночас необхідно констатувати той факт, що, незважаючи на багату історію і самобутність системи освіти арабських держав, їй присвячено доволі мало вітчизняних публікацій.

Іншим аспектом, що аналізується автором, стала арабська наука та система освіти. Ця про-

блематика, на жаль, не відображена у вітчизняній науці, тож висновки базувалися на працях арабських авторів [5, с. 332; 10, с. 221; 14; 15].

І останній аспект, проаналізованим у цій публікації, стали новітні виклики, що стоять перед арабською наукою й освітою після подій арабської весни, тут автор спирався на інформаційні ресурси провідних міжнародних організацій і портали органів влади окремих держав регіону [2; 3; 13].

Виходячи з проведеного аналізу публікацій з обраної автором проблематики та виходячи з її актуальності, **метою публікації** визначаємо аналіз еволюції розвитку наукової та педагогічної сфери в означених країнах і новітніх тенденцій і проблем, що потребують вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Араби вважають, що зачатки виховання й освіти відображені в оповіданні зф Священного Корану про те, як Аллах велів ангелам надати шану Адаму, який, природно, першим із людей отримав знання про все, що є на Землі з тварин, рослин і т. ін. [8, с. 31, 33, 34]. У Корані також є аят, в якому міститься прямий заклик до пізнання. Там говориться: «І говори: Господь мій! Додай моє знання» [8, с. 114]. Оскільки знання освячено Божою волею, араби ставилися і ставляться до нього з великою повагою.

Всі ці якості та цінності передавалися від батьків дітям, виховувалися у процесі спільної діяльності та подолання несприятливих умов життя.

У ранньому дитинстві, зазвичай до семи років, діти, хлопчики і дівчатка, залишалися на половині матері. Вона була їхнім першим учителем. Вона закладала основи їхньої моральності та знання правил поведінки в суспільстві, взаємин з іншими людьми. Батько підключався до процесу виховання і навчання пізніше, коли наставала пора передавати сином знання про своє ремесло.

Джерелом знань в епоху джахілії була поезія. Велику роль серед поетичних творів грали «Життеписи» («Сира») різних героїв і відомих особистостей. У них можна виявити пряме відображення життя доісламських арабів (побуту і звичаїв бедуїнських племен, міжплемінних воєн), а також подій пізнішої історії (арабо-мусульманських завоювань в Азії, Африці та Європі, воєн арабів із хрестоносцями). Наприклад, «Життепис Антара» або «Життепис Абу Зейда», відомий також під назвою «Повість про подвиги племені Хіляль».

У момент виникнення ісламу арабське традиційне суспільство переживало період розкладання і переходу до класового суспільства. Пророк Мухаммад запропонував нову релігію іслам.

Успіх нового вчення залежав від правильного й адекватного сприйняття положень Корану, від засвоєння закладених у ньому ідей, а це було неможливо без педагогічної практики, що спиралася б, у свою чергу, на певну систему виховання і навчання. Загальною метою навчання і виховання було поширення ісламу серед найширших верств населення [4]. Знання, на мусульманському Сході ототожнювалося з вірою.

Із другої половини VII ст. істотно змінюється картина у сфері освіти і грамотності населення. Школи з'являються не тільки в містах, але й у великих селищах ісламського світу. Там існували приватні релігійні школи початкового навчання (кітаб).

У школу ходили діти торговців і ремісників, а також діти заможних селян, хоч і менше. Феодальна верхівка віддавала перевагу домашньому навчанню. У програмі домашньої освіти, поряд із Кораном, молитвами, фізичним вихованням, значилися читання, письмо, рахунок; приділялася увага вивченню граматики та літератури.

До X ст. основним методом навчання було диктування (Імла), яке вважалося вищим ступенем викладання. Однак із X ст. навчання стало будуватися на новому вигляді викладання – на читанні та запам'ятовуванні текстів Корану і роз'ясненні чи тлумаченні учителя важких місць [12, с. 320]. Коментарі часто перетворювалися в лекції, а іноді викликали диспути.

В XI – XII ст. у сфері освіти відбулися помітні зміни. З'явилися навчальні заклади нового типу – медресе. Перша подібна школа була створена в 1055 р. в Багдаді. Медресе потім поширилися по всьому ісламському світу. Вони вважалися навчальнимикладами вищого ступеня. Випускники таких медресе могли вибрати різні шляхи розвитку своєї кар'єри, в т. ч. в школах і університетах, а також у правовій практиці [4].

Із IX по XIV ст. в халіфаті розвивалася тільки система навчальних закладів. Продовжували удосконалюватися освітні програми, зародилася педагогічна наука.

Переходячи до висвітлення сучасного стану освіти в арабських країнах, ми зупинимося на організації середньої освіти в таких країнах Північної Африки, як Алжир, Марокко, Туніс.

Країни Магрибу демонструють досить хорошу динаміку загального рівня грамотності. У 1995 р. в Алжирі 62% дорослого населення країни були грамотними, до 2003 р. відсоток грамотного населення становив вже 70%, а 2008 р. він досяг 77,4% [3]. До здобуття незалежності Марокко в 1956 р. освіта у країні була доступною лише 15% населення, але

після того, як королівство стало незалежною державою, з'явився закон про обов'язкову освіту. У період 1970–1990-х рр. рівень грамотності в Марокко досяг 50%, в 2004 р. він становив 52,3%, а 2006 р. підвищився до 61,7% [2]. У Тунісі в 2004 р. загальний рівень грамотності досяг 74,3% [13].

Після закінчення базового рівня й отримання диплома про повну загальну середню освіту першого ступеня учні можуть продовжити навчання в ліцеях або професійно-технічних школах (Марокко), щоб отримати повну середню освіту або середню освіту другого ступеня, що триває 3 роки в Алжирі та Марокко і 4 роки в Тунісі.

У початковій школі учні зазвичай вивчають граматику, читання, іноземні мови, суспільствознавство й арифметику. У середній школі навчання передбачає вибір напрямку навчання: гуманітарні, природні або соціальні науки, економіка або математика та ін. Учні середніх шкіл зобов'язані вивчати у школі як мінімум одну іноземну мову. Освітній процес у країнах Магрибу знаходиться під контролем держави, яка приділяє цій сфері велику увагу.

У більшості арабських країн внаслідок колишнього поділу їх на колоніальні сфери впливу викладання природничо-наукових дисциплін здійснювалося або англійською, або французькою мовою. В Сирії були зроблені спроби арабізації природних наук. Медичний інститут у Дамаску був покликаний стати першим у цій сфері. Викладання на факультетах загальної медицини, стоматології та фармацевтики велося арабською [15]. В Іраку було прийнято політичне рішення перевести на арабську мову викладання фундаментальних і прикладних наук в університетах. Одночасно планувалося реалізувати жорстку програму складання і перекладу навчальних посібників. Аналогічні процеси відбувалися й у країнах Магрибу.

Події арабської весни прискорили багато суспільно-політичних процесів в арабському світі та надали їм нових базових характеристик. Арабська весна почалася з демонстрацій у Тунісі у грудні 2010 р. Хвилювання швидко поширилися по регіону, виявляючи загальне прагнення до свободи, гідності та справедливості. Із грудня 2010 р арабські країни зазнали надзвичайних змін, включаючи зміну режиму в Єгипті, Лівії, Тунісі та Ємені, а також входження Сирії у громадянську війну, після того, як почалися мирні протести навесні 2011 р. Йорданія і Бахрейн теж стали ареною серії демонстрацій на користь реформ у 2011 р.

Заворушення в арабському світі були, зокрема, і реакцією технологічно освічених молодих ара-

бів на десятиліття політичної стагнації та на нездатність деяких арабських урядів забезпечити достатній рівень соціально-економічного розвитку для населення.

У березні 2014 р. Рада міністрів вищої освіти і наукових досліджень в арабському світі на 14-му конгресі в Ер-Ріяді (Саудівська Аравія) прийняла Арабську стратегію для науки, технології та інновацій. У цій стратегії містилися три основні ідеї: академічне навчання в галузі науки і техніки, наукові розробки та місцеве і міжнародне наукове співробітництво.

Варто окремо відзначити реформи вищої освіти, що проводяться в Єгипті та Тунісі. Нині в арабському світі Туніс і Саудівська Аравія лідирують в електроніці, а Об'єднані Арабські Емірати багато вкладають у космічні технології. У сфері поновлюваних джерел енергії Марокко є лідером в гідроенергетиці, Алжир, Йорданія, Марокко і Туніс разом розвивають геліоенергетику, а у Єгипту, Марокко та Тунісу є досвід з вітроенергетики, який може бути корисний іншим країнам, зацікавленим у розвитку цієї сфери, включаючи Йорданію, Лівію, Саудівську Аравію, Судан і Об'єднані Арабські Емірати. Марокко і Судан нині є лідерами в галузі використання енергетичної сировини з біомаси.

Крім того, стратегія надає особливого значення пропаганді вченими в широких масах і більшого інвестування у вищу освіту і навчання з метою отримати критичну масу фахівців і зупинити «витік умів».

У березні 2013 р. міністри з питань досліджень зібралися в Марокко, щоб закласти основи для спільної політики досліджень у п'яти країнах Магрибу та п'яти країнах Західного Середземномор'я: Франції, Італії, Мальти, Португалії та Іспанії. «Діалог 5 + 5» вперше приділив велику увагу дослідженням та інноваціям.

Декларація, прийнята на зустрічі міністрів у Рабаті роком пізніше на Другому форумі з питань науки, технологій та інновацій в Африці, відображає необхідність у більшій концентрації на прикладних науках для вирішенні практичних проблем, що стосуються санітарії, охорони здоров'я, сільського господарства, енергії та зміни клімату; значення державних інвестицій для формування сильного приватного сектору; необхідність у поліпшенні викладання природничих, технічних, інженерних наук і математики та спрощення розміщення дослідників.

Значна кількість арабських урядів створюють спостережні комісії для здійснення контролю над

університетськими науковими системами, в т. ч. у Єгипті, Йорданії, Лівані, Палестині і Тунісі. При вивченні зібраних даних аналітики часто бачать пряму кореляцію між кількістю випускників або викладацького складу і кількістю дослідників. Це вводить в оману, оскільки багато студентів і членів викладацького складу не ведуть дослідницької діяльності, і фактично лише деякі публікуються в реферованих журналах, перерахованих в «Web of Science» або «Scopus» і мають міжнародні контакти.

У 2010 р Єгипетська академія наукових досліджень і технологій зв'язалася з кількома всесвітньо визнаними журналами, щоб створити стандартизований список критеріїв, яким повинна відповідати стаття, щоб бути прийнятою до публікації. Через п'ять років відповідно до академії кількість рецензованих публікацій зросла на 200%.

У 2014 р. ЮНЕСКО і Організація Ліги арабських країн з питань освіти, культури і науки (ALECSO) прийняли рішення створити арабську наглядову раду з науки і технологій онлайн.

Переходячи до аналізу стану розвитку освіти і науки у окреслених вище автором країнах, слід підкреслити наступне. У 2008 р. Алжир прийняв план щодо оптимізації своєї національної інноваційної системи. Проведений міністерством вищої освіти і наукових досліджень (МВОіНД) план пропонував реорганізацію науки разом із розвитком інфраструктури, людських ресурсів і досліджень, а також більше наукове співробітництво і фінансування.

Національна комісія з оцінки постійних наукових співробітників була створена в 2000 р. з метою стимуляції вчених шляхом виділення значних фінансових ресурсів на дослідження і застосування матеріального заохочення для них, щоб найкращим чином використовувати результати дослідження. Цілі включали також посилення співпраці з алжирською діаспорою. Дещо раніше МВОіНД повідомила про плани по створенню національної академії наук в 2015 р.

Алжирські вчені у 2008–2014 рр. публікувалися переважно в галузі інженерії та фізики. Їх продуктивність стабільно росла, подвоївшись у період між 2005 і 2009 рр., і потім ще раз між 2010 і 2014 рр. [6]. Протягом семи років до 2014 р. 59% алжирських наукових публікацій мали іноземних співавторів.

Незважаючи на те, що Алжир – третя в Африці країна з виробництва нафти і десята у світі з видобутку природного газу, розвідані запаси газу можуть бути вичерпані протягом півстоліття. Як і його сусіди Марокко і Туніс, Алжир урізнома-

нітнє свою енергетичну продукцію. Шістдесят сонячних і вітрових проектів було запропоновано місцевою Програмою з відновлюваної енергії та енергетичної ефективності, яка була прийнята в березні 2011 р. і переглянута в 2015 р. вже після подій арабської весни.

Центром марокканської системи науки і технології є Міністерство вищої освіти і наукових досліджень (МВОіНД) і Міжміністерський постійний комітет з наукових досліджень і технологічного розвитку (засновані в 2002 р.), а також Академія науки і технології Хасана ІІ (заснована в 2006 р.).

Національний центр наукових і технологічних досліджень (НЦНТД) – це ще одна важлива організація, вона, крім іншого, стежить за виконанням Національної програми з підтримки галузевих досліджень, використовуваної для визначення тематики досліджень державних установ.

Менш ніж через рік після свого утворення Вища рада з освіти, навчання і наукових досліджень 16–20 травня 2015 р. представила звіт королю, пропонуючи Концепцію освіти в Марокко на 2015–2030 рр. Звіт закликає зробити освіту доступною для всіх соціальних груп.

Марокканська інноваційна стратегія була представлена на першому в країні Національному саміті з інновацій у червні 2009 р. міністерством промисловості, торгівлі, інвестицій і електронної економіки. Вона визначила як цілі розробку 1000 марокканських патентів і створення 200 інноваційних стартапів до 2014 р., що було виконано, хоча ще і не в повному обсязі. Паралельно міністерство промисловості, торгівлі та нових технологій створило Марокканський клуб інновацій (2011 р.) в партнерстві з марокканським бюро промислового і торгового процвітання. Ідея полягала в створенні мережі гравців на полі інновацій, включаючи дослідників, підприємців, студентів і професуру, щоб допомогти їм розвивати інноваційні проекти.

Національний фонд наукових досліджень і технологічного розвитку був прийнятий законодавчим актом в 2011 р. Тоді марокканські підприємства фінансували лише 22% ВРНіОКР. Уряд закликав компанії брати участь у фонді, щоб підтримати дослідження в їх секторах.

Партнерство університетів і бізнесу залишається вкрай обмеженим у Марокко. Незважаючи на це, кілька конкурентоспроможних фондів, що підтримують цей вид співпраці, були реформовані в останні роки, в т. ч. «ІнновАкт» представлена Марокканською дослідницькою асоціацією у 2011 р., «Egawatch» та ін. Компанії отримують підтримку з матеріально-технічного забезпечення

виробництва і фінансові кошти, щоб прийняти на роботу випускників, які будуть працювати над їх дослідними проектами.

Академія науки і технології Хасана II фінансувала 15 дослідницьких проектів в 2008 і 2009 рр., а при відборі дослідницьких проектів заохочується співпраця приватного та державного секторів і беруться до уваги потенціал проекту, соціально-економічний вплив і зовнішні ефекти.

Щороку 18% марокканських випускників відправляються в Європу або Північну Америку. Ця тенденція привела до закликів заснувати в Марокко філії іноземних університетів і популяризації престижних університетських містечок.

У Академії науки і технології Хасана II є міжнародна наукова програма допомоги. Крім рекомендацій в області дослідницьких пріоритетів і оцінки дослідних програм, вона допомагає марокканським вченим зв'язатися з колегами в Марокко і за кордоном. Академія визначила кілька секторів, в яких Марокко володіє відносною перевагою і кваліфікованим людським капіталом, в їх числі гірнична справа, рибальство, харчова хімія і нові технології.

Важливе значення для розвитку системи освіти та науки має академічна свобода. Під час складного переходу до демократії протягом кількох років після подій арабської весни наука і технологія розглядалися в останню чергу серед поточних проблем. Це призвело до розчарування наукової спільноти у швидкості реформ. Ситуація для вчених покращилася з точки зору академічної свободи.

Перша реформа була представлена в перші ж тижні революції. Під час своєї недовгої роботи на посаді державного секретаря по вищій освіті в уряді перехідного періоду з січня по березень 2011 р. Фаузія Шаріф змінила процедуру отримання вищих посад в університеті. Вперше в Тунісі були проведені вибори деканів факультетів і ректорів університетів у червні 2011 р. Це був крок вперед, незважаючи на те, що корупція продовжувала роз'їдати туніську університетську систему. Через десять місяців після революції група докторів філософії та докторантів сформувала Туніську асоціацію докторів і докторантів, щоб допомогти туніським вченим взаємодіяти один з одним і з колегами з-за кордону.

У 48% наукових робіт, опублікованих туніськими дослідниками в 2009 р., були іноземні співавтори. Ця частка зросла до 58% до 2014 р. У 2009 р. уряд почав вести переговори щодо угоди про спільну дослідницьку програму з Європейським союзом (ЄС). Трирічна програма була запущена 12 жовтня 2011 р. із 12 млн євро фінан-

сування з ЄС. Туніському агентству зі сприяння науковим дослідженням було доручено розподіляти фонди програми відповідно до пріоритетних дослідних сфер країни [1].

Порівняно з більшістю африканських і арабських держав система НТІ в Тунісі досить розвинена й отримує сильну підтримку від уряду. Головою Вищої ради з наукових досліджень і технології є сам прем'єр-міністр. Установа, відповідальна за формулювання політики і застосування стратегій, міністерство вищої освіти, наукових досліджень та інформації і комунікаційних технологій, може розраховувати на консультації як Національної консультативної ради з наукових досліджень і технології, так і на Національного комітету з оцінки показників наукових досліджень. Національна наглядова рада з науки і технології – ще один активний учасник туніської системи НТІ. Вона була створена в 2006 р. і через два роки переведена у відання міністерства вищої освіти і наукових досліджень.

Головою Університетського ради є міністр вищої освіти, наукових досліджень та інформації і комунікаційних технологій. У січні 2015 р. Університетський рада розробила широку реформу наукових досліджень і вищої освіти, яка повинна бути втілена з 2015 по 2025 рр. Реформа зосереджується на модернізації університетських програм навчання з метою отримання випускниками тих навичок, які потрібні роботодавцям, і на надання університетам більшої адміністративної та фінансової незалежності.

У 2012 р. міністерство вже зробило крок в цьому напрямку, вперше поставивши свої відносини з університетами на контрактну основу. Реформа також зміцнить зв'язки університетів із промисловістю і проведе ревізії мережі університетів, щоб домогтися більшої рівності між регіонами. Центральним для цієї стратегії є подальший розвиток технопарків, оскільки вони заохочують дослідження і забезпечують створення робочих місць в регіонах.

Довгострокова мета – розвинути конкурентоздатну на міжнародному рівні систему досліджень. У листопаді 2013 р. уряд підписав угоду з французькими кластерами, які об'єднують французькі технопарки, для надання навчання і рекомендацій по створенню нових технопарків в Тунісі.

Прийняття нової конституції парламентом у червні 2014 р. і передача влади Беджі Кеїду Ес Себсі в кінці 2014 р. дозволяє припустити, що країна знаходиться на шляху до політичної стабільності. Більш того, наука не була забута новою Конституцією. Ст. 33 виразно заявляє, що «дер-

жава забезпечує кошти, необхідні для розвитку технологічних і наукових досліджень».

Висновки. Виховання підростаючого покоління, передача йому знань, накопичених предками, підготовка його до адекватного сприйняття нових ідей є найважливішими завданнями й основними функціями суспільства. Будь-яка держава, яка бажає зайняти гідне місце на міжнародній арені, має усвідомлювати, що це неможливо без випереджаючого розвитку людського потенціалу – основи формування нової економіки знань інформаційного суспільства. Арабське суспільство – не виняток. Протягом століть в арабських країнах, в т. ч. і в країнах Магрибу, складалася і розвивалася своя система освіти. Вбираючи досвід попередніх поколінь, збагачуючись новими теоріями і педагогічними практиками, ця система відіграє важливу роль у формуванні сучасної освіченої людини, яка покликана нести помітний внесок в економічний, соціальний і культурний розвиток своєї країни.

Проблема отримання знань і методів залучення до них через виховання і навчання в арабському світі має давню історію. У доісламський період це були практичні знання і навички, необхідні для виживання в суворих умовах кочового життя. Головним методом їх отримання і передачі було домашнє виховання, наслідування дорослим і настанови старших.

З приходом ісламу в часи пророка Мухаммада з'являються нові підходи до проблеми знань. У цей період знання постає у вигляді божественного одкровення – Корану. Завданням навчання стає пізнання приписів і істин нового вчення, з'єднання духовного і фізичного вдосконалення молодих людей з метою їх активної участі в поширенні ісламу.

Сьогодні в арабських країнах багато труднощів, в т. ч. недостатня зосередженість на пріоритетності та стратегії досліджень, брак коштів для досягнення цілей досліджень, слабке усвідомлення важ-

ливості хорошого наукового дослідження, неадекватна система зв'язків, слабка спільна діяльність і «відплив умів». З доступних статистичних даних ясно, що в цих країнах у майбутньому необхідна тривала державна підтримка, якщо вони збираються поліпшувати університетські дослідження, подолати слабкі зв'язки університетів з промисловістю і надати випускникам університетів професійні та підприємницькі знання з метою створення національних інноваційних систем.

Арабська стратегія з науки технології та інновацій, прийнята Радою міністрів вищої освіти і наукових досліджень арабських країн у 2014 р., дає грандіозну програму дій. Стратегія рекомендує залучати вчених з діаспори і спонукає вчених взяти участь у державній пропаганді. Вона також закликає збільшити інвестиції у вищу освіту і навчання для отримання критичної маси фахівців і зупинки «відпливу умів».

На сьогодні в країнах регіону спостерігається виразна невідповідність між навичками, які отримують випускники, і потребами ринку. Надлишок університетських випускників і направлення не успішних учнів у профтехучилища – замість того, щоб усвідомити ключову роль, яку кваліфікований технік грає у становленні наукомісткої економіки – живить безробіття серед випускників вищих і залишає ринок без кваліфікованої робочої сили.

Багато арабських урядів створюють наглядові ради, щоб поліпшити моніторинг своїх наукових систем шляхом збору та аналізу даних. Іншим слід наслідувати цей приклад.

Нематеріальні фактори та такі цінності також важливі у процесі реформування сфери науки та освіти. Працевлаштування та призначення на посаду в державних організаціях має ґрунтуватися виключно на експертному потенціалі і трудовому стажі індивіда, а не на політичних уподобаннях.

Список літератури:

1. Boumedjout H. EU to fund Tunisian research programme. Nature Middle East. 25 October. 2011.
2. Éducation au Maroc URL: https://fr.wikipedia.org/wiki/%C3%89ducation_au_Maroc.
3. Éducation en Algérie URL: https://fr.wikipedia.org/wiki/Syst%C3%A8me_%C3%A9ducatif_en_Alg%C3%A9rie.
4. Акунов В. Обучение и воспитание в исламский период. Обучение арабов при пророке Мухаммеде. 2012. № 212102400203. URL: <http://www.proza.ru/2012/10/24/203> (дата звернення: 17.11.2020).
5. Аль-Фихри А.А. Языковая политика в арабских странах (на арабском языке). Бейрут, 2013. 332 с. عبد الفهرى الفاسى القادر، المتحدة الجديد الكتاب دار، 82ص العربية البلاد في اللغوية السياسة: الفهرى الفاسى القادر 5 ص 2013.
6. База данных «Web of Science» компании «Томсон Рейтерс», Расширенный указатель цитирования по наукам, обработка данных компанией «Сайенс-Метрикс».
7. Бен Сандал, Абид Рашид. Малаамих мин тураас аль-имараат. Аль-Айн. ОАЭ: Марказ Заид ли-т-тураас ва т-таарих. 2004. 76 с.
8. Коран / пер. с араб. И.Ю. Крачковского. Москва : Внешторгиздат, 1990. 447 с.

9. Образование в Алжире URL: <http://www.myvolga.ru/content/obrazovanie-v-alzhire>.
10. Сааран Махмуд. Язык и общество. Александрия (на арабском языке). 1963. 221 с. اللغة: السعران محمود. 1963 السكندرية ط2، 177ص المجتمع.
11. Система образования Туниса URL: <http://masters.donntu.org/2007/fvti/riad/ind/index.htm>.
12. Султанов Ш.З., Султанов К.З. Омар Хайам /Ш.З.Султанов, К.З. Султанов. Москва : Молода гвардия, 1987. 320 с.
13. Уровень грамотности населения в странах мира. URL: <http://www.yestravel.ru/world/rating/people/literacy/>.
14. Хинди А.И. Арабский язык между объективной реальностью и желанной мечтой (на арабском языке). URL: http://www.alukah.net/literature_language/0/35966. هندی إبراهيم أحمد. والامل المرصود الواقع بين العربية اللغة: هندی إبراهيم أحمد. المنشود.
15. Шахид А.В. Сирийский опыт в арабизации наук в высшем образовании (на арабском языке). URL: <https://old.uqu.edu.sa/page/ar/148364>. العا التعليم في العلوم تعريب في سورية تجربة: شهيد واثق الله عبد.

Bilan S.O., Zhdamarova A.V. PROBLEMS OF COMPLIANCE OF THE CONTENT OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN THE ARAB COUNTRIES TO THE NEEDS OF MODERN SOCIETY DEVELOPMENT

This publication is devoted to the analysis of the evolution of education and science and the latest challenges facing the education system of the Arab states at the present stage. Issues of education are now firmly in the lead in the formation of modern man, a harmoniously developed personality.

The purpose of the publication is to analyze the development of scientific and pedagogical spheres in these countries and identify the latest trends and problems facing Arab science and education after the events of the Arab Spring and need to be addressed. The events of the Arab Spring accelerated many socio-political processes in the Arab world and gave them significantly new basic characteristics, which the author notes in this publication.

The article analyzes the evolution of the education system in the Arab states, as well as the successes and failures of reforming the education sector in the region. The Arab Strategy for Science, Technology and Innovation, adopted by the Council of Ministers of Higher Education and Research of the Arab countries in 2014, is analyzed. It is determined that applied research occupies a small share of the total volume in most leading universities in the Arab countries. The problem of low intensity of publications of Arab scientists in local and leading international journals is also singled out, the influence of the private sector on scientific and pedagogical activity is analyzed.

The author analyzes the experience of countries such as Tunisia, Morocco, Qatar, and Saudi Arabia, whose governments are setting up supervisory boards to improve the monitoring of their scientific systems through data collection and analysis. It also outlines intangible values and factors important in the process of reforming science and education in the region.

Given the historical aspects of evolution and modern approaches to reforming the education and science systems, it should be noted that the issues raised in this publication require meticulous attention of scientists and their further study and analysis.

Key words: *analysis, evolution, education systems, Arab states, Tunisia, Morocco, Qatar, Saudi Arabia.*

Гасанова Камалія

Бакинский государственный университет

ЕВРОПЕЙСКИЙ ПАРЛАМЕНТ КАК ДЕМОКРАТИЧЕСКОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

Стаття присвячена компетенції Європейського парламенту. Європейський Парламент у поєднанні з економічним і політичним потенціалом Європи потребував установи, яка представляла б інтереси сотень мільйонів громадян Європи. Кожен член має право обирати певну кількість членів Європейського парламенту, й обрані представники репрезентуватимуть інтереси держави, своїх громадян в організації. Функції ЄС полягають у: проголошенні європейських законів; демократичному контролю над європейськими установами; прийнятті рішень у бюджеті разом із Радою. Розширення можливостей ЄС посилює його вплив на всі сфери ЄС. ЄС відіграє важливу роль у галузі освіти, культури, навколишнього середовища, охорони здоров'я та ін. Повноваження Європейського парламенту аналогічні повноваженням у сучасних країнах, де включені традиційні парламентські інститути. Європейському парламенту має виключні повноваження призначати голову і членів Європейської комісії, Рахункової палати та Європейського центрального банку. Автор вказує, що створення Європейського парламенту, його структура, функціонування як політичного інституту та Європейського парламенту є найбільш демократичним. ЄС відіграє значну роль в управлінні Фондом фінансової допомоги та Європейським Центральним банком. ЄС є провідним інститутом, який забезпечує участь європейських громадян у діяльності Союзу. Міжпарламентські зустрічі проводяться один або два рази на рік на одному з робочих місць парламенту по черзі в місці, визначеному парламентом-партнером відповідної країни-члена ЄС. В угрупованні членів ЄС ґрунтується не на факторі національності, а на схожості політичних поглядів. Рада ЄС повинен отримати думку ЄС, коли він приймає рішення з багатьох питань. ЄС був створений для контролю за використанням законодавчих і управлінських повноважень, розділених між Комісією і Радою.

Ключові слова: *Європейський парламент, Європейський Союз, Європейська Комісія, Рахункова палата, Європейський центральний банк.*

Постановка проблеми. Європейський союз (ЄС) являється однією з політико-економічних організацій, оказующих самое сильное влияние на международной арене. ЕС занимает важное место в жизни государств-членов и их граждан, начиная с экономических сфер, включая структуры, объединяющие важные направления социально-политического и культурного курса. Главная цель ЕС заключается в создании тесного союза европейских народов, проведении совместной внешней политики на международной арене, создании пространства без внутренних границ, единой валюты и содействии долгосрочному экономическому прогрессу. Отличие ЕС от других международных организаций заключается в глобальности поставленных задач и комплексном подходе к решению этих задач. При создании ЕС основной целью было углубление экономических отношений.

Изложение основного материала исследования. Из истории создания Европейского парламента. С вступлением в силу Маастрихтского договора 1992 года ЕС стал действовать не только

как экономическая, но и как политическая структура. Этот договор внес ряд поправок в положения Римского договора и вступил в силу в ноябре 1993 года [2, с. 93]. Маастрихтское соглашение имело большое значение как шаг вперед в направлении создания ЕС, политического единства Европы [8, с.8]. С момента своего создания ЕС с точки зрения политики, проводимой как организациями, так и государствами-членами, в первую очередь стремился к установлению внутреннего благополучия и безопасности и предпринимал попытки установить двусторонние, межрегиональные и глобальные отношения сотрудничества, которые могли бы повлиять на это. В соответствии со ст. 189–201 договора о создании ЕСУС, ЕП был создан в 1952 году [5, с. 122].

ЕП – самое демократическое учреждение Европейского Союза [1, л.59]. Один из институтов ЕС. ЕП также действует как политический институт [3, с.184]. Первоначально парламент назывался Генеральной Ассамблеей АБР, а в 1957 году – Ассамблеей Европейского Обще-

ства. В 1958 году Ассамблея была преобразована в европейскую парламентскую ассамблею, а в 1962 году – в ЕП [10, с. 253]. ЕП является одним из самых влиятельных законодательных органов в мире. Этот орган также занимает основное место среди крупнейших демократических меджлисов. ЕП полностью отличается от парламента других государств. ЕС прилагает усилия для осуществления демократического контроля над управлением институтами Союза и повышения чувства ответственности этих учреждений [5, с. 54].

Структура и деятельность Европейского парламента. Занимая важное место в институциональной системе ЕП является одним из трех основных организационных органов Союза. В структуре, где объединились экономические, политические возможности Европы, возникла потребность в институте, представляющем интересы сотен миллионов европейских граждан. Каждый член имеет право избирать определенное количество членов в Европейский парламент, а избранные представители представляют граждан этого государства в рамках структуры и защищают интересы государства. Места в ЕП, как правило, определяются пропорционально численности населения каждого государства-члена. Парламент выступает в роли представительного органа интеграции в ЕС. Прием новых членов в структуру, подписание ассоциационных договоров принимаются с согласия парламента. Работа ЕС сначала ограничивалась консультированием [3, с. 185].

ЕП представляет демократическую политическую волю народов-членов Европейского Союза. Пленарные заседания ЕС проходят в Брюсселе и Страсбурге, а Генеральный секретариат ЕП работает в Люксембурге. ЕП осуществляет свою деятельность под руководством бюро, состоит из представителей и 14 вице-президентов. ЕС имеет определенные полномочия в ряду внешних связей ЕП. Он имеет право обсуждать различные проблемы на заседаниях ЕС и парламентских комиссиях, а также конфликтные ситуации, возникающие в том или ином регионе мира [3, с. 192].

1957 год – Римский договор, 1986 год – Единый Европейский Акт, 1997 год – Амстердамский договор (в 1999 году вступил в силу), 1992 года подписанного в Маастрихте Союзного договора (в 1993 году вступил в силу), в 2000-м году Ниццы договор Европейского Союза-Конституция до сих пор ЕП в должность и круг полномочий расширился, и Союз в жизни значение еще больше усилились. Следует отметить, что «единый европейский акт», вступивший в силу в июле 1987 года, усилил

полномочия ЕП и привел к укреплению связей между Советом и парламентом. Согласно этому документу, парламент должен одобрить соответствующие документы при приеме новых членов, предоставлении статуса гостя или при подписании договоров с третьими странами [6, с. 38].

Несмотря на то, что полномочия ЕП были впервые ограничены ранее, они уже начали заметно расширяться в конце 80-х – начале 90-х годов [11, с. 231]. Впервые выборы в ЕП состоялись в 1979 году. Места в ЕП определяются пропорционально населению каждого государства-члена. Каждое государство имеет определенное количество мест в парламенте. ЕП соблюдается в пределах возможностей равенства женщин и мужчин. ЕП объединяет народы, входящие в ЕС. ЕС является ведущим институтом, обеспечивающим участие европейских граждан в деятельности Союза и сильно отличается от парламента отдельных государств. ЕП имеет определенные полномочия в отношении других структур ЕС. ЕС обсуждает законодательство, предложенное комиссией. ЕС имеет полномочия принуждения к отставке комиссий и функции контроля над ними. ЕС осуществляет свою деятельность через комиссии. Комиссии также проводят внешнюю политику, безопасность, права женщин, бюджетные и структурные изменения [5, с. 64].

ЕС наряду с постоянными комиссиями существуют и временные комиссии. ЕС выступает в качестве представительного органа интеграции в ЕС. ЕС принципиально отличается от парламента других государств. Этот фактор в развитии самого ЕС в пользу отражения и укрепления государственных признаков. В Европейском парламенте около 41 делегации. Количество членов в составе делегации варьируется от 12 до 70 для парламентских заседаний. В случае неспособности членов ЕС подать в отставку и выполнить полномочия депутатов самим ЕС, кроме истечения срока их полномочий, их полномочия прекращаются. Депутаты ЕС делятся на фракции, представляющие международные партии [7, с.123]. Члены ЕП могут противоречить своим обязанностям и заниматься научной, творческой деятельностью, не противоречащей закону. Депутат ЕС может и не быть членом какой-либо политической группы. В ЕС действуют несколько комитетов. В уставе ЕС нашли свое отражение элементы, связанные с политическими группами. ЕП является прямым политическим органом ЕС. ЕС осуществляет политический контроль ЕС. ЕП имеет право вето в отношении новых членов Союза, в

основном в вопросах внутреннего рынка и внешней политики, договоров и некоторых этапов внутренней безопасности. Учитывая, что ЕС является фундаментальным и прямым органом, представляющим демократическую волю народов, формирующих ЕС, снижение участия ЕС в выборах вызывает споры о том, как деятельность этого органа не может быть серьезно воспринята гражданами Союза. ЕС имеет только несколько функций истинного парламента, действующего в парламентской демократии. Различные функции ЕС имеют законодательные, контрольные и бюджетные функции [12, с. 82].

Поскольку парламент не является законодательным органом профсоюзов, Совет ЕС должен получить мнение парламента, когда он принимает решения по многим вопросам. Он разделяет с Советом Европейского Союза функцию ЕС, связанную с законодательством. Полномочия ЕС в отношении законодательства не являются подтверждающими, ограничиваются выражением позиции [4, с. 153]. Выполнение законодательной функции в праве ЕС было связано прежде всего со сферой деятельности СЕ. ЕС в то время имел некоторые права на участие и помощь в законодательном процессе. ЕП совместно с Советом может обратиться в суд юстиции о создании специализированных судов. Структура ЕС состоит из президентского совета, Конференции президентов, Комитета, Генерального секретариата и представительств. Президент представляет Европейский парламент по правовым вопросам и внешним связям. Президент ЕС контролирует всю работу парламента, а также Конференции президентов, других структур в Европейском парламенте. Президент высказывает свое мнение и рекомендации по всем международным вопросам, усилению ЕС. Успехи, достигнутые в отношении Европейского парламента, связаны с подписанными договорами. ЕС работает на постоянной основе, будучи палатой [9, с. 193].

Члены парламента составляют политические группы. ЕС имеет право вето в решении вопросов, имеющих чрезвычайное значение. Деятельность парламента в осуществлении демократического контроля за принятием решений определяется тремя процедурными процедурами: консультативной процедурой; процедурой сотрудничества; процедурой принятия совместных решений [5, с. 57].

ЕС осуществляет свою власть в функции контроля посредством устных и письменных запросов и общих требований политических фракций. Отправка в отставку Европейской комиссии с

большинством голосов в 3 из 2 членов ЕС имеет право на выражение недоверия. ЕП имеет право принимать и не принимать кандидата на пост председателя, выдвинутого СЕ [7, с. 126].

ЕС представляет Союз в области внешних связей и сотрудничает с парламентами третьих стран. В ЕС, как и в национальных парламентах, парламентарии, работая в ряде комитетов по специальным профессиональным сферам, содействуют деятельности парламента. Лица, которые хотят быть кандидатами в члены ЕС или голосовать, должны соответствовать определенным условиям, чтобы каждый член имел это право в соответствии с законами государства-члена на определенную дату. ЕС назначает Европейского омбудсмена. Омбудсмен не имеет никакой зависимости от парламентариев, и омбудсмен может быть исключен только Европейским судом [10, с. 274].

Функции ЕС заключаются в следующем: провозглашение европейских законов; демократический контроль над европейскими учреждениями; принятие решений о бюджете вместе с Советом. Расширение полномочий ЕС усилило его влияние на все сферы ЕС. ЕС играет важную роль в принятии решений в области образования, культуры, окружающей среды, здравоохранения и других областях.

ЕС участвует в назначении членов Европейской комиссии, а также ее председателя. ЕС утверждает бюджет основных организаций ЕС, контролирует его исполнение, заслушивает отчеты организаций, рассматривает вопросы международного договора и сотрудничества.

ЕС играет большую роль в управлении важным Фондом финансовой помощи и Европейским Центральным банком. ЕС является ведущим институтом, обеспечивающим участие европейских граждан в деятельности Союза. Межпарламентские встречи проводятся один или два раза в год на одном из рабочих мест парламента поочередно в месте, определяемом парламентом-партнером соответствующей страны-члена ЕС. В группировке членов ЕС основывается не на факторе национальности, а на сходстве политических взглядов. Совет ЕС должен получить мнение ЕС, когда он принимает решения по многим вопросам. ЕС был создан для контроля за использованием законодательных и управленческих полномочий, разделенных между Комиссией и Советом.

В ЕС действуют независимые парламентарии. Парламентарии, занимающие должности в ЕС, группируются не за страну, которую они представляют, а за политические встречи. В ЕС парламентарии, действуя в ряде комитетов по специальным

профессиональным сферам, оказывают содействие работе парламента. Комитеты занимают особое место в ЕС.

В ЕС комитеты собираются один или два раза в месяц и имеют президента, бюро и Секрета-

риат. Количество каждого из комитетов может быть разным. ЕС может определить свою позицию по ряду вопросов, в том числе по вопросам Союза, международным вопросам, нарушению прав человека.

Список литературы:

1. Avropa Ittifagy haggında ümumi arayış. Avropa Ittifagy Azərbaycan Parlament emekdashlig komitesinin üçüncü ijlasi. Azərbaycan Respublikasy Milli Məclisinin Aparaty. Beynelkhalg münasibetlər şöbesi (General reference to the European Union. Third meeting of the EU-Azerbaijan Parliamentary Cooperation Committee. Office of the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan. Department of International Relations). Azərbaycan Respublikasy Milli Mejlisinin Arxivivi, 2002, f. 2941.

2. Avropa Ittifagy haggında ümumi arayış. Avropa Ittifagy-Azərbaycan parlamentlerarasi emekdashlig komitesinin VII ijlasi. Azərbaycan Respublikasy Milli Mejlisinin Aparati. Beynelkhalg münasibetlər şöbesi (General reference to the European Union. VII meeting of the EU-Azerbaijan Interparliamentary Cooperation Committee. Office of the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan. Department of International Relations). Azərbaycan Respublikasy Milli Meclisinin Arxivivi, 2006, f.2941.

3. Avropa hüqugu (European law). Baku, 2016, 354 p.

4. Babaoglu H.B. Dünya siyaseti ve beynelkhalg münasibetlər (World politics and international relations). Baku : Universiteti neshriyyati, 2012, 372 p.

5. Ibadov R. Avropa Ittifaginin əsasları (Fundamentals of the European Union). Baku : RZA IBADOV, 2004, 212 p.

6. Imanova S.M. Azərbaycanın beynelkhalg parlament teshkilatlary ile elageleri (1991–1998-ji iller) (Relations of Azerbaijan with international parliamentary organizations) (1991–1998). Baku : Adiloglu neshriyyati, 2004, 172 p.

7. Guliyev M. Avropa hüqugu (European law). Baku : Avropa hüqugu, 2009, 420 p.

8. Borkhard Klaus-Diterb. Birlik hüqugunun esaslari (Fundamentals of union law). Beshinci neshr. 2006, 270 p.

9. Европейское право : учебное пособие. Москва : Норма, 2011. 960 с.

10. Право Европейского Союза : учебник / под ред. С.Ю. Кашкина. Москва : Юристъ, 2003. 925 с.

11. Улахович В.Е. Международные организации. Москва ; Минск : АСТ ; Харвест, 2005. 400 с.

12. Duncan Watts The European Union. Edinburgh: Edinburgh University Press. London : 2008, 314 p.

Hasanova K.Z. EUROPEAN PARLIAMENT AS THE DEMOCRATIC INSTITUTION OF THE EUROPEAN UNION

The article is dedicated to the competence of the European Parliament. The European Parliament, combined with Europe's economic and political capabilities, needed an institution that represented the interests of hundreds of millions of European citizens. Each Member has the right to elect a certain number of members of the European Parliament, and the elected representatives will represent the interests of the State by representing its citizens within the organization. The functions of the EU are as follows: Proclamation of European laws; democratic control over European institutions; making decisions in the budget together with the Council. The EU's empowerment has increased its influence in all areas of the EU. The EU plays an important role in decision-making in education, culture, environment, health care and other areas. The powers of the European Parliament are similar to those in modern countries, where traditional parliamentary institutions are included. The European Parliament has the exclusive power to appoint the chairman and members of the European Commission, the Accounts Chamber and the European Central Bank. The author points out that the creation of the European Parliament, its structure, its functioning as a political institution, and the European Parliament are the most democratic institution in the European Union. The EU plays a large role in the management of the important Financial Assistance Fund and the European Central Bank. The EU is the leading institution for the participation of European citizens in the activities of the Union. Inter-parliamentary meetings are held once or twice a year at one of the workplaces of the parliament, alternately in a place determined by the partner parliament of the respective EU member state. In the grouping of EU members, it is based not on the factor of nationality, but on the similarity of political views. The EU Council needs to get the EU's opinion when it makes decisions on many issues. The EU was created to oversee the use of legislative and managerial powers, divided between the Commission and the Council.

Key words: European Parliament, European Union, European Commission, Accounts Chamber, European Central Bank.

Georgieva M.D.

National Transport University

WAYS TO IMPROVE THE MECHANISM OF REGULATION OF AGRICULTURAL RELATIONS IN BULGARIA IN THE CONDITIONS OF ADAPTATION TO THE EUROPEAN REQUIREMENTS

This article sets out the main provisions and prospects for the development and improvement of the levers of management and regulation of the agricultural sector of the Bulgarian economy, which formed the basis for European economic integration. Priority directions of development of agrarian industry in the context of implementation of European standards are revealed. The directions of improvement of the mechanism of support of agricultural development and its activation on the European agro-food market are offered.

The analysis of the agrarian policy of Bulgaria in the historical context is conducted. The peculiarities of functioning of the mechanism of management of the agrarian sector of the Bulgarian economy have been determined and its problematic components have been identified.

In the current conditions of European integration of Bulgaria being strategically important for the state food policy, the agricultural sector of Bulgaria has been the object of reform in the process of improving the governance mechanisms, since the basic component of this economic institute was agricultural production together with social rural infrastructure. For these reasons, the development of mechanisms for public administration of agricultural sector optimization will ensure the sustainable development of a large number of Bulgarian economic sectors and, most importantly, the effective development of the social infrastructure of the village and create the foundation for the proper economic level of its inhabitants.

Thus, the implementation of a characterized and substantiated optimization mechanism of state management of the agrarian sector of Bulgaria will allow to create an effective organizational and legal basis for the development of the sector, agriculture. An important positive consequence is expected to be a significant increase in the export potential of the agricultural sector of Bulgaria, a decrease in the seasonal import dependence of the Bulgarian consumer market on agricultural products, as well as will allow to accelerate the implementation of the provisions of the Economic part of the Association Agreement between Bulgaria and the European Union.

Key words: state regulation, Bulgaria, land market, agricultural sector of economy, governance mechanisms, European Union, reforms, agriculture.

Formulation of the problem. In a market economy, the agricultural market has moved to a new quality, requiring a transition from production plans and sales of products, fixed prices to free market regulation. At the same time, experience has shown that market regulation in its pure form does not harmonize the interests of producers and buyers of agricultural products, so there is a need to supplement market relations with state regulation of the agricultural market.

However, as domestic practice has shown, government regulation of the market is not always effective due to limited resources to influence the market; lack of awareness about the activities of agricultural producers, the state of intra-regional and inter-regional agricultural markets, balance sheets of agricultural products, export-import activities; limited control over

the private agricultural sector, etc. Therefore, the main task of state regulation of the agricultural sector should be a focused policy of priority areas for the development of the agricultural market. It is these circumstances that necessitated the justification of state regulation of the agricultural market.

The agricultural sector of the economy has historically been one of the main branches of the Bulgarian economy. He has always been closely associated with resources, business culture, traditions, natural conditions, skilled professionals and technical capabilities.

In the early 1990s, the European Union regarded Bulgaria as the “vegetable basket of Europe”. But the Bulgarian agrarian sector was not ready to comply with European norms and standards of produced agricultural products, as it stood on the threshold of the beginning of the reform of agrarian relations.

Analysis of recent research and publications.

The national historical science has not paid enough attention to the development of the agrarian sector of the Bulgarian economy during the 1990s.

Various aspects of the tendency of development of agricultural production in Bulgaria are covered in the works of Bulgarian scientists, in particular, R. Popov [6], B. Stoimenov [8], N. Velchev [2], Y. Doluda [3].

Setting objectives. The purpose of the article is to analyze the main trends of the current stage of development of the agrarian sector of the Bulgarian economy and to substantiate a set of measures to consolidate the positive dynamics of the development of the industry.

Outline of the main research material. After the collapse of the socialism system in Bulgaria in 1989–1990s, the process of agrarian reform began. Key areas of reform – from the line for the revival of cooperative agricultural farms on the basis of full voluntariness and economic independence with the constant restoration of land ownership of peasants to a course on the mandatory elimination of cooperatives and accelerated privatization of land, property of non-agricultural industries AIC with the state support of market restructuring [7, p. 4].

The unified and centralized system of agriculture of state socialism naturally gave way to a new model of development based on market-type links between economic units. In 1990 the following changes were made to the agrarian policy of the country: complete elimination of state orders in agriculture, establishment of free market prices for agricultural products, which amounted to about one third of its gross volume, etc., that is, some decentralization was allowed while maintaining the focus on large collective agricultural enterprises. farms.

The peculiarity of Bulgarian agriculture to the reform was that the land functioned economically as state property and was not legally nationalized. The divestment in agriculture began with the adoption in March 1991 of the Law on Ownership and Use of Agricultural Land [4]. According to the law, the owners of agricultural lands could be the state, the community, legal entities and individuals [9, p. 16]. The rights of former landowners and their heirs to the land were restored. The activities of cooperative agricultural farms and previously established all types of agricultural cooperatives and agricultural companies were discontinued.

In the 1990s, Bulgaria began to make the transition to becoming a private peasant economy. With the adoption of the last, final version of the Land Law (1992), large-scale privatization began

in the country's agriculture [8, p. 13]. The rights of agricultural cooperatives operating in Bulgaria until 1944 were restored and their property confiscated. By 1995, the number of private farms in the country was 1,777,000, more than 86% from 1 ha of land, 12.3% to 5 ha, and more than 5 ha – 1% [8, p. 4–15].

One of the fundamental moments of the economic reform in the Bulgarian agriculture was the refusal of the state from administrative interference in the activities of agricultural producers. All manufacturers began to freely decide on the number of manufactured and sold products without any restrictions, which, according to some experts, was a hasty decision due to the lack of real conditions for competition and the choice of contractors. The Bulgarian government has taken control of prices for goods that provided 50% of gross agricultural output [5, p. 32–33] and protected from adverse effects. Immediately after the decision to liquidate cooperative agricultural farms was reached, the problem arose of the refusal of commercial banks to provide loans to organizations subject to liquidation. There was a real threat of the complete failure of the 1992 spring sowing campaign, as agricultural cooperatives lacked their own funds.

The destruction of agrarian organizational structures has led to a catastrophic decline in agricultural production, producers' incomes, unemployment, and poverty. In the period 1991–1994, agricultural production decreased by 35%. The main manifestation of this was the sharp decline in production. Thus, in 1990 compared to 1989, this decline amounted to 6% (7.4% in crop production, 4.6% – in animal husbandry), in 1991 compared to 1990, agricultural production decreased by 6.4% (including in livestock by 15.7%), in 1992 – by 12% [1, p. 11].

By 1997, the output of agricultural products had decreased and was 40% less than 1990 [6,]. Crop production continued to prevail over livestock production, with the exception of the grain crisis in 1993 and 1996, which was associated with adverse climatic conditions. The sharp decrease in the volume of livestock production in the transition period showed that in a centralized economy, livestock production developed under artificial, “greenhouse” conditions.

The collapse of huge livestock complexes and the change in the ratio of prices for livestock and plant products greatly reduced the ability to care for animals.

In 1997–1998, agricultural production accounted for 17% of the country's GDP, accounting for 21% of the economically active population. Analysis of statistical information for the years 1987–1996 showed that the volume of agricultural

production decreased to 72.2% (including crop production – 84.5%, animal husbandry – 60.6%). In 1997, the total agricultural production was about 60% of the annual average in 1980–1990s. The area under cereals was steadily declining [3, p. 76].

In 1997, under relatively favorable climatic conditions, grain production accounted for 70% of the average harvest of the 1980s, and industrial crops - 55%. A significant decline was observed in animal husbandry: the number of cows decreased by 60%, pigs – by 55%, poultry – by 40%, respectively production of meat, milk, wool decreased (by about 50%). In 1996, 95% of agricultural output came from the private sector, including agricultural cooperatives (in the period 1991–1997, 62% of land was returned to its former owners) [2, p. 7].

The decline in production was also caused by the collapse of the USSR, as Bulgaria was economically oriented toward the Soviet Union for many years, and Russia in the 1990s drastically reduced purchases in Southeastern Europe, including Bulgaria.

The sharp decline in agricultural production has had a strong destabilizing impact on the economy as a whole, becoming one of the main factors behind the decline in real incomes of the population, increasing social tensions and instability of the political situation in the country. In 10 years, GDP per capita has more than halved.

In the first five years of the reform (1991–1995), the former owners and their heirs received almost half of the land given for restitution [9, p. 18]. In 1995, about 3/4 of all agricultural production was produced in the private sector. However, the growth of private sector production did not offset the fall in overall output during the agrarian reform. In 1995, its volume was 14.6% below the level of 1989 and 8.4% less than in 1990 [1, p. 11].

The crisis of agriculture most Bulgarian researchers reasonably associate with the negative aspects of land reform. The initial basis for restitution of land ownership was adopted in 1946, with the characteristic of it small, scattered land ownership, without due consideration of changes in the following years. The chosen alternative of natural restitution not only meant a return to the smallholder structure of land tenure, but also enhanced it.

At the same time, due to the long demographic changes among the employed in agriculture, the contingent of the active age sharply decreased, a considerable part of the youth left the Bulgarian village. More than half of future landowners have become urban dwellers, and about 30% of peasants are elderly. The fragmented land ownership,

irrationally located on the subjects, did not create the preconditions for the development of modern automated and mechanized production. Agrarian farms (5 to 10 hectares or more) were relatively large in the country, occupying more than 2/5 of the private land, but as a rule they were given temporary use.

By the mid-1990s it became clear that a solution to the current situation could be sought in two main ways. First, in the development of agricultural cooperatives, but not through the resuscitation of the collective farm system and the reproduction of old TKZG, and through the formation of true agrarian cooperatives as associations of real private landowners. Secondly, in the development of farms on the basis of accelerating restitution and at the same time building a full-fledged land market [6, p. 9].

By mid-1998, most of the country's agricultural land had been restored. The stabilization of land ownership relations has largely contributed to the overall stabilization of agriculture and the growth of agricultural production in Bulgaria.

Conclusions. The analysis of the development of market relations, agrarian sphere of Bulgaria in the 1990's allows us to draw the following conclusions:

1. During the period of transition of the country's economy to market relations, significant changes occurred in its agrarian sphere – reforming the TKZG, restoring the rights of the former owners and their heirs to the land. The land transfer to new owners was limited and for a fee that was differentiated according to its category.

2. The realization of land ownership rights was envisaged in accordance with the Law on Ownership and Use of Agricultural Land in the following options: organization of a private peasant farm; transfer of land to a community or state fund for a fee; leasing; preservation of land in newly established cooperatives and receipt of rent in the amount stipulated by the founding agreement; providing land on certain terms as a unit in a cooperative.

3. The property of disbanded TCZGs and other types of cooperatives formed prior to the adoption of the Law on Ownership and Use of Agricultural Land shall be subject to division between their members.

4. Former forms of work organization in agriculture were eliminated, private peasant farms and new cooperatives were created.

5. The state virtually abandoned administrative interference with the activities of producers and provided priority to economic levers.

6. Farmers in 1992 received tax benefits - for 5 years they were not taxed on gross income, and individual categories of citizens for a longer period.

The practice of agrarian reform of Bulgaria in the 1990s shows:

1. For successful implementation of agrarian reforms, it is necessary to take into account the specific features of both the agrarian sector of the country and the transition to market conditions.

2. Effective state regulation of economic processes occurring in the agrarian sector must be maintained, especially in a difficult transition period, which, however, should be radically different from the previous methods inherent in the administrative and command system of management of the agrarian sector of the Bulgarian economy.

3. It was unacceptable to hastily force the destruction of all forms of former organizational structures before the active process of forming new ones began.

The analysis of the Bulgarian experience in the organization of the agrarian market and the management of its operation made it possible to identify the following main regularities in public administration: 1) regulation of land use. This trend was aimed at minimizing the economic burden on agricultural land in the process of obtaining the maximum economic effect from their use in the process of agricultural production; 2) balanced control over pricing. This trend is represented by an effective pricing policy built on the protectionism of production of its own producers, which is combined with a customs tariff policy on imports of agricultural products; 3) economic and legal incentives for investment. This trend envisaged the application of tax incentive methods for agrarians, which helped to increase the profitability of agricultural enterprises, the creation of tax holidays and the use of other mechanisms to manage the process of attracting investment resources in enterprises of the agricultural sector.

However, the study of integration processes as a component of the competitive development of the Bulgarian agricultural market in the conditions of European standards showed the positive impact of the introduction of European standards in the mechanisms of public administration of the agrarian sector of Bulgaria. It was also evident that the introduction of quality standards in agricultural production forced the national producer to introduce

innovative technological processes into production, which in turn increased food security and laid the preconditions for the competitiveness of Bulgarian agricultural products. At the same time, the study of the components of the public sector governance mechanism in the EU and Bulgaria has highlighted the following characteristic components of this mechanism in the European Union: 1) financial impact on the development of the sector (intervention, financing, subsidies, etc.) in the medium and long-term development programs; 2) standardization of conditions regarding product quality and food security; 3) implementation of priorities for socio-economic development of rural areas.

At the same time, the current practice of functioning of the mechanism of state management of the agricultural sector in Bulgaria is presented as a system of state and self-governing bodies, which implemented a regulatory policy rather than a policy of financial and organizational support. This was the reason for the lagging behind of the economic development of the agricultural sector of Bulgaria and the low quality of agricultural produce. The general direction of reconstruction of the components of the mechanism of state management of the agrarian sector of Ukraine determines the reorientation of public administration from a regulatory to a stimulating and securing function, which should synchronize the main directions of agrarian policy of Ukraine and the EU in export-import relations, as well as stimulate the technical and industrial reorganization of Ukraine.

In this context, it is important to establish the importance of the interaction of market self-regulation mechanisms and public administration in the agricultural sector at the national, regional and sectoral levels of agricultural sector management in order to meet domestic demand and maintain competitiveness in the international market for agricultural products. We consider the areas of effective use of interaction features to predict the contradictions between government mechanisms and market trends, which creates a platform for determining the scope of implementation of EU norms and standards, taking into account domestic features of agricultural development.

References:

1. Бяла книга за положението на страната в началото на мандата на 37-то Народно събрание. Дума. София, 1995. 22 марта. С. 5–30.
2. Вълчев Н. Възстановяването на зърнопроизводството – първа и решаваща мярка на извеждане на земеделието от кризата. *Икономика и управление на селското стопанство*. София, 1997. № 2. С. 4–26.
3. Долуда Ю. Болгария. Аграрные реформы в зарубежных постсоциалистических странах: Первый этап. Москва : РАН, 1993. 119 с.

4. Закон за собствеността и ползуването на селскостопанските земи. *Земя*. София, 1990. 22 ноември. С. 1–70.
5. Людникова Г. Аграрная реформа и развитие рыночных отношений в республике Болгария. *Международный сельскохозяйственный журнал*. 1993. № 3. С. 21–52.
6. Попов Р. Среднесрочни аспекти на аграрната политика в България. *Икономика и управление на селското стопанство*. 1998. № 7. С. 3–37.
7. Симова А. Подготовка на българското селско стопанство за присъединяването на страната към ЕС. *Икономическа мисъл*. 1998. № 5. С. 4–46.
8. Стоименов Б.К. Приватизация в селском хозяйстве. *Селскостопанска наука*. София, 1992. № 4–6. С. 3.
9. Шабунина В. Некоторые аспекты реформирования аграрной сферы в Болгарии. *Международный сельскохозяйственный журнал*. 1997. № 3. С. 17.

Георгієва М.Д. ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ РЕГУЛЮВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН БОЛГАРІЇ ЗА УМОВ ПРИСІДНАННЯ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ ВИМОГ

У статті викладені основні положення та перспективи розвитку й удосконалення важелів управління та регулювання аграрного сектора економіки Болгарії, які лягли в основу європейської економічної інтеграції. Розкрито пріоритетні напрями розвитку аграрної галузі в контексті впровадження європейських стандартів. Запропоновано напрями вдосконалення механізму підтримки розвитку сільського господарства та його активізації на європейському ринку агропродовольчих товарів.

Проводиться аналіз аграрної політики Болгарії в історичному контексті. Визначено особливості функціонування механізму управління аграрним сектором економіки Болгарії та визначено її проблемні компоненти.

За сучасних умов євроінтеграції сільськогосподарський сектор Болгарії став об'єктом реформи у процесі вдосконалення механізмів управління, оскільки основним компонентом цього економічного інституту було спільне виробництво сільського господарства із соціальною сільською інфраструктурою. З цих причин розробка механізмів державного управління оптимізацією аграрного сектору забезпечить стійкий розвиток великої кількості економічних секторів Болгарії та, що найголовніше, ефективний розвиток соціальної інфраструктури села та створить фундамент для належного економічного рівня його мешканців.

Таким чином, реалізація характерного та обґрунтованого механізму оптимізації державного управління аграрним сектором Болгарії дозволить створити ефективну організаційно-правову базу для розвитку галузі, сільського господарства. Очікується, що важливим позитивним наслідком буде значне збільшення експортного потенціалу аграрного сектору Болгарії, зменшення сезонної імпортової залежності споживчого ринку Болгарії від сільськогосподарської продукції, а також дозволить прискорити виконання положень економічної частини Угоди про асоціацію між Болгарією та Європейським Союзом.

Ключові слова: державне регулювання, Болгарія, ринок землі, аграрний сектор економіки, механізми управління, Європейський Союз, реформи, сільське господарство.

Залеток Н.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ОЦИФРОВАНІ ПЕРШОДЖЕРЕЛА З ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ВЕБСАЙТАХ ЦЕНТРАЛЬНИХ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІВ: КОРОТКИЙ ОГЛЯД

Доступність першоджерел є одним із найважливіших питань під час планування будь-якого історичного дослідження. А оскільки події Другої світової війни й донині є однією з найактуальніших тем історії ХХ ст., проблема доступу до маловідомих джерел в контексті її вивчення є ще актуальнішою. Адже наявна історіографія з проблематики є досить значною та кожному новому досліднику дедалі важче представити науковій спільноті оригінальний результат свого пошуку. У цьому контексті непересічний інтерес становлять документи, які зберігаються в українських центральних архівах. Адже до них зверталися значно рідше, ніж, скажімо, до документів із проблематики, які перебувають на зберіганні в архівах Російської Федерації. Активізація ж цифровізації всіх процесів архівної галузі, яка вже кілька років поспіль є першим пріоритетом роботи Державної архівної служби України, поступово відкриває перед дослідниками нові можливості роботи з архівними документами.

У статті представлено короткий огляд оцифрованих першоджерел і довідкового апарату з історії Другої світової війни на вебсайтах центральних архівів України. Зокрема, до огляду увійшли онлайн-виставки й проєкти Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України; Центрального державного кінофотофоно архіву України імені Г.С. Пиєничного; Центрального державного архіву громадських об'єднань України; Центрального державного архіву зарубіжної українки; Центрального державного науково-технічного архіву України; Центрального державного архіву-музею літератури й мистецтва України.

Авторка доходить висновку, що на офіційних вебсайтах вітчизняних архівів представлено низку тематичних виставок з історії Другої світової війни, а також довідкові апарати тематичних фондів. Однак такі виставки зазвичай містять відносно невелику кількість матеріалів. У поодиноких випадках якість представлених копій першоджерел є недостатньою для повноцінного ознайомлення з їх змістом.

Суттєвим недоліком слід вважати відсутність перекладу навігації офіційних вебсайтів центральних архівів іншими мовами, зокрема англійською та російською. Адже це суттєво звужує аудиторію користувачів, є значною перешкодою для роботи з матеріалами архівів для зарубіжних дослідників.

Водночас є велика ймовірність того, що в найближчому майбутньому кількість доступних онлайн документів з історії Другої світової війни суттєво зросте, адже диджиталізація архівних колекцій і надання до них віддаленого доступу є загальносвітовим трендом.

Ключові слова: Друга світова війна, архів, оцифрування, документ, довідковий апарат.

Постановка проблеми. Доступ до широкого кола першоджерел є запорукою успішного історичного дослідження. Раніше вчені були значно обмежені у виборі його теми, оскільки відвідування архівів в інших містах і країнах вимагало значних коштів, а також можливості надовго залишити основне місце роботи. Нині ж, в умовах широкомасштабного оцифрування, архіви надають можливість дистанційної роботи з джерелами; започатковуються різні цифрові проєкти, що пропонують доступ до документів архівів онлайн тощо. Внаслідок цього перед науковцями відкриваються нові можливості.

Впродовж останніх декількох років першим пріоритетом Державної архівної служби України є цифровізація всіх процесів архівної справи. Для користувачів вітчизняних архівів цей час ознаменувався поступовою появою у вільному доступі на офіційних сайтах центральних архівів оцифрованих довідкових апаратів та архівних документів. Безперечно, це суттєво спрощує роботу дослідників. Однак цей процес значно уповільнюється через брак фінансових, технічних і людських ресурсів.

Водночас вивчення різних аспектів історії Другої світової війни є актуальним і нині. Документи

українських архівів для вивчення згаданої проблеми використовувалися набагато рідше, ніж, наприклад, матеріали архівів Російської Федерації. Причин цього декілька. Серед них проблеми, пов'язані з низьким рівнем впровадження цифрових технологій у діяльність українських архівів поряд із більшою кількістю тематичних першоджерел у російських архівах. Як наслідок, обмежені бюджетом і часом дослідники, плануючи відрядження, нерідко робили вибір на користь Росії. У наш час українські архіви поступово розміщують у вільному доступі довідкові апарати й деякі документи з проблематики. Це дає змогу дослідникам з усього світу ознайомитись із першоджерелами, що зберігаються в архівах України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерела з вивчення історії Другої світової війни, які зберігаються в українських архівах, перебували у фокусі студій О. Лисенка [10; 11; 12], Н. Маковської [13], Л. Нецької [14], Н. Платонової [15], Т. Соболевської [16] та інших. Згадані автори дослідили проблему доступності архівних документів загалом, а також проаналізували корпуси джерел з історії Другої світової війни в окремих архівах, наголошуючи переважно на оригіналах цих документів із паперовим носієм. Водночас наразі в історіографії практично відсутні огляди цифрових копій документів українських центральних архівів із вказаної проблематики, робота з якими могла б суттєво заощадити час і кошти дослідникам.

Постановка завдання. Метою статті є короткий огляд оцифрованих першоджерел і довідкового апарату з історії Другої світової війни на вебсайтах центральних архівів України.

Виклад основного матеріалу. Загалом, попри істотне пожвавлення цифровізації в архівній сфері й активну роботу над створенням цифрового фонду користування документами Національного архівного фонду, кількість першоджерел з історії Другої світової війни на вебсайтах українських центральних архівів досі дуже скромна.

За останні кілька років центральними державними архівами було представлено документальні виставки відповідної проблематики, презентовано декілька цифрових проєктів. Зокрема, документи з історії Другої світової війни представлені на сайті **Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України** (далі – ЦДАВО України) в таких онлайн виставках: «Архіви і війна», «Очима свідків ... До Дня пам'яті жертв Голокосту», «Непрочитані листи з нацистської неволі», «70-ті роковини початку

насиленого вивезення мирного населення з території окупованої України на примусові роботи в 1941–1944 рр.» [6]. Особливий інтерес, на нашу думку, становлять документи першої виставки, в яких викладено роботу архівів у 1939–1945 рр., їх реорганізацію, входження до системи органів Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР і, як наслідок, засекречення роботи, особливості евакуації в перші роки війни, втрату деяких документів та інше. Зокрема, тут викладено в повному обсязі цифрові копії постанови № 1119 Ради народних Комісарів УРСР про заходи зі створення документальної бази з історії України й історії Вітчизняної війни й впорядкуванню архівного господарства УРСР (31 серпня 1944 р.); наказу Народного комісара внутрішніх справ Української РСР про реорганізацію державних архівів УРСР згідно із затвердженою Радою народних комісарів СРСР мережею (1 грудня 1943 р.) та інших документів.

Сайт має лише українську версію, тому дослідники, які ще не опанували мову, матимуть труднощі під час роботи з ресурсом. Водночас більшість документів, представлених на перелічених онлайн виставках, написана російською.

Особливої уваги потребує **колекція документів Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга** ЦДАВО України [10]. Цей цифровий проєкт, реалізований за підтримки Claims Conference, містить понад 900 справ, які стосуються ідеологічного впливу нацистів на окуповані території, експорту культурних цінностей тощо. Англійська версія цього електронного ресурсу знаходиться на стадії розроблення. Запуск української та німецької версій також заплановано на майбутнє. Зараз пошук на цьому ресурсі доступний лише російською мовою, зокрема за фондами, назвами організацій, іменами. Дослідники, які хочуть працювати з представленими в колекції документами, повинні володіти також німецькою.

Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного (далі – ЦДКФФА України) нещодавно презентував проєкт «1939-1945. Пам'ятаємо. Перемагаємо» [1]. Там представлені такі тематичні збірки фотодокументів: «До Дня Перемоги «Війна очима дітей»; «Початковий етап радянсько-німецької війни на території України»; «Окупація. Голокост»; «Звільнення території України від нацистських окупантів»; «Партизанський рух в Україні»; «Завершення Другої світової війни»; «Архів і архівісти в роки Другої світової війни»; «До 35-річчя відкриття в Києві монументальної скульптури «Бать-

ківщині-матері»; «Фотохроніка оборони Києва»; «До Дня пам'яті та примирення та Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні»; «Добірка фотодокументів до 75-річчя завершення Другої світової війни»; «Вулицями зруйнованого міста... Київ 1941–1946 рр.».

Проект також містить добірки відеодокументів, які наразі тимчасово недоступні через технічні проблеми, й фонодокументів. Серед останніх – урядове повідомлення про початок Великої Вітчизняної війни 22 червня 1941 р.; фрагмент з промови В.М. Молотова про напад Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р.; повідомлення про взяття Берліну 2 травня 1945 р.; повідомлення про підписання Акта про беззастережну капітуляцію збройних сил Німеччини 8 травня 1945 р.; фрагмент виступу командувача I-го Українського фронту, генерала армії М.Ф. Ватутіна на мітингу у звільненому Києві 27 листопада 1943 р.; записи фронтових пісень.

На офіційному вебсайті **Центрального державного архіву громадських об'єднань України** (далі – ЦДАГО України) міститься окрема сторінка під назвою «Друга світова війна у документах ЦДАГО України» [4]. Тут можна знайти короткий опис фондів, які вміщують документи про Другу світову війну, й деякі їх цифрові копії, серед яких: постанови Ради Народних Комісарів УРСР і Центрального комітету КП(б)У; постанови Політбюро ЦК КП(б)У; спогади очевидців про становище в окупованому Києві; листи підпільників рідним і близьким тощо.

Крім того, на сайті представлено такі тематичні виставки документів: «Вони пережили нацистську окупацію. Свідчення, зафіксовані у спогадах та щоденниках очевидців»; «Українська повстанська армія. До 75-ї річниці створення»; «До 75-х роковин трагедії Бабиного Яру»; «До 75-ї річниці початку німецько-радянської війни»; «До 70-ї річниці звільнення України від нацистських загарбників»; «Київ у полум'ї війни. До 70-ї річниці визволення столиці України від нацистських загарбників»; «Документальні свідчення партизанської війни» [2]. Три тематичні виставки – «Україна: шлях до Перемоги». До 70-ї річниці Перемоги над нацистською Німеччиною»; «Київ у полум'ї війни. До 70-ї річниці визволення столиці України від нацистських загарбників»; «Документальні свідчення партизанської війни» – також містять невеликі підбірки документів з інших архівів України, Росії та Білорусі. Деякі з перелічених тематичних колекцій доступні також у російськомовній версії сайту.

Особливу увагу слід приділити новоствореному електронному ресурсу ЦДАГО України на платформі “ARCHIUM” [8]. Він також має лише навігацію українською та містить довідковий апарат і цифрові копії деяких документів. У контексті нашого дослідження неабиякий інтерес становлять фонди партизанського руху опору в Україні періоду Другої світової війни. Наразі переважна більшість з їхніх довідкових апаратів оцифрована. Це означає, що дослідники можуть віддалено знаходити потрібні їм справи й замовляти їх копіювання чи видавання для роботи в читальному залі. Розробники цього електронного ресурсу зазначають, що оцифрування справ із подальшим розміщенням на платформі входить до їхніх планів на найближче майбутнє. Останнє, на наш погляд, у разі успішного впровадження стане серйозною віхою в оцифруванні першоджерел з історії Другої світової війни.

Центральний державний архів зарубіжної україніки представив дві онлайн-виставки документів, присвячених Другій світовій війні. Перша – «Українське книговидання у роки Другої світової війни» (до Дня пам'яті й примирення) – містить документи 1939–1945 рр. і складається з двох розділів: «Українське книговидання у країнах Європи» й «Українське книговидання в США та Канаді» [7]. У ній представлено результати книговидавничої діяльності української діаспори в роки Другої світової війни. Сюди увійшли переважно книги, присвячені історії та культурі України. Наприклад, монографія С. Наріжного «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами» (Прага, 1942 р.); стаття В. Левинського «Юрій Тищенко. 3 нагоди 35-ліття видавничої діяльності» («Львівські Вісті», 3 жовтня 1943 р.) тощо.

Друга виставка має назву «І живуть у пам'яті народу його вірні дочки і сини» (до 75-річчя з дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні) [9]. Вона викладає участь української діаспори у війні 1939–1945 рр. Часові межі створення документів, що увійшли до цієї підбірки, – 1939–2005 рр. З представлених першоджерел можна почерпнути інформацію про службу представників української діаспори в роки війни, їхню реакцію на звістку про початок війни, діяльність на користь фронту організацій української діаспори й інше.

На сайті **Центрального державного науково-технічного архіву України** (далі – ЦДНТА України) представлено тематичну виставку «Споруди на вшанування пам'яті про Другу світову війну (з фондів ЦДНТА України)»

(до 75-річчя перемоги над нацизмом у Другій світовій війні) [18]. Зокрема, йдеться про проекти діорами «Битва за Дніпро» Дніпропетровського історичного музею імені Д.І. Яворницького, яка унаочнює форсування радянськими вояками річки Дніпро на плацдармі Військове – Вовніги в 1943 р. (м. Дніпро), й скульптури «Батьківщина-мати», яка є частиною Меморіального комплексу «Національний музей історії України у Другій світовій війні» (м. Київ).

Увазі відвідувачів сайту **Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України** (далі – ЦДАМЛМ України) представлено онлайн виставку «Друга світова війна у споминах сучасників (за документами особових фондів представників української діаспори ЦДАМЛМ України)» [5]. У ній розміщено матеріали особових фондів письменниці В. Вовк (фонд 1212), художниці Л. Морозової (фонд 1306), письменника О. Гай-Головка (фонд 1352), журналіста Р. Рахманного (фонд 1361), громадського діяча й журналіста Б. Подолянка (фонд 1350), художника-графіка М. Бутовича (фонд 1366), письменника Г. Сірика (фонд 1357), політичного діяча І. Багряного (фонд 1186) та інші. Попри непересічне значення спогадів діячів культури української діаспори про воєнні роки, мусимо зазначити, що копії документів, представлених на цій виставці, на превеликий жаль, подані в досить низькій якості, внаслідок чого

повноцінне ознайомлення з текстом більшості з них практично неможливе.

Висновки. Отже, на офіційних вебсайтах центральних архівів України можна відшукати цифрові копії деяких документів з історії Другої світової війни, переважно представлені вони в межах онлайн-виставок. На жаль, такі виставки містять відносно невелику кількість матеріалів. Іноді якість представлених копій першоджерел є недостатньою для повноцінного ознайомлення з їх змістом.

Серед недоліків варто також назвати той факт, що навігація офіційних вебсайтів українських архівів здебільшого не має англійської чи російської версій. Відсутність перекладу вебсайтів іншими мовами, насамперед англійською, значно звужує аудиторію користувачів. Це ускладнює роботу іноземних дослідників, які не володіють українською.

Слід зазначити, що наразі пріоритетом для оцифрування в Україні є документи для генеалогічних досліджень, такі як метричні книги, ревізські казки тощо. Документи Другої світової війни, особливо ті, що викладають бойовий досвід її учасників, наразі не перебувають серед перших у черзі на оцифрування. Водночас висловлюємо сподівання, що в майбутньому кількість доступних онлайн документів з історії Другої світової війни суттєво розшириться, адже диджиталізація архівних колекцій і надання віддаленого доступу до них є загальносвітовим трендом.

Список літератури:

1. 1939–1945. Пам'ятаємо. Перемагаємо. URL: <https://bit.ly/32k8cBk> (дата звернення: 19.11.2020).
2. Виставки. ЦДАГО України. URL: <https://bit.ly/3493ibe> (дата звернення: 19.11.2020).
3. Документальна виставка «Українське книговидання у роки Другої світової війни». URL: <https://tsdazu.archives.gov.ua/archives/449> (дата звернення: 19.11.2020).
4. Друга світова війна у документах ЦДАГО України. URL: <https://bit.ly/339yKXS> (дата звернення: 19.11.2020).
5. Друга світова війна у споминах сучасників (за документами особових фондів представників української діаспори ЦДАМЛМ України). URL: <https://old-csam.archives.gov.ua/includes/uploads/2015/05/war.pdf> (дата звернення: 19.11.2020).
6. Друга світова війна. ЦДАВО України. URL: <http://tsdavo.gov.ua/bez-kategoriyi/druga-svitova-vijna/> (дата звернення: 19.11.2020).
7. Документальна виставка «Українське книговидання у роки Другої світової війни». URL: <https://tsdazu.archives.gov.ua/archives/449> (дата звернення: 19.11.2020).
8. Електронний ресурс ЦДАГО України. URL: <http://cdago.org.ua/> (дата звернення: 19.11.2020).
9. І живуть у пам'яті народу його вірні дочки і сини. URL: <https://tsdazu.archives.gov.ua/archives/3681> (дата звернення: 19.11.2020).
10. Коллекция документов Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга. URL: <http://err.tsdavo.gov.ua> (дата звернення: 01.09.2020).
11. Лисенко О. Деякі проблеми джерельного забезпечення досліджень історії України періоду Другої світової війни. *Архіви України*. 2010. № 2. С. 7–22.
12. Лисенко О. Джерелознавчі аспекти дослідження історії партизанського руху в Україні 1941–1944 рр. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2001. № 7. С. 79.

13. Лисенко О. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 165–194.
14. Маковська Н. Актуальні джерела ЦДАВО України з історії Другої світової війни. *Архіви України*. № 1–3 (256). 2005. С. 63–85.
15. Нецька Л. Документи про Другу світову війну у фондах військових частин, які зберігаються в Галузевому державному архіві Міністерства оборони України. *Архіви України*. № 1–3 (256). 2005. С. 101–126.
16. Платонова Н. Джерела Державного архіву МВС України часів Другої світової війни. *Архіви України*. № 1–3 (256). 2005. С. 127–138.
17. Соболевська Т. Документи Державного архіву в Автономній Республіці Крим з історії Другої світової війни. *Архіви України*. № 1–3 (256). 2005. С. 139–145.
18. Споруди на вшанування пам'яті про Другу світову війну (з фондів ЦДНТА України). URL: <https://bit.ly/368wmCu> (дата звернення: 19.11.2020).

Zalietok N.V. DIGITIZED PRIMARY SOURCES ON THE HISTORY OF THE SECOND WORLD WAR ON THE WEBSITES OF THE CENTRAL UKRAINIAN ARCHIVES: A BRIEF OVERVIEW

The availability of primary sources is one of the most important issues in planning any historical study. And while the events of World War II are still one of the most relevant topics in the history of the twentieth century, the problem of access to little-known primary sources in the context of its study is even more relevant. The existing historiography on the subject is quite significant and it is increasingly difficult for each new researcher to present to the scientific community the original result of his search. In this context, documents stored in the Ukrainian central archives are of paramount interest. They were addressed much less often than, for example, documents on the issue, which are stored in the archives of the Russian Federation. Intensification of digitalization of all processes of the archival sphere, which for several years in a row is the first priority of the State Archival Service of Ukraine, is gradually opening up new opportunities for researchers to work with archival documents.

The article gives a brief overview of digitized primary sources and finding aids systems on the history of the Second World War on the websites of the central archives of Ukraine. In particular, the review includes online exhibitions and projects of the Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine; Central State CinePhotoPhono Archives of Ukraine after H. Pshenychnyi; Central State Archives of Public Organizations of Ukraine; Central State Archives of Foreign Archival Ukrainianica; Central State Scientific-Technical Archive; Central State Archive Museum of Literature and Arts of Ukraine.

The author concludes that the official websites of national archives present a number of thematic digital exhibitions on the history of the Second World War, as well as finding aids systems of thematic funds. However, such exhibitions usually contain a relatively small amount of material. In isolated cases, the quality of the submitted digital copies is insufficient for reading the full its text.

A significant drawback is the lack of translation of the navigation of the official websites of the central archives into other languages, in particular, into English and Russian. After all, this significantly narrows the audience of users, and is an obstacle to working with archive materials for foreign users.

At the same time, there is a high probability that in the near future the number of available online documents on the history of World War II will increase significantly, as the digitalization of archival collections and providing remote access to them is a global trend.

Key words: World War II, archive, digitalization, primary sources, document.

Захарова О.Ю.

доктор исторических наук, профессор

ВИЗИТ ПРЕЗИДЕНТА ОАР Г.А. НАСЕРА (1958 Г.) И ВИЗИТ ДОЧЕРИ ПРЕЗИДЕНТА ОАР Х. НАСЕР (1963 Г.)

З 29 квітня по 16 травня 1958 року в СРСР на запрошення Президії Верховної Ради СРСР і Ради міністрів СРСР перебувала делегація Об'єднаної Арабської Республіки на чолі з Президентом і головнокомандувачем збройними силами ОАР Гамаль Абдель Насером.

У статті розглядаються політичні та протокольні аспекти візитів в СРСР Г.А. Насера й Х. Насер.

У 1952 році в Єгипті військові, що входили в організацію «Вільні офіцери» на чолі з Г.А. Насером, вчинили за підтримки армії переворот і захопили владу. Король Фарук підписав акт про зречення й покинув країну. Зміцнення нової влади відбувалося в постійному протистовпстві з Англією, війська якої перебували в зоні Суецького каналу. 13 червня 1956 року останній англійський солдат покинув Єгипет.

26 липня 1956 року єгипетський уряд націоналізував компанію Суецького каналу. Франція й Англія вирішили змусити Єгипет скасувати націоналізацію. Представники Радянського Союзу на конференції в Лондоні, а потім і в Раді Безпеки ООН захищали інтереси Єгипту.

29 жовтня 1956 року Англія, Франція, домовившись з урядом Ізраїлю, вчинили інтервенцію проти Єгипту. Після того як радянське керівництво заявило, що надасть Каїру всю необхідну допомогу, військові дії були припинені.

Розрив Єгипту із західними державами означав зближення з Радянським Союзом. Москва була зацікавлена, щоб Єгипет став її опорою на Близькому Сході. Доказом дружби між Каїром і Москвою стали поставки СРСР арабам не лише нафти й зерна, а й передусім зброї. З кінця 50-х років Радянський Союз надавав Єгипту вигідні позики, побудував Асуанську греблю.

Мета дослідження – довести, що дипломатичний протокол є дієвим інструментом зовнішньої політики держави.

Для М.С. Хрущова зміцнення й розвиток відносин із Єгиптом – один із ключових напрямів зовнішньої політики, у якій особливе місце відводилося організації «дружніх» візитів в СРСР лідерів зарубіжних країн.

Водночас СРСР лякали непослідовні кроки Г.А. Насера в зовнішній політиці, наприклад, його намір об'єднати Єгипет і Сирію в єдину державу, бачачи себе всеарабським лідером. Незважаючи на це, спільні вороги – США та Ізраїль – зробили союз Єгипту й СРСР досить міцним. Щоб підкреслити міцність дружби, СРСР нагородив Г.А. Насера орденом. Візит в СРСР мав продемонструвати світу міцну й непорушну дружбу між країнами.

***Ключові слова:** міжнародні відносини, дипломатія, протокол, офіційний візит, програма прийому, протокольні норми.*

Постановка проблеми. В 1952 году в Египте военные, входившие в организацию «Свободные офицеры» во главе с Г.А. Насером, совершили при поддержке армии переворот и захватили власть. Король Фарук подписал акт об отречении и покинул страну. Укрепление новой власти происходило в постоянном противоборстве с Англией, войска которой находились в зоне Суэцкого канала. 13 июня 1956 года последний английский солдат покинул Египет.

26 июля 1956 года египетское правительство национализировало компанию Суэцкого канала. Франция и Англия решали заставить Египет отме-

нить национализацию. Представители Советского Союза на конференции в Лондоне, а затем и в Совете Безопасности ООН защищали интересы Египта.

29 октября 1956 года, Англия, Франция, договорившись с правительством Израиля, совершили интервенцию против Египта. После того как советское руководство заявило о том, что окажет Каиру всю необходимую помощь, военные действия были прекращены.

Разрыв Египта с западными державами означал сближение с Советским Союзом. Москва была заинтересована, чтобы Египет стал ее опорой на Ближнем Востоке. Доказатель-

ством дружбы между Каиром и Москвой стали поставки СССР арабам не только нефти и зерна, но прежде всего оружия. С конца 50-х годов Советский Союз предоставлял Египту выгодные займы, построил Асуанскую плотину.

Постановка задания. Цель исследования – доказать, что дипломатический протокол является действенным инструментом внешней политики государства.

Изложение основного материала исследования. Для Н.С. Хрущева укрепление и развитие отношений с Египтом – одно из ключевых направлений внешней политики, в которой особое место отводилось организации «дружеских» визитов в СССР лидеров зарубежных стран.

С 29 апреля по 16 мая 1958 года в СССР по приглашению Президиума Верховного Совета СССР и Совета министров СССР находилась делегация Объединенной Арабской Республики по главе с Президентом и главнокомандующим вооруженными силами ОАР Гамаль Абдель Насером.

В состав «официальной свиты» (именно так именуется египетская делегация) входили два вице-президента, министр просвещения, министр иностранных дел, министр по делам Президентства Республики, министр муниципалитетов и провинций сирийского района ОАР, посол ОАР в СССР, директор службы общей информации, главный камергер, а также египетские и сирийские журналисты (20 человек) и сопровождавшие делегацию лица – личный врач, личный секретарь, камергер Президента Республики и другие (всего 11 человек) [2, л. 176].

При подготовке визита сотрудники Протокольного отдела, уже по заведенной традиции, встречались с представителями посольства и обсуждали все детали встречи и программы пребывания делегации.

Так, 9 апреля на встрече с первым секретарем посольства ОАР речь шла о государственном гимне и флаге ОАР, о штандарте Президента на резиденции, автомашине, самолете и корабле. В частности, советской стороне было заявлено: «Президент Насер сегодня издал закон, предусматривающий, что государственным флагом ОАР является флаг Революции, имеющий прямоугольную форму и составленный из трех прямоугольных полос – черной, белой и красной – с двумя зелеными звездами в середине белого прямоугольника, настоящий закон вступает в силу с 10 апреля 1958 года» [2, л. 44].

12 апреля Ф.Ф. Молочков направляет секретарю Московского горкома КПСС тексты

приветственных транспарантов на русском и арабском языках для оформления аэродрома и улиц: «Добро пожаловать!», «За мир и дружбу между народами!», «Привет главе дружественного государства – Гамаль Абдель Насеру!», «Единство арабов – залог их успехов в борьбе за национальную независимость и суверенитет!» [1, л. 18].

21 апреля заместитель заведующего Протокольным отделом Б. Лопатенко сообщил послу ОАР в Москве, что получено несколько портретов Президента Насера, и требуется совет: какие из них можно считать официальными, чтобы один можно было использовать при изготовлении вазы, предназначенной в дар Президенту. Посол порекомендовал изъять портрет, где Насер изображен в форме полковника. Президент предпочитает носить только гражданскую одежду, и когда англичане и американцы хотят выразить враждебное отношение к ОАР, они «называют Насера полковником, а не Президентом» [2, л. 92].

29 апреля самолет ТУ-104 с Президентом Насером и сопровождающими его лицами на борту приземлился на аэродроме Внуково.

Встреча Президента ОАР в целом прошла по той же схеме, что встречи шаха Ирана и Президента Индонезии, но было одно существенное отличие: 29 апреля на аэродроме находился Н.С. Хрущев, который вместе с К.Е. Ворошиловым сопровождал Г.А. Насера в его резиденцию в Кремле.

Следует отметить, что в первом варианте программы пребывания Г.А. Насера Н.С. Хрущев присутствует в списке встречающих, но он не сопровождает Г.А. Насера в Кремль [1, л. 18].

В 1956 году первых лиц государства – И.Б. Тито, Мохаммед Реза Пехлеви, Сукарно – встречал К.Е. Ворошилов и он же сопровождал их в резиденцию, так как К.Е. Ворошилов являлся Председателем Президиума Верховного Совета СССР и на государственном уровне для большей части стран мирового содружества первым лицом в СССР. Н. Хрущев в 1956 году – член Президиума Верховного Совета СССР и первый секретарь ЦК КПСС. Но в 1958 году Н.С. Хрущев становится Председателем Совета Министров СССР и, следовательно, «вторым человеком» в Протокольной иерархии.

Делегация ОАР совершила поездку по стране и посетила города: Ташкент, Баку, Сухуми, Сочи, Запорожье, Киев, Ленинград, Сталинград.

Аэродромы и улицы городов, в которых находился Г.А. Насер, украшались флагами ОАР, СССР и соответствующей союзной республики, приветственными транспарантами на русском, арабском языках и языке соответствующей рес-

публики, портретами Г.А. Насера. На аэродромах вывешивались портреты Г.А. Насера и К. Ворошилова, а в Ташкенте – Г.А. Насера, К.Е. Ворошилова и Н.С. Хрущева [2, л. 176].

В Москве, в столицах союзных республик и в городах героях выстраивались почетные караулы, исполнялись государственные гимны ОАР и СССР (по одному куплету). (Гимн ОАР состоял из одного куплета гимна Египта и одного куплета гимна Сирии.)

Протокольные мероприятия в Москве включали посещения Мавзолея В.И. Ленина и И.Ф. Сталина, Московского автомобильного завода им. И.А. Лихачева, МГУ, Большого театра (балет «Лебединое озеро»), осмотр города и метрополитена.

1 мая Президент ОАР и вице-президент находились на трибуне Мавзолея вместе с руководителями КПСС и советского правительства, а на следующий день после встречи с Н.С. Хрущевым Г.А. Насер побывал в Московской Соборной Мечети, а затем на открытии спортивного сезона на стадионе им. В.И. Ленина. Завершился день для членов делегации балетом «Красный цветок» в Большом театре (Г.А. Насер на спектакле не был).

В честь Г.А. Насера К.Е. Ворошилов дал обед (29 апреля) в Екатерининском зале Кремля, а Н.С. Хрущев в Грановитой палате завтрак (30 апреля). На приемах присутствовали все члены Президиума и кандидаты в члены Президиума ЦК КПСС, министры СССР и другие официальные лица.

9 мая Насер вылетел в Ташкент, в поездке по стране (до 12 мая) его сопровождали с советской стороны 9 человек, включая А.Н. Косыгина. А.А. Громько регулярно получал сведения о пребывании делегации в советских городах, о ходе поездки.

Так, 6 мая В. Зорин телеграфирует в Москву, что в Баку гостей поразили масштабы нефтяной промышленности. Это стало заметно еще при поездке с аэродрома в город, когда по пути следования им были показаны нефтепромыслы и возникшие новые заводы и поселки в окрестностях города. Но самое большое впечатление на членов делегации произвел «огромный размах жилищного строительства» [2, л. 24].

6 мая делегация во главе с Насером на крейсере «Михаил Кутузов», сопровождаемом двумя эсминцами, прибыла в Сочи. Когда Насер на военном катере направился в порт, с крейсера был дан традиционный артиллерийский салют (21 выстрел). В это время на площади у Морского вокзала собралось несколько тысяч чело-

век. Встреча превратилась в митинг под лозунгом нерушимой дружбы между народами ОАР и СССР. Отвечая на приветствие председателя исполкома горсовета депутатов трудящихся Сочи, Насер подчеркнул «огромное значение для ОАР дружеской помощи Советского Союза и в частности оружием» [2, л. 26].

Следует отметить, что к этому времени Насер уже не раз в выступлениях говорил о помощи СССР, однако в Сочи он впервые публично дал оценку военной поддержки с советской стороны Сирии и Египта.

Принимая от моряков крейсера «Михаил Кутузов» подарок – макет крейсера, выполненный матросами корабля, Насер высказался за укрепление дружбы между моряками и вооруженными силами СССР и ОАР. Таким образом, по мнению В. Зорина, следует продумать вопрос об организации обмена визитами военных кораблей или военных делегаций.

В Сочи гостей разместили на лучших курортах, впоследствии все члены делегации выразили благодарность за образцовый порядок и обслуживание [2, л. 26].

Но не во всех пунктах пребывания делегации все проходило «гладко» к взаимной «радости» обеих сторон.

Так, если посещение Днепрогэса, благодаря пояснениям директора и организации осмотра, соответствовало задаче показать гостям современное гидротехническое сооружение больших масштабов и высокой автоматизации управления, то посещение завода «Запорожсталь» вызвало неоднозначное впечатление не только у гостей, но и у советских сопровождающих из-за захламленности территории и цехов завода.

«Перегрузка» программы в Украине мероприятиями в конечном итоге сказалась на их практическом осуществлении. Почти вся поездка прошла, по мнению членов делегации, в «цейтноте», что, в свою очередь, оставило неприятный осадок у ее участников. Автор сообщений, адресованных А.А. Громько, В. Зорин сетует на то, что многочисленность делегации не позволяла «держаться в поле зрения и оказывать им внимание». Он предлагает в будущем для более четкого проведения намечаемых предприятий, в том числе официальных визитов, завтраков и обедов, местных сотрудников протокольных служб знакомить с практикой проведения их в Москве [2, л. 61–62].

Путешествуя по стране, 11 мая Насер и сопровождающие его лица на военных кораблях были доставлены в Кронштадт, где их встречали с

военными почестями, в том числе артиллерийским салютом с крейсера, стоявшего на рейде у Кронштадта. В городе-крепости гостям показали цехи судоремонтного завода, сухие доки с ремонтируемыми там морскими судами, школы подводников и их казармы [2, л. 81–82].

Накануне отъезда 15 мая в Большом кремлевском дворце состоялся прием в честь Президента ОАР Г.А. Насера. На прием были приглашены члены Президиума ЦК КПСС, министры СССР, Президиум Верховного Совета СССР, руководители центральных учреждений СССР, ответственные работники ЦК КПСС, Совет министров РСФСР, министерство обороны, ответственные работники КГБ и другие официальные лица (все приглашались с женами) [2, л. 95–106].

Среди приглашенных хотелось бы особо выделить представителей православного и мусульманского духовенства. На приеме присутствовал Патриарх Московский и всея Руси Алексей, митрополит Крутицкий и Коломенский Николай, Протоп – ресвитер Колчицкий – управляющий делами Московской Патриархии.

Также в Кремль были приглашены председатель Духовного управления мусульман европейской части СССР и Сибири, настоятель мечети в Москве каталинос всех армян, делегация Александрийской православной церкви, Патриарх Александрии и всей Африки Христофор, делегация Антиохийской православной церкви [2, л. 107].

В списке приглашенных – выдающиеся советские ученые, писатели, поэты, художники, артисты балета, театра, кино, цирка, оперные и эстрадные исполнители: И.П. Бардиев, А.П. Несмеянов, И.В. Островитянов, Я.В. Торчиев, А.А. Сурков, Н.С. Тихонов, К.М. Симонов, К.А. Федин, Б.Н. Полевой, Г.М. Марков, М.С. Сарьян, Н.П. Охлопков, Р.П. Симонов, В.П. Марецкая, Г.С. Уланова, И.И. Петров, И.С. Козловский, К.И. Шульженко, Л.О. Утесов, Н.С. Надеждина и другие [2, л. 114–117].

На приеме присутствовали главы дипломатических миссий, аккредитованные в СССР, представители совета экономической взаимопомощи, иностранные делегации и политические деятели.

В Кремль были приглашены также доярка колхоза имени Дзержинского Ухтомского района, машинист вращающейся печи Подольского цементного завода, бригадир Мытищинского хлебокомбината и другие представители рабочего класса и трудового крестьянства [2, л. 128].

За 3,5 часа до начала приема в БКД состоялся митинг дружбы народов СССР и ОАР, на который

протокольный отдел отправляет «наряд». У центрального входа гостей встречал один человек, во Владимирском зале – один человек, посольскую делегацию в зале заседаний – один человек, размещением президента, вице-президента и посла занимались два человека [2, л. 148]. Сотрудники протокольного отдела прибыли в БКД в 15.00.

В период с 1956 по 1958 год митинг дружбы СССР и ОАР был четвертым масштабным мероприятием подобного рода в рамках зарубежного визита лидера иностранного государства. В 1956 и 1957 годы митинги проходили в разных местах Москвы:

- 19 июня 1956 года состоялся митинг дружбы между СССР и Югославией на стадионе «Динамо»;

- 11 сентября 1956 года – митинг дружбы между СССР и Индонезией на стадионе им. В.И. Ленина;

- 30 июля 1957 года – митинг дружбы между СССР и Афганистаном в Кремле [2, л. 147].

Открывались митинги гимнами двух стран, затем начинались выступления. К микрофону сначала подходил представитель трудящихся, затем – деятель науки, интеллигенции.

Завершалась официальная часть выступлениями К.Е. Ворошилова (в 1956 году – выступлением Н.С. Хрущева) и главы делегации [2, л. 147].

В 1958 году по окончании митинга дружбы между СССР и ОАР (**в 19.15**) состоялось подписание коммюнике.

В 19.40 Г.А. Насер совместно с К.Е. Ворошиловым, Н.С. Хрущевым, членами Президиума ЦК КПСС, присутствовавшими на подписании, вошли в Георгиевский зал. После исполнения гимнов ОАР и СССР Президент, К.Е. Ворошилов и Н.С. Хрущев поздоровались с дипкорпусом, затем присутствующих пригласили к столу. Во время приема был дан концерт [2, л. 166]. Вылет делегации был намечен на 16 мая в 8.00 с аэродрома Внуково.

Накануне отъезда делегации ОАР из Москвы (15 мая) Ф.Ф. Молочков составил «Оперативный план по обеспечению мероприятий, связанных с отъездом из СССР Г.А. Насера и сопровождающих его лиц» [2, л. 167]:

- за оповещение провожающих с советской стороны (членов Президиума, дипкорпуса, инкоров, представителей СМИ) и за проверку готовности эскадрильи самолетов должен отвечать один человек;

- дежурство в отделе – один человек;

- обеспечение и вручение цветов – один человек;

– обеспечение флагами и транспарантами, портретами Г.А. Насера и К.Е. Ворошилова, микрофонами – один человек;

– приезд Г.А. Насера на аэродром в 7.40 – один человек;

– приезд неофициальной свиты в 7.00 – один человек;

– встреча и размещение провожающих – шесть человек.

Общее руководство церемонией проводов осуществлял Ф.Ф. Молочков. Сотрудники Протокольного отдела должны были прибыть на аэродром в 7.00 без опозданий [2, л. 168].

Что касается подарков Президенту и членам делегации, то советское руководство не стало отступать от ставшей к 1958 году традиции – дарить потенциальным друзьям самолеты. Г.А. Насер не стал исключением. Ему был «преподнесен» самолет ИЛ-14, а также охотничье ружье «с золотой насечкой» МЦ-11, 120 выделанных шкурок каракуля, три накидки из норки и т.д. [2, л. 170].

16 мая правительственная делегация ОАР во главе с Президентом Г.А. Насером вылетела с аэродрома Внуково на спецсамолете ТУ-104 в Каир. Проводы прошли по той же схеме, что и встреча. К.Е. Ворошилов и Н.С. Хрущев сопровождали Г.А. Насера от резиденции до аэродрома, где К.Е. Ворошилов и Г.А. Насер выступили с речами.

Таким образом, в подготовке и организации визита делегации ОАР во главе с Президентом Г.А. Насером МИД СССР использовал опыт при подготовке визитов глав государств в 1956 году:

– беседы сотрудников протокольного отдела с представителями посольства ОАР, на которых обсуждалась программа визита;

– встреча в аэропорту по уже отработанной схеме: эскортирование в воздухе самолета гостя военными истребителями, эскорт мотоциклистов сопровождал автомашины главы делегации до резиденции в Кремле и т.д.

Доказательством продолжающегося укрепления дружеских отношений между ОАР и СССР может служить визит в 1963 году (с 26 января по 9 февраля) в Советский Союз по приглашению дочери Председателя Совета Министров СССР Н.С. Хрущева дочери Президента ОАР Ходы Насер [3, л. 11].

26 января главный редактор газеты «Известия» А.И. Аджубей с супругой, главный редактор газеты «Правда» П.А. Сатюков с супругой и дочерью, заместитель министра иностранных дел СССР С.Г. Ларин и Г.Л. Брежнев встречали дочь Президента ОАР в аэропорту Шереметьево. Местом пребывания почетной гостьи был выбран государственный особняк № 7 на Воробьевском шоссе-63 [3, л. 12].

27 января Хоуда Насер была в гостях у Н.П. Хрущевой. В Москве Х. Насер осмотрела соборы Московского Кремля, побывала в Третьяковской галереи, МГУ, Дворце пионеров, Доме моделей. В Большом театре и Дворце съездов она посмотрела балеты: «Лебединое озеро», «Каменный цветок», «Щелкунчик», «Жизель».

С 30 января по 1 февраля Хоуда Насер находилась в Ленинграде, где, побывав в Эрмитаже и Пушкине, отправилась во Дворец бракосочета-

Приложение

График вылета самолетов из Сталинграда в Москву во время визита Г.А. Насера [2, л. 80]

Порядок вылета	Время вылета	Кто летит
1	15.00	Грузовой
2	15.15	Грузопассажирский
3	15.30	Советские журналисты
4	15.45	Советские и арабские журналисты
5	16.00	Арабские журналисты
6	16.15	официальная свита
7	16.30	ВВС
8	16.35	Министры
9	17.00	Насер
10	17.15	Груз Президента

12.05.1958

Никифоров Молочкову Ф.Ф.

ний, а затем в гости к молодоженам – студентам одного из ленинградских вузов.

Вероятно, дочь президента являлась поклонницей киноискусства, так как за три дня в Ленинграде она успела посмотреть советские кинофильмы «Подвиг Ленинграда», «Коллеги», «Молодо-зелено», «Карнавальная ночь» [3, л. 12].

В посольстве ОАР в Москве в честь Ходы Насер были организованы два приема. 29 января супруга посла пригласила на утренний чай в посольство Н.П. Хрущеву, Р.Н. Аджубей, В.П. Брежневу, Г.Л. Брежневу, Л.Д. Громыко с дочерью и других. 8 февраля, накануне отъезда дочери президента, посол ОАР Галеб с супругой дал в ее честь обед, на котором присутствовали Н.С. Хрущев с супругой, А.И. Аджубей с супругой, Е.Н. Хрущева, С.Г. Лапин с супругой, Л.Д. Громыко и другие [3, л. 13].

9 февраля Хода Насер вылетела рейсовым самолетом в Каир. Проводы прошли по той же схеме, что и встреча.

Если визит Г.А. Насера в 1958 году продемонстрировал усиление политического авторитета Н.С. Хрущева, то визит в Советский Союз в 1963 году дочери египетского лидера – это скорее продолжение традиций с одной стороны и попытка выйти на новый уровень отношений –

с другой. Этой же цели был посвящен и визит Н.С. Хрущева в Египет в 1964 году.

6 мая Н.С. Хрущев и сопровождавшие его лица отплыли из Ялты в ОАР и 9 мая прибыли в Александрию. Г.А. Насер устроил гостю торжественную встречу на всем пути от Александрии до Каира.

В столице ОАР Н.С. Хрущев выступил с речью в национальном собрании, а затем на большом митинге молодежи. Вместе с главами многих арабских государств Н.С. Хрущев и Г.А. Насер присутствовали на пуске первой очереди Асуанской плотины. За заслуги в развитии советско-египетских отношений Н.С. Хрущев был удостоен высшей награды ОАР – ордена «Ожерелье Нила». Ответным жестом советской стороны станет присвоение Г.А. Насеру звания Героя Советского Союза.

Выводы. СССР пугали непоследовательные шаги Г.А. Насера по внешней политике, например, его намерение объединить Египет и Сирию в единое государство, видя себя всеарабским лидером. Несмотря на это, общие враги – США и Израиль – сделали союз Египта и СССР весьма прочным. Чтобы подчеркнуть прочность дружбы, СССР наградил Г.А. Насера орденом. Визит в СССР должен был продемонстрировать миру крепкую и нерушимую дружбу между странами.

Список литературы:

1. Архив внешней политики РФ (далее – АВП РФ). Ф. 57. Оп. 44. П. 243. Д. 45.
2. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 44. П. 243. Д. 46.
3. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 58. П. 425. Д. 32.
4. Медведев Ж., Медведев Р. Никита Хрущев. Москва, 2012.

Zakharova O.Yu. VISIT OF THE PRESIDENT OF THE UNITED ARAB REPUBLIC G.A. NASSER (1958) AND VISIT OF THE DAUGHTER OF THE PRESIDENT OF THE UAR H. NASSER (1963)

From April 29 to May 16, 1958, at the invitation of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR and the Council of Ministers of the USSR, a delegation of the United Arab Republic headed by the President and Commander-in-Chief of the UAR Gamal Abdel Nasser was in the USSR.

The political and protocol aspects of visits to the USSR G.A. Nasser and H. Nasser.

In 1952, in Egypt, the military, part of the organization "Free Officers" led by G.A. Nasser, made a coup with the support of the army and seized power. King Farouk signed the abdication act and left the country. The new government was strengthened in a constant confrontation with England, whose troops were in the Suez Canal zone. On June 13, 1956, the last English soldier left Egypt.

On July 26, 1956, the Egyptian government nationalized the Suez Canal company. France and England decided to force Egypt to abolish nationalization. Representatives of the Soviet Union at a conference in London, and then in the UN Security Council, defended the interests of Egypt.

October 29, 1956, England, France, in agreement with the Government of Israel, intervened against Egypt. After the Soviet leadership announced that it would provide Cairo with all the necessary assistance, hostilities were stopped.

Egypt's break with the Western powers signified rapprochement with the Soviet Union. Moscow was interested in Egypt becoming its pillar in the Middle East. The proof of friendship between Cairo and Moscow was not only the supply of oil and grain to the Arabs of the USSR, but primarily weapons. Since the late 50s, the Soviet Union provided Egypt with profitable loans, built the Aswan Dam.

The purpose of the study is to prove that the diplomatic protocol is an effective tool of the state's foreign policy.

For N. Khrushchev, the strengthening and development of relations with Egypt is one of the key areas of foreign policy, in which a special place was given to the organization of "friendly" visits to the USSR of leaders of foreign countries.

At the same time, the USSR was scared by G.A. Nasser on foreign policy, for example, his intention to unite Egypt and Syria into a single state, seeing himself as an all-Arab leader. Despite this, the common enemies – the United States and Israel – made the alliance between Egypt and the USSR very strong. To emphasize the strength of friendship, the USSR awarded G.A. Nasser the Order. A visit to the USSR was to demonstrate to the world a strong and indestructible friendship between countries.

Key words: *international relations, diplomacy, protocol, official visit, reception program, protocol standards.*

Куриляк В.В.

Національний університет «Острозька академія»

ОГЛЯД МЕДИЧНИХ ПРАКТИК ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РЕНЕСАНСУ

У статті досліджено історію медицини з акцентом на теологічну базу, яка нерозривно межувала з лікарськими практиками в добу Середньовіччя та Ренесансу. Охарактеризовано, що медицина у Візантії базувалася на раціональних знаннях відомих язичницьких грецьких і римських лікарів, таких як Гіппократ і Гален. Визначено, що позитивний погляд на медицину, який заклав Іоан Златоуст, залишився в наступні століття. Установлено, що в VI столітті імператор Юстиніан опікувався питанням праці освічених і кваліфікованих лікарів. Його зусилля сприяли покращенню процесу лікування та догляду за пацієнтами. Акцентовано увагу на особистості Аврелія Августина, який у працях представляв природу людини крізь призму вчення грецького філософа Платона. Визначено, що неоплатонізм цього християнського мислителя та його послідовників межували із самопокаранням, яке певною мірою нагадувало вчення гностицизму. Розкрито, що позиція християнського мислителя Августина глибоко вплинула на бачення лікарів і полягала в тому, що піклування за духовним станом є важливішим, ніж лікування фізичного здоров'я людини. Також показано діяльність християнських монастирів, які переймалися здоров'ям людей, надаючи їм необхідну медичну допомогу. Виявлено, що доба Середньовіччя характеризувалися значними проблемами в гігієні та громадській санітарії. З'ясовано, що наслідками антисанітарного стану були глобальні епідемії, які під час спалаху забирали життя в мільйонів людей. Розкрито роль відомих єврейських лікарів Мойсея Маймоніда та Балавігнуса, яким у часи пандемії вдалося знизити смертність людей до мінімуму в єврейських гетто. Досліджено стан медицини в епоху Відродження, який відзначився відокремленням медицини від церкви. Виявлено, що в період Ренесансу в медицину впровадили методи спостереження й експерименту, які сприяли тому, що в XVII–XVIII століттях зроблено акцент на необхідності дотримання санітарних правил.

Ключові слова: історія медицини, медичні практики, Середньовіччя, Ренесанс.

Постановка проблеми. У зв'язку з пандемією коронавірусу, яка розпочалася в грудні 2019 року, провідні фахівці зосередили увагу на пошуку ефективних методів лікування та вакцинації всього населення землі. Епідеміологічні кризи неодноразово спалахували в добу Середньовіччя та Ренесансу, забираючи мільйони людських життів. Тому звернення наукової уваги на сторінки історії щодо медичних практик доби Середньовіччя та Ренесансу є актуальним напрямом досліджень, особливо в часи світової кризи, викликаной коронавірусною інфекцією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історію західної медицини та країн Європи на теренах України досліджувала низка вчених, таких як С. Верхратський, К. Васильєв, О. Шальнова-Козаченко, А. Грандо та інші. Однак за темою дослідження найближче знаходиться харківчанин, доктор медичних наук, проф. Олексій Опарін, який у низці опублікованих монографій і статей, базуючись на вітчизняних і закордонних джерелах, розкрив і пояснив зв'язок і вплив

релігійних і філософських реалій на медичну практику від давнини до Ренесансу, включаючи період Реформації [1; 2; 3]. Також Оксана Драч і Наталія Борисенко, які у 2018 році опублікували навчальний посібник «Історія медицини і фармації (від найдавніших часів до середини XVII ст.)» [4]. У ньому авторки інформативно представили «основні етапи становлення історії медицини і фармації від давнини до середини XVII століття» [4], влучно поєднавши історичний матеріал із джерелами, які описують: «релігійні лікувальні традиції, ставлення суспільства до знахарства, чаклування, замовлянь хвороб, методики лікування і профілактики недугів, гендерний вимір медицини, розвиток медичної освіти тощо» [4]. Дослідження ж медичних практик доби Середньовіччя та Ренесансу влучно доповнить історичну прогалину, оскільки авторка акцентує увагу на поєднанні богословських реалій (домінуючих теологічних поглядів) і «церковної» медицини.

Постановка завдання. Метою дослідження є окреслення основних медичних практик

доби Середньовіччя та Ренесансу з акцентом на дослідження впливу на них середньовічних теологічних поглядів.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку зазначимо, що одним із найяскравіших християнських представників раннього Середньовіччя вважають Аврелія Августина (354–430 роки н. е.). Особливість його теології полягає в тому, що він сприймав християнське віровчення через призму філософії Платона. Інакше кажучи, Августин уважав, що життя людини поділяється на два окремі рівні існування: фізичний і духовний. Завдяки впливу вчення Аврелія Августина християни вважали фізичні страждання гідним проявом служіння Богу, оскільки Ісус Христос зазнав їх на хресті.

Неоплатонізм цього християнського мислителя та його послідовників межував із самопокаранням, яке певною мірою нагадувало вчення гностицизму. Останній, у свою чергу, уважався ересю в християнському середовищі. Гностицизм передбачав, що заради спасіння не потрібно проявляти турботу про тіло, і вчив, що піклуватися треба лише про душу. Отже, філософія Августина щодо гідності людських страждань лягла в основу системи аскетизму. У цьому контексті вчення Августина надавало перевагу зціленню душі, а звернення по допомогу до медицини в лікуванні тіла розглядалося як другорядний фактор [5, с. 48].

Однак у працях Аврелія Августина знаходимо цитати про важливість медицини: «Людина, як ми вважаємо, – це розумна душа, яка використовує земне і смертне тіло. Тому той, хто любить свого ближнього, робить добро частково для його тіла й частково для його душі. Те, що приносить користь організму, називається медициною, а те, що приносить користь душі, – настановою. Але я буду називати тут медициною все, що зберігає або відновлює здоров'я тіла» [6, с. 41].

Також у середні віки створено багато монастирів, у яких людина могла знайти сховище від постійного насилля, потрясінь і нестабільності тогочасного суспільства. Однією з причин таких бід були часті воєнні конфлікти. Однак усамітнення від реального життя хоча й мало свої позитивні сторони, однак суперечило місії Ісуса Христа, яку виконував Він і до якої закликав своїх послідовників. А як відомо: «І ходив Він (Ісус), добро чинячи й усіх уздоровлюючи, кого поневолив диявол, бо Бог був із Ним. І ми свідки всьому, що Він учинив у Юдейському краї та в Єрусалимі» (Дії Апостолів 10: 38–39). Місія Христа полягала не в постійному усамітненні, а

в перебуванні серед людей, яким він був готовий робити добро [7, с. 238].

Тому місія монастирів у VI столітті н.е. потребувала реформи, яку в 529 р. н.е. здійснив Бенедикт із Нурсії (480–543 роки). Він став засновником католицького ордену бенедиктинців, заснувавши в місті провінції Кампала, Італія, монастир, де у високій пошані була ручна праця. У ньому вперше почали піклуватися про слабих, немічних і сиріт. Бенедикт уважав саме це служіння найважливішою справою [7, с. 238], [5, с. 48].

Справу Бенедикта розвинув Кассіодор (487–578 роки), відомий державний діяч, який згодом прийняв обітницю чернецтва. Він не лише закликав до догляду та полегшення страждань хворих і тих, хто потребує, а усвідомлював потребу вивчати лікарську справу. Кассіодор почав досліджувати літературні праці Гіппократа, Галена та інших видатних лікарів. Його поради були авторитетними для ченців, і монастирі в наступних століттях для вивчення медицини користувалися книгами, які рекомендував Кассіодор [7, с. 238].

Результатом дуалістичного погляду Аврелія Августина на природу людини стала проблема громадської санітарії. Учення Августина для католицької церкви, яка панувала на Заході, було досить авторитетним. Християни Західної Європи своїм нехтуванням правил гігієни хотіли показати, що вони виступають проти розкоші та розпусного життя язичницьких римлян. Однак разом із цими якостями вони відкидали принцип дотримання тілесної чистоти, який був притаманний римлянам.

Отже, у Середньовіччі нехтування повсякденною турботою про чистоту тіла вважалося чесною, тому що людина цим показувала, що її не приваблюють світські інтереси, вона має прагнення приборкати гріховні тілесні бажання. На відміну від грецької культури, яка пропагувала особисту чистоту, і на відміну від римської цивілізації, яка займалася створенням каналізаційних каналів для забезпечення гігієни на рівні міста, суспільство середніх віків відмовилося від цих позитивних рис здорового способу життя. Корови, свині та інша домашня худоба вільно ходили по вулицях міста. Завдяки антисанітарії блохи та воші, які докучали людям, були звичним явищем. Це все підготувало ґрунт для приходу епідемій, які періодично розповсюджувалися в Західній Європі [5, с. 49].

З XIV по XVIII століття в Європі періодично виникали спалахи поширення чорної чуми, яка ще мала назву «бубонної чуми». Люди нею заражались через бактерії, які переносяться блохами, а ті, у свою чергу, живуть на щурах. Через укуси

блїх ці бактерії вражають лімфатичні вузли. Унаслідок цього половина заражених людей помирала від сепсису. Уважається, що від цих епідемій загинула третина населення Європи. Цікаво, що причиною епідемій люди вважали Божу кару або діяльність диявола, оскільки не знали, звідки насправді походить джерело хвороби. А вона виникала внаслідок відсутності особистої та суспільної гігієни [5, с. 49–50].

Перші випадки епідемії – чуми в Західній Європі – стали причиною зацікавленості єврейськими поселеннями (гетто) у європейських містах і принципами їхньої санітарії, оскільки дотримання цих принципів допомогло значно знизити рівень захворюваності й смертності від чорної чуми.

У XIV столітті в місті Страсбурзі жив єврейський лікар Балавігнус. У той період євреї, які жили серед народів, що сповідували католицизм, піддавалися переслідуванням, насмішкам, відчуженню. І лікар цієї національності, навіть якщо він мав високу кваліфікацію, не міг звершувати свою професійну діяльність за межами гетто [8, с. 53–55].

З метою знаходження методів для боротьби з епідемією він пішов навчатися до арабів. На той час араби-мусульмани захоплювали нові території Європи. Однією з позитивних сторін мусульман були високі стандарти санітарії та гігієни, які були невідомі християнським лікарям. Також араби приязно ставилися до євреїв, тому багато видатних лікарів серед мусульманських країн були саме євреями [8, с. 57]. Найбільш відомим із них був Мойсей Маймонід (1138–1204 роки) – великий єврейський філософ Середньовіччя. Поряд з іншими науками він цікавився медициною, був знайомий із працями Гіппократа та Галена. Йому належать писемні праці з особистої гігієни, трактати про лікування астми, геморою тощо. Також Маймонід був придворним лікарем одного з арабських візирів [7, с. 230–231].

Щодо Балавігнуса, то він вивчив принципи санітарії, які застосовував сам і яких учив інших людей протягом багатьох десятиліть. Цей лікар навчився цієї науки із санітарних законів книги Левит, із Пятикнижжя Мойсея в поєднанні з теоретичними та практичними напрацюваннями арабів у цій сфері. Зокрема, ідея карантину, якої навчав Балавігнус, ґрунтувалася на біблійних принципах. Його погляди в санітарії стали фундаментом санітарної науки наших днів [8, с. 57].

Єврейське гетто в Страсбурзі, у якому цей лікар жив, було вільне від бруду та паразитів, якими були наповнені міста Європи. І коли чорна

чума дісталася Страсбурга, то хвороба забирала тисячі осіб у неєврейських районах міста. При загальній паніці Балавігнус почав вводити принципи санітарії в будинках, де жили християни. Відбулася велика кампанія за чистоту помешкань і вулиць. Щури, які розносили чуму, залишили єврейське гетто, шукаючи більш забруднені території. Варто зазначити, що цей лікар не мав сучасного уявлення про мікроби та бактерії, однак він чітко усвідомлював пряму причинно-наслідкову залежність між захворюванням і брудом [8, с. 58, 60–61].

У результаті смертність у гетто становила 5% порівняно зі смертністю серед неєвреїв. Замість того, щоб відзначити Балавігнуса, паризька колегія лікарів, більшість із яких були християнами-католиками, виключила його зі своїх лав, уважаючи його шарлатаном. Через те що євреї майже не хворіли на чорну чуму, християни їх звинуватили в тому, що це саме вони навели цю хворобу на жителів міста. Унаслідок цього відбулося жакливе дійство, що досить часто траплялося в ті часи: за підозри та ненависть до цього народу їх піддавали спаленню. Лише через століття санітарні реформи Балавігнуса офіційно визнані наукою й суспільством [8, с. 61, 63, 65–71].

У період раннього Середньовіччя на території Східної Європи у Візантійській імперії існувала боротьба між церковними керівниками та прихильниками філософії Платона – неоплатоніками. У результаті церковні керівники вплинули на імператора Юстиніана (483–565 роки.), який у 529 році заклав Академію Платона, що існувала з IV століття до н.е. [9, с. 115–116].

Однак медицина у Візантії, яка трималася на раціональних знаннях відомих язичницьких грецьких і римських лікарів Гіппократа та Галена, збереглася. Позитивний погляд на медицину, що заклав Іоан Златоуст, залишився в наступні століття. Так, у VI столітті той самий Юстиніан опікувався, щоб у лікарнях працювали кваліфіковані лікарі. Ці зусилля привели до покращення процесу лікування та догляду за пацієнтами. Як і раніше, значну роль у роботі лікарень відігравали монастирі [10, с. 150, 152–153, 157–158].

У XII столітті в Західній Європі почав розвиватися конфлікт між Церквою і медициною. Це був період, який історики називають «Ренесанс дванадцятого століття». У той час при збільшенні кількості населення багато людей переселялося в міста. Зростала кількість професій і спеціальностей, які потребують освіти. Збільшувалася кількість шкіл, відбувався розвиток у різноманіт-

них наукових сферах. Цей рух також торкнувся медицини. Створювалася більш якісна вузько-профільна медична література. Ці дослідження в методах лікування набували більш світського характеру. Оскільки в середні віки католицька церква намагалася тримати під своїм контролем світогляд на наукове пізнання, то, відповідно, мусила відреагувати на намагання проводити певні дослідження без її схвалення [11, с. 13].

Так, у 1130 році церква постановила ченцям вивчати медицину поза територією монастиря. Варто зазначити, що ці закони насамперед були спрямовані проти особистого надмірного збагачення від приватної лікарської практики самих ченців, а не проти медичної науки як такої. Чернець Бернард Клервоський (1090–1153 роки) також виступав проти того, щоб ченці, які захворіли, шукали допомоги в спеціалізованих лікарів. Він говорив, що це «не виглядає релігійно», і радив самим ченцям при хворобливому стані використовувати звичайні лікарські трави [11, с. 14].

Упродовж XII – XIII століть від медицини відокремилася хірургія як окрема дисципліна. І цей поділ зберігся до сьогоднішнього дня. Отже, коли медицина й далі займалася лікуванням хвороб, то хірургія спеціалізувалася саме на травмах і переломах кісток [11, с. 120]. Для перевірки професійної придатності тих, хто називав себе лікарями, потрібно було створити спеціальний акредитаційний орган. Він був створений у 1137 році королем Сицилії Роджером II, який уперше заснував професійну перевірку у сфері медицини. Як журі обрані визнані лікарі, яким допомагали королівські радники. Видана ліцензія давала право людині займатися медициною. А той, хто з того часу намагався лікувати без ліцензії, отримував відповідне покарання. Так, у 1267 або 1268 році вперше в історії з'являється посада декана медичного факультету. Ця подія мала місце в Паризькому університеті [12, с. 245].

Говорячи про науковий розвиток Середньовіччя в різних сферах, варто звернути увагу на Фома Аквінського (1225–1274 роки). Він був відомим богословом, який цікавився природою та її законами, дотримувався погляду на світ із позиції Аристотеля – давньогрецького філософа, тобто не протиставляв фізичний світ духовному. У цьому моменті Фома Аквінський не погоджувався з дуалізмом, який проповідував Аврелій Августин. Фома вважав, що Бог є джерелом усієї мудрості, а оскільки Він Творець світу й законів, які в ньому діють, то Бог є основою всіх наук, зокрема медицини [5, с. 55].

Отже, можна зробити висновок, що в Середньовіччі закладений фундамент подальшого розвитку науки, зокрема медицини. Подібно до Фоми Аквінського, багато дослідників того періоду розглядали природу та людський організм як творіння Боже. Тому вони мали інтерес у дослідженні законів Творця. Як результат, шукали методи лікування та запобігання хворобам, від яких часто страждало середньовічне суспільство.

Характеристика медичної практики епохи Ренесансу. В епоху Ренесансу відбувався поступовий відхід різних наук від церковного впливу. Багато теорій, які вважалися аксіомами протягом століть, почали ставитися під сумнів. Дослідники почали звертати увагу не просто на авторитетні книги, а головним у їхніх пошуках став експеримент і спостереження [5, с. 62]. Прикладом нового підходу до науки у сфері медицини XV століття був Василій Валентин. Він вважається засновником сучасної фармацевтики. Саме Василій Валентин завдяки власним спостереженням почав розрізняти хімію як науку та алхімію як псевдознання й умів застосовувати знання з хімії в медицині. Він займався проведенням експериментів, особливо в дослідженні впливу наркотичних речовин.

Ці дослідження були досить успішними, оскільки Василій Валентин уважав, що найкращим засобом для лікування людини є природа. Тому він був переконаний, що завданням лікаря є встановлення того, як працюють природні закони, якими треба навчитися користуватися як засобами допомоги в процесі оздоровлення. Як справжній представник епохи Ренесансу, він був упевнений: безпосереднє дослідження стану пацієнта та впливу на нього тих чи інших ліків є набагато важливішим, ніж теоретичне знання, яке викладається в книгах. Він навіть наголошував, що даремно звертатися до книжкової інформації в темах, які потребують саме практичного досвіду й аналізу [13, с. 20–21, 364–365].

Також велику роль у медицині в епоху Ренесансу відіграв Філіп Теофраст фон Гогенгайм (1493–1541), який вибрав собі псевдонім Парацельс. Ця назва взята з метою порівняти й поставити себе над римським лікарем Цельсом. Парацельс був лікарем і вченим і багато знав про склад і будову різних медпрепаратів. Парацельс створив багато нових ліків на основі спостережень як фізіологічних процесів в організмі, так і процесів перебігу хвороби і помічав їх подібність. Він поставив під сумнів давню теорію Гіппократа та Галена, що здоров'я людського організму залежить від балансу чотирьох субстанцій рідин, які

знаходяться в тілі. Цей сумнів набув розвитку з тієї причини, що спостереження за станом хворих у його лабораторії показували результати, які суперечать цій теорії. Тому Парацельс надалі визнавав наявність цих субстанцій в організмі, однак не надавав їм головної ролі у відновленні здоров'я. Під сумнів були поставлені традиційні медичні погляди щодо описання механізму розвитку різних захворювань [14, с. 154–155].

Парацельс застав час початку Реформації в 1517 році проти надмірних зазіхань влади папського Риму та боротьби протестантизму за існування. З огляду на ці обставини, противники одного з реформаторів медицини назвали «Lutherus medicorum», з латинської «Лютер лікарів». Подібно, як Лютер відкидав столітні традиції католицької церкви, так і Парацельс піддавав сумніву тисячолітні традиційні погляди у сфері медицини [15, с. 9–10].

Подібно до Василя Валентина, засновник медичної хімії Ян Баптист Ван Гельмонт (1579–1644 роки) зробив великий внесок у розширення сфер використання лікарських засобів. Також для нього критерієм істини в медицині були спостереження, а не давня традиція або чийсь авторитет. Вагомість впливу та вклад у медицину цих трьох лікарів відчувається від епохи Ренесансу й аж до сьогодні [13, с. 365].

У XVII столітті вклад у розвиток медицини внесено Томасом Сіденхемом (1624–1689 роки). Він був англійським лікарем, його ще називали «англійським Гіппократом». Т. Сіденхем підкреслював необхідність особистого спостереження за хворими людьми та забезпеченням для них усебічного догляду. Він був одним із тих лікарів, які наражали власне здоров'я й життя на небезпеку, коли лютувала велика чума в Лондоні в 1660-х роках, опікуючись тими, хто заразився та помирав. Він виступав за дотримання особистої гігієни [16].

XVIII століття характеризувалося розвитком християнських лікарень. Особливістю цього руху було те, що ініціаторами створення лікарень були представники протестантизму. Серед них були англійські проповідники Джон Уеслі і Джордж Уайтфілд. Цей історичний період називають ще «епохою лікарень». Там лікували хворих людей, які не мали достатньо коштів, щоб оплатити своє лікування. Робота лікарень підтримувалася за рахунок благодійних внесків меценатів. Цей рух охопив Західну Європу, у резуль-

таті чого проповідник Джон Уеслі стверджував: «Чистота справді знаходиться поряд із благочесттям» [16]. Тому можемо сміливо стверджувати, що в період Середньовіччя богословська думка не сприяла формуванню позитивного ставлення до медичних практик, хоча церква через монастирі надавала необхідну медичну допомогу. Однак через розрив, який відбувся між медициною та церквою в період Ренесансу й Реформації, медицина вийшла на рівень застосування раціональних практик, створивши поштивне підґрунтя для формування сучасної медичної науки та практики.

Висновки. Отже, підводячи підсумки дослідженню, зазначимо, що в добу раннього Середньовіччя авторитетною була постать Аврелія Августина. Він дивився на людську природу крізь призму вчення грецького філософа Платона. Августин уважав, що життя людини поділяється на фізичний і духовний рівні. На думку мислителя, необхідно піклуватися про свій духовний стан заради спасіння для вічності, а турбуватися про фізичне тіло не потрібно. Такі переконання Августина сприяли тому, що звернення за допомогою до лікарів почали вважати незначущою справою. Проте фізичними потребами страждальців переймалися в монастирях, котрі знаходилися під впливом Бенедикта з Нурсії та Кассіодора. Водночас доба Середньовіччя відзначалася великими проблемами в гігієні та громадській санітарії. Наслідком цього стали епідемії, які час від часу спалахували і Європі й характеризувалися загибеллю мільйонів людей. У період середніх віків відомими єврейськими лікарями були Мойсей Маймонід і Балавігнус, їм удалося зберегти життя багатьом мешканцям єврейського гетто в Страсбурзі завдяки дотриманню санітарно-гігієнічних законів, записаних у книзі Левіт. В епоху Відродження продовжилося відокремлення медицини від церкви. У той період зародилася фармацевтична галузь у її сучасному розумінні. Серед її тодішніх представників – Василій Валентин, Ян Баптист Ван Гельмонт, Парацельс. Вони та інші тогочасні відомі постаті наголошували на важливості спостереження за станом перебігу хвороби в людини задля пошуку кращого методу лікування. Крім цього, у XVII – XVIII століттях акцентувалося увага на необхідності дотримання санітарних правил, прихильниками яких, зокрема, були протестантські проповідники.

Список літератури:

1. Опарин А.А. Медицина средних веков. Религия. Философия. Суеверия. *Східноєвропейський журнал внутрішньої та сімейної медицини*. 2015. № 1. С. 86–95.

2. История древней и средневековой медицины. Харьков : Факт, 2017. 784 с.
3. Опарин А. История медицины эпохи Возрождения и Реформации. Харьков : Факт, 2018. 416 с.
4. Драч О.О., Борисенко Н.М. Історія медицини і фармації (від найдавніших часів до середини XVII ст.) : навчальний посібник. Черкаси : видавець Чабаненко Ю.А., 2018. 244 с.
5. Kuta A.K. The Judeo-Christian Influence on Western Medicine: The Rise and Decline of Cultural Christian Ethics in the Practice of Medicine. Virginia Beach, 2010. 112 с.
6. Augustinus A. The Catholic and Manichaeic Ways of Life. Washington, DC : Catholic University of America Press, 1966. 150 с.
7. Buck A.H. The Growth of Medicine from the Earliest Times to About 1800 New Haven : Yale University Press, 1917. 582 с.
8. Atkinson D. Life sketches of great physicians. New York : Vail-Ballou, 1922. 159 с.
9. Shepard J. The Cambridge History of the Byzantine Empire (500–1492). New York : Cambridge University Press, 2008. 1207 с.
10. Miller T. The birth of the hospital in the Byzantine Empire. London : Johns Hopkins University Press, 1997. 288 с.
11. Siraisi N. Medieval and Early Renaissance Medicine. Chicago : University of Chicago Press, 1990. 249 с.
12. Compayre G. Abelard and the Origin and Early History of Universities. New York : Charles Scribner's Sons, 1893. 315 с.
13. Walsh J. Old-Time Makers of Medicine. New York: Fordham University Press, 1911. 446 с.
14. Sigerist H. Civilization and Disease. New York: Cornell University Press, 1945. 255 с.
15. Weeks A. Paracelsus. Speculative Theory And The Crisis of The Early Reformation. New York: State University of New York Press, 1997. 238 с.
16. Beal-Preston R. The Christian Contribution to Medicine. URL: <https://www.cmf.org.uk/resources/publications/content/?context=article&id=827> (дата звернення: 15.05.2020).

Kuryliak V.V. HISTORY OF MEDICAL PRACTICES OF THE MIDDLE AGES AND RENAISSANCE

The article examines the history of medicine with an emphasis on the theological basis, which inextricably bordered on medical practices in the Middle Ages and the Renaissance. It is described that medicine in Byzantium was based on the rational knowledge of famous pagan Greek and Roman physicians, such as Hippocrates and Galen. It is determined that the positive view of medicine, laid down by John Chrysostom, remained in the following centuries. It is established that in the VI century, Emperor Justinian took care of the work of certified and qualified doctors. His efforts have improved the treatment and care of patients. Emphasis is placed on the personality of Aurelius Augustine, who in his works represented human nature through the prism of the teachings of the Greek philosopher Plato. It is determined that the Neoplatonism of this Christian thinker and his followers bordered on self-punishment, which to some extent resembled the teachings of Gnosticism. It is revealed that the position of the Christian thinker Augustine deeply influenced the vision of doctors, and was that the care of the spiritual condition is more important than the treatment of physical health. However, the article also shows the activities of Christian monasteries, which cared about people's health, providing them with the necessary medical care. It was found that the Middle Ages were characterized by significant problems in hygiene and public sanitation. The consequences of the unsanitary situation were found to be global epidemics that claimed the lives of millions of people during the outbreak. The role of the famous Jewish doctors Moses Maimonides and Balavignus, who managed to reduce human mortality to a minimum in the Jewish ghettos during the pandemic, is revealed. The state of medicine in the Renaissance, which was marked by the separation of medicine from the church, was studied. It was found that during the Renaissance, methods of observation and experiment were introduced into medicine, which contributed to the fact that in the XVII – XVIII centuries the emphasis was placed on the need to comply with sanitary rules.

Key words: history of medicine, medical practices, Middle Ages, Renaissance.

Менкеуліці

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

**ПОШИРЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ВПЛИВІВ КИТАЮ
В ЦЕНТРАЛЬНІЙ АЗІЇ В 1992–2017 РР.**

У статті аналізується поширення культурних впливів КНР у Центральній Азії з часу встановлення в 1992 р. дипломатичних відносин із регіональними державами до 2017 р., коли вони розпочали співпрацю в рамках ініціативи «Один пояс – один шлях».

Після розпаду Радянського Союзу Китай отримав можливість поширити свої економічні й політичні впливи на нові незалежні держави Центральної Азії. Для цього застосовувалися інструменти «м'якої сили», у тому числі поширення в регіоні китайської культури. Це здійснювалося передусім через створення в державах Центральної Азії відділень Інституту Конфуція та Класів Конфуція для вивчення китайської мови й популяризації китайської культури. Важлива роль у цих процесах належала Сінцзян-Уйгурському автономному району, який межує з Казахстаном, Киргизстаном і Таджикистаном.

Китай запропонував центральноазійським державам програми обміну для студентів, науковців і працівників у сфері освіти. У регіоні з'явилися китайські телевізійні станції й Інтернет-видання. Здійснено спроби створити спільний простір пам'яті шляхом установа-лення пам'ятників культурним діячам. На базі китайських університетів створено інститути, кафедри, центри дослідження країн Центральної Азії для кращого вивчення специфіки регіону. Здійснювалася підготовка кваліфікованих викладачів китайської мови для роботи поза межами КНР.

Проте існували певні перешкоди на шляху поширення культурного впливу Китаю в державах Центральної Азії. У них зберігся сильний вплив російської культури, стрімко поширювався турецький культурний вплив, реалізувалися американські програми у сфері освіти. Розвиток власних національних культур у країнах Центральної Азії позначився на ефективності розповсюдження «м'якої сили» Китаю в регіоні, а також викликав потребу переглянути методи поширення китайського культурного впливу.

Ключові слова: Китай, Центральна Азія, культурний вплив, освіта, наука.

Постановка проблеми. Центральна Азія, розташована в центрі Євразії, з давніх часів була територією, де перетиналися торговельні шляхи й різні культурні впливи. Так, через неї проходили важливі торговельні сполучення між Європою та Азією, відомі під узагальненою назвою «Великий шовковий шлях». Разом із рухом товарів цими шляхами відбувалися культурні обміни, поширювалися нові ідеї й технології, релігійні й філософські вчення. Через стратегічне значення цього регіону впродовж історії різні держави вели війни за нього. У сучасному світі одним із поширених способів конкуренції між державами стала популяризація своєї культури як один із інструментів «м'якої сили».

Розпад Радянського Союзу й утворення в Центральній Азії незалежних держав, таких як Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан і Туркменістан, відкрили нові можливості для політики Китаю в регіоні. У її основі було встановлення добросусідських відносин і вирішення прикордонних проблем, налагодження співп-

раці з регіональними державами в торговельно-економічній і гуманітарній сферах. Одразу після встановлення в 1992 р. дипломатичних відносин розпочалося культурне проникнення Китаю в Центральну Азію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельна база дослідження представлена промова-ми лідерів КНР, нормативно-правовими документами міжнародних організацій і статистичними матеріалами. Одним із важливих джерел є «Вибрані твори Ден Сяопіна» [5], лідера КНР 1978–1992 рр., у яких розкриваються основні засади політики «реформ і відкритості» в Китаї. Серед важливих нормативних актів – Хартія Шанхайської організації співробітництва [19], яка закріплює основні засади співпраці між Китаєм і країнами Центральної Азії у сфері культури в рамках цієї міжнародної організації. Статистичні дані представлені матеріалами Міністерства освіти КНР [16] й Інституту Конфуція [13]. Вони містять показники кількості осіб, які навчалися

в Інститутах Конфуція та Класах Конфуція, розташованих на території країн Центральної Азії, а також чисельність студентів і науковців регіону, що проходили стажування в Китаї.

Наукова література, присвячена поширенню культурних впливів Китаю в Центральній Азії, представлена переважно працями китайських дослідників, серед яких – Ю. Чжан [21], Тянь Е. [17], Ц. Ні [12], С. Ма, Ш. Яо [9].

У праці Ю. Чжан «Висвітлення культурного обміну між Сінцзяном і Центральною Азією для підготовки студентів західних університетів» [21] розкривається роль Сінцзянь-Уйгурського автономного району як своєрідного «плацдарму» поширення впливу Китаю у сфері освіти на території суміжних із регіоном країн Казахстану, Киргизстану й Таджикистану. Робота С. Ма та Ш. Яо «Дослідження культурного обміну між Китаєм та Центральною Азією на тлі програми «Один пояс – один шлях» – на прикладі Інституту Конфуція» [9] розкриває роль діяльності китайських освітніх центрів у поширенні китайської культури на території Центральної Азії.

Дослідження культурного впливів Китаю в Центральній Азії в українській історіографії відсутні. У працях В.О. Кіктенка [7], О.В. Шевчука [22], Н.Д. Городньої [4] висвітлюється стратегія «м'якої сили» КНР і її реалізація в регіональній політиці Китаю.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення методів і виділення етапів поширення культурних впливів Китаю в Центральній Азії в 1992–2017 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. У промові 1990 р. лідер КНР Ден Сяопін зазначив: «Монополія США і СРСР змінюється. У світі буде три полюси або чотири... Китай не повинен применшувати своє значення – його можна вважати одним із багатьох полюсів» [5, с. 105]. З 1996 р., після Тайванських криз, Китай почав розвивати «нову концепцію безпеки». Цей термін уперше застосовано під час переговорів «Шанхайської п'ятірки» (КНР, Росія, Казахстан, Киргизстан та Узбекистан) у квітні 1996 р. Виявом нової концепції стала активізація політики КНР у різних напрямках, підписання угод про стратегічне партнерство із сусідніми й великими державами, «сировинна» дипломатія в країнах Азії, Африки та Латинської Америки, численні візити вищих керівників держав до різних держав світу. Керівництво КНР посилює увагу до відносин із країнами, що розвиваються, у різних регіонах світу, передусім на своїх кордонах. Китай почав брати активну участь

у багатосторонніх регіональних форумах, серед яких – Шанхайська п'ятірка, Регіональний форум АСЕАН (АРФ), «АСЕАН+3» [4, с. 156].

Інтенсивний економічний розвиток унаслідок політики «реформ і відкритості» сприяв суттєвому покращенню міжнародного іміджу Китаю. Популяризація економічних здобутків, а також китайської культури і мови, ідей і цінностей на території інших країн були інструментами «м'якої сили» в зовнішній політиці Китаю. Концепцію «м'якої сили» вперше запропонував американський політолог Джозеф Най у контексті посилення міжнародного впливу держави через дипломатію, економіку, поширення своїх політичних і культурних цінностей на території інших країн, на противагу силовим військовим методам [4, с. 97].

Держави Центральної Азії мали вагомим значення для КНР з огляду на багаті природні ресурси, а Казахстан, Киргизстан і Таджикистан – через важливе стратегічне розташування на кордоні із Сінцзян-Уйгурським автономним районом (СУАР). Із китайською перспективою, відносини із цими державами впливали на територіальну цілісність, енергетичну безпеку та соціальну стабільність КНР. Одним із напрямів поширення впливу Китаю в Центральній Азії стала популяризація ним своєї культури, ідей і цінностей на території регіону.

У 1990-х рр. зовнішня політика Китаю була спрямована на встановлення добросусідських і дружніх відносин із країнами Центральної Азії. Основна увага зосередилася на врегулюванні прикордонних питань на північному заході КНР, боротьбі з терористичними угрупованнями й етнічним сепаратизмом. У 1996 р. Китай, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан і Росія утворили Шанхайську п'ятірку. Основною метою організації було встановлення демаркаційної лінії між державами й урегулювання питань безпеки на цих територіях. Це сприяло розвитку більш активної співпраці між державами.

Незважаючи на такі кроки, механізми культурного впливу Китаю в Центральній Азії не були ще остаточно сформовані. Культурно-освітнє співробітництво між державами обмежалося відкриттям китаєзнавчих кафедр у центрально-азійських університетах і створенням програм студентських обмінів [11].

Переформування Шанхайської п'ятірки в Шанхайську організацію співробітництва (ШОС) у 2001 р. стало однією з рушійних сил усебічної співпраці між Китаєм і країнами Центральної Азії, включаючи освітньо-культурну сферу.

Хартія Шанхайської організації співробітництва у 2002 р. проголосила «розширення взаємодії в галузі науки й техніки, освіти, охорони здоров'я, культури, спорту й туризму» [19].

У 2003 р. голова КНР Цзян Цземінь проголосив концепцію «виходу за кордон». Китайський уряд підкреслив необхідність проведення заходів, спрямованих на ознайомлення з китайською культурою, створення позитивного іміджу держави за кордоном [22, с. 97]. На двосторонньому й багатосторонньому (у рамках ШОС) рівнях співробітництва з країнами Центральної Азії Китай створював культурні центри, Інститути Конфуція і центри китайської мови, спрямовані на поширення китайської культури [11].

У червні 2004 р., під час візиту до Узбекистану голови КНР Ху Цзіньтао, міністри освіти двох держав підписали угоду про створення Інституту Конфуція при Ташкентському університеті. Він розпочав свою роботу у 2005 р. [14] Це був перший Інститут Конфуція в Центральній Азії. Невдовзі такі культурні центри були створені в чотирьох країнах Центральної Азії, крім Туркменістану. Станом на 2010 р. у регіоні їх було вже вісім, найбільше – у Казахстані [13].

Швидкий розвиток Інститутів Конфуція у цьому регіоні сприяв вивченню китайської мови серед місцевих жителів і залучав до китайської культури – китайських фестивалів, літератури, лекцій, кіно і телебачення та інших щорічних заходів.

За період 2001–2010 рр. кількість студентів в Інститутах Конфуція в Центральній Азії зросла до 22 270 осіб. Близько 7 тис. студентів освітніх центрів узяли участь у кваліфікаційному іспиті з китайської мови (HSK) [1].

Культурний вплив Китаю в Центральній Азії почав поступово посилюватися: щороку все більша кількість учителів, викладачів і студентів відвідували Китай через програми Інституту Конфуція. За сприяння університетів СУАР у країнах Центральної Азії сформовані сім центрів вивчення китайської мови [21]. У 2009 р. в Китаї навчалося близько 9 тис. студентів із чотирьох країн Центральної Азії (Казахстану, Киргизії, Таджикистану, Узбекистану), більшість із яких отримала освіту в Урумчі та Пекіні [16].

Збільшилася квота для іноземних студентів у навчальних закладах Китаю. Якщо у 2003 р. обмін студентами між КНР і Казахстаном щорічно становив 20 осіб, то у 2012 р. він сягнув 9,5 тис. осіб [17].

Уряди Китаю, Киргизстану й Таджикистану здійснили низку заходів, спрямованих на форму-

вання спільної історичної пам'яті. Так, у Бішкеку в листопаді 2001 р. відкрився пам'ятник до 1300-ї річниці з дня народження китайського поета Лі Бая, а в Пекіні у 2008 р. – пам'ятник «батьку» таджицької поезії – Рудакі – до 1150-річчя з дня його народження [20].

За сприяння Міністерства освіти Китаю на базі університету фінансів і економіки Сінцзяня у 2011 р. створено науково-дослідницькі центри гуманітарних досліджень – Центральноазійський інститут регіонального економічного співробітництва, Центральноазійський інститут досліджень торгівлі та інвестицій і Центральноазійський науково-дослідний інститут фінансового співробітництва [18]. Подібні наукові осередки допомагали краще вивчати специфіку регіонального розвитку держав.

У 2013 р. новий голова КНР Сі Цзіньпін під час конференції в Пекіні, присвяченій дипломатичній діяльності Китаю, заявив: «Китай буде докладати зусилля для створення спільного міцного середовища із сусідами, яке сприятиме його власному розвитку, і шукатиме шляхи спільного розвитку із сусідніми країнами» [2].

Ініціатива «Один пояс – один шлях» проголошена ним у 2013 р. під час візиту до Казахстану. Із цього року почали швидко зростати торгівля й інвестиції Китаю до країн Центральної Азії [13]. Фінансування КНР збільшило кількість нових робочих місць. Попит на вивчення китайської мови в центральноазійських країнах почав зростати. Станом на 2017 р. у державах регіону існувало вже 13 Інститутів Конфуція і 22 Класи Конфуція [13].

Киргизстан став важливим транспортним сполученням і стабільною зоною для прикордонних районів Китаю, тому тут досить активно популяризувалося вивчення китайської мови. Протягом 2013–2017 рр. у цій країні відкрито два Інститути Конфуція та 21 Клас Конфуція. Щорічний набір охоплював понад 6 000 студентів. Для Киргизстану, де загалом у школах навчалося менше ніж 170 000 учнів, це була значна кількість [8].

У виступі Сі Цзіньпіна на засіданні ЦК КПК в серпні 2013 р. відзначалася потреба зміцнення позицій китайських ЗМІ, які сприятимуть розповсюдженню китайських ідей на міжнародному рівні. У 2014 р. він відзначав потребу збільшення їх фінансування [7, с. 46]. Ця політика стосувалася й держав Центральної Азії. У них поширилися газети «Женьмін жибао» й «Гуанмін Жибао» інформаційного агентства «Сінхуа», Міжнародне радіо Китаю і Центральне телебачення Китаю (CCTV).

Інститут Конфуція в Центральній Азії не обмежився лише традиційним викладанням, а

й використовував нові засоби масової інформації, такі як телевізійні станції та Інтернет-ЗМІ. З червня 2015 р. по червень 2016 р. Інститут Конфуція в Киргизстані співпрацював з місцевими культурно-освітніми телевізійними станціями, за допомогою яких популяризував китайську мову і культуру [9, с. 55].

Уряд КНР створив спеціальні відділення для підготовки викладачів китайської мови в багатьох університетах СУАР. Щороку 300 науковців із різних університетів автономного району проходили стажування в центральноазійських країнах, а близько 400 дослідників із центральноазійських країн мали змогу відвідувати університети СУАР за програмами обміну. У 2016 р. кількість іноземних студентів із країн Центральної Азії в Китаї досягла близько 23 тис. осіб, що перевищило в два з половиною рази кількість центральноазійських студентів порівняно з 2009 р. [16] Серед 15 країн-лідерів, студенти яких найактивніше навчалися в Китаї, Казахстан посів у 2016 р. восьме місце.

До сфери культурного впливу КНР, окрім освіти, можна включити й індустрію розваг. Так, до програми «Я – співак» («I Am A Singer»), яка транслювалася по супутниковому телебаченні Хунань у Китаї у 2017 р., був запрошений казахстанський співак Дімаш Кудайберген. За допомогою цієї програми й особистої популярності він підняв рейтинги китайських естрадних шоу в Казахстані.

Поширення культурного впливу Китаю в регіоні наштовхнулося на конкуренцію. Після розпаду Радянського Союзу в країнах Центральної Азії спостерігаються найбільш потужні культурні впливи таких країн, як Росія, Туреччини та США.

Центральна Азія тривалий час була сферою впливу Росії, включаючи й культурний вплив. Панування Російської імперії та Радянського Союзу відображено в елементах православної культури та планової економіки в сучасних країнах цього регіону. На території центральноазійських держав проживають майже десятки мільйонів росіян, які розмовляють російською мовою.

Після отримання країнами Центральної Азії незалежності в них розпочалося національне та культурне піднесення, що суттєво послабило політичний і культурний вплив Росії. Незважаючи на це, більшість центральноазійських країн продовжували розглядати російську культуру як більш розвинену, ніж місцева. Росія та країни Центральної Азії розвивали свої політичні, торговельно-економічні й соціокультурні відносини як на двосторонньому рівні, так і через низку міжна-

родних організацій, таких як ОДКБ, Євразійський економічний союз, Митний союз і ШОС.

Російськомовні ЗМІ стали важливим джерелом інформації жителів Центральної Азії, у тому числі для розуміння міжнародних подій. Так, за соціологічними опитуваннями, проведеними в Казахстані у квітні 2014 р., після анексії Росією Криму 62% респондентів підтримали Росію і лише 5% – Україну. Основну інформацію 30,6% опитуваних осіб отримали з російських ЗМІ [6].

Незважаючи на те що анексія Кримського півострова у 2014 р. викликала занепокоєння в політичних еліт країн Центральної Азії, в економічній і культурній сферах країни Центральної Азії продовжували активно співпрацювати з Росією [12]. У Центральній Азії існувало багато російських шкіл і філій університетів, які відігравали важливу роль у системі освіти Центральної Азії. Це дало змогу Росії розповсюджувати свій культурний вплив у центральноазійських країнах [15].

Туреччина також почала проникати у сферу освітньої діяльності країн Центральної Азії. Вона створила стипендіальні програми для країн Центральної Азії, зокрема в турецьких університетах установлювалися щорічні квоти на 2 тис. студентів із цього регіону. Протягом 2011–2012 навчального року на студентів з п'яти країн Центральної Азії припадало 19,7% студентів Туреччини [3]. Завдяки діяльності турецького «Руху Гюлена» в Центральній Азії відкрито Казахсько-турецький міжнародний університет Ясаві (1991 р.), Туркменістансько-турецький міжнародний університет (1994 р.), Сулейман-Демірельський університет (1996 р.), Киргизько-турецький університет «Манас» (1995 р.) [3].

З 1990-х рр. США також розширили свій культурний вплив у галузі освіти в країнах Центральної Азії. Основний акцент був поставлений на створення спільних навчальних закладів, освітніх проектів і співпраці з місцевими освітніми центрами. Так, у Бішкеку створено Американсько-Центральноазіатський університет (1993 р.), в Алмати – Казахсько-американський університет (1994 р.). Американські вищі навчальні заклади брали участь у проектах Назарбаєвського університету [10]. Під час президентства Джорджа Буша на базі американських університетів створено додаткові програми для студентів із країн Центральної Азії, які хотіли отримати вищу освіту в США [8]. Вплив США у сфері культури Центральної Азії також зріс. Американські основні засоби масової інформації, такі як «Голос Америки» та газети, стали поширеними на території країн регіону.

Порівняно з традиційною російською культурою американська культура виглядала більш привабливою, особливо для молодого населення центрально-азійських країн. Зокрема, важливим фактором і досі залишається вивчення англійської мови.

Окрім конкуренції з боку інших держав, політика китайського культурного проникнення до Центральної Азії мала власні недоліки. Методи поширення китайської культури в Центральній Азії можна охарактеризувати як порівняно прості. Інститути Конфуція мали недостатньо засобів масової інформації, веб-сайтів, які сприяли кращому розповсюдженню китайської культури. Ігнорувалася популяризація китайської мови через соціальні мережі (Tiktok, YouTube, Instagram тощо). Хоча країни Центральної Азії й надавали великого значення викладанню китайської мови, проте для більшості студентів головною метою її вивчення залишалася робоча імміграція в Китай [12].

Після отримання центральноазійськими державами незалежності їхня внутрішня політика була спрямована на розвиток національних культур. Для КНР виникла потреба скорочення цивілізаційної дистанції, акцент на захист і розвиток транснаціональних культур, просування різноманітності й переваг китайської нації. Створення Інституту Конфуція в Центральній Азії та популяризація китайської мови зустріли супротив з боку деяких громадян та урядовців усередині країн Центральної Азії, які сприймали ці процеси як «культурну агресію» КНР [12].

Висновки. Отже, поширення культурних впливів Китаю на країни Центральної Азії розпочалося разом із розпадом Радянського Союзу. У 1990-х роках КНР взяла за основу зовнішньополітичну доктрину «добросусідських відносин». Основна увага зосередилася на врегулюванні прикордонних питань між державами, укріплення демаркаційної лінії, створення

сприятливого середовища для економічних відносин. Культурне проникнення КНР до країн Центральної Азії в цих роках зупинилося на створенні центрів китайознавчих студій у центральноазійських країнах, а також формуванні спільних освітніх програм обміну. На початку 2000-х рр. відносини між державами поглибилися як на рівні двосторонньої, так і у сфері багатосторонньої (у рамках ШОС) співпраці. На території центральноазійських держав почали створюватися Інститути Конфуція і Класи Конфуція, збільшилася квота на навчання іноземних студентів у китайських університетах.

Новий етап поширення китайського культурного впливу розпочався у 2013 р., коли до влади в КНР прийшов Сі Цзіньпін, який проголосив зближення дипломатичних відносин із сусідніми країнами. Збільшилася кількість Інститутів Конфуція і Класів Конфуція в Центральній Азії, а також програм обмінів. Китай розвинув діяльність власних ЗМІ на цих територіях, збільшив кількість центрів із підготовки викладачів китайської мови.

Для «м'якої сили» Китаю став конкурентним фактор значного впливу культур інших держав у регіоні Центральної Азії, зокрема США, Росії й Туреччини. У країнах Центральної Азії відбувся значний розвиток власних національних культур, що також позначилося на ефективності поширення культурного впливу Китаю.

Стосовно перспектив подальших досліджень із цієї проблематики більш детального вивчення потребують такі теми, як роль ШОС у культурній взаємодії між Китаєм і країнами Центральної Азії, процес створення китайських засобів масової інформації в цьому регіоні, їхня роль у реалізації «м'якої сили» КНР, діяльність центрів дослідження Центральної Азії в китайських університетах і їхній вплив на формування політики КНР у цьому регіоні.

Список літератури:

1. Aliev N. China's Soft Power in Central Asia. *The Central Asia-Caucasus Analyst*. 19.12.2019. URL: <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13599-chinas-soft-power-in-central-asia.html> (дата звернення: 11.11.2020).
2. Xi Jinping: China to further friendly relations with neighboring countries. *Renmin Ribao*. 26.10.2013. URL: <http://en.people.cn/90883/8437410.html> (дата звернення: 09.11.2020).
3. Ванг М. (王明昌) Чому турецька культура настільки впливова у п'яти країнах Центральної Азії (土耳其文化为什么在中亚五国影响力大, 看到这几所学校就明白了). *Щоденні заголовки*. 26.10.2019. URL: <https://kknews.cc/education/bzaqken.html> (дата звернення: 11.11.2020).
4. Городня Н.Д. Східна Азія у зовнішній політиці США (1989–2013 рр.): Київ: Прінт-Сервіс, 2014. 528 с.
5. Ден Сяопін (邓小平) Мир і розвиток - дві основні проблеми у світі (和平和发展是当前世界两个大问题). *Вибрані твори Ден Сяопіна*. Вип. 3 (邓小平文选第三期). Пекін: Народне видавництво (北京: 人民出版社), 1993. 375 с.

6. Есенкулова Р. Мнение казахстанцев о российско-украинских отношениях изучили социологи. *Tengrinews*. 22.04.2014. URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/mnenie-kazahstantsev-oslojnenii-gossiysko-ukrainskih-254080/ (дата звернення: 11.11.2020).
7. Кіктенко В.О. Роль теорії «м'якої сили» в створенні нового образу Китаю. *Китаєзнавчі дослідження*. 2015. № 1–2. С. 39–50.
8. Лі Л., Лю Ц. (李立凡, 刘锦前) НУО в Американській стратегічній раді Центральної Азії (美国中亚战略棋盘上的非政府组织). *Міжнародні дослідження проблем*. 2005. № 6. URL: <http://m.wyxxwk.com/content.php?classid=16&id=3785> (дата звернення: 11.11.2020).
9. Ма С., Яо Ш. (马溯川 姚生旺) Дослідження культурного обміну між Китаєм та Центральною Азією на тлі «Один пояс - один шлях» - на прикладі Інституту Конфуція («一帶一路»背景下 中国与中亚地区文化交流研究以孔子学院为例). *Газета партійної школи Цзінаньського міського комітету КПК*. 2019. № 3. С. 54–56.
10. Ма Ц. (马强) Порівняльний аналіз політики «м'якої сили» основних держав Центральної Азії (大国在中亚的“软实力”政策比较分析). *Центральна Азія та Шанхайська організація співробітництва* 2019. № 6. С. 120–134. URL: <http://rlls.hlju.edu.cn/manage/upload/2020111/2020111112236332.pdf> (дата звернення: 11.11.2020).
11. Мустапа С., Баїтіджан (赛力克·穆斯塔帕、巴合提江) Сучасна ситуація, тенденція розвитку викладання китайської мови в університетах Казахстану. (哈萨克斯坦高校汉语教学的现状及发展趋势). *Журнал університету Чанцзі*. 2010. № 5. URL: http://www.cssn.cn/gj/gj_gjwtyj/gj_elsdozy/201311/t20131101_823051.shtml (дата звернення: 11.11.2020).
12. Ні Ц. (倪建平) Поширення культури Китаю в Центральній Азії та формування його національного іміджу (中国在中亚文化传播和国家形象塑). *Охоплення зовнішнього світу*. 2006. № 12. ("对外大传播" 杂志, 2006年 第12期). С. 37–39. URL: <http://www.cqvip.com/qk/82259x/2006012/23385695.html> (дата звернення: 11.11.2020).
13. Офіційний веб-сайт Інституту Конфуція (孔子学院官网). URL: http://www.hanban.org/confuciousinstitutes/node_10961.htm (дата звернення: 11.11.2020).
14. Офіційний веб-сайт університету Ланьчжоу (兰州大学官网). URL: http://faoffice.lzu.edu.cn/col_tsg/index/ (дата звернення: 11.11.2020).
15. Список філіалів російських ВУЗов. *Официальный веб-сайт Министерства образования РФ*. URL: <http://www.russia.edu.ru/obruch/sng/1115> (дата звернення: 11.11.2020).
16. Статистика кількості іноземних студентів у Китаї 2016 р. (2016年度我国来华留学生情况统计). *Офіційний веб-сайт Міністерства освіти КНР*. URL: http://www.moe.gov.cn/jyb_xwfb/xw_fbh/moe_2069/xwfbh_2017n/xwfb_170301/170301_sjtj/201703/t20170301_297677.html (дата звернення: 11.11.2020).
17. Тянь Е. Взаимоотношения Китайской Народной Республики и Республики Казахстан на примере сотрудничества в сфере образования. 2018. № 4. С. 8–17. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=27722 (дата звернення: 13.11.2020).
18. Університет фінансів та економіки Сінцзяна базується на географічних перевагах та зміцнює свої позиції («新疆财经大学立足地缘优势 强化办学特色») / Міністерство освіти Китаю (中华人民共和国教育部). 12.11.2012. URL: http://www.moe.gov.cn/jyb_xwfb/s6192/s222/moe_1763/201211/t20121112_144352.html (дата звернення: 09.11.2020).
19. Хартия Шанхайской организации сотрудничества. 7 июня 2002 г. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_217#Text (дата звернення: 11.11.2020).
20. Ху Ч. (胡振华) Документальний фільм про культурний обмін та співпрацю між Китаєм та п'ятьма країнами ЦА, свідком якого я був. (我所见证的中国与中亚五国文化交流合作纪实). URL: <https://kns.cnki.net/kcms/detail/detail.aspx?dbcode=CJFD&dbname=CJFDLAST2015&filename=ZGM S201406014&v=PhsMfmvNCZZ7%25mmd2B5ideOFWf09h5IEWROtDBixE0G0pKT5%25mmd2B7JBeTxqUTlqsLqTEfBVX> (дата звернення: 11.11.2020).
21. Чжан Ю. (张圆圆) Висвітлення культурного обміну між Сінцзяном і Центральною Азією для підготовки студентів західних університетів (新疆与中亚文化交流对西部高校人才培养的启示). 09.04.2019. URL: <http://www.scicat.cn/6/dllw/20190904/2846479.html> (дата звернення: 11.11.2020).
22. Шевчук О.В. Стратегія «м'якої сили» КНР на початку ХХІ століття. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія «Політологія»*. 2011. Т. 162. Вип. 150. С. 96–100.

Mengkewuliji. EXPANSION OF CHINA'S CULTURAL INFLUENCES IN CENTRAL ASIA (1992–2017)

The paper studies expansion of China's cultural influences in Central Asia since establishing of diplomatic relations between China and Central Asian nations in 1992 until 2017, when they joined "One Belt – One Road" Initiative.

In consequence of the collapse of the Soviet Union, China expanded its sphere of influence in the Central Asian region. The PRC used «soft power» tools in foreign policy, including expansion of cultural influences in region. It was implemented particularly through the establishment of Confucius Institutes and Confucius Classes, that were focused on the teaching of Chinese and popularization of Chinese culture. Xinjiang Uygur Autonomous Region, which borders Kazakhstan, Kyrgyzstan and Tajikistan, played an important role in these processes.

China initiated exchange programs for students, scholars and educators from Central Asia. Chinese TV stations and online editions were established in the region. There were attempts to create a common space of memory by installing monuments to cultural figures. On the basis of Chinese universities were formed institutes, departments, and research centers of Central Asian countries to better study of the regional specifics. Qualified Chinese language teachers were trained to work outside China.

However, there were some obstacles to the spread of China's cultural influence in Central Asian countries. They retained a strong influence of Russian culture, rapidly spreading Turkish cultural influence, implemented American programs in the field of education. The development of national cultures in Central Asia has affected the spread of China's "soft power" in the region and led to the review of the Chinese cultural expansion methods.

Key words: *China, Central Asia, cultural influences, education, science.*

Миронюк О.Ю.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ В ЛИТВІ

Дослідження присвячено всебічному аналізу життя української діаспори в Литві. Українська громада в цій країні має глибоке історичне коріння, але, як і в інших країнах колишнього Радянського Союзу, почала більш активну діяльність наприкінці 1980-х років. Саме з того часу почали створюватись громадські організації, які й до тепер є важливими осередками нашої діаспори. Вони ведуть потужну громадську та культурно-просвітницьку роботу. У ці часи українці допомагали Литві у здобутті незалежності, а потім проходили цей шлях і з Україною. Уже досить довгий час вони поширюють та популяризують наші культурні традиції. Етнічні українці на постійній основі допомагають своїй Батьківщині та підтримують позитивний імідж України в Європі та світі. Також необхідно зауважити, що українські громади в Литві активно впливають на прозоре висвітлення подій, що відбуваються в Україні. Але попри діяльність українців у Литві, наші співвітчизники в цій країні швидко асимілюються та втрачають свою українську самосвідомість. Зокрема, однією із причин цього є те, що в Литовській Республіці після відновлення незалежності майже всі українці отримали громадянство цієї держави, на відміну від інших країн Балтії. А також інтеграція новоприбулих українців у ранише більш чисельну у країні російську громаду. За останніми статистичними даними, українців у країні стає все більше, за своєю кількістю вони випереджують росіян. Це дає сподівання на те, що розвиток української громади не припиниться. Нині немає єдиної ґрунтовної праці, яка б досліджувала та порівнювала життя української громади в Литві в сучасний період. Отже, саме систематизування й аналіз інформації щодо діяльності української громади в Литві є надзвичайно актуальними. Адже українська громада за кордоном є важливим рушієм для української культури та популяризації наших традицій

Ключові слова: громадська організація, діаспора, українці, українська громада, культура.

Постановка проблеми. У зв'язку з подіями, які відбуваються на Сході України, велика кількість нашого населення вирішує змінити країну свого проживання. Зокрема, досить популярним напрямом еміграції для українців є країни Балтії. З кожним роком українська громада в Литві збільшується. Закордонні українці мають активну життєву позицію, намагаються зберігати та популяризувати свою культуру. Необхідно зазначити, що саме в Литві діаспора активно підтримує європейське спрямування України, що привертає увагу світової громадськості до подій у нашій державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема діяльності закордонних українців, зокрема у країнах Балтії, найкраще висвітлена у вітчизняній літературі. Дослідження громадсько-політичної діяльності українців почалось ще з утворенням організацій у цих країнах, тобто з кінця 1980-х рр. Але в основному вони є складовою частиною праць про українців у світі, як-от у роботі В. Трощинського й А. Шевченко. Важливим є також розуміння статистичних даних, розроблених нашими науковцями, гарним дослідженням на цю тему є робота на здобуття кандидата географічних наук

А. Зубик, а також багато інших. Невід'ємним джерелом для дослідження життя закордонних українців є огляд офіційних сайтів громадських організацій, які діють у Литві, та інтернет-ресурсів, які висвітлюють новини нашої діаспори. Джерельна база подальшого дослідження складається зі свідчень учасників громадських і культурних об'єднань Литви, звітної роботи громадських організацій цих країн і Світового конгресу українців.

Постановка завдання. Мета статті – охарактеризувати громадську та культуротворчу діяльність української діаспори в Литві шляхом проведення системного аналізу всіх доступних шарів матеріалу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Українська національна меншина в Литві має досить глибоке історичне коріння. Перші українські громадські осередки були створені у країні ще в 1930-х рр. Зокрема, першу українську громаду було офіційно зареєстровано в Литві в 1933 р. У 1934 р. було засновано культурно-освітнє товариство українців Литви в Каунасі. Проте в той час частка етнічних українців у країні не була такою значною. Лише після завершення Другої світової війни процес міграції етнічних

українців до Литви стрімко прискорювався, таке зростання спостерігалось до 1989 р. Саме з кінця 1980-х рр. українські громадські організації в Литві стали більш помітними.

У даний період для більшості країн пострадянського простору була характерною тенденція зростання активності націоналістичних рухів. Оскільки на часі були питання перебудови тогочасного ладу та відновлення незалежності, ці питання були актуальні і для Литви. Отже, у країні почали створюватись товариства національних меншин. Одними з перших свою етнічну організацію створили українці.

8 грудня 1988 р. при Литовському фонді культури була створена Громада українців Вільнюсу, яка була офіційно зареєстрована в міській адміністрації 2 лютого 1989 р. Серед активістів громади помітну роль на той час відігравали Сергій Бекарюк, Віктор і Олена Зайченки, Валерій Лобунець, Микола Станович, Іван Юзич та Василь Капкан, який і став першим головою громади.

Свій основний напрям роботи вони вбачали в культурно-просвітницькій діяльності, організації концертів, диспутів, виставок, у мистецтві, розвитку національних культурних традицій та збереженні національної свідомості українців. Метою своєї діяльності Громада українців Вільнюсу ставила об'єднання українців з інших міст Литви. Таким чином з'явилися осередки в інших містах: у Йонаві, Клайпеді, Вісагінасі, Мажейкяй, Каунасі.

Для більш вдалого координування діяльності всіх осередків Литви було вирішено об'єднатись в одну структуру. Було створено Громаду українців Литви (далі – ГУЛ). Про її створення було проголошено на Першій установчій конференції діаспори, яка відбулась у Вільнюсі 28–29 жовтня 1989 р. [1, с. 8]. Саме на цій Конференції була схвалена конфедеративна форма діяльності ГУЛу. Тобто діяльність осередків передбачала цілковиту автономію й координування радою представників [7, с. 295]. Оскільки одним з основних завдань Громади українців Литви було збереження та розвиток українського етносу на території Литви, членами Громади була створена перша в Радянському Союзі українська недільна школа за межами УРСР. Вона розпочала свою роботу навесні 1989 р. у Вільнюсі. Ініціатором її створення та першим директором став Олександр Авраменко, який згуртував навколо себе не лише дітей, а й дорослих. Згодом українські недільні школи з'явилися у Клайпеді, Вісагінасі, Йонаві, Мажейкяй. Спочатку вчителі працювали за програмами та підручниками Канади та США,

лише після проголошення української незалежності – за підручниками з України.

Свою діяльність Громада в той час висвітлювала у створеному для цієї мети друкованому органі – «ГУЛ», який потім дістав назву «Пролісок». За період його існування з 1989 по 1993 р. друком вийшло 63 номери.

Звісно, у часи СРСР українська громада мала обмежені умови для свого розвитку. Але ситуація почала змінюватись в 1990-ті рр. Так, після здобуття Литвою незалежності для української громади почався новий етап розвитку.

Свою незалежність Верховна Рада Литовської РСР проголосила 11 березня 1990 р., обрала європейський шлях розвитку. Українська Громада активно допомагала країні в боротьбі за встановлення її незалежності, зокрема під час січневих подій 1991 р. у Вільнюсі. За активну допомогу литовському народу деяких українців було відзначено медаллю «13 січня» [1, с. 8].

Попри те, що Громада орієнтувалась на культурно-просвітницьку діяльність, її члени активно проявили себе і в політиці. Вони тісно співпрацювали з литовською владою. Представники Громади навіть входили до деяких органів Саюдісу.

Крім того, наша громада в Литві не була осторонь і ситуації в Україні. У той час ГУЛ тісно співпрацював із Народним Рухом України, Українською Гельсінською спілкою, «Просвітою», організацією «Державна самостійність України», Товариством Лева й іншими. Саме завдяки Громаді надруковано багато історичних, релігійних і націоналістичних видань, які на той час неможливо було випускати в Україні. Було організовано друк і забороненої в Україні незалежної преси.

Після становлення організації Громада українців Литви почала роботу над створенням релігійного осередку. Зокрема, Олександром Авраменком в архівних джерелах була знайдена важлива інформація. З'ясувалося, що під час війни союзного війська Великого Князівства Литовського і Польського Королівства, очолюваного князем Костянтином Острозьким, проти Московського Князівства князь перед битвою під Оршею у присутності всієї шляхти склав обітницю, що в разі перемоги побудує у Вільні дві церкви. Однією з них була церква Пресвятої Трійці, споруджена на місці однойменного дерев'яного монастиря. Саме із цією церквою пов'язана українська церковна традиція в Литві [1, с. 18]. Ця інформація дозволила Громаді почати переговори щодо передачі цієї церкви для відновлення українського храму. Отже, з огляду на історичний шлях церкви Свя-

тої Трійці, 18 лютого 1991 р. релігійну громаду зареєстрували як «католицьку спільноту східного обряду», а 4 липня того ж року Вільнюська міська рада передала у власність релігійній спільноті будівлю церкви та дзвіницю. На прохання церковного комітету Івано-Франківський ординарій єпископ Софрон (Дмитерко), Чин святого Василя Великого направив до Вільнюсу отця Павла (Яхимця). Міська влада передала у власність громади також приміщення, у якому колись жив святий Йосифат Кунцевич [1, с. 18].

Паралельно Громада опікувалась розвитком самодіяльних творчих колективів у країні. З вересня 1991 р. у вільнюському клубі «Меторас» Тетяна Моргун організувала дитячий ансамбль української пісні та танцю «Веселка». Завдяки ансамблю українські пісні та танці були представлені на різних сценах Литви й України. Згодом самодіяльні українські колективи почали створюватись в інших литовських містах – Вісагінасі, Мажейкяй і Йонаві [1, с. 8].

Важливим етапом не тільки для самої країни, але й для нашої громади було ухвалення Конституції Литовської Республіки, яке відбулось через більш ніж два роки після здобуття країною незалежності, а саме 1 жовтня 1992 р. Як і в багатьох інших європейських країнах, у литовській Конституції основоположними є статті, що захищають права та свободи громадян [7, с. 295].

Згідно з Конституцією, перед законом, судом та іншими державними інститутами всі люди рівні, незалежно від раси, національності, мови, походження, тощо (ст. 29). Важливо зазначити, що будь-яка дискримінація у країні засуджується, про що йдеться у ст. 25 («Такі дії, як розпалюванням національної, расової ненависті, насильства і дискримінації є серйозним злочином»). Основоположними для нашої громади є ст. 37 Конституції Литви, у якій зазначається, що громадяни, які належать до національних спільнот, мають право на розвиток своєї мови, культури та звичаїв, та ст. 45, де визначено: «Національні громади громадян самостійно займаються справами своєї національної культури, освітою, благодійністю, взаємодопомогою. Держава надає підтримку національним громадам» [5]. Тобто державою було взято на себе обов'язок сприяти реалізації прав та свобод національних меншин на збереження й розвиток їхньої самобутності, а також підтримувати діяльність етнічних організацій, зокрема й української.

Необхідно додати, що після відновлення незалежності Литви майже всі етнічні українці, які проживають на території країни, стали громадя-

нами республіки, вони користуються тими ж правами й обов'язками, як і інші громадяни [9]. Саме цей факт відрізняє стан української діаспори в Литві від стану в інших Балтійських країнах. Хоча він має і мінуси, оскільки впливає на швидку асиміляцію українців до литовського суспільства.

Згодом у країні почали створюватись інші громадські організації, які активно вели свою діяльність, налагоджували українсько-литовські зв'язки. Наприклад Асоціація українців, до якої входили не лише етнічні українці. У 1993 р. Асоціація провела у Вільнюсі Міжнародну конференцію «Литва – Україна: історія, політологія, культурологія». За матеріалами Конференції видано книжку. Далі організації почали створюватись в інших містах країни. Так, у місті Вісагінас розпочав роботу Український національний культурний центр «Барвінок». При центрі почав свою діяльність хор української пісні з однойменною назвою [7, с. 296]. Але, незважаючи на діяльність громади, необхідно зазначити, що існують і окремі проблеми. Як-от криза українського шкільництва, яка спричинена браком сучасних методик і кваліфікованих учителів. Усе більше шкіл закриваються. Це призводить до пришвидшення асиміляції українців, які все більше починають вважати себе носіями лише литовської культури, аніж культури українців або українців Литви, або литовсько-української культури.

Ще одним важливим здобутком української громади в Литві є відкриття пам'ятника Тарасу Шевченку, яке відбулось у 2010 р., хоча домовленість була ще із 2005 р. Також щороку Громада відзначає пам'ять поета, який деякий час прожив у Вільнюсі [2].

Важливим для України було визнання Литвою Голодомору ретельно спланованим геноцидом українського народу, яке відбулось саме завдяки активній просвітницькій роботі діаспори. Про це йшлося в заяві сейму Литви від 24 листопада 2005. «Про вшанування жертв політичних репресій і голодомору в Україні в 1932–1933 рр.» [11]. Завдяки неперервній просвітницькій роботі діаспори Голодомор згодом було визнано геноцидом й іншими країнами [6].

У Литві дуже прислуховуються до думки національних меншин та підтримують їхні ініціативи. Прикладом цього може слугувати те, що під час V Міжнародного фестивалю українського мистецтва й інформації «Балтійська Трембіта», який відбувся в місті Вільнюсі, приблизно 300 000 осіб мали можливість долучитись до події завдяки телевізійній трансляції на першому

національному телевізійному каналі Литви, а також національному радію.

Уже протягом багатьох років безперервно йде значна просвітницька робота абсолютно в усіх українських організаціях Литви. Крім того, завдяки спеціальним партнерським стосункам із громадськими організаціями в містах Тракай, Алітуса, Шяуляй, Друскінінкай і Базілійонай українські заходи постійно відбуваються в цих містах. До лав нашої громади в Литві, крім етнічних українців, почали приєднуватися симпатичні України – литовці, німці, караїми, греки, румуни, росіяни, латиші, естонці. Вони приєднуються до різних подій, що відбуваються у громаді. Зокрема, в акціях, присвячених темі Голодомору, брали участь громадяни різних національностей. Як великий успіх – інформаційна підтримка не лише з боку литовців, але й білоруських і російських громад Литви, які раніше досить обережно ставилися до теми Голодомору [3].

Неодноразово представники української громади були відзначені почесними нагородами. Віктор Чернишук, Ірена Петрульонене, Наталія Шертвітенене нагороджені медаллю Св. Володимира Великого, найвищою нагородою Світового Конгресу Українців [6].

Наступні роки також відзначені різними важливими для громади подіями. Зокрема, конференція «Євген Коновалець – патріот України, громадянин Литви. 120 років від дня народження», яка відбулась 17 червня 2011 р. у приміщенні сейму Латвійської Республіки у Вільнюсі. Її ініціаторами були литовські українці, а співорганізатором виступив Центр досліджень визвольного руху зі Львову. Серед майже 60 учасників заходу були українські та литовські науковці, колишні литовські дисиденти, журналісти, представники українських та литовських громадських організацій і української громади Литви [12].

Місцеві українці досить активно обстоюють свою політичну позицію та виголошують свою підтримку Україні. Влаштовують протестні

акції та пікети, розповідають про ситуацію на їхній Батьківщині.

Зокрема, у листопаді 2018 р. біля посольства Росії у Вільнюсі пройшли акції протесту проти дій російських прикордонників у Керченській протоці. Один із протестів організувала Ліга молодих консерваторів, приблизно 15 молодих людей із прапорами України та НАТО скандували гасло, присвячене українським героям [8].

Важливо зазначити, що останніми роками почала збільшуватись кількість українців в Литві. Департамент міграції Литви оприлюднив інформацію, згідно з якою станом на початок 2019 р. українці стали найбільшою іноземною громадою Литви, випередили навіть росіян.

Згідно з інформацією, у Литві проживає українців майже на 42% більше, ніж у попередній рік, що становить приблизно 17 тисяч осіб. Водночас громада прибулих у Литву росіян становить майже 12,5 тисяч осіб [10]. Якщо порівняти з попередніми переписами, ми бачимо, що станом на 2001 р. у країні проживали вже 22 488 українців, а за результатами перепису 2011 р. – 16 423. У 2011 р. частка українців у населенні Литви становила 0,6%, це за чисельністю п'ята етнічна група у країні (після литовців, білорусів, поляків та росіян) [4, с. 82].

Отже, українська громада в Литві є досить активною. Завдяки її діяльності до місцевої громади українців долучаються не тільки етнічні українці, але й небайдужі до долі України громадяни інших держав. Також необхідно додати, що, на відміну від інших країн Балтії, у Литовській Республіці після відновлення незалежності майже всі українці отримали громадянство цієї держави. Це є одним із чинників, який впливає на те, що українці швидко асимілюються в Литві та часто починають уважати себе носіями суто литовської культури, а не української. Ще один сумний факт, спостерігається інтеграція місцевих етнічних українців у російську діаспору. Це робить дослідження історії та діяльності української громади Литви надзвичайно важливим і актуальним.

Список літератури:

1. Вусик Л. 25 років Громаді українців Вільнюсу. *Свобода. Видає Український Народний Союз*. 13. № 50. С. 8, 18.
2. Звіт громади українців Литви (2004–2005 рр.). *Річні звіти*. 2005. URL: http://ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/Annual_Meetings_2005/Lithuania.pdf (дата звернення: 25.11.2020).
3. Звіт громади українців Литви (2006–2007 рр.). *Річні звіти*. 2007. URL: http://ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/Annual_Meetings_2007/Lithuania.pdf (дата звернення: 25.11.2020).
4. Зубик А. Сучасна українська діаспора: розселення, соціодемографічні процеси : дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.02. Львів, 2016. 340 с.

5. Конституція Литовської Республіки, прийнята громадами Литовської Республіки 25 жовтня 1992 г. URL: https://www.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija_RU.htm (дата звернення: 25.11.2020).
6. Протокол ІХ Світового Конгресу Українців 20–22 серпня 2008 р. Київ. 6 с.
7. Трошинський В., Шевченко А. Українці у світі. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 352 с.
8. У Вільнюсі протестують проти агресії РФ у Керченській протоці. *УКРІНФОРМ* : мультимедійна платформа іномовлення України. 2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2588621-u-vilnusi-protestuut-proti-agresii-rf-u-kercenskij-protoci.html> (дата звернення: 25.11.2020).
9. Українці у Литві. Посольство України у Литовській Республіці. URL: <https://lithuania.mfa.gov.ua/ukraine-it/ukrainians-in-lt> (дата звернення: 25.11.2020).
10. Украинцы стали крупнейшей иностранной общиной в Литве. *Interfax-Україна*. 2001. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/559995.html> (дата звернення: 25.11.2020).
11. ІХ Світовий Конгрес Українців 20–22 серпня 2008 р. Звіти (2003–2008 рр.). Київ, 2008. 319 с.
12. Х Світовий Конгрес Українців. Звіти (2008–2013 рр.). Львів, 2013. 352 с.

Myroniuk O.Yu. ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN COMMUNITY IN LITHUANIA

The study is devoted to a comprehensive analysis of the life of the Ukrainian diaspora in Lithuania. The Ukrainian community in this country has deep historical roots, but as in other countries of the former Soviet Union, it became more active in the late 1980s. It was from that time that public organizations began to be formed, which are still important centers of our diaspora. They conduct powerful public and cultural-educational work. At that time, Ukrainians helped Lithuania gain independence, and then followed this path with Ukraine. They have been spreading and popularizing our cultural traditions for quite some time. Ethnic Ukrainians constantly help their homeland and maintain a positive image of Ukraine in Europe and the world. It should also be noted that Ukrainian communities in Lithuania actively influence the transparent coverage of events in Ukraine. But despite the fact that the activities of Ukrainians in Lithuania, our compatriots in this country are quickly assimilated and lose their Ukrainian identity. In particular, one of the reasons for this is that in the Republic of Lithuania after the restoration of independence, almost all Ukrainians received the citizenship of this state, in contrast to other Baltic countries. Also, the integration of newly arrived Ukrainians into the previously larger Russian community in the country. But according to the latest statistics, there are more and more Ukrainians in the country, and they are ahead of the Russians in their number. This gives hope that the development of the Ukrainian community will not be pretended. Currently, there is no single thorough work that would study and compare the life of the Ukrainian community in Lithuania in the modern period. Thus, the systematization and analysis of information about the activities of the Ukrainian community in Lithuania are incredibly relevant. After all, the Ukrainian community abroad is an important mover for Ukrainian culture and the promotion of our traditions.

Key words: public organization, diaspora, Ukrainians, Ukrainian community, culture.

Михтуненко В.В.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

РАДЯНСЬКО-ФІНСЬКІ ВІДНОСИНИ НАПЕРЕДОДНІ ЗИМОВОЇ ВІЙНИ (1930–1940-ТІ РОКИ)

У статті досліджується еволюція радянсько-фінських відносин у 1930–1940-ті рр. Установлено, що напередодні Зимової війни відносини між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Фінляндією були досить непростими. У пам'яті народу ще були живі події Громадянської війни – фіни пам'ятали про підтримку «червоних» радянською стороною, а радянське керівництво не пробачило спроби Фінляндії розширити свою територію за рахунок Східної Карелії.

Установлено, що історія взаємин Російської імперії (а пізніше Союзу Радянських Соціалістичних Республік) і Фінляндії майже чітко ділиться на два великі, але діаметрально протилежні періоди. Перший період характеризується, з одного боку, тим, що більшовики, коли прийшли до влади, визнали незалежність Фінляндії. З іншого, більшовики ж досить скоро спробували повернути її в поле своєї юрисдикції.

Розкрито особливості радянсько-фінських відносин у 1920–1930-ті роки, які пройшли під знаком взаємної недовіри і навіть ворожості. 1930-ті роки були особливо напруженими – заборона комуністичної партії у Фінляндія, активна співпраця фінів із нацистами – ці й інші чинники сприяли тому, що Москва і Гельсінкі розглядали один одного як імовірних противників. У статті підкреслюється, що уряд Фінляндії налаштовував громадянське суспільство готуватися до неминучої війни з Радянським Союзом. І справді в 1939–1940 роки дві країни знову зустрілися на полі бою так званої «Зимової війни».

Доведено, що період, який почався із проголошення незалежності Фінляндії в 1917 році і закінчився Зимовою війною 1939–1940 років, упевнено може бути визнаний часом, найбільш проблемним у відносинах між двома країнами.

Озираючись на історію радянсько-фінляндських відносин періоду 1930–1940-х років, сучасні політики повинні розуміти ефективність і необхідність дипломатичних компромісів для досягнення мирного співіснування і взаємовигідного співробітництва сусідніх держав.

Ключові слова: СРСР, Фінляндія, Зимова війна, міжнародні відносини, конфлікти, договір.

Постановка проблеми. Останнім часом у Фінляндії пожвавилися націоналістичні настрої щодо питання територій, які відійшли до Радянського Союзу відповідно до мирних договорів 1940 та 1947 рр. У фінському суспільстві відкрито висувуються вимоги про перегляд фінсько-російського кордону. З огляду на те, що Російська Федерація на сучасному етапі виступає країною-агресором, ініціювавши грабіжницький «переділ територій» колишніх радянських володінь (війна у Грузії, анексія Криму, війна на Сході України), доцільним є дослідження еволюції радянсько-фінських відносин напередодні Зимової війни, висвітлення причин територіальних суперечок Фінляндії та Росії на сучасному етапі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на всю актуальність теми радянсько-фінських відносин напередодні Зимової війни, на жаль, у вітчизняній історіографії їй приділено вкрай скромне місце, навіть порівняно з іншими епізодами

радянсько-фінських відносин. Переважна частина опублікованих робіт дотепер складається з наукових статей і колективних монографій.

Проблеми радянсько-фінських відносин завжди мали політичне забарвлення, тому аж до кінця 1980-х рр. на радянському просторі пропалувалася єдина концепція: Зимова війна – частина Другої світової війни. Офіційну думку підтримували такі радянські дослідники, як Е. Гардін, В. Похлебкін та В. Федоров [2, с. 112].

Ідеологічна складова частина в сучасних дослідженнях радянсько-фінських відносин кардинально змінилася. Для розв'язання порушеної проблеми особливий інтерес становлять роботи таких вітчизняних дослідників, як М. Коваль, А. Лисенко, В. Король, Г. Савченко, Ю. Щербак, Л. Радченко й інші.

Серед робіт закордонних авторів, присвячених питанню радянсько-фінських відносин 1930–1940-х рр., особливий інтерес для нас становлять

дослідження фінських істориків. Адже Зимова війна для фінської нації є ключовою подією ХХ ст. і одним з найбільш важливих моментів історії країни. Інтерес викликають дослідження Т. Віхавайнена, Осмо Юссіла, Сеппо Хентіля, Юккі Невакві [3; 14].

Постановка завдання. Метою нашої роботи є комплексне дослідження еволюції радянсько-фінських відносин напередодні Зимової війни (1930–1940-і рр.).

Виклад основного матеріалу дослідження. Створення на початку ХХ ст. на міжнародній арені двох нових сусідніх держав, Радянського Союзу та Республіки Фінляндії, привело до необхідності налагодження дипломатичних контактів і вирішення низки політичних та стратегічних завдань. У процесі розвитку радянсько-фінських відносин були і періоди посилення напруженості, аж до відкритих збройних зіткнень, і періоди стабілізації, які, однак, не були міцними та тривалими.

Початок відносин між Фінляндією і Радянських Союзом був непростим. Радянська сторона в 1918–1920-і рр. допомагала революційним силам Фінляндії, а фінська сторона, у свою чергу, надавала допомогу російським білогвардійцям. Однак кілька років збройних конфліктів привели обидві сторони до думки про припинення конфронтації і мирне врегулювання відносин.

На межі 20–30-х рр. ХХ ст. виникла перша тріщина в радянсько-фінських відносинах, сталося це через як зовнішні, так і внутрішні чинники. У зовнішній політиці Фінляндії в цей період спостерігався відхід від експансіоністських тенденцій і вироблення нового курсу, основними положеннями якого було дотримання нейтралітету й орієнтація на міжнародній арені на країни Скандинавії [1, с. 282].

З іншого боку, у суспільно-політичному житті Фінляндії стався зсув праворуч, як наслідок, у Фінляндії активізувався націоналістичний рух, який найрішучішим чином став протидіяти розвитку співпраці з Радянським Союзом. Ворожість цього руху до Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) створила першу після 1922 р. серйозну кризу в радянсько-фінських відносинах.

Протягом 1931–1932 рр. дипломати обох країн неодноразово продовжували спроби порушити питання щодо укладення договору про співпрацю. Однак подальші перспективи радянсько-фінських відносин залишалися невизначеними аж до 1933 р. [6, с. 215–216]. Позитивні зрушення в політиці Фінляндії були зумовлені зміною влади, яка проявила прагнення до співпраці із СРСР, створювала необ-

хідні передумови для вирішення обома державами важких проблем у душі добросусідства.

Однак саме в цей час у Берліні сталася подія, яка мала серйозний вплив на долю багатьох країн Європи. 30 січня 1933 р. в Німеччині рейхсканцлером став Адольф Гітлер, ознаменував тим самим прихід фашистів до влади. У Європі тепер виникла нова розстановка сил, на що не можна було не зважати.

Хоча на початку 1930-х рр. напруга в радянсько-фінських відносинах ослабла, країни уклали договір про ненапад, Фінляндія продовжувала шукати підтримки в Ліги Націй із питання створення укріплень на Аландських островах [12]. Водночас деякі впливові фінські політики вітали посилення Німеччини, оскільки бачили в цьому противагу Радянському Союзу.

Короткочасна стабілізація радянсько-фінських відносин знову змінювалася періодом їхньої нестійкості. У Москві побачили небезпеку об'єднання ворожих Радянському Союзу сил, якими були німецькі націонал-соціалісти, із противниками СРСР в інших європейських країнах. У Фінляндії, зокрема, де пронимецькі настрої були поширені, існував сприятливий ґрунт для реанімації войовничих прагнень щодо Радянського Союзу. За оцінками військово-політичних кіл СРСР, Фінляндія могла стати співучасником німецької агресії.

Водночас тенденція до погіршення радянсько-фінських відносин показала те, що досягнута стабільність виявилася нетривкою. Очевидним було те, що ще не склалися такі відносини між Фінляндією і СРСР, коли одними лише дипломатичними засобами можна було впливати один на одного. Стан ізольованості зберігався і виступав серйозною перешкодою на шляху до здійснення взаємного співробітництва [11].

Невелика розрядка напруженості 1930-х рр. між СРСР і Фінляндією, пов'язана з діяльністю Р. Холста, спричинила нові труднощі у відносинах Фінляндії та СРСР. У 1938 р. радянський уряд поставив перед собою єдине завдання у взаєминах із Фінляндією – забезпечити північно-західні кордони [10, с. 343]. Відмова фінської сторони прийняти радянські пропозиції з даної проблеми була розглянута в уже традиційному для радянсько-фінських відносин контексті – Фінляндія готова виступити плацдармом для нападу.

Зростання агресивності Третього рейху і невизначена геополітична ситуація в Європі 1938–1939 рр. змусили керівництво СРСР шукати шляхи для зміцнення оборони держави та гаран-

тування безпеки її кордонів. У зв'язку із цим Фінляндії у планах радянського керівництва відводилося дуже важливе місце, бо від її позиції значним чином залежала безпека Ленінграда і всього північно-західного кордону Радянського Союзу.

Саме тому радянський уряд вирішив провести негласні переговори з фінськими представниками, під час яких передбачалося обговорити шляхи реального гарантування безпеки з моря. Метою радянських дипломатів було отримання гарантій від Фінляндії, що вона не допомагатиме Німеччині у війні проти СРСР і стане на заваді німецькому вторгненню на фінську територію.

Представники фінської політичної еліти зайняли щодо радянських пропозицій негативну позицію. Прем'єр-міністр А. Каяндер заявив, що прийняття пропозицій СРСР порушило б суверенітет Фінляндії та нейтралітет, якого Фінляндія дотримувалася, як інші держави Скандинавії [7, с. 85]. Насправді фінський уряд не прийняв радянських пропозицій тому, що тоді б Фінляндія вибрала радянський бік і зайняла б явну антинімецьку позицію, чого в Гельсінкі не хотіли.

Радянський Союз, коли не отримав бажаних гарантій від Фінляндії, пішов на активне зближення з Німеччиною. 23 серпня 1939 р. світ здригнувся від повідомлення про укладання радянсько-німецького договору про ненапад. Відповідно до секретного додаткового протоколу до цього договору, північний кордон Литви визначався як поділ сфер інтересів Німеччини і СРСР. Тим самим підтверджував, що Фінляндія виявлялася включеною у сферу інтересів Радянського Союзу.

Новий етап радянсько-фінських переговорів почався в жовтні 1939 р., уже після нападу Німеччини на Польщу. Головною метою радянської сторони, як і раніше, було гарантування безпеки Ленінграда і північно-західного кордону держави. Для цього радянське керівництво передбачало укласти оборонний договір.

Пропонувалося відсунути кордон з Фінляндією в західній частині Карельського перешийка на 50–70 км від річки Сестри, що, на думку радянського керівництва, давало можливість створити необхідні умови для забезпечення Ленінграда з півночі. Водночас передбачалося надання територіальної компенсації Фінляндії у Східній Карелії в районах Реболи і Поросозеро. Крім того, було порушено питання про передачу Радянському Союзу шести невеликих островів у Фінській затоці, а також західної частини півострова Рибальського і Середнього в Заполяр'ї [3].

Пропозиції радянського керівництва полягали в тому, що Фінляндія мала здати в оренду Радянському Союзу строком на 30 років порт Ханко і невелику частину півострова, де він розташовувався, для створення там військово-морської бази, яка охороняла б вхід у Фінську затоку, у разі згоди із цим фінської сторони СРСР, у свою чергу, знімав заперечення проти створення укріплень на Аландських островах. Однак перші обговорення пунктів радянсько-фінського оборонного договору не дали результатів. Згодом, незважаючи на досить категоричну позицію радянських дипломатів, фінський уряд відмовився від будь-яких територіальних поступок СРСР.

Подальше обговорення конкретних питань втратило будь-який сенс, і вже 13 листопада 1939 р. фінська делегація повернулася в Гельсінкі. Переговори були припинені. Варто зазначити, що для уряду Фінляндії укладання договору про оборонний союз із СРСР не тільки загрожувало порушенням нейтралітету Фінляндії, але і могло завдати серйозної шкоди суверенітету країни. Поступка території на Карельському перешийку на радянських умовах означала б порушення цілісності системи захисних рубежів та позбавляла фінську армію можливості тривалого опору на найважливішому стратегічному напрямку, що зрештою, у разі ускладнення відносин із СРСР, з великою ймовірністю могло призвести до втрати незалежності Фінляндії. Отже, фінський уряд був підведений до альтернативного вибору: або втрата незалежності, або війна.

Оскільки використання дипломатичних методів успіхом не увінчалось, це означало, що війна між СРСР і Фінляндією стала неминучою. Необхідно відзначити, що СРСР і Фінляндія йшли до цієї війни впродовж декількох десятиліть, від самого моменту проголошення незалежності Фінляндії в 1917 р. Спроби нормалізації відносин змінювалися тривалими кризами. У Гельсінкі вкрай низько оцінювали військову міць СРСР і його готовність до війни, відмовлялися приймати радянські ультиматуми, а провал радянських переговорів розглядали як успіх, не зважали на складну ситуацію у світі в умовах Другої світової війни. Недооцінюючи ворога в обличчі Радянського Союзу, фінське керівництво не змогло тверезо поглянути на відносини із СРСР, що і призвело до Зимової війни 1939–1940 рр.

Радянсько-фінські переговори, які проходили між країнами вже в умовах війни, постійно затягувалися, спочатку фінською стороною, потім радянською. Такі мінливі дипломатичні зв'язки

вкотре показали нездатність країн до нормальних взаємин. Варто особливо відзначити, що поразка в Зимовій війні 1939–1940 рр. не тільки не стимулювала переглянути фінську східну політику, навпаки, сприяла посиленню найбільш радикальних її положень, що і призвело до формування такого явища, як «реваншизм» [8, с. 126] – прагнення за всяку ціну повернути втрачене внаслідок поразки у війні. Зрештою, Зимові війна і Московський мирний договір підштовхнули Фінляндію до союзу з Німеччиною.

Довгий час проблема втрачених за Московським договором територій викликала у Фінляндії жваві дискусії. Тема втраченої Карелії широко стала обговорюватися в Суомі після розпаду СРСР, що цілком зрозуміло. По-перше, засоби масової інформації вже не відчували тиску політиків як сусідньої наддержави, так і своїх власних. По-друге, такі переломні події, як виникнення на території Радянського Союзу 15 незалежних держав, крах комунізму у Східній Європі і об'єднання Німеччини, пробудили в частині фінів надію, що склалися сприятливі умови для виправлення допущеної стосовно їхньої країни несправедливості. Трибуною прихильників повернення втрачених територій стала газета «Карьяла» – друкований орган Карельського союзу, який налічує в даний час 50 тисяч членів [14, с. 407].

На початку ХХІ ст. Фінляндія, будучи членом Європейського Союзу, не може публічно порушити тему повернення етнічних територій, адже це суперечить міжнародному праву. У результаті проведення аналізу вищесказаного можна зробити висновок, що переговори навколо карельського питання з початку 2000-х рр. припинилися, мало хто з обох сторін повертається до цієї проблеми з погляду зміни кордону. Однак незалежно від думки лідерів країни, дискусії про

втрачену Карелію припиняться у Фінляндії не скоро. Фіни довгі роки були змушені мовчати і тим самим ніби погоджуватися з тим, що стверджувала сусідня наддержава.

Світ недосконалий, недосконали і міжнародні відносини, і частіше за все страждають від цього менш захищені. Однак результати останніх громадських опитувань показали, що фіни на гіркому досвіді своєї країни зрозуміли, що правда і справедливість не завжди перемагають. На нашу думку, саме усвідомлення цього, а не побоювання витрат і російської меншини, привело до того, що лише 20% [5, с. 93] респондентів висловилися за повернення Карелії до складу Фінляндії.

Висновки. У підсумку можна відзначити, що майже вся перша половина ХХ ст. пройшла для СРСР і Фінляндії під знаком конфронтації, протиборства і взаємної недовіри. У період з 1917 р. по 1939 р. дві країни тричі воювали одна з одною. У Фінляндії в першій половині ХХ ст. прийнято було вважати, що головна загроза безпеці та незалежності країни походить від «Східного сусіда». Причиною був той факт, що СРСР офіційно, а потім і неофіційно допомагав так званим «червоним фінам» під час громадянської війни 1918 р., а після активно підтримувала дії різного роду антиурядових організацій лівого спрямування.

Радянський Союз не влаштувала агресивна політика фінського уряду щодо Східної Карелії, яку фіни вважали (і досі вважають!) своєю етнічною територією. Так само в радянській стороні викликала дуже великі побоювання хвиля антирадянських настроїв, яка буквально захлеснула Фінляндію на початку 30-х рр.

З огляду на все вищесказане стає очевидним, що недовіра обох сторін одна до одної протягом багатьох років призвела до виникнення між СРСР і Фінляндією військового конфлікту, який вилився в Зимову війну.

Список літератури:

1. Бадах Ю. Радянсько-фінське дипломатичне протистояння (1939–1940 рр.). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2011. Вип. 16. С. 278–293.
2. Барышников В. От прохладного мира к Зимней войне: Восточная политика Финляндии в 1930-е годы. Санкт-Петербург : Издательство СПбГУ, 1997. 353 с.
3. Вехвилайнен О. Первые шаги к компромиссу. URL: http://www.nnre.ru/istorija/zimnjaja_voina_1939_1940_politicheskaja_istorija/p7.php#metkadoc (дата звернення: 24.11.20120).
4. Гетьманчук М. Радянсько-фінляндська війна 1939–1940 рр. та особливості її відображення в сучасній російській історіографії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2006. № 555. С. 109–116.
5. Донченко С. Радянсько-фінська війна. *Грані*. 2019. № 6. Т. 22. С. 86–95.
6. Зимняя война 1939–1940 гг. В документах НКВД : По материалам Архива Управления Федеральной службы безопасности РФ по городу Санкт-Петербургу и Ленинградской области. Санкт-Петербург, 2010. 320 с.

7. Иванов В. Финляндия в борьбе нацистской Германии та Радянського Союзу на початку Другої світової війни в Європі (вересень 1939 р. – червень 1941 р.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44 (2). С. 81–86.
8. Edwards R. *The Winter War: Russia's Invasion of Finland, 1939–1940*. New York : Pegasus Books, 2009. P. 126–127.
9. Engle E. *The Winter War: The Soviet Attack on Finland, 1939–1940*. Mechanicsburg : Stackpole Books, 1992. 176 p.
10. Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941 гг. (Документы, факты, суждения). Москва : Вече, 2002. 544 с.
11. Мирный договор между РСФСР и Финляндской республикой. URL: http://www.histdoc.net/history/ru/dorpat1920_ru.htm (дата звернення: 25.11.20120).
12. Таннер В. Зимняя война. Дипломатическое противостояние Советского Союза и Финляндии. 1939–1940. Пер. с англ. В. Кайдалова. Москва : Центрполиграф, 2003. 349 с.
13. Уткин Н. Россия – Финляндия : Карельский вопрос. Москва, 2003. 336 с.
14. Юссила О., Хентия С., Невахиви Ю. Политическая история Финляндии 1809–2009. Москва : «Весь Мир», 2010. 472 с.

Mykhtunenko V.V. SOVIET-FINNISH RELATIONS ON THE EVE OF THE WINTER WAR (1930–1940)

The article examines the evolution of Soviet-Finnish relations in 1930–1940. It is established that on the eve of the Winter War relations between the USSR and Finland were quite difficult. The people still remember the events of the Civil War – the Finns remembered the support of the “reds” by the Soviet side, and the Soviet leadership did not forgive Finland's attempt to expand its territory at the expense of East Karelia.

It is established that the history of relations between the Russian Empire (and later the USSR) and Finland is almost clearly divided into two large but diametrically opposed periods. The first period is characterized on the one hand by the fact that the Bolsheviks, coming to power, recognized the independence of Finland. On the other hand, the Bolsheviks soon tried to return it to their jurisdiction.

The peculiarities of Soviet-Finnish relations in the 1920's and 1930's, which were marked by mutual distrust and even hostile relations, are revealed. The 1930's were particularly tense – the banning of the Communist Party in Finland, the active cooperation of the Finns with the Nazis – these and other factors contributed to Moscow and Helsinki seeing each other as possible adversaries. The article emphasizes that the Finnish government set up civil society to prepare for the imminent war with the USSR. Indeed, in 1939–1940, the two countries met again on the battlefield, the so-called Winter War.

It is proved that the period that began with the declaration of independence of Finland in 1917 and ended with the Winter War of 1939–1940, can be considered with confidence the time, the most problematic in relations between the two countries.

Looking back at the history of Soviet-Finnish relations in the 1930's and 1940's, modern politicians must understand the effectiveness and necessity of diplomatic compromises to achieve peaceful coexistence and mutually beneficial cooperation between neighboring states.

Key words: USSR, Finland, Winter War, international relations, conflicts, agreement.

Мовсумов Шафа Кямран оглу

Институт истории имени А.А. Бакиханова Национальной академии наук Азербайджана,
Национальный музей истории Азербайджана Национальной академии наук Азербайджана

ВОЕННЫЙ ПУТЬ АЗИ АСЛАНОВА В ВОЙНЕ 1941–1945 ГОДОВ В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Стаття присвячена бойовому шляху прославленого полководця, сина азербайджанського народу Азі Ахад оглу Асланова у війні 1941–1945 років, у радянській історіографії Азербайджану. Досліджується відображення бойових операцій двічі Героя Радянського Союзу, генерал-майора гвардійських танкових з'єднань в азербайджанській радянській історіографії. Автор аналізує також публікації часів війни, які в повному обсязі відображають бойовий шлях генерала Азі Асланова. Відзначається, що в цих публікаціях передусім акцентовано назви місцевостей і звільнених його підрозділами міст. У статті приділено значну увагу дослідженням Айро Саркісова, автора кількох книг, присвячених Азі Асланова. Так, саме в його творах, присвячених генералу, і відображений його бойовий шлях, на відміну від попередніх авторів, з'являються нові факти. Водночас автор зазначає, що ці факти показані в рамках панівної концепції в радянській ідеології. Також варто зазначити, що твори А. Саркісова повторюють один одного з фактологічного погляду.

Під час написання даної статті були також використані дослідження відомих авторів: А. Багірзаде, Г. Мадатова, М. Казима й інших. Автор зазначає, що ці автори не дуже відрізняються від раніше згаданих.

У статті автор також використовував публікації таких дослідників бойового шляху Азі Асланова, як доктор історичних наук Маїс Амрахов, М. Багіров та І. Ісмайлов, що належать до періоду пізньорадянської азербайджанської історіографії. У статті висвітлено факти, які стосуються історії нагородження Азі Асланова другою Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу, його загадкової смерті, інші факти, на основі нових архівних матеріалів.

Автор зазначає, що знаходяться нові факти в дослідженнях, пов'язаних з генералом Азі Аслановим. Усе це в сукупності доводить, що героїзм А. Асланова, проявлений їм у Сталінградській битві, звільненні Білорусії, України і країн Балтики, у перемозі над фашизмом і раніше актуальний для дослідження.

Ключові слова: 1941–1945 рр., війна, Азі Асланов, Азербайджан, радянська історіографія.

Постановка проблеми. Жизненный и военный путь дважды Героя Советского Союза, генерал-майора гвардейских танковых войск Ази Асланова, отважно участвовавшего в войне 1941–1945 гг., сопровождающейся тяжелыми потерями гитлеровцев, был исследован и освещен в научной, популярной литературе периода Второй мировой войны, а также в изданиях последующих годов.

Анализ последних исследований и публикаций. Отваге и заслугам, а также тактике генерала, проявленной при боях под Сталинградом и Москвой, при освобождении от немецко-фашистских захватчиков территорий Украины, Белоруссии и Прибалтики, были посвящены газетные статьи его современников.

Среди авторов, чьи труды посвящены боевому пути А. Асланова, следует отметить Айро Саркісова. Он является автором статей и книг, посвященных этой теме. Также данной тематике

посвящены работы И. Огулчанского, А. Самсонова, Х. Аббасзаде, М. Пашаева, М. Ибрагимова, Р. Нуруллаева, Г. Мадатова и других.

Изложение основного материала исследования. В советской историографии Азербайджана первая информация об Ази Асланове отображена в небольшой брошюре А. Аслановой, изданной в 1943 г. В данной брошюре наряду с его именем также упомянуты имена и других азербайджанцев, отмечено их активное участие и награждения орденами и медалями [1, с. 19]. Несмотря на высокую репутацию Ази Асланова, в данной брошюре информация о нем недостаточно обширна.

Другая информация о великом полководце отражена в работе под названием «Золотые звезды Азербайджана», в которой также предоставлена информация об азербайджанцах, награжденных званием Героя Советского Союза. Во введении предоставлены общие сведения о Ази Асланове,

его фото на Сталинградском фронте, коротко освещен героизм, проявленный в битвах под Сталинградом [2, с. 16–17].

В книге «Героизм сына Азербайджана – Ази Асланова» 1943 г. издано поздравление первого секретаря Центрального комитета Компартии Азербайджанской Советской Социалистической Республики М. Багирова, составленное в связи с присвоением Ази Асланову звания Героя Советского Союза. В данном труде коротко сообщается о храбрости Ази, проявленной при боях под Москвой, особо отмечено уничтожение им 17-ти вражеских танков под Сталинградом [3, с. 13]. В работе представлена статья А. Асланова, опубликованная в декабре 1942 г., в которой освещены его тактичные удары, нанесенные противнику путем маневрирования. Книга содержит письма А. Асланова, адресованные семье, и короткую информацию о мероприятии, связанном с присуждением ему звания Героя Советского Союза.

Во второй главе книги этих авторов, названной «Славные сыновья Азербайджана», изданной в период войны, также содержится общая информацию о героях Советского Союза – Ази Асланове и Идрисе Сулейманове, но недостаточно отражен их боевой путь [4, с. 3–9].

В разделе «Битвы за Москву» книги Айро Саркисова «Генерал Ази Асланов», написанной на русском языке в 1945 г., сообщено об уничтожении главнокомандующим вражеского лагеря под Москвой и награждении Ази Асланова медалью. В работе отмечено взятие в плен под Сталинградом около 3 500 вражеских офицеров и солдат [5, с. 14]. В данном труде также отражены статья А. Асланова, изданная в газете «Правда» 27 декабря 1942 г. [5, с. 20], факт уничтожения генералом 30 танков и 50 машин в двенадцатидневной битве при Котельникове, его героизм на фронте Миус, в окраинах Донбаса, при захвате возвышенности Матвеев Курган [5, с. 33].

Автором отмечены факты, касающиеся уничтожения сторонниками А. Асланова 73-х вражеских танков, 124 единиц оружия, 665 тысяч батарей, 320 автомобилей и 6 250 военнослужащих [5, с. 34].

В работе отражены храбрость А. Асланова, проявленная на I Прибалтийском и III Белорусских фронтах, его заслуги в 1944 г. при освобождении города Борисова (особо отметим потерю немцами 8 000 солдат [5, с. 40], уничтожение 2 600 немцев-офицеров и солдат при взятии Вильнюса 13 июля этого года, взятие в плен более 500-ти вражеских солдат при Рижском заливе). Несмотря на отражение в данном труде гибели

генерала 24 января 1945 г. недалеко от города Шауляй [5, с. 55], обстоятельства, при которых он умер, не освещены. Согласно нашим выводам, это было связано с политическим влиянием того времени. Книга была переведена в 1946 г. Джалилом Халиловым с русского на азербайджанский язык.

Работа Г. Саркисова «Генерал гвардии Ази Асланов» посвящена боевому пути А. Асланова и важна для нашей историографии. В данной книге, состоящей из пяти глав и приложений, освещено участие генерала в сражениях.

Первая глава посвящена боевым операциям Южного фронта под Москвой. В следующей главе автором затронута храбрость Ази в Сталинграде. Интересные факты приведены в третьей главе, в которой отмечены сражения при Миусовом фронте и под Ахтыркой, а также на левом берегу в Украине.

Четвертая глава посвящена освобождению Белоруссии и Прибалтики.

Последняя глава посвящена сообщениям о членах семьи героя, его мемориальному музею и воспоминаниям о нем. В этой же работе издана статья А. Асланова «Удар по флангам», которая отражена также и в других работах. При составлении книги использованы архивные материалы Министерства обороны Советского Союза, периодические издания и различные произведения, посвященные боевому пути А. Асланова. В книге также содержатся факты, связанные с различными военными операциями А. Асланова [6]. Это исследование по сей день сохраняет актуальность.

В книге А. Саркисова, посвященной боям за Сталинград, также освещена информация об Ази Асланове. В статье «Удар по сторонам» отмечено уничтожение генералом 42 деревянных огневых пунктов и нескольких тысяч минометных батарей во время защиты Сталинграда. Автором подробно описаны удары, нанесенные танкерами врагу [7, с. 6]. Большинство фактов из данной книги также отражены в других работах исследователей. В конце статьи автором отмечены присуждение после Сталинградской битвы А. Асланову звания полковника, смелость храбрецов-аслановцев в 1944 г., в составе войск Третьего Белорусского и Первого Прибалтийского фронтов, освобождение ими городов, находящихся более чем на 600 км [7, с. 30]. Однако автором не полностью объяснен ход военных действий и не прокомментирована смерть великого полководца.

Пятая глава книги «За Москву» Ю. Ширвана посвящена храбрости А. Асланова [8, с. 22]. В разделах «На дорогах Крыма и Волги», а также

«Сталинград» в публицистическом жанре описан военный путь генерала. Работа автора помогает изучить воинскую отвагу А. Асланова. Большинство фактов из этой книги отражены также в других трудах советской историографии Азербайджана.

Сообщения об Ази Асланове также содержатся в книге «Героическая молодость» А. Багирзаде. Автором подробно раскрыты героизм А. Асланова при освобождении окрестностей Москвы, его тактика, проявленная при прорыве осады противника в Можайских сражениях. Автором отмечены факты об истреблении А. Аслановым двух немецких офицеров, его награждение благодарственной грамотой [9, с. 222]. Эти факты описаны и в других произведениях советской историографии Азербайджана.

В книге 1959 г. «Герои Советского Союза Азербайджана» наряду с другими соотечественниками упоминается Ази Асланов [10, с. 20–24]. В исследовании представлен общий обзор военного пути генерала, отмечен его героизм, проявленный при сражениях под Москвой, под Сталинградом. Также в данном труде есть информация о присуждении генералу звания Героя Советского Союза, отмечена его отвага, проявленная при истреблении вражеских сил на Белорусском и Балтийском фронтах.

Отражены заметки о гибели великого полководца на поле боя, но не указаны обстоятельства. Несомненно, на это также повлияли партийно-политические принципы данного периода.

В эссе, написанном Героем Советского Союза Хидиром Мустафаевым, также содержатся сообщения об А. Асланове. Автор отмечает участие А. Асланова на линии фронта в Москве, а также при освобождении Волгограда, Минска, Вильнюса и Риги. В работе сообщается о гибели генерала в одном из сражений [11, с. 21]. В данном труде отражены факты, ранее повторяющиеся в исторической литературе, и нет записей о последней битве великого воина.

Во «Введении» сборника «Герои Советского Союза Азербайджана», составленном сотрудниками Института истории Академии наук Азербайджанской Советской Социалистической Республики, опубликована обширная статья о генерале А. Асланове. В исследовании изложен общий обзор детства и военного образования Ази, отмечено его первое столкновение с гитлеровцами у Тернополя, отражены потери немцев под современным Волгоградом [12, с. 6]. В другом разделе сборника содержится информация о городах, освобожденных А. Аслановым от оккупации, представлена общая информация о наградах, присужденных генералу.

Также в исследовании отмечена храбрость Ази при освобождении Белоруссии и Рижского залива. Подобные факты довольно широко освещены в советской историографии Азербайджана. Как и в других трудах, гибель А. Асланова в данной работе описана согласно принципам данного периода.

В «Советской энциклопедии Азербайджана» (1976 г.) опубликована информация о героизме Ази Асланова в боях под Сталинградом, присвоении ему звания Героя Советского Союза Азербайджана. Особое внимание уделено заслугам аслановцев при уничтожении танка немецкого фельдмаршала Манштейна. В отличие от работ других авторов, в данном труде отмечено, что генерал был убит в столкновениях возле Митавы (ныне Елгава) [13, с. 437].

В работе Караша Мадатова, известного исследованиями, посвященными войне 1941–1945 гг., также отражены сведения об А. Асланове. В данном исследовании отмечены нападения аслановцев на врага в 1944 г. и присвоенная добыча при освобождении Белоруссии, а также признательность советского руководства [14, с. 229]. В книге отмечается особая храбрость А. Асланова при освобождении Вильнюсского и Рижского заливов, выражение ему главнокомандующим восьмикратной благодарности. Как и в других исследованиях, в данной работе смерти А. Асланова уделено мало внимания. В труде нашло отражение соболезнавание командования Первого Прибалтийского фронта народу Азербайджана в связи со смертью А. Асланова.

В книге «Азербайджанский комсомол», составленной в соавторстве, отмечают истребление А. Аслановым двух немецких офицеров при Можайске, проявление героизма. В письме генерала сыну Тофику отмечено истребление 200 фашистов [15, с. 215]. Авторы довольствовались предоставлением только этих фактов.

Статья «Сокол гвардии», посвященная А. Асланову, включенная в книгу «Наши герои», важна для отечественной историографии. Автором данной статьи Чингизом Гаджиоглу предоставлена информация о выходе генерала из немецкой осады при Волгограде, освещена его тактика и героизм, проявленные в Украине, Белоруссии и Прибалтике. В итоге сообщено о его гибели в боях в Рижском заливе [16, с. 13]. Информация, предоставленная в этой статье, также отражена в предыдущих исследованиях.

В другом исследовании под редакцией А. Саркисова, посвященном военному пути генерала Ази Асланова, освещены успешные военные операции азербайджанского танкиста. Также в книге

содержится информация о детстве и военном образовании, его участии в боях на Южном фронте. Ссылаясь на тот факт, что брат А. Асланова пропал без вести в ходе военной операции в 1942 г., автор подчеркивает особую храбрость генерала, проявленную в боях в Украине, Белоруссии и странах Прибалтики [20]. Факты этой работы приведены автором и в других его исследованиях.

В работах Ю. Гранина отмечены заслуги А. Асланова, проявленные в боях за Москву. Капитан А. Асланов для спасения 40 грузовиков прорвал оборону противника. За храбрость ему было присвоено звание подполковника [18, с. 6]. Отметим, что звание капитана ему было присуждено в феврале 1939 г.

В книге «Здравствуйте, генерал!» содержатся воспоминания, очерки и письма бывших советских деятелей науки, искусства, культуры, военных, журналистов, маршалов и других, также статья генерала под названием «Удар по фалангам» [19, с. 94]. Книга содержит также статью А. Саркисова «Генерал Асланов и его танкисты», дающую представление об операциях, проводимых под руководством А. Асланова [19, с. 180].

Информация, содержащаяся в библиографическом указателе героя Советского Союза, генерал-майора Ази Асланова, важна для историографии. В данном буклете приведен список опубликованной историко-художественной литературы о его жизни и военном пути, также отражены письма и газеты [20, с. 27]. В отличие от других работ, в этом указателе отмечены военные заслуги Ази Асланова 1944 г., благодаря которым он получил благодарности 8 раз:

1. Река Березинская и город Борисов (июль).
2. Город Вилейка (июль).
3. Город Минск (июль).
4. Город Молодечно (июль).
5. Город Вильнюс (13 июля).
6. Город Шауляй (27 июля).
7. Город Елгава (31 июля).
8. Город Рига (19 сентября) [20, с. 17].

В библиографический указатель включены комментарии и отзывы выдающихся деятелей об Ази Асланове, опубликованные в прессе [20, с. 20–26, 32–37]. Отметим стихи С. Вургуня (1945 г.), Кязима Аслана (1943 г.), С. Рустама (1945 г.) и других.

В работе И. Исмаилова, изданной на русском языке, передана храбрость генерал-майора А. Асланова, проявленная под Москвой, отмечено присуждение ему 22 декабря 1942 г. звания Героя Советского Союза. Также в этой работе отмечено,

что А. Асланов удостоен 14 правительственных наград, среди которых ордена Ленина, Героя Советского Союза, Красный флаг (3-й орден), Суворова 2-й степени, орден Александра Невского, 2-й орден Красной звезды, орден Отечественной войны, «За мужество», «За оборону Москвы», «За оборону Сталинграда» и «За защиту Кавказа». Автор отмечает, что бывший офицер Иван Огулчанский написал о генерале четыре книги, три из которых были изданы в Москве и одна в Баку [21, с. 26–27].

Военный путь Ази Асланова 1941–1945 гг. широко изучался в трудах исследователей после обретения независимости Азербайджаном. Причины его загадочной смерти, которые не были отражены в советской истории Азербайджана, и тот факт, что он был удостоен звания Героя Советского Союза во второй раз в 1944 г., были изложены Мусой Багировым.

В книге «Путь, начинающийся с Ленкорани» автором подробно описаны детские годы и жизненный путь А. Асланова. В разделе «Священное желание» подробно рассказывается о его военном образовании и службе. В разделах «Первые годы войны», «Сталинградская битва», «Противник не может прервать осаду» содержится обширная информация о военных операциях и сражениях, ранее не отраженных в советской историографии.

Также автором отмечены факты об освобождении 35-й танковой бригады (под руководством Ази Асланова) 23–30 июня 1944 г. более 580 населенных пунктов, уничтожении вражеских 18 танков, 118 машин, захвате в плен 580 немецких солдат и офицеров, пересечении реки Березина и освобождении центра Вилейка. Ази Асланов, удостоенный звания Героя Советского Союза, получил его через 47 лет [22, с. 142]. Раздел «Таинственная смерть генерала» является очень важным для современной историографии.

Здесь отмечено следующее: «35-я танковая бригада, возглавляемая А. Аслановым, была переведена с 3-го Белорусского фронта на 1-й Прибалтийский фронт, командующим которого был маршал И. Баграмян. Он запланировал убить Ази Асланова и добился этого. Асланов, получивший серьезные ранения, смог выжить в течение 22 часов. Самолет, высланный из Москвы, приземлился за домом, в котором он пребывал» [22, с. 192].

В книге содержатся воспоминания свидетелей этого события – полковника Клименко и майора Бегиашвили, а также фотографии генерала, сделанные при различных военных опе-

рациях. Предоставлена хроника военного пути генерала, воспоминания видных деятелей о нем, информация, отраженная в прессе, копии архивных материалов и список книг об Ази Асланове. Эта работа имеет большое значение в отечественной историографии, так как является обширным исследованием.

Труды доктора наук по истории, профессора Маиса Амрахова также посвящены Ази Асланову – нашему отважному соотечественнику, погибшему в Митаве. Профессор М. Амрахов, ссылаясь на высказывания помощника Ази Асланова Адиль Али оглы Алиева, отмечал, что в годы войны маршал Иван Баграмян завидовал Ази Асланову. По приказу

И. Баграмяна полковник Петр Васильевич Соловьев убил А. Асланова выстрелом в спину [13, с. 214].

Вышеперечисленные важные факты из жизни генерала не указаны в работах периода советской историографии Азербайджана, разработанных согласно социально-политической ситуации.

Второе присуждение звания Героя Советского Союза Ази Асланову в течении 47 лет также не отражено в советской историографии Азербайджана, чему способствовала также советская идеология. В историографии исследованного нами периода также не отмечены препятствия предоставления ему заслуженного звания, последний бой генерала и его загадочная гибель.

Список литературы:

1. Aslanova Kh. Azerbaijan oghullary Stalingrad ughrunda vurushmalarda (Sons of Azerbaijan in the battles for Stalingrad). Baku : Azerneshr, 1943. 19 p. (in Azerbaijani).
2. Azerbaijanyn gyzyl ulduzlary / tert. ed. Madatov ve b. (Golden Stars of Azerbaijan / Compiled by Madatov et al.). Baku : Ishyg, 1975. 313 p. (in Azerbaijani).
3. Azerbaijanyn Gahraman oghlu Hazi Aslanov (Heroic son of Azerbaijan Hazi Aslanov). Baku : Azerneshr, 1943. 32 p. (in Azerbaijani).
4. Azerbaijanyn shanly oghullary / Burakhylysha mesul : S. Rahimov, S. Mammadov (Glorious sons of Azerbaijan / Responsible for the release: S.Rahimov, S.Mammadov). Baku : Azerneshr, 1942–1945 : II kitab, 1944. 160 p. (in Azerbaijani).
5. Генерал Ази Асланов : очерк о Герое Советского Союза гвардии генерал-майоре танковых войск. Баку, 1945. 71 с.
6. Саркисов А. Гвардии генерал Ази Асланов. Баку, 1975. 157 с.
7. Sarkisov A. Azerbaijanlilar Stalingrad vurushmalarında (Azerbaijanis in the Battle of Stalingrad). Baku: Azerneshr, 1947. 55 p. (in Azerbaijani).
8. Shirvan Y. Hazi Aslanov (Hazi Aslanov). Baku : Ushaggenjneshr, 1949. 80 p. (in Azerbaijani).
9. Baghırzade E. Gahraman genclik: Azerbaijan komsomolu Boyuk Vatan mharibesi illerinde (Heroic youth: the Azerbaijani Komsomol during the Great Patriotic War). Baku : Ushaggenjneshr, 1957. 133 p. (in Azerbaijani).
10. Azerbaijanın mard oghullary : Megaleler majmuesi (Tertib edeni A. Fataliyev) (Brave Sons of Azerbaijan: Collection of Articles (Compiled by A. Fataliev)). Baku : Ushaggenjneshr, 1959. 129 p. (in Azerbaijani).
11. Mustafayev Kh. Tanklarla dushman uzerine (On the enemy with tanks). Baku : Ushaggenjneshr, 1962. 57 p. (in Azerbaijani).
12. Azerbaijan Sovet Ittifagy Gahramanlary (Heroes of the Soviet Union of Azerbaijan). Baku : Azerbaijan Dovlet Nəshriyyaty, 1963. 248 p. (in Azerbaijani).
13. Aslanov Hazi. *Azerbaijan Sovet Ensiklopediyasy* : 10 jildde / Bash red. J. Guliyev (Aslanov Hazi. *Azerbaijan Soviet Encyclopedia* : in 10 volumes / Chief Editor J. Guliev). Baku : Azerbaijan Sovet Ensiklopediyasynyn Bash Redaksiyası. J. 1 : A – Balzak. 1976. 604 p. S. 437 (in Azerbaijani).
14. Madatov G. Azerbaijan Boyuk Veten Muharibesinde (Azerbaijan in the Great Patriotic War). 1941–1945. Baku : Azerbaijan SSR Elmler Akademiyasy Nəshriyyaty, 1965. 504 p. (in Azerbaijani).
15. Azerbaijan komsomolu : tarixi ocherk / A. Annaghiyev va b. (Komsomol of Azerbaijan : historical sketch / A. Annagiev et al.). Baku : Genjlik, 1968. 478 p. (in Azerbaijani).
16. Hajyoghlu Ch. Gvardiya shahini. *Bizim gahramanlar* / red. Z. Garayev (Guards Falcon. *Our heroes* / ed. Z. Garaev). Baku : Genjlik, 1970. 126 p. (in Azerbaijani).
17. Sarkisov A. General Hazi Aslanov (General Hazi Aslanov). Baku : Azerneshr, 1946. 71 p. (in Azerbaijani).
18. Granin Y. Azerbaijan oghullary Moskva va Leningrad ughrunda doyushlerde (Azerbaijani sons in the battles for Moscow and Leningrad). Baku : Azerneshr, 1943. 15 p. (in Azerbaijani).
19. Salam general (H. Aslanov haggynnda xatireler) / Toplayany M. Kazym, A. Aslanov (Hello, General (Memories of H. Aslanov) / Collected by M. Kazim, A. Aslanov). Baku : Azerneshr, 1983. 224 p. (in Azerbaijani).

20. Sovet Ittifagy Gahramany, tank goshunlary general-mayoru Hazi Aslanov : bibliografik gostərjji = Geroy Sovetskogo Soyuza, general-mayor tankovıkh voysk Azi Aslanov : bibliograficheskiy ukazatel / tert. ed. G. Mammadov (Hero of the Soviet Union, Major General of Tank Forces Hazi Aslanov : bibliographic index / Compiled by G. Mammadov). Baku : Azerneshr, 1985. 83 p. (in Azerbaijani).

21. Исмаилов И. Азербайджан в битве за Москву: зимой 1941–1942 гг. Баку, 1991. 88 с.

22. Baghirova M. Serkerdenin taleyi (The Fate of the Commander). Baku : Harbi, 1999. 272 p. (in Azerbaijani).

23. Amrahov M. Ikinji Dunya Muharibesi. 1939–1945 : Gelebenin 65 illiyine hesr olunur (The Second World War. 1939–1945 : To the 65'th anniversary of the Victory). Baku : Muterjim, 2010. 549 p. (in Azerbaijani).

Movsumov Shafa Kiamran ohlu. THE COMBAT PATH OF HAZI ASLANOV IN THE WAR OF 1941–1945 IN THE SOVIET HISTORIOGRAPHY OF AZERBAIJAN

The article is devoted to the historiography of the battle path of Hazi Ahad oglu Aslanov, a brave son of the Azerbaijani people who showed great bravery in the war of year 1941–1945. The article explored the military operations with the participation of Major General Hazi Aslanov, twice named Hero of the Soviet Union, tank troops and guards, on the basis of Azerbaijani Soviet historiography. The author points out that the works dedicated to Hazi Aslanov during the war years do not fully reflect the general's way of fighting and the military operations in which he took part. It is emphasized that only the battle fronts in which the general took part and the names of cities he liberated are mentioned in these works.

The article is referred to the research of Ayro Sarkisov, the author of several works on Hazi Aslanov. Thus, unlike previous authors, A. Sarkisov works contain the general's way of fighting, military operations in which he participated and other new facts. However, the author of the article emphasizes that these facts were written within the framework of the Soviet ideological concept. Also, A. Sarkisov's works repeat each other from the factual point of view.

It was used works of A. Bagirzade, Q. Madatov, M. Kazimov and others known for his research on this war while writing the article. The author emphasizes that the works of these authors do not differ much from the previous ones.

Summarizing the path of Hazi Aslanov in the Soviet historiography of Azerbaijan, the author also touched upon the works of researchers of recent period, Doctor of Historical Sciences Mais Amrahov, researchers Musa Bagirov and I. Ismayilov. Finally, it is noted that the postponement of naming Hazi Aslanov Hero of the Soviet Union for the second time, the mysterious death of the general and other valuable facts were analyzed on the basis of archival materials and included in these works.

It is noted by author that some researches in modern period have been revealed new information about General H. Aslanov. All this shows the study of H. Aslanov's heroism in the victory over fascism, the defense of Stalingrad, the cleansing of Belarus, Ukraine and the Baltic territories from the occupiers is again relevant.

Key words: 1941–1945 years, war, Hazi Aslanov, Azerbaijan, Soviet, historiography.

Мудрієвська І.І.

Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України

КУЛЬТУРА КОРОЛІВСТВА САУДІВСЬКА АРАВІЯ: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД І СУЧАСНИЙ СТАН

У статті здійснено історичний огляд і розглянуто сучасний стан справ у сфері культури Королівства Саудівська Аравія. Зазначено, що культура і традиції Саудівської Аравії зазнали впливу арабської, ісламської спадщини, традицій бедуїнів, історичної ролі країни як давнього торговельного центру. Окреслено діяльність головних культурних інституцій країни. Звернуто увагу на архітектурні реставраційні проекти, які мають важливе історичне й культурне значення для Королівства. Стисло охарактеризовано найпоширеніші види саудівського мистецтва. Підкреслено, що держава зацікавлена в збереженні традиційних культури та мистецтва, що проявляється в тому числі в організації народних фестивалів, які регулярно проводяться в різних регіонах країни.

Проаналізовано зміни й новації, які відбулися у сфері культури в контексті реалізації програми реформ «Бачення 2030». Досліджено роль Міністерства культури як нової інституції в країні, на яку покладено функції реалізації державної політики у сфері культури, скеровування культурної трансформації Саудівської Аравії. Простежено вплив культури на зміцнення національної ідентичності й суспільної консолідації. Зроблено висновок, що розвиток саудівської культури майже повністю визначається державою, відбувається за домінування релігійних переконань і характеризується значним впливом історичних традицій. Проте на сучасному етапі в Королівстві Саудівська Аравія відбувається певна лібералізація та урізноманітнення культурного життя, яке наповнюється новими успішними проектами й заходами, що стосуються сучасних культури та мистецтва. Однак важливим складником культурної політики залишається збереження історико-культурної спадщини, також розпочато процес відкриття країни світові через знайомство з її культурним надбанням. Відзначено, що культурна трансформація триває й подальший її хід залежатиме від реалізації програми «Бачення 2030» і державної політики у сфері культури.

Ключові слова: Королівство Саудівська Аравія, культура, мистецтво, інституція, традиції, новації, програма «Бачення 2030», національна ідентичність.

Постановка проблеми. Королівство Саудівська Аравія (далі – КСА) займає стратегічно важливе положення на Близькому та Середньому Сході, відіграє ключову роль у сучасному поступі арабського світу. Королівство є батьківщиною зародження Ісламу, звідси його унікальне місце в ісламському світі.

Актуальність дослідження сфери культури такої впливової та провідної країни арабського світу, як Саудівська Аравія, зумовлюється потребою глибокого розуміння її менталітету, традицій, цінностей, що, у свою чергу, сприятиме реалізації завдань зовнішньої політики України в зазначеному регіоні.

Важливість вивчення обраної проблематики також доповнюється тим, що культура є сферою ствердження національної ідентичності й провідним чинником самоідентифікації членів соціуму, потужним засобом консолідації суспільства, що є особливо актуальним в умовах глоба-

лізації. Культура народу базується на традиціях. Традиційна культура відіграє важливу роль у національній самоідентифікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У західній історіографії серед праць, присвячених проблемі культури КСА, нашу увагу привернули роботи Д.Е. Лонга [1] та С. Надав [2].

У праці американського дипломата, фахівця з регіону Близького Сходу, особливо Саудівської Аравії та країн Перської затоки, Д.Е. Лонга «Культура і звичаї Саудівської Аравії» (2005 р.) зазначено, що Саудівська Аравія – молода держава з давньою історією, а саудівське суспільство – одне з найбільш консервативних традиційних суспільств світу, що бореться з впливом модернізації, спричиненої значними нафтовими багатствами. Звернуто увагу, що саудівська культура постійно змінюється, культурний розрив між Заходом і саудівською ісламською культурою значний. Автор, який жив і працював у Саудівській Аравії, широко викорис-

товував свої зв'язки там, щоб залучити необхідні матеріали для написання зазначеної праці, тому наголошує, що його дослідження – це перший культурний огляд країни, який забезпечує своєчасне й авторитетне розуміння великої близькосхідної держави. У монографії теми стародавнього пустельного суспільства, просякнутого ісламськими цінностями та з наявним впливом сучасності, переплітаються в розділах про землю, народ та історію, традиційну ісламську культуру й модернізацію, розширені родинні та гендерні ролі, кухню й одяг, соціальні звичаї, свята, спілкування й засоби масової інформації тощо [1].

Однією з ґрунтовних історичних монографій (включає архівні та етнографічні матеріали) є робота науковця з Дартмутського коледжу С. Надав «З піску або ґрунту: генеалогія та племінна належність у Саудівській Аравії» (2015 р.), у якій досліджено саудівську культуру й суспільство, їх відносини з державою, розвиток генеалогічної культури Королівства як усно вписаної історичної традиції; пояснено, чому племінна генеалогія є важливою в сучасній Саудівській Аравії. Оскаржуючи враження, що саудівська культура визначається пуританською релігійністю чи економічними принципами, монографія показує, як дослідження й установлення родоводів стали впливовими явищами в сучасному саудівському суспільстві [2].

Серед праць російських науковців, які стосуються саудівської культури, варто відмітити роботу М.І. Ананьїна [3], а також частково цієї теми торкаються в працях Г.Г. Косач [4], О.П. Бібікова [5]. В українській науковій думці зазначена проблематика вивчалася побічно, тому можемо констатувати відсутність публікацій, які були б повністю присвячені вивченню предмету статті.

Постановка завдання. Зважаючи на необхідність розв'язання обраної наукової проблеми, мета статті полягає в дослідженні сфери культури Королівства Саудівська Аравія. Зазначена мета передбачає виконання таких дослідницьких завдань: окреслити діяльність головних культурних інституцій країни, стисло охарактеризувати найпоширеніші види саудівського мистецтва, проаналізувати зміни та новації, які відбулися в зазначеній сфері в контексті реалізації програми реформ «Бачення 2030», простежити вплив культури на зміцнення національної ідентичності й суспільної консолідації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Створене в 1932 р. на основі бедуїнського суспільства, Королівство Саудівська Аравія до кінця

століття суттєво трансформувалося, увібравши в себе традиційні основи арабської та ісламської цивілізації. Саудівське суспільство є доволі складним, але його консолідує Іслам і традиція в духовній сфері, держава – у сфері суспільного життя. Саудівська Аравія є абсолютно теократичною монархією, главою держави є король із правлячої династії Аль Сауд. Державною релігією в Саудівській Аравії є ваххабізм. Це одна з течій в Ісламі, яка є рухом у межах найбільш суворой в Ісламі ханбалітсько-юридичної школи (мазгабу), у якому увага звертається на неухильне дотримання приписів Корану й Сунни, виконання настанов релігії. Іслам визначає політичне та громадське життя саудівського суспільства, утворює певні рамки для розвитку культури й мистецтва. Для саудівського суспільства, як і для більшості ісламських суспільств, характерними є релігійність, традиційність, стійкість сімейних цінностей, консерватизм. Багато традицій та елементів світогляду є багатовіковими.

Базові цінності саудівської культури багато в чому визначаються особливостями становлення й розвитку Королівства як держави. Культурна спадщина і традиції Саудівської Аравії сформувалися завдяки впливу не лише арабської, ісламської спадщини, традицій бедуїнів, а й історичної ролі країни як давнього торговельного центру. Вплив на культурні традиції мало також і паломництво, що здійснюється щороку вже 14 століть, до Мекки й Медини. Останніми роками в країні відбуваються значні культурні зміни, завдяки яким вікові традиції адаптуються до сучасного життя.

Саудівські традиції походять з ісламського віровчення й арабських звичаїв, які саудівці вивчають із раннього дитинства в сім'ї та пізніше в школі. Головними подіями в календарному році є періоди священного місяця Рамадан і здійснення паломництва до Мекки й/або Медини – Хаджу, які закінчуються релігійними святами – Ід аль-Фітра та Ід аль-Адха відповідно (традиційно відзначають в колі сім'ї та друзів), а також національне свято 23 вересня – день офіційного проголошення Королівства Саудівська Аравія [6].

В Основному нізамі (законі) правління Саудівської Аравії (акт конституційного значення, 1992 р.) зазначено, що держава буде спонсорувати науку, літературу й культуру, сприятиме науковим дослідженням, зберігатиме ісламську та арабську спадщину, здійснюватиме свій внесок в арабську, ісламську, людську цивілізацію (ст. 29) [7].

У Саудівській Аравії створена значна кількість інституцій, через які держава реалізує культурну

політику та які відповідають за збереження саудівської культурної спадщини, її популяризацію всередині країни й у світі (що є сучасним трендом ствердження країни у світовому співтоваристві в добу глобалізації). Однією з найбільших таких установ став Департамент культури в Міністерстві культури й інформації (у 2018 р. внаслідок реформ створено нове Міністерство культури), який спонсорував широкий діапазон культурних програм, зокрема клуби літератури і драми, класи фольклору, заходи в бібліотеках, розвиток мистецтва, рукоділля, підтримку наукових проектів. Департамент культури регулярно підтримував різні виставки, літературні читання та симпозиуми як в Ер-Ріяді, так і в регіонах. Підтримував він й участь саудівської сторони в міжнародних мистецьких і культурних заходах [6].

Як уже зазначалося, провідним напрямом у діяльності держави в культурній сфері є збереження культурно-історичного спадку країни, у тому числі архітектурного. Ключову роль у реалізації архітектурних реставраційних проектів відіграє Департамент музеїв і старожитностей (складник Верховної комісії з туризму), створений у 1974 р. Установа відповідає за розкопки, реєстрацію в спеціальному переліку, збереження доісторичних та історичних пам'ятних місць, об'єктів країни. Важливу археологічну роботу проводить також Відділ археології Університету Короля Сауда. Один із головних реставраційних проектів нині реалізується в м. Ед-Дірійя (місто в Саудівській Аравії на північному сході від Ер-Ріяда, з якого походить династія Аль Сауд) – столиці Першої саудівської держави (1744–1818 рр.). У 2010 р. центральний район Ед-Дірійя – Ет-Турайф – унесений до списку Світової спадщини ЮНЕСКО. Інші реставраційні проекти включають роботи в таких давніх історичних місцях, як Фау, Мадаїн-Саліх, Аль-Ула, Таума та вздовж дороги, яка веде до Мекки. У районі міст Мекки й Медини держава приділяє особливу увагу збереженню ісламської археологічної спадщини, реставрації мечетей, у тому числі найбільш відомих – Мечеті Аль-Харам у Мецці, Мечеті Пророка в Медині. Реставрація мечетей здійснюється по всій країні. Іншим шляхом збереження культурної спадщини є реставраційні роботи історичних кварталів багатьох міст Королівства, найвідомішими серед яких є Каср аль-Хокм в Ер-Ріяді, древніх районів Джиди й інших саудівських міст [6].

У Королівстві нараховується близько 11000 археологічних об'єктів. Для збереження цієї археологічної спадщини діють 230 реставрацій-

них проектів [8]. Нині до переліку Світової спадщини ЮНЕСКО внесено 5 саудівських об'єктів: Археологічна ділянка Аль-Хіджр (Мадаїн Саліх) (2008 р.), історичний район міста Ед-Дірійя (2010 р.), історичний район міста Джиди (2014 р.), Наскальний живопис у провінції Хайль (2015 р.), Оазис Аль-Ахса (2018 р.).

Королівство прагне презентувати історію та культуру держави за кордоном. Зокрема, із цією метою заплановано подорожуючу виставку – Saudi Archaeological Expo – у відомих музеях Європи та США. Виставка включає 320 археологічних артефактів різних історичних періодів, починаючи від кам'яного віку [9].

Департамент музеїв і старожитностей координує роботу музеїв країни, які існують у всіх 13 провінціях. У країні також поширені приватні музеї, наприклад, Музей людської спадщини в Джиді. Найбільшим державним музеєм є Національний музей Саудівської Аравії в Ер-Ріяді, відкритий 1999 р. на честь святкування століття захоплення фортеці Масмак Абдель Азізом, що передувало створенню сучасної саудівської держави [6].

Ведучи мову про саудівські культурні інституції, варто відзначити діяльність таких відомих установ, як Товариство культури і мистецтв Саудівської Аравії, Національна бібліотека імені Короля Фахда, Фонд імені Короля Фейсала.

Товариство культури і мистецтв Саудівської Аравії (The Saudi Arabian Society for Culture and Arts (SASCA) – перша організація, створена в 1972 р. з метою сприяння розвитку культурно-мистецького руху, традиційних арабських форм мистецтва через підтримку митців, особливо талановитої молоді. Товариство заснувало бібліотеку, інформаційний центр і перший у Королівстві культурний центр в Ер-Ріяді [9]. Штаб-квартира Товариства знаходиться в Ер-Ріяді, також існує 16 відділень, розміщених по всій країні.

У рамках реалізації програми реформ «Бачення 2030» SASCA створило «Інститут культури і мистецтв для навчання» («Thaqif»). Основна мета інституту – навчання талановитих представників культури та мистецтв і забезпечення держави кваліфікованими кадрами, зокрема проведення навчальних курсів і програм з образотворчого мистецтва, фотографування, каліграфії, цифрового мистецтва та дизайну, художнього письма, музики, театрального й фольклорного мистецтва, кіномистецтва та кіно [10].

Національна бібліотека імені Короля Фахда (1990 р.) відіграє ключову роль у збереженні ісламської історичної спадщини. У бібліотеці зна-

ходиться велика колекція оригіналів рідкісних і давніх арабських, ісламських рукописів. Бібліотека посідає чільне місце в збереженні саудівської національної спадщини. У ній зберігаються саудівські книги, захищені дисертації, екземпляри національної преси, фото з історії Королівства. Бібліотека провадить активну роботу щодо обслуговування дослідників і студентів у тому числі через електронні он-лайн сервіси [11].

Фонд імені Короля Фейсала (1976 р.) – один із найбільших фондів у світі, який здійснює діяльність у сфері науки і медицини, культури та мистецтва через різні програми і проекти, а також шляхом присудження міжнародних премій короля Фейсала в 5 категоріях: служіння Ісламу, ісламські дослідження, арабська мова та література, наука, медицина. Фонд фінансує Центр вивчення та ісламських досліджень імені короля Фейсала.

Центр, відкритий у 1983 р., працює за 5 напрямками: наукові дослідження, бібліотеки, культурні справи, музеї й рукописи, навчальна робота. Установа фокусує свої дослідження у сфері Ісламу, політики, соціології та історичної спадщини. Центр має одну з найбільших в арабському світі бібліографічну базу даних, надходження якої містить понад 1 млн 200 тис. суб'єктів зберігання і стосується арабських та ісламських культурних цінностей. Установа підтримує зв'язок з іншими інституціями й суспільством через організацію форумів, симпозіумів, лекцій, виставок на відповідну тематику. З 1986 р. організовано понад 600 таких заходів. У спеціальних колекціях Центру зберігаються близько 28 тис. оригінальних манускриптів у 16 тис. томах, серед них – 1100 рідкісних екземплярів, а також 150 тис. копій манускриптів арабською, перською, турецькою мовами. При Установі діє один із найвідоміших центрів із відновлення рукописів у Саудівській Аравії. Центр вивчення та ісламських досліджень імені короля Фейсала організовує різні навчальні курси, у тому числі й із вивчення арабської мови [12].

Досліджуючи сферу культури Саудівської Аравії, вважаємо за необхідне надати коротку характеристику найпоширеніших видів мистецтва цієї країни. Варто зауважити, що впродовж тривалого часу культура, мистецтво Королівства розвивалася доволі ізольовано від решти світу в силу домінуючого релігійного чинника і традиційної системи в країні. Загалом сфера саудівської культури не схильна до значного соціального динамізму.

Королівство Саудівської Аравії має унікальну архітектурну історичну спадщину, яка формувалася роками. Дизайн і матеріали, з яких будували споруди, залежали від клімату, географії та запасів природних ресурсів. Так, наприклад, у західній частині Королівства поширені такі будівельні матеріали, як камінь і червона цегла, хоча в будівлях Джидди є корали з Червоного моря. На стиль сучасних саудівських архітекторів значний вплив мають споруди, виконані в традиційному стилі. Далеко не рідкісним явищем нині стало поєднання традиційних і ультрасучасних дизайнів, що, своєю чергою, посилює зв'язок між минулим та інноваційним майбутнім. Будівлі Університету Короля Сауда й Міжнародного аеропорту імені Короля Халіда – два яскраві приклади поєднання традиційного ісламського дизайну із сучасним. Також архітектурною особливістю країни є наявність мінаретів, які є як у маленьких селищах, так і у великих містах [6].

Каліграфія – шанований вид мистецтва в КСА, квінтесенція ісламської мистецької форми (арабська каліграфія вживалась для створення копій Корану). Як уже зазначалося вище, у музеях країни зібрані й представлені до розгляду рідкісні манускрипти. У Королівстві проводять спеціальні навчання з каліграфії, влаштовують змагання, щоб підтримати митців молодшої генерації [6].

Поезія – особливий вид мистецтва й важливий напрям арабського культурного життя, який користується великою популярністю серед населення з давніх часів. Серед бедуїнів була популярна усна поезія, за допомогою якої зберігалися історія, традиції, суспільні цінності. Нині поезія – шанований тип літературної творчості, поширеним є читання поезії, змагання серед поетів, навіть телевізійні [9].

Важливим складником культурної спадщини країни є традиційна арабська музика, що зазнала впливу музики бедуїнів і музики паломників з усього ісламського світу. Водночас народній музиці Королівства притаманні також суттєві регіональні відмінності. Народні танці користуються популярністю в країні. Національний танець, відомий як ардха, – чоловічий танець, що виконується з мечами. Техніка танцю однаманітна: танцюристи, розміщуючись у колі або у двох паралельних рядах, повторюють ритмічні колективні рухи, рухаючи мечами або старовинними рушницями, підкреслюючи тим самим бедуїнське минуле населення країни. У центрі серед танцюристів знаходиться поет. Саме такий варіант виконання танцю притаман-

ний центральному регіону країни – Неджду [6]. Недждійський бедуїнський танець ардха трансформований у національний. Культурна гегемонія Неджда проявляється в багатьох складниках культурного життя країни. Це є наслідком перебування при владі королівської родини Аль Сауд, які є вихідцями з Неджду.

Образотворче мистецтво в Королівстві з'явилося в другій половині ХХ ст. під впливом художників з Єгипту, Сирії, Йорданії. Оскільки зображення людини заборонено Кораном, основним жанром робіт саудівських художників-реалістів став пейзаж, а більшість художників надають перевагу імпресіонізму та абстракціонізму. Останніми роками, утім, почали з'являтися майстри-реалісти (поки їхні виставки нечисленні), що працюють у жанрі портрета. Театральне мистецтво в КСА, як прийнято вважати, з'явилося близько 40 років тому, проте постійних театральних колективів (і театрів) не було, натомість існували кілька самодіяльних колективів (де не було жінок-актрис, а їхні ролі виконували чоловіки). Однак у жовтні 2010 р. першу виставу показала трупа, що складалася виключно із жінок. Довгий час кінематографія офіційно в країні була відсутня, але були ентузіасти, які знімали фільми (як документальні, так і художні) в країнах Перської затоки, Європи, США [3, с. 104].

Загалом, незважаючи на те що саудівське суспільство було вкрай закритим і традиційним, процеси розвитку й модернізації йшли всередині нього ще до початку реалізації програми «Бачення 2030». Влада намагалася оптимально збалансувати ці процеси. Ідеологічна програма дому Саудів, що відображена в діяльності Міністерства культури й інформації, спрямована на консолідацію суспільства навколо держави як цінності з наголосом на саудівському націоналізмі, ідея якого цілеспрямовано формувалася й нині підтримується саудівськими ЗМІ в суспільній свідомості [3, с. 106].

Засоби масової інформації з'явилися в КСА досить давно. Першу передачу саудівське радіо провело в 1949 р. з Джидди. У 1979 р. створено центральне радіомовлення із центром в Ер-Ріяді. У програму передач включаються релігійні (до 60% ефірного часу), літературні (поезія), фольклорні матеріали, радіоспектаклі (як правило, єгипетського виробництва) для дітей і жінок, а також «цільові» передачі для студентів, військовослужбовців, поліцейських та інших [3, с. 104–105].

1965 р. в Королівстві з великими труднощами створено телебачення. Діють дев'ять каналів, із

яких два транслюють тільки релігійні передачі, а контент інших (включаючи спортивний) від 40 до 60% також містить передачі релігійного характеру. По каналах телебачення демонструються іноземні художні фільми виробництва Єгипту, Сирії, країн Перської затоки, Англії, Франції, США, які проходять сувору цензуру з тим, щоб вони не могли завдати шкоди релігійним і моральним цінностям саудівського суспільства [3, с. 105].

Держава зацікавлена в збереженні традиційних видів мистецтва, культурних традицій країни. Це яскраво проявляється в організації народних фестивалів, які регулярно проводяться в різних регіонах Королівства. У подібних заходах виступи артистів часто супроводжуються виставками-ярмарками виробів народних майстрів.

Головним і найвідомішим історико-культурним фестивалем у Королівстві є фестиваль Дженадрійя (Jenadriyah Heritage and Cultural Festival) в Ер-Ріяді. Це найдавніший фестиваль, який уперше проведений 1985 р. з метою демонстрації та підтримки існування традиційної культури та ремесел. Фестиваль організовується щорічно в лютому під керівництвом кронпринца і триває два тижні, його відвідують близько 1 млн. осіб. Фестиваль включає майже всі елементи традиційного історико-культурного саудівського спадку, у тому числі верблюжі перегони, традиційні музику, пісні й танці, мистецькі виставки, виставки продукції народних ремесел, інтелектуальні форуми, читання поезії тощо. На території проведення фестивалю розміщуються традиційні (історичні) селища, де можна наживо познайомитися зі способом життя й побутом саудівців давніх часів [6].

Традиційною і поширеною формою дозвілля чоловіків є верблюжі перегони, соколине полювання. Фестиваль верблюдів імені Короля Абдель Азіза (The King Abdul Aziz Camel Festival) – найвідоміший щорічний фестиваль, присвячений верблюдам і верблужим перегонам. Метою фестивалю є збереження й підтримання цього важливого елемента історичної спадщини країни, а також демонстрація історичної національної культури і зміцнення національної ідеї. Фестиваль проходить під королівським патронатом, характеризується культурним, туристичним, економічним, спортивним і розважальним різноманіттям.

Цьогорічний фестиваль, згідно з рішенням наслідного принца Мухаммеда бін Салмана, заплановано розпочати 1 грудня 2020 р. в районі, що знаходиться на південному сході від столиці

країни – Ер-Ряду. Щороку фестиваль нараховує близько 1800 учасників з різних куточків світу [13].

Важливо відмітити, що від початку створення Саудівської Аравії вона пройшла значний шлях модернізації, що торкалася різних сфер – політичної, економічної, гуманітарної. Завдяки доходам від продажу вуглеводнів держава змогла забезпечити високий матеріальний рівень добробуту своїх громадян. Однак у XXI ст. перед Королівством постали виклики та проблеми, вирішення яких вимагало оновлення економічної, суспільно-політичної моделі розвитку країни. У квітні 2016 р. ухвалена широкомасштабна програма фундаментальних перетворень «Бачення 2030», яка передбачає програму диверсифікації, лібералізації економіки, її мета – відмова від нафтової залежності, зокрема від нафти як виняткового джерела доходів держави, що має перетворити економіку Королівства на одну з найсучасніших економік світу. Програма передбачає не лише глибокі соціально-економічні реформи й системну модернізацію країни, а й переосмислення ісламської ідентичності в напрямі більшої поміркованості й толерантності.

У програмі реформ наголошено на трьох головних твердженнях: по-перше, Королівство є центром арабського та ісламського світу, по-друге, КСА прагне стати центром тяжіння для глобальних інвестицій, по-третє, перетворення країни на міжнародний транзитний хаб, центр торгівлі, що з'єднає три континенти: Азію, Африку та Європу [14].

У «Баченні 2030» підкреслено вірність ісламським принципам, передбачено укріплення позицій Королівства як лідера арабського й мусульманського світу, центру ісламської цивілізації. «Бачення 2030» спрямоване на посилення національної ідентичності, виховання нації в дусі патріотизму, консолідацію саудівського суспільства [14]. Однак саудівську ідентичність більше визначають не лише Іслам та «арабізм», а й «багатогранні зв'язки зі світом» [4, с. 60].

Значну увагу в програмі приділено значенню й розвитку культури; підтримці національної, арабської, ісламської історико-культурної спадщини країни, створенню нових закладів культури [14]. Створення «аматорських гуртків для дітей і підлітків» у «соціально-культурних клубах, що використовують сучасний світовий досвід», уперше в саудівській історії стало напрямом діяльності влади. До моменту завершення програми «витрати саудівської родини на культуру й дозвілля» повинні підвищитися з 2,9 до 6% [4, с. 60].

Соціально-економічна трансформація вимагає коштів. Хадж¹, як і «мусульманський туризм», названі одним із джерел її фінансування. Зрозуміло, що вплив великої кількості паломників супроводжується припливом фінансів, які мусульмани залишають у Королівстві. Згідно з програмою реформ, до 2030 р. число паломників у Саудівську Аравію має досягти 30 млн осіб (наприклад, у 2017–2018 рр. паломництво здійснили близько 2 млн осіб). Також заплановано створити найбільший у світі інтерактивний Ісламський музей у Медині. Не пов'язаний з Ісламом туризм проголошений одним із напрямів диверсифікації економіки. Влада вирішила відкрити частину територій Королівства для туризму. У зв'язку з цим вирішено використовувати острови Фарасан у Червоному морі, Тарут, Каран та Аль-Арабія в Перській затоці, а також Санафір і Тіран для організації туристичної зони. Виділена під туризм територія знаходиться на березі Червоного моря поряд із йорданським кордоном навпроти Єгипту. Також заплановано розширити співпрацю з ЮНЕСКО – подвоїти число саудівських об'єктів, включених до переліку об'єктів культурної спадщини людства [14; 4, с. 60; 5, с. 94].

Ще одним каталізатором для економічного зростання повинна стати індустрія розваг, зокрема відкриття кінотеатрів. Видача ліцензій кінотеатрам уже розпочалася. До 2030 р. в Саудівській Аравії планують відкрити понад 300 кінотеатрів – це 2 тис. кінозалів. У заяві уряду зазначено, що вони очікують отримати від кінотеатрів 24 млн дол. США надходжень в економіку, а також 30 тис. нових робочих місць [15].

У рамках модернізації країни в Королівстві робляться спроби поступової лібералізації, спрямованої переважно на покращення іміджу держави на міжнародній арені, який донедавна визначався консервативно-реакційним характером монархічного режиму. Так влада прагне інтегрувати країну в сучасний світ.

¹ Важливим пріоритетом для держави завжди була і є організація належних умов прийому паломників з усього світу для здійснення Хаджу, на що виділяються значні асигнування з бюджету. Із цією метою створено спеціальне Міністерство паломництва, яке 1993 р. розділилося на 2 інституції: Міністерство паломництва, яке має справу виключно з паломництвом, і Міністерство ісламських справ, вакфів, закликів й повчань. У районі міст Мекки й Медини розбудували потужну інфраструктуру, у тому числі аеропорт. Показовим складником політики Королівства щодо організації зустрічі паломників стало розширення можливостей перебування кількості осіб у двох найбільших святинях, зокрема в 1932 р. Священна Мечеть у Мецці й Мечеть Пророка в Медині вміщали 48 тис. і 17 тис. віруючих відповідно, а після 1992 р. – 1 млн і понад 500 тис. віруючих [6].

Так, у гуманітарній сфері одним із прикладів повороту Королівства до відкритості став турнір зі швидких шахів, що проводився в КСА наприкінці грудня 2017 р. Парадокс полягав у тому, що у 2015 р. саудівські улеми оприлюднили рішення про заборону шахів. Однак історія шахів свідчить про те, що саме арабам шахи зобов'язані своєю популярністю у світі. Турнір у Саудівській Аравії був присвячений королю Салману ібн Абдул-Азіз Аль Сауду. Варто зауважити, що серед 240 гравців були жінки із 70 країн, яким був запропонований спеціальний дрес-код: темні штани й светри, що закривають шиї [5, с. 95].

У квітні 2018 р. в Ер-Ріяді відбувся публічний кінопоказ, на якому за спеціальними запрошеннями були присутні представники еліти саудівського суспільства. Це був перший кінопоказ з моменту скасування заборони кінотеатрів, який діяв у країні 35 років. Однак було оголошено, що всі фільми будуть проходити цензуру з метою визначення їх відповідності моральним цінностям суспільства [16]. Саудівська Аравія також узяла участь у Канському кінофестивалі. Проведене у вересні 2018 р. святкування Національного дня Саудівської Аравії супроводжувалося феєрверками й концертами (на які допускалися й жінки). Частиною повсякденності стали театральні постановки, музичні вечори [4, с. 60]. Цікавою подією став Тиждень моди, ц якому взяли участь модельєри з 14 країн. На показі в Ер-Ріяді були присутні тільки жінки, а чоловіки, що супроводжували їх, перебували в сусідньому приміщенні [5, с. 96].

У результаті проведення реформ (у рамках програми «Бачення 2030») у червні 2018 р. Міністерство культури та інформації реорганізовано, як наслідок, створені 2 окремі міністерства – Міністерство культури й Міністерство засобів масової інформації.

На Міністерство культури покладено функції реалізації державної політики у сфері культури і здійснення вагомого внеску щодо виконання завдань програми «Бачення 2030» через скеровування культурної трансформації країни. Міністерство відіграє важливу роль у досягненні стратегічних цілей «Бачення 2030» за визначеними трьома напрямками (темами, які втілюють порядок денний програми реформ): створення енергійного суспільства, процвітаючої економіки, амбіційної нації. У «Баченні 2030» підкреслено, що культура – незамінний складник якості життя суспільства, тому Королівство має збільшити якісні й кількісні показники культурної активності. Міністерство культури має працювати над двома цими

завданнями [7; 17, с. 5–6, 13, 3]. Передбачається, що внесок культурного сектору в економіку країни становитиме 3% [17, с. 22].

27 березня 2019 р. Міністерство культури Королівства опублікувало документ «Наше культурне бачення для Королівства Саудівська Аравія», який визначив напрями роботи цієї Установи. Головне бачення Міністерства передбачає розвиток культури й мистецтв для покращення якості життя населення, посилення національної ідентичності, сприяння порозумінню в суспільстві. Місія Міністерства сформульована як надання підтримки самобутньої культури Саудівської Аравії, що залишається вірною своєму минулому та дивиться в майбутнє, дбайливо зберігаючи історичну спадщину й відкриваючи нові надихаючі форми вираження культурного різноманіття. Головні цілі для досягнення зазначених бачення та місії визначені як розвиток культури як способу життя, забезпечення використання можливостей культури в сприянні економічному зростанню, створення можливостей для міжнародного культурного обміну [17, с. 5–6]. Міністерством визначено 16 пріоритетних секторів, на яких буде сфокусована робота Установи: музеї, мова, кіно, музика, поезія, образотворче мистецтво, історична спадщина, бібліотеки, природна спадщина, дизайн одягу, виконавські види мистецтва, культурні фестивалі та події, книги й видавнича справа, архітектура та дизайн інтер'єру, археологія й ландшафт, їжа й кулінарне мистецтво [17, с. 8]. Для організації роботи і здійснення контролю в цих 16 культурних секторах створені 11 спеціальних органів управління, підзвітних Міністерству [17, с. 17–18].

Перша група культурних ініціатив включає 27 складників, які передбачають у тому числі створення нових установ або організацій нових заходів. До таких належать Міжнародний комплекс Короля Салмана для арабської мови, Міжнародний кінофестиваль (на узбережжі Червоного моря), стипендіальна культурна програма, Ед-Дірійя біенале, Національна театральна група, Національний музичний колектив, будинки культури, мистецькі академії, культурні нагороди, журнали, присвячені мистецтву й літературі, спеціалізовані музеї, Національний архів кіно, культурні фестивалі, дитяча культурна програма, запис усних традицій і нематеріальної культурної спадщини, щорічні виставки сучасного мистецтва, розвиток громадських бібліотек, тижні моди, національний кулінарний фестиваль тощо [7].

У «Нашому культурному баченні для Королівства Саудівська Аравія» зазначено, що Королівство буде демонструвати світові свою культуру, історичну спадщину, традиції й заохочувати міжнародний культурний обмін, відкриваючи свою країну світові [17, с. 3]. Міністерство культури покликане працювати в напрямі швидшого включення Королівства у світовий культурний діалог, який, своєю чергою, принесе в країну найкращі елементи з міжнародної культури [17, с. 20]. Важливо те, що Міністерство здійснюватиме політику, спрямовану на підтримку як історичної спадщини, так і сучасних культури й мистецтва, а також якомога ширше заохочуватиме всіх бажаючих до участі в культурній трансформації країни [17, с. 4]. Одним із ключових напрямів роботи Міністерства визначено визнання й підтримку талановитих осіб на місцевому та державному рівнях, особливо молоді, залучення їх до культурного життя країни. На це будуть спрямовані різні програми навчання, стипендіальне забезпечення тощо [17, с. 14].

У документі зазначено, що саудівська національна ідентичність має свої корені в культурних складниках, а саме: національній їжі, одязі, історичній спадщині, традиціях. Звернено увагу також на регіональні культурні відмінності й особливості, але при цьому наголошено, що збереження культури – це спільна справа всіх жителів Королівства [17, с. 10].

Загалом наголошено, що розвиток культурного сектору посилить національну ідентичність, принесе користь економіці, підвищить якість життя всіх жителів Королівства, посилить соціальну згуртованість, збільшить можливості працевлаштування, сприятиме тіснішим зв'язкам із країнами світу [17, с. 12]. Передбачено збільшення можливостей участі населення в культурному житті країни, щоб культура стала частиною повсякденного життя саудівців.

У 2020 р. Міністерство культури Королівства опублікувало перший звіт («Cultural Status Report 2019: Features and Statistics») щодо досягнень у сфері культури, зокрема в 16 секторах, зазначених вище (звіт містить 16 розділів). Звіт став частиною «Ініціативи програми якості життя» в рамках «Бачення 2030». Подібний документ заплановано готувати щорічно. Серед багатьох досягнень за 2019 р. виокремимо такі: арабською мовою перекладено 5463 книги, опубліковано 161 саудівських літературно-художніх творів, 11 саудівських університетів запровадили програми навчання з модного дизайну, відбулося 255 мистецьких виставок, 54 особи стали стипендіатами з навчання кулінар-

ного мистецтву; надавалася підтримка функціонуванню 16 природних заповідників і 2329 бібліотек тощо. Відзначено, що зростає інтерес населення країни до культурних подій – театральних вистав, фільмів, музеїв, фестивалів, як наслідок, 55% жителів Королівства у 2019 р. відвідали як мінімум 1 таку культурну подію [18].

Визначною подією розвитку культурного й мистецького життя Королівства та результатом прогресивних реформ стало перше офіційне визнання на рівні держави й включення до відповідного державного переліку (Unified Saudi Occupational Classification) 80 професій із різних галузей культури й мистецтва. До переліку цих професій нині входять, наприклад, театральний продюсер, директор кіно, дизайнер з освітлення, спеціаліст із відновлення документів і рукописів, дизайнер виставок, текстильний дизайнер тощо. Така легалізація сучасних видів діяльності має сприяти переходу креативу митців із «рівня хобі» до професійного рівня, що, своєю чергою, сприятиме розвитку культурного сектору країни й перетворенню його на потужну індустрію, що відповідає завданням «Бачення 2030» [19].

Висновки. Підсумовуючи, зауважимо, що розвиток саудівської культури майже повністю визначається державою, відбувається за домінування релігійних переконань і характеризується значним впливом історичних традицій. Саудівська Аравія є багьківщиною Ісламу, ісламські цінності мають сильний вплив на формування й розвиток саудівської культури. Для саудівської культури притаманна традиційність, яка особливо помітна під час проведення історико-культурних фестивалів, що проходять під знаком панування народних звичаїв. Збереження традицій забезпечує стійкість національної культури. Проте водночас надмірна традиційність породжує консерватизм у розвитку культурного життя. Державна політика Королівства Саудівська Аравія спрямована на формування і збереження національної культури, чому сприяє діяльність державних культурних інституцій. Помітним залишається той факт, що країні притаманні регіональні культурні відмінності. Однак культурна політика влади спрямована на зміцнення національної ідентичності як консолідуючої основи для розвитку держави й підтримання існування режиму.

На сучасному етапі в Королівстві відбуваються масштабні реформи, які значною мірою впливають на культурне життя країни. Реформи передбачають виведення країни не тільки на передові економічні позиції у світі, а й на рівень загальноприйнятих світових стандартів у сфері культурного життя сус-

пільства. Нині можна спостерігати позитивні зрушення в культурній сфері в Саудівській Аравії, які є наслідками її трансформації відповідно до вимог сучасності. Відбувається певна лібералізація та урізноманітнення культурного життя суспільства. Розвиток сфери культури в країні визначений пріоритетом державної політики, оскільки вона повинна стати складником економічного зростання і зміцнити національну ідентичність. Важливо відмітити, що нині характерною особливістю країни є значна частка молоді серед населення. Так, понад 60% населення країни – це молодь до 30 років, для яких особливо важливими є реформи у сфері культури.

Розвиток саудівської національної культури доповнюється новаціями, які є не просто оновленням, а народженням сучасних традицій, що стають цінністю для сучасного й наступного покоління. У сучасній саудівській національній культурі чітко простежується співіснування традиційного та інноваційного, що є цілком логічним явищем, адже традиції і новації в національній культурі – два невід’ємні процеси її існування та розвитку.

На сучасному етапі керівництво країни намагається прагматично поєднати новації з практики Заходу й саудівські традиції. Культурне життя країни наповнюється новими успішними мистецькими проектами та заходами. Державною підтримкою забезпечуються нові культурні ініціативи, що стосуються сучасного мистецтва, однак при цьому держава працює в напрямі збереження історико-культурних цінностей, зміцнення самотутніх культурних традицій, а також відкриття країни світові через знайомство з її культурним надбанням. КСА намагається використати культурну спадщину для формування її позитивного іміджу на міжнародній арені через відкриття світовому співтовариству своєї культурної унікальності й привабливості, цінностей, історії.

Загалом процес модернізації триває, і країна набуває нового вигляду. Водночас подальший успіх культурних трансформацій залежатиме від реалізації програми «Бачення 2030» і державної політики у сфері культури. Однак про повну свободу розвитку культурного й мистецького життя наразі не йдеться.

Список літератури:

1. David E. Long. *Culture and Customs of Saudi Arabia*. Westport, Connecticut – London, 2005. 131 p.
2. Nadav Samin. *Of Sand or Soil: Genealogy and Tribal Belonging in Saudi Arabia*. Princeton University Press, 2015. 304 p.
3. Ананьин М.И. Состояние дел в области культуры в Королевстве Саудовская Аравия. *Вестник РГГУ. Серия «Политология. История. Международные отношения»*. 2016. № 3. С. 102–107.
4. Косач Г.Г. Саудовская Аравия: трансформация власти и политики. *Мировая экономика и международные отношения*. 2019. Т. 63. № 4. С. 59–67.
5. Бибилова О.П. Реформы в Королевстве Саудовская Аравия. *Россия и мусульманский мир*. 2019. № 2 (312). С. 88–103.
6. About Saudi Arabia. The Embassy of the Kingdom of Saudi Arabia. URL: www.saudiembassy.net/about-saudi-arabia.
7. Saudi Arabia Ministry of Culture. URL: www.moc.gov.sa.
8. Culture and Heritage. G20. Saudi Arabia 2020. URL: <https://g20.org/en/aboutksa/Pages/cultureandheritage.aspx>.
9. Culture, Traditions and Art. Saudi Arabian Cultural Mission. URL: <https://sacm.org.au/culture-traditions-and-art/>.
10. Saudi culture society launches institute for arts and culture training. *Arab News*. URL: <https://www.arabnews.com/node/1381546/saudi-arabia>.
11. King Fahd National Library. URL: kfnl.gov.sa.
12. King Faisal Foundation. URL: kff.com.
13. Saudi Arabia: King Abdul Aziz Camel Festival to begin December 1. *Gulf News*. URL: <https://gulfnews.com/world/gulf/saudi/saudi-arabia-king-abdul-aziz-camel-festival-to-begin-december-1-1.73143289>.
14. Saudi Vision 2030. URL: vision2030.gov.sa/en.
15. В Саудовской Аравии сняли 35-летний запрет на кинотеатры. *Arabmir.net*. URL: <https://arabmir.net/kultura-saudovskaya-araviya/v-saudovskoy-aravii-snyali-35-letniy-zapret-na-kinoteatry>.
16. В Саудовской Аравии впервые за 35 лет прошел кинопоказ. *Arabmir.net*. URL: <https://arabmir.net/kultura-saudovskaya-araviya/v-saudovskoy-aravii-vpervye-za-35-let-proshel-kinopokaz>.
17. Our Cultural Vision for the Kingdom of Saudi Arabia. *Ministry of Culture*. URL: www.moc.gov.sa/sites/default/files/2019-04/Cultural_Vision_EN_0.pdf.
18. Saudi Arabia releases cultural report. *Arab News*. URL: www.arabnews.com/node/1690866/saudi-arabia.
19. Arts and culture jobs in Saudi Arabia get official status in national first. *Arab News*. URL: www.arabnews.com/node/1691486/saudi-arabia.

Mudriievska I.I. THE CULTURE OF THE KINGDOM OF SAUDI ARABIA: HISTORICAL OVERVIEW AND CURRENT SITUATION

The article provides a historical overview and considers the current situation in culture issues of the Kingdom of Saudi Arabia. It is noted that the culture and traditions of Saudi Arabia had been influenced by the Arab, Islamic heritage, Bedouin traditions, and the historical role of the country as an ancient trade center. The activity of the main cultural institutions of this country is outlined. Attention is paid to architectural restoration projects that have important historical and cultural significance for the Kingdom of Saudi Arabia. The most common types of Saudi art are briefly described. It is emphasized that the state is interested in preserving traditional culture and art, which is manifested in organization of folk festivals, which are regularly held in different regions of the country.

The changes and innovations that have taken place in the sphere of culture in the context of the implementation of Saudi Vision 2030 are analyzed. The role of the Ministry of Culture as a new state institution, which is responsible for the implementation of the state policy in the sphere of culture and leading the cultural transformation of Saudi Arabia is studied. The influence of the culture on strengthening national identity and social consolidation is noted. It is concluded that the development of Saudi culture is almost completely determined by the state, is dominated by religious belief and characterized by a significant influence of historical traditions. However, at the present stage in the Kingdom of Saudi Arabia there is a certain liberalization and diversification of the cultural life, which is filled with new successful projects and activities related to the contemporary culture and art. However, the preservation of the historical and cultural heritage remains an important component of cultural politics, and the process of opening the country to the world through acquaintance with its cultural heritage has also begun. It is noted that the cultural transformation continues and its further course will depend on the implementation of Saudi Vision 2030 and the state policy in the sphere of culture.

Key words: Kingdom of Saudi Arabia, culture, art, institution, traditions, innovations, Saudi Vision 2030, national identity.

Мустафаев Э.К.

Институт востоковедения имени Зии Буньятова Национальной академии наук Азербайджана

МЕСТО ВЕРЫ В МЕХДИАНСТВО В ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКЕ ГОСУДАРСТВА СЕФЕВИДОВ

У статті досліджується низка політичних, релігійних і соціальних проблем в Азербайджані та Ірані в період становлення держави Сефевідів. Окремо розглянуто роль ісламської релігії в ідеологічній політиці держави Сефевідів, зокрема віри в Махді в шиїтській гілці ісламу. Той факт, що людина інстинктивно чекає рятівника за часів політичних та економічних труднощів, викликаних стихійними лихами, катаклізмами й війнами, є одним із найгостріших завдань, що стоять для вирішення перед релігією. Віра в Махді, тобто рятівника, – одна із загальних рис кожної релігії, переконання в можливості порятунку можна побачити в більшості релігій. Варто зазначити, що віра в Махді в деяких релігіях та ідеологічних течіях поверхова, в інших вона досить сильна. Загалом віра в Махді (рятівника) є одним із основних принципів низки релігій і джерелом їх розвитку. Звичайно, підходи релігій до Спасителя неоднозначні, у них багато спільного. Спільний знаменник – це віра в Спасителя загалом, а відмінності виявляються більше в деталях. Тобто віра в майбутнього рятівника характерна для більшості релігій. Разом із тим такі питання, як особистість та індивідуальні характеристики Спасителя, який урятує світ, варіюються від релігії до релігії. Віра в Махді посідала особливе місце в ідеологічній політиці держави Сефевідів, причому посилювала позиції держави Сефевідів у регіонах, де це релігійно-ідеологічне поняття було досить поширене. Далекоглядні кроки в зміцненні релігійної ідеології шаха Ісмаїла стали головною причиною створення, зміцнення й розширення нової держави. Своєчасні релігійні реформи сприяли зміцненню позицій шаха Ісмаїла в регіоні й у всьому світі.

Ключові слова: іслам, держава Сефевідів, політична ідеологія, віра в рятівника Махді, махдистське вірування і свідомість людей.

Постановка проблеми. С древних времен Азербайджан, колыбель различных культур и религий, был одним из регионов, где развивались и некоторые монотеистические религии. Следует отметить, что Азербайджан, богатый многообразными культурно-религиозными верованиями, является одним из немногих мест, где живут и работают рядом зороастрийцы, христиане, мусульмане и евреи.

Длительные войны между византийцами и сасанидами в конце VI – начале VII веков нашей эры ослабили оба государства и создали благоприятные условия для распространения ислама за пределы Аравии. Войны между Византией и Сасанидами обострили ситуацию в Азербайджане и поставили его в зависимость от этих двух государств, что привело к различным социально-экономическим проблемам.

В результате войн, которые вел сасанидский император Хосров II против византийцев, Ираклий I преуспел в военных действиях и оккупировал значительную часть Кавказа, включая Азербайджан. Сражения Кадисии и Нихаванда

между мусульманами и империей Сасанидов оказали значительное влияние на распространение ислама в Иране, Азербайджане и прикаспийских государствах. Многие историки отмечают, что приход мусульман в Азербайджан произошел между 18–22 годами хиджры (639–643 годами нашей эры). Ислам, ставший доминирующей религией на территории Азербайджана в VIII веке, оказал положительное влияние на религиозную, культурную, экономическую и политическую жизнь народов, проживающих в этом регионе, а также на формирование народа и укрепление традиций государственности. В то же время после распространения ислама в Азербайджане государства, созданные в этих областях, стали частью исламской истории и внесли свой вклад в формирование государственного управления.

Постановка задания. Цель статьи исследовать ряд политических, религиозных и социальных проблем в Азербайджане и Иране в период становления государства Сефевидов, рассмотреть роль исламской религии в идеологической поли-

тике государства Сефевидов, в частности веры в Махди в шиитской ветви ислама.

Изложение основного материала исследования. С VIII века ислам стал занимать важное место в политической деятельности государств, создаваемых на территориях Азербайджана и Ирана. Сильное влияние ислама на социальные, политические и культурные события сделало эту религию основной линией в стратегических разработках действовавших государств. Разумеется, следует отметить, что в географическом ареале распространения ислама необходимо учитывать специфику различных сект и конфессий, принадлежавших к этой религии, их религиозные и политические убеждения и взгляды. В частности, Азербайджан с древних времен был богат различными религиями и культурами, что стало ключевым фактором в формировании образа мышления жителей этого географического региона. В некоторых государствах, основанных на этих территориях, суннизм, суфизм в одних и шиизм в других также играли роль главного идеологического оружия.

Политическая и социальная ситуация в Азербайджане в XV веке.

В XV веке в географическом регионе Азербайджана существовали государства Гарагоюнлу, Аггоюнлу и Ширваншахов. К концу XV века оба государства ослабли, а феодальная раздробленность и центробежные тенденции значительно усилились. Массы устали от войн, а хаос и несправедливость чиновников ослабили власть в обеих странах. Расширение крупномасштабной земельной собственности в государстве Аггоюнлу привело к ослаблению центрального правительства и уменьшению доходов королевской казны, поскольку владельцы вотчины (*союргал*) были освобождены от налогов и пользовались административными и судебными привилегиями на патриархальной территории.

Владельцы-союргалы были фактически угрозой централизации государства. Земельный фонд, контролируемый государством, был значительно сокращен. Продолжался процесс закрепления земель в руках феодалов и крупных землевладельцев (*союргал*), усиливался феодальный сепаратизм. Резкое сокращение государственных земель и налогов, уплачиваемых в казну, потрясло экономические основы государства Аггоюнлу. Положение городского населения (особенно купцов и ремесленников) в Азербайджане также было тяжелым. Неопределенность размера *тамгана*, который, как денежная единица, еще приме-

нялся во время монгольской оккупации и являлся основным налогом горожан, мешала укреплению экономики города и замедляла развитие производства. Во время феодальных войн городские рынки были закрыты, цены на продукты питания росли, а города облагались высокими налогами, что способствовало росту голодных и обездоленных. Все это способствовало формированию подходящих условий для создания нового государства.

В конце XV века идеологическая ситуация на территориях Азербайджана и Ирана и на Ближнем Востоке в целом была несколько сложной, внутри ислама за власть боролись разные политические течения и тенденции. Борьба разных народов, культур и идеологических течений в вышеупомянутых географических регионах препятствовала созданию сильного государства на этих территориях, установлению политической, социальной и экономической стабильности. В то же время были созданы благоприятные условия для появления политических школ, владеющих сильными идеологическими и политическими концепциями. В течение многих лет простые люди этого региона сильно страдали от длительных войн и конфликтов между Аггоюнлу, Гарагоюнлу, Ширваншахами, Теймуридами и Османской империей и надеялись на построение сильного, стабильного государства, которое их спасет. Конечно, вышеупомянутые факторы сыграли исключительную роль в создании государства Сефевидов в конце XV – начале XVI веков, получившего за короткий период времени в Азербайджане, Иране и других регионах поддержку и симпатии населения.

В то время идеологические центры в Азербайджане – это города Тебриз и Ардебиль – занимали важное место в географии Азербайджана и Ирана. Особенно это стало заметно в период деятельности шейха Сафийядина, основателя секты Сефевидов, прадеда шаха Исмаила. Здесь Ардебиль превратился в религиозный и политический центр. Развитое мировоззрение, научные познания шейха Сафийядина, а также его аскетический и целомудренный образ жизни заслужили доверие тысяч людей и сделали его наставником тысяч учеников. В результате деятельности шейха Сафи религиозно-политическое учреждение Ардебилля «Дарул-Иршад» [9, с. 24] стало духовным, а затем и политическим центром в регионе, где были расположены Азербайджан, Иран, Ирак, Сирия и Турция.

Одним из основных факторов в создании государства Сефевидов была актуализация шиизма (алавизма) как религиозного и идеологического

течения в регионе и его активизация как политического движения. В целом давление османского правительства на тюркоязычное алевитское население Анатолии привело к их последующей миграции из Анатолии в Азербайджан и Иран. Следует отметить, что в средние века любовь к Ахль аль-Байт была широко распространена среди турок, многие тюркские племена верили в религиозные идеи алевитов. В качестве примера можно назвать туркманское государство Гарагоюнлу. Таким образом, в XV веке шиизм играл ключевую роль в становлении и укреплении религиозно-политической концепции государства Гарагоюнлу, которое охватывало определенные части Азербайджана, Ирана и Ирака. В этой связи тюрки-алевиты, которые мигрировали из Анатолии и других территорий в Азербайджан и Иран, в конце концов будут играть ключевую роль в создании в будущем государства Сефевидов. Эти племена, которые особенно много переезжали в район городов Ардебиль и Тебриз, установили близкие отношения с шейхом Сафи Ардабили и сгруппировались вокруг него. Именно этот фактор оказал существенное влияние на шейха Сафи, а также шейха Джунайда и шейха Гейдара, продолживших это религиозно-политическое движение после шейха Сафи, в их переходе от суннитского суфизма к шиитскому суфизму. Некоторые исследователи считают, что «голова секты Сефевидов находилась в Ардебиле, городе Азербайджана, а тело – в Анатолии» [2, с. 47].

Создание сефевидского государства и роль шиизма в идеологической политике государства.

Движение шиитов-гызлбашей, начавшееся в 1499 году под руководством шаха Исмаила, существенно отличалось от предыдущих выступлений Сефевидов (Джунайд, Гейдар, Султан Али). И.П. Петрушевский писал: «Если шейх Гейдар стремился объединить только Азербайджан, то активные выступления учеников и сторонников Исмаила в соседних странах ставили перед ним более широкие задачи. Он объединил Азербайджан (1502 г.) и был вынужден выполнять пожелания своих советников, пытавшихся создать великое шиитское государство, которое могло бы включать в себя ряд стран в регионе» [4, с. 126].

Движение Исмаила началось в период полного распада, который возник из-за растущего социально-экономического недовольства людей на территории государства Аггоюнлу и эскалации разногласий внутри правящего класса. Это движение отличалось от предыдущих выступлений тем, что имело более широкую социально-политичес-

кую основу. Помимо племен алеви-гызлбашей из Анатолии и других территорий, в этом движении также принимали активное участие местные (оседлые) феодалы и купцы.

Поддержка движения народом, то есть крестьянами и простыми кочевниками, была решающим фактором его успеха. Перед лицом сложной и хаотической политической и социальной ситуации простые люди увидели выход в присоединении к шиитскому движению. Как известно, одним из важнейших событий шаха Исмаила I была религиозная реформа. С первых дней вхождения в Тебриз, осенью 1501 года, шиитская (имамия) секта ислама, а точнее секта Джафари, была объявлена государственной сектой. По словам анонимного историка, накануне коронации Исмаил консультировался с эмирами и шиитскими учеными. Они предупредили Исмаила об опасности и посоветовали ему быть в этом вопросе более осторожным. Однако Исмаил не изменил своего мнения, объявив шиизм официальной государственной религией [8, с. 367–375].

С первых лет существования государства Сефевидов в обращение были выпущены новые монеты, символизирующие шиитскую веру: «Нет бога, кроме Аллаха; Мухаммад – посланник Аллаха; Али – хранитель Аллаха». На монетах были имена двенадцати шиитских имамов и имя шаха Исмаила в сокращенной форме со словами «Раб святого шаха». Денежная реформа также служила пропагандистским целям шиизма, укрепляя его доминирующее положение в государстве Сефевидов.

На самом деле исторические источники описывают это совершенно иначе. Дело в том, что к началу XVI века большинство иранского населения составляли сунниты, а не шииты, как это часто представляется в иранской историографии. Исследователи (И.П. Петрушевский, В.Ф. Минорский, Н.Д. Миклухо-Маклай и др.) подчеркивали, что в XIV – XV вв. шииты в Иране составляли меньшинство. Феодалы и население большинства городов было суннитским. За исключением шиитских эмиратов Мазандарана и Гиляна, суннизм был доминирующей религией в Иране. Даже в Азербайджане, колыбели шиитско-гызлбашского движения, сунниты составляли большинство населения. Например, по данным анонимного историка, в начале XVI века сунниты составляли две трети населения Тебриза (население составляло 300 000 человек). Известно, что шиитская пропаганда, возглавляемая шейхами Ардебиле, привлекла больше сторонников и последователей среди тюркоязычного населения в Азербайджане

и Малой Азии, чем в персоязычной среде в Иране, как утверждают некоторые исследователи.

Так, по мнению венецианских путешественников, в конце XV – начале XVI веков четверть населения Малой Азии составляли шииты и алавиты, тюркоязычные племена шиитского толка, населявшие Азербайджан и Малую Азию, составляли боевую силу ардебильских шейхов и вели соответствующую политическую и военную деятельность. Информация историка XVI века Хасан бека Румлу также подтверждает, что в этот период шиитам придавалось значение не как последователям абстрактной религиозной теории и доктрине, а как средству политической борьбы против Агкоюнлу и других суннитских государств. Когда в 1501 году в Тебризе шиизм был провозглашен государственной сектой, встал вопрос об укреплении ее основ, стало ясно, что никто не имел даже поверхностного знакомства с теорией шиизма. Не было и книги о шиитском учении. Книга шейха Джамаладдина Мутахара Хилли (1250–1325, «Кавайд-уль-ислам» («Правила ислама»)) была принята как единственная официальная литература, как руководство по шиизму [8, с. 376].

Вера в Махди, роль в религиозных и политических собраниях государства Сефевидов.

Рассмотрение смысла таких выражений, как *махдизм*, *махдивият* и *махди*, может обеспечить лучшее понимание предмета исследования. Прежде всего, мы хотели бы дать краткое семантическое и эпистемологическое объяснение слова *Махди*. Слово *Махди* имеет арабское происхождение и является страдательным существительным, образованным от глагола арабского происхождения «хэ» "ه", «дэ» "د", «йэ» "ي" (хэвэ), «ه-د-ي». Глагол «хэдэ» – "ه-د-ي" («хэ», «дэ», «йэ» – «ه», «د», «ي») имеет несколько лексических значений. Его основное значение – это слово, которое включает в себя такие понятия, как ориентированность, руководство или направление в нужном русле. Это выражение имеет как лексическое, так и терминологическое значение. Однако в терминологическом смысле Махди – это человек, обещанный Богом, для восстановления всеобщего мира, справедливости и истинного счастья, который появится в Конечном времени (перед Судным Днем), поскольку мир покрыт угнетением и несправедливостью [3, т. 2, с. 289].

Одно из распространенных верований религий – вера в махдизм (спасение). Пришествие Великого Спасителя, установление справедливого государства, окончание кровопролитных войн

и установление мира и спокойствия во всем мире были среди наиболее важных тем, рассматриваемых не только религиями, но и философскими и политическими школами. Первое предложение знаменитой книги Аристотеля «Метафизика» звучит так: «Человек инстинктивно жаждет знания» [1, с. 19]. Как указывает Аристотель, человеческое стремление к знаниям является врожденной потребностью и заложено во внутреннем мире человека. Если кто-нибудь сможет использовать и развить эту силу, он может в конечном итоге стать мыслителем и ученым. Можно сделать вывод, что счастливая, процветающая и комфортная жизнь, справедливый, свободный от войн мир – это естественная потребность человека.

Отношение религий к проблеме махдизма является в определенной степени естественной потребностью, одним из основных источников развития некоторых религиозных и философских движений в виде идеального государства и системы концептуальных идей для реализации планов в данном отношении. Одна из причин веры в Махди, спасителя или избавителя в религиозных и идеологических течениях – это преследование политических интересов. Исторически вера в Махди и теории, основанные на этой вере, были источником идей и действий для политической и философской мысли некоторых религий и сект. С политической точки зрения мы наблюдаем движения Махди как в ниспосланных религиях, то есть в иудаизме, христианстве и исламе, так и в ненебесных религиях. Например, в иудаизме в представлениях о спасителе политические принципы занимают центральное место. С одной стороны, угнетение евреев Египтом, Римом, Грецией и Вавилоном, а с другой – стремление евреев к мировому господству постоянно обновляли веру в спасителя и играли роль надежды и утешения в трудные времена [5, с. 93–105].

Среди исламских сект одной из основных, которая уделяет больше внимания вере в Махди и считает ее одной из основ своего вероучения, является секта шиитов (имаматов). Информацию о Хазрате Махди (ас) можно найти в Коране, священных писаниях ислама и в хадисах пророка Мухаммеда. Стихи о Хазрате Махди (ас) в Коране, главном источнике ислама, не принимаются однозначно среди исламских сект и интерпретируются по-разному, в зависимости от верований сект. В то же время некоторые секты, особенно секта шиитов (имаматов), заявляют, что некоторые аяты связаны с двенадцатым имамом, Махди, другие же заявляют, что эти аяты имеют общее значение и не применимы к какому-либо конкретному человеку.

Например, согласно шиитской секте, стих 105 Сура аль-Анбия в Коране гласит: *Мы уже записали в Писаниях после того, как это было записано в Напоминании (Хранимой скрижали), что землю унаследуют Мои праведные рабы.* [12, ст. 7, с. 167]. Согласно исламу, когда земля будет охвачена угнетением и войной, появится потомок пророка ислама (Хазрат Махди (ас) и наполнит мир, зараженный угнетением и злом, миром и справедливостью. Считается, что Хазрат Махди (ас) является потомком Пророка Ислама, и это – распространенное мнение среди исламских сект. Однако существуют разные взгляды на определение его конкретной личности. Согласно Ахль ас-Сунне, Хазрат Махди (ас) является потомком Хасана ибн Али, внука пророка ислама по имени Мухаммад ибн Абдулла. Ахль ас-Сунна верит, что он еще не родился и будет рожден до Великого Воскресения. По мнению шиитской (имаматской) секты, после смерти пророка Мухаммеда религиозные и политические лидеры мусульман считаются имамами Ахль аль-Байта, его потомков. По словам шиитов (имамов), число имамов, которые будут руководить мусульманами, равно двенадцати, эти люди назначены Богом языком пророка Мухаммеда. По этой причине в некоторых источниках шииты именуется «имамийа» или «исна ашарийа» (двенадцать имамов). По их мнению, в отличие от суннитской секты, Хазрат Махди (ас) – это Мухаммад ибн Хасан аль-Махди, сын одиннадцатого имама Хасана ибн Али аль-Аскари, потомок другого внука Пророка, Хусейна ибн Али [6, т. 2, с. 477]. Он родился в 255 году хиджры, а в возрасте пяти лет, в 260 году хиджры, исчез благодаря божественному чуду, под давлением халифов Аббасидов. Другие исламские секты, такие как исмаилиты, зайдиты и суфии, имеют разные взгляды на этот вопрос.

Как известно, одной из основных платформ в идеологической политике государства Сефевидов были религиозные вопросы, и первым шагом, сделанным шахом Исмаилом в этом направлении, были религиозные реформы. После въезда в Тебриз осенью 1501 года официальной государственной религией была объявлена одна из основных сект ислама – шиизм, а точнее, секта имамаия (двенадцать имамов). Конечно, одним из основных убеждений секты имамаия является вопрос Махди. Политический деятель Азербайджана и Турции Ахмед бек Агаоглу участвовал в IX Международном конгрессе востоковедов в Лондоне в 1892 году, в лекции «Шиизм и его истоки» затронул проблему Махди в религи-

озно-политическом направлении сефевидизма. По словам Ахмед бека, важным аспектом шиизма для национальной идентичности Азербайджана и Ирана является наличие веры в Махди. Вера в Махди – это возможность создания доверия для сохранения истории и идейных исканий Азербайджана и Ирана, возможность сохранения надежды. В лекции он отметил, что в разное время в истории Азербайджана и Ирана вера в Махди использовалась разными политическими группами и стала основным положением политических и религиозных мероприятий. Так, в лекции Ахмед Бек подчеркнул, что *«вера в Махди использовалась в те годы, когда к власти пришли Сефевиды. Двенадцатый имам, Абул-Касим, продолжал свое существование до тех пор, пока не исчез Махди будущего. Вместе с этим исчезли с лица земли существующие принципы правления и царства. По мнению иранского шиита, царство означает угнетение, а царь есть угнетатель. Настолько, что несправедливость дошла до крайности, и в древнеиранской мифологии существо, которое всегда спасало страну, теперь появляется на Скале Хазрата Махди (ас). Когда Сефевиды, умело использовавшие свои навыки Сайидов, взойшли на престол, по Ирану распространились слухи о том, что Рустам, ожидавший, когда Хазрат Махди (а) придет к колодезю недалеко от Исфахана, чтобы восстановить справедливость в мире, вышел из своего колодца и считал, что время пришло. Но когда он увидел, что его надежды не оправдались, он вернулся на свое место, чтобы ждать хозяина мира»* [11, с. 73]. Как видно из приведенной цитаты, Ахмед бек, говоря о психологической и политической стороне веры в Махди, отмечает, что эта система верований является гарантией сохранения и будущего существования исторических традиций Азербайджана и Ирана. По словам Ахмед бека, вера в Махди дает стимул народам этих регионов во время политических, социальных и психологических потрясений и формирует надежду и веру в будущее.

В письмах к главам различных стран и провинций после создания государства Сефевидов Шах Исмаил указывал, что созданное им государство заложит основу для прихода Хазрата Махди (ас), который, согласно шиитской секте, спасет человечество. К примеру, шах Исмаил написал в письме правителю Хорасана Гусейну Байгаре:

«Слава Богу, тем временем, в соответствии с утверждением: «У каждого народа есть свое государство, и наше государство находится в

будущей жизни», плодоносный стебель вашего господина вырос из душевных лугов династии пророчеств и имаматов. Содержание благословенного аята: «Они хотят потушить свет Аллаха своими устами. Но Аллах не допустит этого и завершит распространение Своего света, даже если это ненавистно неверующим» [ат-Тауба 9/32] и «Это – разожженный Огонь Аллаха» [аль-Хумаза 104/6–7]. Светильник этого состояния, развивающегося день ото дня, зажжен из таинственного мира, который его окружает и украшает мир династии счастья и щедрости» [7, с. 72].

В содержании письма Шаха Исмаила затрагивается вопрос о Махди, в связи с этим здесь можно встретить выражение «конец времени». Согласно шиитской вере, тогда, когда угнетение и несправедливость будут бушевать перед Судным Днем, появится двенадцатый имам, Мухаммад ибн Хасан аль-Махди, и спасет все человечество, и установит великое государство. Шах Исмаил пытался связать религиозно-политическое движение и государство, которое он основал, с верой в Махди, цитируя некоторые стихи из Корана, касающиеся этой веры, принятой шиитской сектой. Согласно источникам, гызылбаши очень любили шаха Исмаила и обожествляли его. Как утверждают венецианские путешественники, он стал очень популярен среди людей. Шах Исмаил считался спасителем, Махди [2, с. 58]. Здесь необходимо затронуть тонкий момент. Согласно некоторым источникам, тот факт, что группа гызылбашей, алевитов и шиитов признают вслед за шахом Исмаилом Махди, не означает, что шах Исмаил объявил себя Махди.

Вместе с тем в истории ислама можно встретить лидеров политических движений, объявивших себя Махди. Утверждения же о том, что Шах Исмаил объявил себя Махди, безосновательны, есть достаточно доказательств обратного. В письмах и стихах Шах Исмаил хвалил двенадцатого имама, которого приняли шииты, и описывал себя как обычного солдата. Например, можно упомянуть газель Шаха Исмаила с фразой «знай наверняка».

Знай наверняка, что Хатаи есть худаи, Мухаммад Мустафаи есть Хатаи. Династия Сафи, Джунейд – Гейдар оглу, Алиал-Муртазаи есть Хатаи. И появился в свет из-за любви к Хасану, Хусейни-Кербела – это Хатаи. Али Зейналибад, Багири Джафар, Казым, Муса Ризаи есть Хатаи. Мухаммад Таки и Али Наки, Хасан Аскер лигаи есть Хатаи. Мухаммад Махди-Сахиб Замана Любви свет есть Хатаи. Меня зовут вали Шах Исмаил, А псевдоним мой – Хатаи, знай, Хатаи [10, с. 182].

В вышеупомянутом стихотворении Шах Исмаил восхваляет двенадцать имамов, принятых шиитами, и, наконец, считает себя слугой (вали) Хазрата Махди (ас). Приведенные выше факты еще раз показывают, что Шах Исмаил не объявлял себя Махди, но верил, что он появится до Судного дня и что он есть один из обычных солдат этого спасителя.

Выводы. Можно утверждать, что конец XV – начало XVI века были периодом упадка Азербайджана, Ирана и соседних стран, политических, социальных и экономических, а также психосоциальных и религиозных кризисов в результате разрушительных войн. Все это актуализировало веру в Махди, что предсказывало особо многообещающие последствия. Следует отметить, что вера в Махди в некоторых религиях и идеологических течениях поверхностна, в других она – достаточно сильна. Другими словами, вера в Махди стала одним из основных принципов некоторых религий и источником развития. Благодаря этому фактору династия Сефевидов, как религиозный и политический центр, смогла стать крупной державой на Ближнем Востоке, в короткие сроки расширив территорию государства и наряду с созданием государства применив идеи шиитской секты с учетом этих нюансов.

Список литературы:

1. Аристотель. Метафизика / пер. П.Д. Петровой. Москва : Институт философии, теологии и истории, 2006. 232 с.
2. Эфендиев О. Азербайджанское государство Сефевидов. Баку : Шарг-Герб, 2007. 344 с. (на азерб. языке).
3. Ат-Турайхи, Фахраддин. Маджма-уль-Бахрейн, Бейрут, 2008 (на арабском языке).
4. Мунши Искендер бек. История-аламарайе-Аббаси. Баку : Шарг-Герб, 2010. 1144 с. (на азерб. языке).
5. Мустафаев Эльнур. Научные теории происхождения веры в Махди / Азербайджанский теологический институт. *Журнал религиозных исследований*. 2020. № 1 (4). С. 93–104 (на азерб. языке).
6. Мухаммад ибн Мухаммад ибн Нуман аль-Муфид. Аль-Иршад фи марифати худжаджиллахи аль-ибад. Тегеран : Дарул Усва, 2009. 385 с. (на персидском языке).

7. Наваи Абдулхусейн. Шах Исмаил Сефеві: Аснад ва мукатебати – хамрах ба яддашт-хаи-тафсили. Тегеран : Имран, 1968. 258 с. (на персидском языке).
8. Румлу Гасан бек. Ахсанут-таварих. Истанбул : Кастамону, 2017. 661 с. (на арабском языке).
9. Сайид Камаль Нушу ва Сугут ад-Даула ас-Сафавия. Тегеран : Сюрур, 2005. 367 с. (на персидском языке).
10. Сафарли Али. Шах Исмаил Хатаи. Баку : Язычи, 1988. 364 с. (на азерб. языке).
11. Сулейманлы Мубариз. Вера в Махди в шиитской религии. Баку : Letterpress, 2007. 125 с. (на азерб. языке).
12. Табарси Фадл ибн Хасан Маджмаул-Баян. Тегеран : Сюрур, 2010. 620 с. (на персидском языке).

Mustafayev E.K. THE PLACE OF FAITH IN MECHDIANISM IN THE IDEOLOGICAL POLICY OF THE STATE OF SEFEVID

The article examines a number of political, religious and social problems in Azerbaijan and Iran during the formation of the Safavid state. The role of the Islamic religion in the ideological policy of the Safavid state, in particular; the Mahdi faith in the Shiite branch of Islam, is considered separately. The fact that a person instinctively awaits a savior in times of political and economic hardship caused by natural disasters, cataclysms and wars is one of the most pressing challenges facing religion. Belief in Mahdi, that is, the savior, is one of the common features of every religion, the belief in the possibility of salvation can be seen in most religions. It should be noted that although faith in the Mahdi is superficial in some religions and ideological currents, in others it is quite strong. In general, belief in Mahdi (savior) is one of the basic principles of a number of religions and the source of their development. Of course, the approaches of religions to the Savior are ambiguous, and they have much in common. The common denominator is faith in the Savior as a whole, and the differences appear more in the details. That is, belief in a future savior is typical for most religions. However, issues such as the personality and individual characteristics of the Savior who will save the world vary from religion to religion. Faith in Mahdi occupied a special place in the ideological policy of the Safavid state, and strengthened the position of the Safavid state in the regions where this religious and ideological concept was quite widespread. Far-sighted steps in strengthening the religious ideology of Shah Ismail became the main reason for the creation, strengthening and expansion of the new state. Timely religious reforms helped to strengthen the position of Shah Ismail in the region and around the world.

Key words: Islam, the Safavid state, political ideology, belief in the savior Mahdi, Mahdist beliefs and people's consciousness.

Панафідін І.О.

Криворізький державний педагогічний університет

**АРХАЇЧНА СПАРТА ЯК ОДИН ІЗ КУЛЬТУРНИХ ЦЕНТРІВ
ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ: НОВИЙ ПОГЛЯД НА УСТАЛЕНУ ТРАДИЦІЮ**

Стаття присвячена спробі реконструкції духовної та матеріальної культури в Давній Спарті в архаїчний період (VII – VI століття до нашої ери). З позицій гіпотетико-дедуктивного методу розглядаються загальні досягнення культури Лакедемону в таких найважливіших сферах, як мистецтва та науки. Для обґрунтування висновків широко залучаються дані археології, письмові джерела епохи Античності, а також сучасні вітчизняні і зарубіжні дослідження, присвячені різним аспектам античної культури. Усупереч офіційній радянській і багатьом в чому сучасній вітчизняній історіографії автор за допомогою контрафактичного методу доводить, що Давня Спарта належала до одного із провідних культурних центрів Еллади і мала високий культурний вплив на розвиток як елліністичної, так і світової цивілізації загалом.

Подается широкий історіографічний огляд культурних досягнень Стародавньої Спарты в різні періоди. За допомогою історико-типологічного методу розкрито сутність культурних новацій лакедемонян. На основі системного й аналітичного методів проаналізовані наявні в дослідницькій літературі особливості розвитку основних напрямів лакедемонської культури в архаїчний період у матеріальному та духовному аспектах: художніх виробів, кераміки, монументальної архітектури та скульптури; розвитку філософських та наукових знань, досягнень поезії, рефлексивних здобутків спартанської історіографії. Завдяки використанню історико-генетичного методу та систематизації фрагментів різних джерел показаний широкий спектр спартанських культурних діячів та їхня взаємодія із провідними вченими і діячами культури архаїчної епохи в Елладі.

З'ясовано, що саме архаїчний період розвитку культури Стародавньої Спарты є вищою точкою розвитку культури Лакедемону. Ця стаття буде цікавою фахівцям із різних галузей знання і дослідникам культурних феноменів людської цивілізації, а також усім, хто цікавиться історією культури.

Ключові слова: антична культура, культура Давньої Спарты, лаконська кераміка, Давня Спарта, філософія Давньої Спарты, історіографія Давньої Спарты, поезія Давньої Спарты, архітектура Давньої Спарты.

Постановка проблеми. Способи думання і науково-методологічні підходи, що є усталеними в українській історичній науці, вимагають сьогодні серйозної ревізії, оскільки інтеграція в європейський простір потребує нових орієнтирів і завдань. Європейська культура базується на досягненнях античної культури, яка суттєво вплинула на розвиток світової цивілізації, а її фундаментом була передусім культура Стародавньої Греції. З-поміж досягнень греків, які мають загальноцивілізаційне значення, зазвичай згадують про класичну афінську культуру (демократія, філософія, різні жанри мистецтва, наука, ораторське мистецтво тощо), що постала як результат так званого «грецького чуда» (Ф.Х. Кессіді). Натомість стосовно Стародавньої Спарты існує усталений стереотип, що це був поліс, у якому досить добре була розвинена лише військова справа, що все життя спартіатів було підпорядковане цілям воєнно-політичного утво-

рення. Однак, як буде обґрунтовано в цій статті, базисом культури Стародавньої Греції була саме культура, зокрема духовна, Стародавньої Спарты, питання про досягнення якої залишається спірним і дискусійним у сучасній історичній науці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Традиція розгляду давньоспартанської держави як мілітаризованого табору, у якому були відсутні повністю духовні елементи культури: наука, філософія, література й інші, є досить потужною не тільки в сучасній історичній науці, але і в історії культури загалом. Таку позицію ми знаходимо вже в античних авторів: у Платона [26, с. 286], Аристотеля [2, с. 433], Геродота [10, с. 197–198], Плутарха [29, с. 308], а також у більш пізніх авторів, починаючи з епохи Нового часу: у Ж.-Ж. Руссо [33, с. 16], Г.В.Ф. Гегеля [9, с. 708–710], Т. Гомперца [12, с. 553], Б. Рассела [32, с. 138.], А.Дж. Тойн-бі [35, с. 205],

Х. Ортега-і-Гассета [20, с. 278], Ж.-П. Вернана [6, с. 86]. Цю ж думку поділяли й радянські дослідники Античності: С.Я. Лур'є [19, с. 101], Ф.Х. Кессіди [17, с. 18], А.І. Зайцев [16, с. 39–40], Н.С. Вольська [8, с. 7].

Проте важливо зазначити, що так само із часів Античності відома інша, принципово відмінна від вказаної панівної, позиція, згідно з якою Спарта в інтелектуальному і загальнокультурному відношенні нічим не поступалася решті полісам. Таку позицію зайняли Афіней [3], Діоген Лаертський [13], Павсаній [22], Секст Емпірик [34, с. 126], К.А. Гельвецій [11, с. 474], Е. Курціус [18, с. 72], М. Оссовська [21], Ернст Балтраш [39] і Мейт Коев [43], Сара Померой [45], Конрад Штібе [42]. Підтримували цю думку і деякі радянські дослідники: Ю.В. Андреев [1], В.Д. Блаватський [5], О.В. Зайков [15, с. 5]. Серед вітчизняних дослідників цю думку поділяє І.А. Пантелеєва [25, с. 107–108]. Обґрунтуванню правомірності цього другого підходу були присвячені і наші попередні дослідження [23; 24].

Постановка завдання. Метою цієї статті є розкриття особливостей розвитку культури архаїчної Спарти в духовному та матеріальному аспектах, обґрунтування твердження, що архаїчна Спарта була одним із потужних центрів розвитку культури Стародавньої Греції в архаїчний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розкопки в сучасній Спарті в 1906–1910 рр., що проводила Британська археологічна експедиція, як зазначає Ю.В. Андреев, започаткували новий погляд на усталену традицію розгляду Давньої Спарти як мілітаризованої держави з відсутністю високих зразків культури. Завдяки широкому пласту знайдених археологічних матеріалів, передусім продуктам діяльності лаконських ремісників і художників VII – VI ст. до н. е., стала можливою реконструкція іншого образу Давньої Спарти. Виявляється, що «це зовсім не та похмура казармена Спарта, яку ми знаємо із творів Ксенофонта і Плутарха» [1, с. 32].

Загалом на основі проведених британськими археологами розкопок Ю.В. Андреев так класифікує мистецькі досягнення Стародавньої Спарти: 1) теракоти (фігурки з кольорової глини); 2) бронзова пластика; 3) свинцеві вотиви (релігійні статуетки); 4) вироби із слонової і звичайної кістки; 5) лаконська кераміка; 6) кам'яна скульптура; 7) монументальна архітектура [1].

Варто зазначити, що монументальна архітектура майже не збереглася в першозданному вигляді (збережені тільки фундаменти), проте

відомо з писемних джерел, що в ранньому (архаїчний) періоді в Давній Спарті працювали над побудовою храмів провідні архітектори Еллади: архітектор Теодор Самоський побудував Скіас – круглу будівлю для масових зібрань спартіатів [7, с. 362]. Інший архітектор і скульптор Гітіад створив у Давній Спарті храм і статую Афіни Халкіойкос (Міднодомної) [22, 255–256; 7, с. 375–376]. Один із найбільш грандіозних храмів Спарти – Трон Аполлона в місті Амікли (який, на превеликий жаль, не зберігся), збудував Бафікл Магnezійський [7, с. 375; 18, с. 77]. Також варто зазначити, що оздобленням храмів, внутрішнім їх розписом, створенням релігійних атрибутів (триніжки та вівтарі) займалися провідні на той час митці: Гітіад, Сиадр, Харт [18, с. 77].

Наративна традиція (на противагу археологічній) свідчить про досить широкий спектр розвитку монументальної архітектури в архаїчній Спарті, проте в Лакедемоні мало що збереглося ще з часів Античності. Так, Пліній Старший повідомляє про одну із причин цього явища: давні римляни після захоплення Спарти були настільки вражені чудовим розписом давніх художників, що вирізували навіть штукатурку із цегляних стін і вивозили до Риму, щоб прикрасити своє місто [28, с. 113].

У вітчизняній історіографії підтримав традицію розгляду Давньої Спарти як одного з культурних центрів в архаїчний період і відомий антикознавець В.Д. Блаватський. Однією з найважливіших рис культури архаїчної Спарти в матеріальному ракурсі була кераміка, яка, на думку цього дослідника, ще в XII – X ст. до н. е. була представлена високоякісними зразками. У гомеровський період (X – VIII ст. до н. е.), а потім і в архаїчний період (VII – VI ст. до н. е.) Давня Спарта стає одним із центрів виробництва кераміки, набуває неабиякого розквіту поруч із такими ремісничими центрами, як Аргос, Беотія й Аттика [5, с. 73].

Як зразки мистецтва того періоду лаконські вази виготовлялися з тонкої, але твердої глини, що мала яскраво-червоний, жовтий, коричневий колір із вкрапленнями зі слюди. Лак, яким покривали ці сосуди, мав високу якість, сильний металевий блиск і мав можливість переходити із чорного відтінку до коричневого або красно-коричневого [5, с. 21–24]. Також серед особливостей лаконського вазопису можна назвати простоту візерунків [5, с. 73].

В архаїчний період своєї історії Давня Спарта стає своєрідним центром не тільки розвитку мистецтва у Стародавній Греції, але й наукових і філософських досліджень. Тут викладали провідні

науковці та філософи того часу, яких відносять до ранніх грецьких, або ж досократівських, мислителів: Фалес [22, с. 46], Анаксимандр [13, с. 93; 37, с. 233; 12, с. 52], Анаксимен [12, с. 52], Піфагор [38, с. 34]. Можна зазначити, що в Лакедемоні рефлексували представники одразу двох гілок розвитку античної філософії її першого періоду: італійської (Піфагор) та іонійської (Мілетська школа).

Що стало причиною такої зосередженості в Давній Спарті вчених-філософів, які в подальшому набули світового значення? На наш погляд, фундамент давньогрецької філософії був закладений філософською думкою Давньої Спарті. Усупереч усталеній радянській традиції, згідно з якою в Давній Спарті була відсутня будь-яка духовна культура, ми можемо стверджувати, що вплив перших філософів (а це були давньогрецькі «сім мудреців», число яких за багатьма списками насправді сягає 27) на становлення античної філософії загалом був беззаперечним. Серед них варто назвати таких етнічних спартанців, як Хілон Лакедемонський та Аристократ Спартанський [27, с. 229–230; 13, с. 64–78; 16, с. 170].

Така співпраця мала загальнокультурний характер: усі провідні вчені-філософи займались науковими дослідженнями та викладали серед спартанців. Зокрема, Піфагор займався лікарською практикою, проводив наукові дослідження, вивчав закони Лікурга, набирав учнів для своєї школи. Серед учнів Піфагорійської школи ми, за свідченням Ямвлиха, знаходимо трьох спартанців: Автохаріда, Клеанора й Еврікрата. Навчанню філософії були співпричетні і спартанки: «Хілоніда, дочка лаконця Хілона (Лакедемонського, одного із «семи мудреців»); лаконянка Кратесіклея, дружина лаконця Клеанора; лаконянка Теадуса; Клеєма, сестра лаконця Автохаріда» [14, с. 147–149].

Представники Мілетської школи – Фалес, Анаксимандр та Анаксимен, – рятуючись у Давній Спарті від перської тиранії, що мала місце в Малій Азії, проводили наукові дослідження: займались боротьбою з епідеміями [22, с. 46; 14, с. 93], встановлювали різноманітні прилади для визначення сонцестояння і часу [14, с. 116; 12, с. 52], викладали наукові знання спартанцям [27, с. 229].

Така традиція культурного обміну і досвідом між провідними вченими та філософами проявлялась і в поезії. Беззаперечним є той факт, що в архаїчний період Давня Спарта – це «місто поетів». Вражає і ареал поетів, які творили в Давній Спарті: Тіртей, Архілох, Зарек, Ксенодом, Ксенокрит, Полімнест, Сакад, Периклід, Фрініх, Тимо-

фій, Терпандр, Спенодонт, Алкман, Фалет [22, 96; 1, с. 35; 11, с. 474]. Широковідомими поетесами Еллади були і спартанські жінки: Клейтагора [41, с. 214], Мегалострата [4, с. 305; 45, с. 10].

Такий широкий пласт духовної культури потребував фіксації культурних здобутків і послужив передумовою виникнення історичних знань у Лакедемоні. Історичні рефлексії лакедемонян збереглись переважно фрагментарно, що опубліковані в німецькомовних виданнях XIX ст.: «Фрагменти грецьких істориків» Карла Мюллера (1841–1870 pp.) та Фелікса Якобі (1923–1958 pp.). Саме в них представлені такі спартанські історики, як Аристократ Спартанський, Діоніседот, Діофант Лакедемонський, Гіппас Лаконський, Молпід Лаконський, Ніокл Лаконський, Павсаній Лаконський, Полікрат Лаконський, Сосіл Лакедемонський, Сосибій Лаконський [40; 44].

Не всі перелічені спартанські історики працювали в архаїчний період, нам важко визначити хронологію їхньої діяльності, адже про них ми знаємо лише з уривків. Проте твори лакедемонських істориків багато можуть сказати про альтернативну традицію викладення історії Античності. Загалом же праці спартанських істориків можна класифікувати за тематикою так:

1. Описи за прикладом Геродота, що розкривають схему загальної історії Греції та історичні події регіону Середземномор'я, здійснювали: Діоніседот [11, с. 480, с. 629]; Павсаній Лаконський – автор історичних рефлексій «Про Геллеспонт» та «Лаконіка» [44; 36, с. 83]; Сосіл Лакедемонський [44; 40, с. 29–33; 36, с. 106–107].

2. Праці патріотичного характеру, що прославляли лікурговий устрій Давньої Спарті: Аристократ Спартанський – автор «Лаконської історії» [44], [3, с. 22]; Гіппас Лакедемонський – автор історії Лакедемону в 5-ти книгах [44; 3, с. 22; 13, с. 330; 36, с. 37]; Діофант Лакедемонський – автор історичного опису старожитностей Давньої Спарті «Старовини» у 40-а книгах і релігійного трактату «Про жертвопринесення богам» [44; 36, с. 45]; Молпід Лаконський – автор історичної праці «Лаконський державний устрій» [44; 36, с. 79]; Ніокл Лакедемонський – автор твору про звичаї спартанців [44; 36, с. 80]; Полікрат Лаконський – автор «Лаконської історії» [44; 36, с. 91]; Сосибій Лаконський – автор «Історії Спарті» [44; 13, с. 90; 36, с. 106].

Отже, можна зазначити, що історична думка Давньої Спарті, що зародилась в архаїчний період, була цілком самодостатньою в наступні

періоди (класичний і елліністичний) і намагалась охопити широкий спектр питань як регіональної, так і світової історії (у рамках уявлення про ойкумену в еллінів).

Висновки. Давні спартанці на ранньому (архаїчному) етапі розвитку сформували унікальний пласт цивілізації, що відіграв велику роль у формуванні всієї давньогрецької культури. Філософія, історія, поезія, мистецтво стали стрижнем розвитку елліністичної цивілізації загалом. На жаль, у класичний та елліністичний періоди культура Стародавньої Спарти в деяких

напрямах занепадає через незрозумілі причини. Отже, дискусія щодо існування культури в Давній Спарті є відкритою. Ми можемо відзначити, що в ранній архаїчний період розвитку античної культури спартанська мала всі передумови для зародження і бурхливого розвитку. Чому в історії європейської думки склалось упереджене ставлення до цього сегмента античної культури? Відповідь на це питання має стосунок до історичних подій наступного класичного періоду, політичного протистояння Афін і Спарти тощо, а тому є предметом окремого дослідження.

Список літератури:

1. Андреев Ю.В. Архаическая Спарта. Искусство и политика. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2008. 342 с.
2. Аристотель. Политика. Москва : Мысль, 1983. 644 с.
3. Афиней. Пир мудрецов. Москва : Наука, 2003. Т. 1. Кн. I–IX. 656 с.
4. Афиней. Пир мудрецов. Москва : Наука, 2010. Т. 2. Кн. X–XV. 600 с.
5. Блаватский В.Д. История античной расписной керамики. Москва : Изд-во МГУ, 1953. 304 с.
6. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли. Москва : Прогресс, 1982. 224 с.
7. Вёрман К. Искусство первобытных племен, народов дохристианской эпохи и населения Азии и Африки с древних веков до XIX столетия (История искусства всех времен и народов). Санкт-Петербург : ООО «Издательство Полигон», 2000. Т. 1. 944 с.
8. Вольская Н.С. Фон социально-исторической, философской и научной парадигм в античной Греции доэллинистического периода. *Философские науки*. 1991. № 11. С. 3–22.
9. Гегель Г.В.Ф. Лекции по философии истории. Санкт-Петербург : Наука, 2000. 480 с.
10. Геродот. Історії в дев'яти книгах. Київ : Наукова думка, 1993. 576 с.
11. Гельвеций. Об уме. Москва : Мысль, 1974. 647 с.
12. Гомперц Т. Греческие мыслители. Минск : Харвест, 1999. 752 с.
13. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. Москва : Мысль, 1986. 571 с.
14. Дсократики. Минск : Харвест, 1999. 784 с.
15. Зайков А.В. Музыканты в ранней Спарте : создание жанров и противодействие внутренней распр. *Вестник Удмуртского университета*. 1995. № 2. С. 5–15.
16. Зайцев А.И. Культурный переворот в Древней Греции VIII–V вв. до н. э. Санкт-Петербург : Филологический факультет СПбГУ, 2000. 320 с.
17. Кессиди Ф.Х. От мифа к логосу (Становление греческой философии). Москва : Мысль 1972. 312 с.
18. Курциус Э. История древней Греции. Минск : Харвест, 2002. Т. 2. 410 с.
19. Лурье С.Я. О фашистской идеализации полицейского режима Древней Спарты. *Вопросы древней истории*. 1939. № 1. С. 98–106.
20. Ортега-и-Гассет Х. Возникновение философии (Послесловие к работе Х. Мариаса «История философии»). Москва : Наука, 1991. 408 с.
21. Оссовская М. Рыцарь и буржуа : Исследования по истории морали. Москва : Прогресс, 1987. 528 с.
22. Павсаний. Описание Эллады. Москва : Ладомир, 1994. Т. 1. 364 с.
23. Панафідін І.О. Історіографія Давньої Спарти : спроба реконструкції. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія «Історія». Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 2. Ч. 2. С. 3–7.
24. Панафідін І.О. Чи була філософія у Давній Спарті? *Актуальні проблеми духовності* : збірник наукових праць. Кривий Ріг : КДПУ, 2009. Вип. 10. С. 127–139.
25. Пантелєєва І.А. Спартанський традиціоналізм публічної культури : історико-філософський аналіз. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2012. № 4. С. 105–109.
26. Платон. Гиппий Большой. Диалоги. Москва : Эксмо, 2008. 1232 с.
27. Платон. Протагор. Диалоги. Москва : Эксмо, 2008. 1232 с.
28. Плиний Старший. Естествознание. Об искусстве. Москва : Ладомир, 1994. 941 с.
29. Плутарх. Древние обычаи спартанцев. Застольные беседы. Москва : Эксмо, 2008. 640 с.
30. Плутарх. Изречения спартанцев. Застольные беседы. Москва : Эксмо, 2008. 640 с.

31. Плутарх. Ликург. Избранные жизнеописания. Москва : Правда, 1990. 592 с.
32. Рассел Б. История западной философии. Москва : АСТ, 2010. 831 с.
33. Руссо Ж-Ж. Рассуждение, получившее премию Дижонской Академии в 1750 году по вопросу, предложенному этой же Академией: «Способствовало ли возрождение наук и искусств очищению нравов?». Трактаты. Москва : Наука, 1969. С. 11–30.
34. Секст Эмпирик. Против учёных. Москва : Мысль, 1976. Кн. II : Против риториков. 421 с.
35. Тойнби А. Дж. Постигание истории. Москва : Айрис-пресс, 2006. 640 с.
36. Филатов К. А. Словарь античных историков. Барнаул : Самиздат, 2011. 137 с.
37. Цицерон. О дивинации. Трактаты. Москва : Наука, 1985. 384 с.
38. Ямвлих. О Пифагоровой жизни. Москва : Алетейа, 2002. 192 с.
39. Baltrusch E. Sparta. Geschichte, Gesellschaft, Kultur. Munchen, 1998.
40. Die kleineren Historikerfragmente auf Papyrus / bearbeitet von Fr. Bilabel. Bonn : A Marcus und E. Weber's Verlag, 1922. 66 s.
41. CLITAGORA. *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology* / Smith, William, ed. 1870.
42. Conrad M. Stibbe Das andere Sparta. Philipp von Zabern, Mainz 1996, S. 306.
43. Koiv M. Ancient tradition and early Greek history. The origins of states in early-archaic Sparta, Argos and Corinth. Tallinn : Avita Publishers, 2003. 427 p.
44. Mulleri Car. et Theod. *Fragmenta historicorum graecorum ... auxerunt, notis et prolegomenis illustrarunt, indici plenissimo instruxerunt.* URL: <http://archive.org/search.php?query=creator%3A%22Mueller%2C%20Karl%2C%20Historian%22>.
45. Pomeroy Sara B. Spartan women. Oxford University Press, USA, 2002. 216 p.

Panafidin I.O. ARCHAIC SPARTA AS ONE OF THE CULTURAL CENTERS OF ANCIENT GREECE: A NEW PERSPECTIVE OF WELL-ESTABLISHED TRADITION

This article is concerned with the attempt to reconstruct the Ancient Sparta's intellectual and material culture in the archaic period (VII–VI centuries BC). From the standpoint of the hypothetical-deductive method, the general achievements of Lacedaemon's culture in such important areas as arts and sciences are considered. For validation of conclusions the author uses extensively archaeological materials, written Ancient Greek sources, together with domestic and foreign researches of various aspects of ancient culture. Contrary to the official Soviet and in many respects' modern domestic historiography, the author uses a counterfactual method to prove that Ancient Sparta belonged to one of the leading cultural centers of Hellas and had a high cultural influence on the development of both Hellenic and world civilization in general.

An extensive historiographical overview of the cultural achievements of Ancient Sparta in different periods is given. By using the historical-typological method the essence of cultural innovations of the Lacedaemonians is debated. On the basis of systematic and analytical approaches the features of development of the basic directions of Lacedaemonian archaic culture in material and intellectual aspects which are described in research literature are analyzed: works of art, ceramics, monumental architecture and sculpture; development of philosophical and scientific knowledge, achievements of poetry, reflective achievements of Spartan historiography. Through historical-genetic method and systematization of fragments of various sources, a wide range of Spartan cultural figures and their interaction with leading scholars and cultural figures of the archaic era in Hellas are shown.

It was established that the archaic period of development of the Ancient Sparta's culture is the highest point of development of the Lacedaemon's culture. This article will be of interest to experts in various fields of knowledge and researchers of cultural phenomena of human civilization, as well as anyone interested in the history of culture.

Key words: *Ancient culture, Ancient Sparta's culture, Lacedaemonian ceramics, Ancient Sparta, philosophy of Ancient Sparta, Spartan historiography, Spartan poetry, Spartan architecture, Spartan sculpture.*

Podrez Yu. V.

Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko

Yarosh N. V.

Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko

MIGRATION POLICY OF THE MEMBER STATES OF THE EUROPEAN UNION REGARDING THE SETTLEMENT OF REFUGEE PROBLEMS IN 2015–2016

The article examines the political consequences of the migration crisis of 2015–2018 for EU member states, which is caused by the massive influx of migrants to Europe from the war-torn countries of Africa and the Middle East. Its consequences in some way potentially threaten the unity of the EU and may negatively affect the process of European integration. The main focus of this study is on the analysis of their own migration policies of EU member states to resolve refugee problems (in particular, Germany, Hungary, France, Denmark, the Netherlands, etc.), which has led to local political conflicts and contradictions. Most countries try to limit the risks associated with migration. Strategically, these actions are actually reduced to three points: effective border protection, control of the influx of foreigners into the country, as well as adequate integration policy.

The analysis of migration policy directly by EU countries in relation to refugees during the period we have indicated shows a sharp change in the attitude of the local population – from open door policy to closing borders. The system of cooperation between states within the European Union and the Council of Europe on refugees and migration in general is the most developed. The combination of EU and Council of Europe migration law allows more or less control over the flow of refugees, asylum seekers and illegal migrants, defines unified decision-making procedures for granting refugee status and the right to asylum, and cooperates with as many European continents as possible, joining forces to address any refugee issues. This, in our opinion, is due to the growing number of arrivals, disputes about the nature of the observed migration flows, as well as fears of Islamization, rising crime and terrorist threats.

Key words: migration, migration policy, European Union, migration crisis, refugees.

The European migration crisis, which arose in the mid-2010's, has become one of the biggest challenges for EU countries in the 21'st century. The influx of millions of refugees and economic migrants to war-torn Europe, as well as Iraq, Afghanistan, Libya and other countries in the Middle East and Africa, has caused a real humanitarian catastrophe that Europe has never known in its recent history.

The question of how to stop the flow of refugees from Syria and from the African continent was the impetus for consolidation and at the same time became a stumbling block for European countries. At present, they are forced to revise not only their national legislation, but also, first of all, the legislation of the European Union on the implementation of the common migration policy. The united Europe was not ready for a migration crisis of this magnitude.

Defining the European migration crisis of 2015–2018 as a phenomenon that causes changes in the existing system at many levels of its functioning,

we can confidently say about the negative consequences that we observe as a result of this crisis. The massive influx of refugees into Europe has caused many problems both at the national level of individual states, which have met with dissatisfaction of the majority of the population with the existing migration policy, with interethnic conflicts and xenophobia and even terrorist acts, and at the supranational level in the European Union inability to fully implement all existing mechanisms for regulating refugee issues [9].

The purpose of the article is to analyze the internal migration policy of the EU countries and mechanisms for resolving the problems related to the influx of refugees.

Main material. Despite the common migration legislation of the European Union, the member countries of the organization began to pursue their own migration policies to address the problems of reception of refugees, which led to local political conflicts and contradictions. Thus, German Chancellor

Angela Merkel pursues a liberal “open door” policy towards refugees and other categories of migrants, encouraging other countries to do so [5].

The refugee situation in Germany, according to representative opinion polls, “worries” almost half of the country’s population. A similar situation was last observed in the winter of 2015–2016, during the refugee crisis. But if in 2015 almost 900 thousand refugees arrived in the country, who submitted tens of thousands of asylum applications every month, in the first half of 2018 in Germany only about 93,5 thousand such applications were submitted. For comparison – only in August 2016, in one month, there were almost as many such statements – about 90 thousand. And compared to last year, the number of refugees in the country is steadily declining – 16,4 percent less in six months this year than in the same period in 2017 [4].

The authors of the study link the “great unrest” of Germans with the dispute over refugee policy between Chancellor Angela Merkel and Interior Minister Horst Seehofer in late June – early July 2018. It almost ended with the collapse of the government. Horst Seehofer has threatened to resign from both the government and the head of the Christian Social Union (CSU), a conservative Bavarian party that is a traditional partner of Merkel, the Christian Democratic Union, if politicians do not agree in resolving the issue of receiving refugees [4].

The conflict erupted over a single sub-item of Seehofer’s new master plan on migration policy: the minister’s intention not to allow more refugees already registered in any other EU country into Germany and to return them immediately. In the end, Merkel agreed. But on one condition: readmission must take place with the consent of the country in which the migrant first found himself in the EU [7].

The following week, after reaching an agreement in Berlin, Seehofer met with his counterparts from other EU countries in Innsbruck, Austria. Representatives of only 11 EU countries agreed to take back “transit” refugees, although at the EU summit in late June, according to Chancellor Merkel, there were 14 more, and most importantly – neither Austria nor Italy. At the same time, it is from Italy, which is closest to the Mediterranean via Africa, that the flow of refugees to Germany transits through Austria.

The governments of both countries set preconditions for Berlin. Yes, Rome is ready to talk about readmission only after the European Union strengthens its external borders so that refugees have no chance to cross the Mediterranean. If this, as stated by the head of the Italian Interior Ministry Salvini, “big problem” is solved, then all the “small”, which,

in his opinion, includes, for example, a quota for the distribution of migrants in EU countries, will disappear by themselves [4; 7].

Liberalism in Merkel’s views and actions on refugees has negatively affected the Chancellor’s political image, and as of 2018, only about 19% of voters supported her. According to a poll by Insa, about 39,9% of Germans consider Chancellor Angela Merkel’s migration policy to be her weakness. The statistic confirms the warning of US President Donald Trump, who commented on the situation with differences of opinion in the German parliament as follows: “The German people are turning against their leaders, while migration is rocking the already fragile Berlin coalition. Crime in Germany was high. Made all over Europe – to let in a million people who have changed their culture so much and so violently!”, – said Trump in his Twitter [6].

Society is also outraged by the financial component of the issue. Thus, according to the Minister of Finance of Germany Olaf Scholz, by 2020 the country’s budget has set aside 78 billion euros for the costs associated with the reception and resettlement of refugees [3].

The federal budget will cost about 70 billion euros, and eight billion will be allocated by local budgets. € 31 billion will go to fight the causes of migration in the homeland of refugees, € 21 billion will be spent on social benefits, € 13 billion on measures to integrate migrants in Germany, and € 5,2 billion on housing.

Instead, the Eurosceptic party “Alternative for Germany” (AfD) of entrepreneur Frauke Petri is gaining popularity, believing that “comprehensive control” is needed to prevent the emergence of new refugees in the country. The party even filed a complaint with the Constitutional Court against the migration policy of German Chancellor Angela Merkel. Among the Germans, the AfD leader was nicknamed “Adolfin”, in honor of Reich Chancellor Adolf Hitler, for his overly extremist views on solving the refugee problem [2; 5].

Flirting with the mood of Germans, dissatisfied with the increase in the number of refugees in the country, gives Eurosceptics a chance to take a strong position in the elections and radically change the political situation. Given that the migration crisis remains an urgent problem, enough Germans may vote for the AfD in the upcoming parliamentary elections in Germany. In the last regional elections, it came in second (20,8% of citizens voted for the AfD), second only to the Social Democratic Party of Germany [2; 5].

On the other hand, Hungary, a country where Eurosceptics hold strong power, makes it clear to other

European countries that EU supranational bodies have no right to decide for national governments whether to take refugees or not, and dictates its radical methods. It all started with the fact that in 2015 the Hungarian authorities refused to resettle refugees in their country at the request of the EU (after the introduction of the quota mechanism).

Radical problem of refugees in Hungary is solved by the leading conservative party "Fidesz – Hungarian Civil Union" of Prime Minister Viktor Orbán, who has a reputation as a Eurosceptic. Hungary is the only EU member state to openly oppose Brussels. The Hungarian government is conducting an information campaign "Stop Brussels", along the state border with Serbia and Croatia, through the territory of which refugees are infiltrating Hungary, special fences are being built, equipped with video surveillance. According to Viktor Orbán, these fences will be able to withstand the influx of large crowds of refugees. Since the beginning of this year, 4 military bases have been built in Hungary from containers, where soldiers will be stationed to patrol the border areas and detain refugees in time for further deportation. In Hungary, new rules have been adopted to keep refugees in container camps [1].

The far-right Jobbik party is speculating on anti-immigrant sentiment, trying to increase its popularity in Hungarian society. Jobbik flirts with Russia, opposes EU and NATO integration. Representatives of this political force took part in the congress of far-right European parties in Russia. Jobbik is the third largest seat in parliament (23 seats), and 20% of Hungary's population voted for it in the 2014 elections [1].

The current Hungarian government makes it clear to the European Union that its citizens fear terrorist attacks in their cities and new social conflicts and are ready to spare no money in order to strengthen migration policy and strengthen their borders. Otherwise, the Eurosceptic Jobbik party may come to power, and this will be a new headache for the EU. Although the Hungarian government has been criticized by human rights organizations such as Human Rights Watch for its ill-treatment of refugees, some progress has been made in addressing the refugee problem. In 2016, out of 29,4 thousand applications for political asylum in Hungary, only 425 foreigners received (Germany accepted 280 thousand refugees in 2016).

The problem of refugees is no less acute in France and the Netherlands. The citizens of these states felt the effects of the migration crisis on their security. In 2016, there were 15 terrorist attacks in France. According to the Dutch Ministry of Security and Justice, about 40 terrorists arrived in the Netherlands in 2016.

Of these, only three IS-linked terrorists have been apprehended so far. In the Netherlands, the 4'th level of terrorist threat was declared on a 5-point scale [1].

Local Eurosceptics Marine Le Pen, leader of France's National Front party, and Geert Wilders, who heads the Dutch Freedom Party, have suggested the idea of de-Islamization as an alternative to the EU's current migration policy. They believe that if the country leaves the EU, it will be easier to solve a lot of problems that have accumulated, because the national authorities will not interfere in the internal affairs of France and the Netherlands. Politicians see Islam as a manifestation of totalitarianism and a threat to European civilization.

Geert Wilders believes that in order to resolve the migration crisis, the Dutch borders must first be closed to refugees and migrants from Muslim countries. Next, it is necessary to deal with Muslims inside the Netherlands – to deprive them of residence permits or refugee status. Wilders calls for the closure of all mosques, Muslim schools, refugee detention centers, and the prohibition of all manifestations of Islam, culture and self-expression by Muslims, including the Koran, in Dutch public life. He proposes to imprison all those suspected of involvement in Islamic extremism, deprive Dutch citizens of dual citizenship passports, with subsequent deportation to their "homeland" and not to allow citizens who took part in the fighting in Syria on the side of ISIS into the Netherlands. According to Wilders, these measures will help the Netherlands save 7,2 billion euros [10].

A more "soft" approach to de-Islamization is followed by Marine Le Pen. She believes that France has the right to impose restrictions on the reception of refugees up to 10 thousand people a year. Le Pen is convinced that France should abandon cheaper labor from abroad and introduce additional taxes for foreign workers. The leader of the National Front proposes to simplify the deportation mechanism and complicate the procedure for obtaining French citizenship for migrants. Dutch and French Eurosceptics are betting on bans that would make it uncomfortable for refugees and migrants to stay in their countries. Marine Le Pen's ideas have supporters in French society. Quite a few French people have a negative attitude towards the large number of foreigners in their country. According to the French publication *The Local*, about 57% of French people believe that France is oversaturated with migrants, who, according to 54% of respondents, change it for the worse.

In Denmark, there is a young party of Eurosceptics *Ne Borgerlige* ("New Order") by architect Pernil Vermund. Unlike the Eurosceptics of other countries,

Vermund's approach to the refugee problem is more moderate and is based on an electoral approach. Vermund believes that Denmark can only grant political asylum to UN-directed refugees. A refugee worthy of living in Denmark must be able to take care of himself, have a profession, and find a job. Refugees who cannot take care of themselves should not be granted political asylum.

According to Pernil Vermund, Denmark should withdraw not only from the EU, but also from international legal instruments governing issues related to refugees: the "Convention relating to the Status of Refugees", the "Convention on the Reduction of Statelessness". In this way, Denmark will be able to remove the grounds for accepting refugees. The party *Ne Borgerlige* is present in 9 city and 1 regional administration, has offices in 51 settlements and intends to participate in the upcoming local and parliamentary elections [11].

These examples of the strengthening of the role of radical political forces in Europe are confirmed by the fact that the migration crisis in the EU will not be resolved until the governments of the member states strengthen the common migration policy. The security of its own citizens is a higher priority than the point of view of European officials regarding the reception of new refugees.

According to researchers, migration should not be considered a source of exceptional threats. Abstracting from specific threats, it can be qualified as a challenge that prompts to respond not one but two types: 1) to protect the security system in its former status and 2) to rebuild it, i.e. qualitative changes in the system.

It is the first approach – from the standpoint of threats – that finds expression in public policy, in particular in European countries. Suffice it to mention the Communiqué "A Common Immigration Policy for Europe: Principles, Measures and Tools", which was published by the European Commission in June 2008 [73]. Among the nine general principles for the development of a common immigration policy, three directly belonged to the category of "security":

- a visa policy that is in the interests of the EU, facilitating the entry of bona fide citizens and at the same time strengthening security measures;
- integrated border management to preserve the integrity of the Schengen area;
- introduction of strict measures to combat human trafficking, protection of victims, effective fight against illegal immigration and illegal employment, effective and efficient return policy of migrants, based on respect for fundamental rights and freedoms [14].

To summarize these principles, most states try to limit the risks associated with migration. Strategically, these actions are actually reduced to three points: effective border protection, control of the influx of foreigners into the country, as well as adequate integration policy.

The change in attitudes towards newcomers (from open door policy to border closure) is primarily due to the growing number of arrivals, disputes over the nature of observed migration flows, and this is fueled by some European policies – fear of Islamization, rising crime and terrorist threats. Thus, during the discussions on the problems that arose, two opposing approaches emerged to define the crisis in the context of security: 1) as challenges that need to be addressed in a timely manner, or 2) as threats that need to be addressed.

In the first approach, the crisis is seen as a problematic situation, which forms its tasks for the EU, EU member states, Turkey and other representatives of the international community – humanitarian organizations, the Middle East, including countries of reception, transit and origin of refugees. and migrants. The threat approach treats crises as negative impacts that are destructive to EU Member States and the EU as a whole, which is particularly important given the EU's goal of creating a security zone for Member States and their citizens. Proponents of interpreting the crisis through the categories of challenges are the European Commission, Germany, the Scandinavian countries. Instead, supporters of the opposite approach are the new EU members, among them the most active group is the so-called coalition of dissenters, which includes Hungary, Slovakia, the Czech Republic, Poland [56].

The impact of the migration crisis on security is manifested at the level of migrants (refugees), local communities, societies, individual states and the European Union as a whole. It applies to all dimensions of security: economic, socio-cultural, political and even military.

Paris, Brussels, Nice, Berlin, Manchester, London, Barcelona - European cities have become increasingly targeted by terrorists in recent years, and one of the reasons is the influx of terrorists into Europe under the pretext of refugees during the migration crisis, when migrant flows could not be controlled. Already in 2015, the number of victims of armed attacks across Europe increased to 267 people, and since the beginning of 2016, 172 Europeans have died as a result of terrorist attacks. Most people died in the terrorist attacks in Paris – 155 people, in second place - Nice, France, where 84 people died. So, in two years terrorist attacks in Europe took the lives

of 443 people. The reason for these terrorist acts, committed by terrorists of the Islamic State and Al Qaeda, is related to the ridicule of the events in Syria by Europeans and Islamic values [57].

On November 13, 2015, a terrorist attack took place in Paris, killing about 130 people. Belgian Muslims are considered suspects. And on March 22, 2016, terrorists carried out another terrorist attack in Brussels. These two events have a common goal. As you know, France and Belgium are part of an international coalition against ISIS, and ISIS has claimed responsibility for the terrorist attacks. There are several reasons for the terrorist attacks. First, Islamists want to sow panic among the population, because it is known that fear, chaos and anarchy are favorable conditions for a coup.

French Muslims say that ISIS and Islam cannot be equated, but one example is needed. It is worth mentioning “Charlie Hebdo”. This is a fairly well-known French magazine that is published weekly. On March 1, 2006, the magazine published the so-called Manifesto of the Twelve. The manifesto proclaimed Islamism a new totalitarianism after fascism, Nazism and Stalinism. On January 7, 2015, there was an armed attack on the editorial office, killing 12 people. And before that, the magazine published a special issue with a caricature of the Prophet Muhammad. Thousands of Muslims around the world expressed their outrage, which also resulted in terrorist attacks in Paris and Brussels.

In addition to the infiltration of terrorists into Europe and their series of terrorist attacks, the massive influx of refugees has resulted in an increase in crime and increased danger in stable and safe European cities. Incidents of attacks on local women in Germany, including New Year’s Eve 2016 in Cologne, have become widespread. According to police, as of January 5, 2016, 90 cases of assault were known, including 15 women reporting harassment and one rape complaint. In addition, the victims said that the attackers took their bags, mobile phones and wallets. A group of 1,000 men of “North African” or “Arab” appearance joined the crowd, celebrating a “hunt for women”. By January 12, the city police had received more than 650 reports.

The Federal Criminal Police Office of Germany has promised to study the phenomenon of “tahkharush”, which in Arab countries means collective sexual harassment: young men surround a woman, start shouting obscene things, try to touch and take away personal belongings. Such cases were reported, for example, during the revolution in Egypt, where female correspondents in Tahrir

Square were harassed. No such incidents have been reported in Germany so far.

In addition to Cologne, similar incidents took place in other cities in Germany (Berlin, Hamburg, Dusseldorf, Stuttgart), as well as in Switzerland (Zurich) and Austria (Salzburg). In general, this situation is a failure of the policy of uncontrolled reception of refugees and migrants [32].

With the increase in the number of illegal migrants and refugees at the European borders in 2015, the issue of border control between the EU and individual European countries became acute. Some countries have reacted sharply to the situation, disagreeing with EU recommendations on the reception of refugees. For example, Hungary has closed its southern borders with Serbia and Croatia to stem the flow of migrants. Moreover, by order of the Prime Minister of Hungary, Viktor Orbán, a 175 km long wall was built along the border with Serbia and Croatia.

Given the discussions that have been going on since the beginning of 2015, as well as the decisions taken in 2016 (including the conclusion of a relevant agreement with Turkey), the most likely course of events will concern security and border sealing, as well as the transfer of responsibility for in need of protection, for states bordering the EU.

However, the question arises: are there any chances for the success of closing borders, attempts to prevent new refugees from entering the EU, humanitarian aid to refugees in third countries (the so-called first asylum countries)? The answer is no. To ensure their security, the leadership of the EU and EU Member States are implementing procedures to return refugees home or to third countries, preventing the arrival of new asylum seekers on their territory. In fact, this will lead to the transfer of the crisis to the next states and even regions, and as a result – to the deprivation of security of subsequent communities and further destabilization of the international situation. This is how threats spread to a new “circle” of countries.

Paradoxically, the idea of suspending the Schengen area regime, closing the borders in order to protect their territories from the influx of immigrants, only creates the illusion of security for member states. Again, even if the influx of people into the European Union is stopped, such actions do not guarantee security – immigrants arriving in neighboring EU countries will still destabilize the situation in the region, and the effects of their stay in neighboring countries will be felt in the EU. It should also be borne in mind that the closure of the territory of the Member States for asylum seekers is contrary to the obligations under the Convention relating to the

Status of Refugees (1951), to which the EU Member States are signatories [55].

Conclusions. The system of cooperation between states within the European Union and the Council of Europe on refugees and migration in general is the most developed. This is ensured by the combination of EU and Council of Europe migration law, which

allows more or less control over the flow of refugees, asylum seekers and illegal migrants, to define unified decision-making procedures for granting refugee status and asylum, to cooperate with as many continents to join forces to address any refugee issues. At the same time, this system was not ready for a mass influx of refugees.

References:

1. Namoniuk Ch. I. Mıhratsiina kryza yak zahroza politychnii yednosti derzhav Yevrosoiuzu. *Mizhnarodni vidnosyny*. Seriya "Politychni nauky". 2015. № 9. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2643/2349.
2. Napady na zhinok u Nimechchini. 2016. *Vikipediia* : website. URL: <https://bit.ly/2FB5r55>.
3. Nimechchyna vytratyt za chotyry roky €78 mlrd na potreby bizhentsiv. URL: https://zaxid.net/nimechchina_vitratit_za_chotiri_roki_78_mlrd_na_potrebi_bizhentsiv_n1457097.
4. Polityka Nimechchyny shchodo bizhentsiv stae dedali zhorstkishoiu. URL: <https://glavcom.ua/digest/politika-nimechchini-shchodo-bizhentsiv-staje-dedali-zhorstkishoiu-514715.html>.
5. Problema bizhentsiv v YeS: Yaki varianty proponuiut yevroskeptyky. URL: <https://ua.112.ua/statji/problema-bizhentsiv-v-yes-yaki-varianty-proponuiut-ievroskeptyky-383004.html>.
6. Tramp rozkrytykuvav polityku Merkel shchodo bizhentsiv. *RBK-Ukraina* : website. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/tramp-raskritikoval-politiku-merkel-otnoshenii-1529332790.html>.
7. U Nimechchini partner Merkel proponuie svoiu vidstavku cherez polityku shchodo immıhratsii. *Radio "Svoboda"* : website. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/29331407.html>.
8. Fitisova A., Solodko A. Mıhratsiina kryza v YeS: statystyka ta analiz polityky. *Analitychnyi tsentr CEDOS* : website. URL: <https://cedos.org.ua/uk/articles/mıhratsiina-kryza-v-yes-statystyka-ta-analiz-polityky>.
9. Chuienko V. Yevropeiska kryza bizhentsiv yak naiaktualnisha problema Yevropeiskoho Soiuzu. *National Law Journal: Theory and Practice*. 2016. № 8. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/4/46.pdf>.
10. Shalenna N. Osoblyvosti formuvannia kontseptu "ievropeiskoho islamu". *Actual problems of international relations*. 2014. Vol. 1. № 123. URL: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/view/2856>.
11. Iuskiv B. Kryza mıhratsiinoi systemy Yevropeiskoho Soiuzu. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnogo universytetu im. L. Ukrainky*. Seriya "Mizhnarodni vidnosyny". 2016. № 2 (327). S. 48–54.
12. A Common Immigration Policy for Europe : Principles, actions and tools. Brussels : Commission of the European Communities, 2008. 18 p. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0359:FIN:EN:PDF>.
13. Global Compact for Safe, Orderly and Regular Migration. UN. URL: <http://undocs.org/en/A/CONF.231/3>
14. Interactive map: main routs of migration in Europe. *ArcGIS Online*. URL: <https://bit.ly/2RN3qew>.
15. Regulation (EU) № 604/2013 of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 establishing the criteria and mechanisms for determining the Member State responsible for examining an application for international protection lodged in one of the Member States by a third-country national or a stateless person (recast). *Official Journal of the European Union*. 2013. L 180. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2013:180:0031:0059:EN:PDF>.

Подрез Ю.В., Ярош Н.В. МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА КРАЇН – ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРОБЛЕМ ІЗ ПРИЙОМУ БІЖЕНЦІВ ПРОТЯГОМ 2015–2016 РОКІВ

У статті розглянуто політичні наслідки міграційної кризи 2015–2018 років для країн – членів Європейського Союзу, яка спричинена масовим напливом мігрантів у Європу з охоплених війнами країн Африки і Близького Сходу. Її наслідки певним чином потенційно загрожують єдності Європейського Союзу та можуть негативно вплинути на процес європейської інтеграції. Головна увага в дослідженні приділена аналізу власної міграційної політики країн – членів Європейського Союзу щодо врегулювання проблем із прийомом біженців (Німеччина, Угорщина, Франція, Данія, Нідерланди тощо), що призвело до локальних політичних конфліктів і суперечностей. Більшість держав намагаються своїми діями обмежити ризики, пов'язані з міграцією. Стратегічно ці дії фактично зводяться до трьох моментів: ефективної охорони кордонів, контролю припливу іноземців до країни, а також адекватної інтеграційної політики.

Аналіз міграційної політики безпосередньо країн Європейського Союзу щодо біженців протягом зазначеного нами періоду свідчить про різку зміну ставлення місцевого населення – від політики

відчинених дверей до закриття кордонів. Система співробітництва держав у рамках Європейського Союзу та Ради Європи щодо біженців та міграції загалом є найбільш розвиненою. Сукупністю права Європейського Союзу та Ради Європи у сфері міграції дозволяє більш-менш контролювати потоки біженців, шукачів притулку та нелегальних мігрантів, визначати уніфіковані процедури ухвалення рішень щодо надання статусу біженця та реалізації його права на притулок, співпрацювати з максимально можливою кількістю держав Європи з метою об'єднання зусиль для вирішення будь-яких питань, що стосуються біженців. Це, на нашу думку, зумовлено зростанням кількості осіб, що прибувають, суперечками про природу спостережуваних міграційних потоків, а також страхом перед ісламізацією, зростанням злочинності і терористичними загрозами.

Ключові слова: міграція, міграційна політика, Європейський Союз, міграційна криза, біженці.

УДК 355.343 (4 + 73) (091) «1918/1939»
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2020/4.32>

Фалько С.А.

Национальная академия Национальной гвардии Украины

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВОЕННО-ИНСТРУКТОРСКИХ МИССИЙ ВЕДУЩИХ ЕВРОПЕЙСКИХ СТРАН И СОЕДИНЕННЫХ ШТАТОВ АМЕРИКИ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД (1918–1939 ГОДЫ)

Друга світова війна готувалася складними воєнно-політичними заходами. Один із маркерів військового розвитку в досліджуваний період – це військово-інструкторська діяльність розвинених держав Європи та Сполучених Штатів Америки в рамках військової модернізації можливих військових союзників цих країн.

Робота присвячена одній зі складових частин процесу військової модернізації – діяльності військово-інструкторських місій провідних європейських держав і Сполучених Штатів Америки в міжвоєнний період. Часовий інтервал дослідження – 1918–1939 роки. Це був час модернізації нових національних армій у Східній Європі та низці збройних сил країн Азії і Латинської Америки. Не останню роль у цьому складному процесі відігравали військові місії. Швидко й ефективно досягти якісної модернізації відсталих у розвитку армій, без інструкторської допомоги, було неможливо. Зіставлення результатів перетворень дозволяє точніше зрозуміти регіональну специфіку та конкретні результати цієї форми військової модернізації збройних сил у міжвоєнне двадцятиліття.

Метою дослідження є аналіз діяльності іноземних військово-інструкторських місій, їхньої ролі у створенні регулярних армій, зокрема тих національних держав, що з'явилися після 1918 року, а також аналіз важливості військової модернізації країн, військово-політичної еліти яких усвідомлювали складність існування в умовах воєнних загроз після Першої світової війни 1914–1918 років та напередодні 1939 року. Поліпшення якості організації бойової підготовки, штатної організації, штабної служби, створення резерву та інших напрямів організації збройних сил країн регіону через ускладнення організації військової справи не могло статися без сприяння європейських військових фахівців.

У статті вивчаються окремі напрями роботи європейських військових інструкторів у передвоєнний період 1918–1939 років. Виділяються слабо вивчені напрями історії військово-інструкторської діяльності напередодні Другої світової війни 1939–1945 років, перспективи їх розкриття.

Ключові слова: військова модернізація, військові місії, міжвоєнний період, армія.

Посвящается моему отцу, А.И. Фалько, который в 1983–1986 гг. исполнял обязанности военного инструктора в ливийской армии.

Автор выражает глубокую признательность за советы и содействие, оказанное в работе, М.К. Басханову, доктору исторических наук (г. Глазго, Великобритания).

Постановка проблемы. Изучение проблем экспорта военных технологий в межвоенный период 1918–1939 гг. из передовых в военном отношении стран в отстающие в тот период страны – тема сложная. Это широкая историко-философская проблематика, требующая концептуальной проработки, критического анализа и компаративистского подхода. В ее разработку вовлечены: история международных отношений, история империализма, история войн, история стран разных регионов. Определенную роль в изучении темы исследования играет этнология и источни-

коведение, разные аспекты социологии и другие направления исторической науки.

Кроме указанных направлений, изучение военной модернизации охватывает вопросы построения военно-промышленного комплекса, финансирования военных программ, историю закупок вооружения и политики перевооружения армии, структурные реформы в вооруженных силах, вопросы военного образования и другие аспекты системы обороны стран, проводящих модернизацию. Одно из звеньев военных преобразований – использование иностранных военных миссий.

Анализ последних исследований и публикаций. Ознакомимся с литературой, посвященной нашей проблематике.¹ Деятельность военных инструкторов из развитых стран мира в государствах Азии, Латинской Америки и в Восточной Европе после глобальных изменений, связанных с окончанием Первой мировой войны, привлекала внимание исследователей.

В частности, в исторических работах американских ученых Л. Мортон [12], М. Брюса [2] изучались вопросы организации миссии во главе с генералом Макартуром на Филиппины в 1935–1941 гг.

Французские исследователи А. Марес и Л. Клерк анализировали работу военных миссий в Восточной Европе [10; 4]. Интересна статья Уго Р. Суппо о судьбе миссии из Парижа в Бразилию, действующей в этой стране в 1919–1940 гг. Она была опубликована на страницах журнала «В мировых войнах и современных конфликтах» [18]. Достойна внимания работа К. Полак о деятельности военных летчиков-инструкторов из Франции в Японии [15].

Не осталась без внимания изучаемая в статье историка Мэтью Хьюза Британская миссия во главе с генералом Б. Глаббом, работавшая в арабском регионе Ближнего Востока [11].

Изучалась и военно-инструкторская деятельность немецких офицеров в Китае [21] и Боливии. Есть даже обобщающие труды о службе военных инструкторов в государствах Андской Америки [1].

Советский Союз тоже посылал военные миссии в Турцию, Китай и Испанию, эта тема изучалась историками [21; 32; 26].

В последнее время в Чехии и Российской Федерации были опубликованы служебные документы, относящиеся к деятельности военных миссий [7; 25].

Постановка задания. Цель статьи заключается в изучении одного из аспектов военной модернизации – истории деятельности военных миссий инструкторской направленности, официально командированных в 1918–1939 гг. в указанные регионы. Проанализируем некоторые аспекты и тенденции деятельности военно-инструкторских

¹ В научной литературе термин «военная миссия» многозначный, он охватывает как военно-инструкторские функции присланных военнослужащих, так и разведывательные миссии, миссии военных атташе и другие назначения военных миссий. Исследование подтверждает информацию о том, что, как правило, назначение официальной военной миссии варьируется от военно-технической функции до функции поддержки политического влияния страны, приславшей офицеров. Понятия «военный советник» в первой половине XX в., как правило, не использовалось, обычно употреблялось понятие «инструктор».

миссий из Европы и США в различных регионах мира. Понимая, что объем материала по теме значителен, а статья ограничена в объеме, обозначим главные тенденции в деятельности инструкторов.²

Военно-морские миссии по причине большого объема и специфики этой тематики мы не рассматриваем.

Фрагментарность и отсутствие обобщающих исследований о работе иностранных военно-инструкторских миссий в межвоенный период 1918–1939 гг., позволяющих более глубоко изучить научную информацию о военных реформах в разных армиях, проходящих преобразования, делают изучение роли иностранных военных специалистов в модернизации вооруженных сил перспективной научной темой. В данной связи эффективен метод сравнения, или компаративистский подход к изучению нашей проблематики.

Тема исследования позволяет помочь в изучении как военно-политических вопросов глобального характера, так и проблем военной модернизации конкретной страны. В этом отношении метод сопоставления хода преобразований в разных регионах мира позволит увидеть множество факторов, влияющих на политические, экономические и военные решения, связанные с работой миссий.

С целью упрощения анализа материала рассмотрим некоторые аспекты исследуемой темы, используя *географический подход*. Проанализируем деятельность военных миссий стран Западного мира отдельно, по странам, которые отправляли своих офицеров в другие регионы мира для помощи в военной модернизации.

Изложение основного материала исследования. Великая война 1914–1918 гг. дала показательные, яркие примеры, когда работа военных инструкторов резко подняла боеспособность армии.

² В статье с целью удобства изложения материала будут использоваться аналогичные наименования *военно-инструкторских миссий*: *военные миссии*, или *миссии*. При этом имеются в виду военнослужащие, посланные в страны указанных регионов из армий западного мира и СССР с целью обучения вооруженных сил, отставших в военном отношении от передовых армий того времени. Важный вопрос определение понятия, что подразумевается под понятием военной миссии в нашем исследовании? Мы определяем военно-инструкторскую миссию как организованную группу военных специалистов, посланных в другую страну и имеющую официальный (отметим, что имели место случаи неофициальной поддержки государством частной инициативы, как это было с миссией немецких военных в Китае в 1928 г. – С. Ф.) статус с целью оказания военной помощи государствам в указанных регионах (деятельность военных агентов / военных атташе не является объектом исследования данной статьи, хотя необходимо признать, что военные миссии и военные агенты зачастую являются элементами одного механизма – военно-политического воздействия на страну пребывания миссии – С. Ф.).

К ним можно отнести деятельность немецкой миссии в Турции под руководством генерала Лимана фон Сандерса [5] и французской в Румынии, которой командовал генерал Анри Бергло [8].

Эпоха 20-х гг. XX в. стала новой формой экспорта и развития военных технологий. В значительной степени это было потенциальным результатом моторизации армии, а также изменений в военном искусстве, произошедших на опыте мировой войны. В связи с этим в сложном процессе внедрения технических новшеств в вооруженные силы свое место отводилось и использованию военных инструкторов для развития военно-практической и военно-теоретической работы, например в немецком Рейхсвере, пославшем инструкторов в СССР [20].

Таким образом, между мировыми войнами при заимствовании модернизационных новшеств в армии увеличилась роль военно-технических специалистов, повысился процент офицеров технических специальностей в составе миссий инструкторов.

Важным вопросом в изучении истории деятельности военных миссий из стран Европы является их роль в поставках оружия из Франции, Германии, США, Италии, других государств в страны указанных регионов. Например, если брать страны Южной Америки, в начале XX в. Бразилия, Перу, Боливия и Уругвай пользовались помощью французских военных миссий и, соответственно, покупали свое оружие во Франции. Аргентина, Чили и Эквадор имели контракты на поставку оружия с немецкими производителями оружия и обращались за помощью к военным советникам из Германии.

Важной после 1918 г. в деле продажи оружия из Франции в Чехословакию, Польшу и Финляндию была роль французских военных миссий [4, с. 27].

Во время войны между Боливией и Парагваем 1932–1935 гг. масса оружия была закуплена этими странами во Франции, Италии, Великобритании и Чехословакии. Показательно, что покупка напрямую была связана с деятельностью военных миссий, лоббирующих закупку оружия и боеприпасов в странах, пославших их в латиноамериканские республики. Схожая ситуация с поставками оружия во время Интербеллума была и в Китае, где оружие шло следом за советскими или немецкими миссиями [21, с. 185].

Следует отметить, что деятельность военных миссий напрямую связана с рейтингом армии, пославшей военную миссию, и политической ролью страны. Роль военных миссий в сравнении с довоенным периодом расширилась и стала более

влиятельной в системе политических отношений в целом ряде стран Восточной Европы, Азии и Латинской Америки. Это было связано с повышением политической роли военных в этих странах.

С приближением Второй мировой войны динамика работы военных инструкторов приобрела более яркий характер, направленный на подготовку к предстоящей возможной войне. И во многих странах высокопоставленные офицеры и генералы из состава миссий брали руководство проведения реформ в вооруженных силах на себя, как это было в 1933 г. в Китае, в случае с генералом Г. Зекстом, в 1935 г. на Филиппинах – с генералом Д. Маккартуром.

Деятельность военно-инструкторских миссий осталась, как и раньше, важным элементом военно-политического влияния в странах, где они выполняли свои обязанности. Политический компонент работы военных специалистов из стран Европы и США, как правило, переплетался с экономическими и финансовыми проблемами страны, в которой они работали. А финансовые дела, исследуемых стран в межвоенный период были крайне запутаны, что усложняло работу миссий.

Наличие в стране военной миссии из той или иной европейской страны служило маркером военно-политического влияния. Например, военное поражение Франции в 1940 г. переориентировало правительства многих стран на других военных специалистов при осуществлении модернизации армии. Это автоматически вело к потере оружейного рынка страны, как это было, например, в ситуации с Бразилией [18, с. 55].

Деятельность миссий в Интербеллуме можно разделить на два периода.

Первый связан с окончанием Первой мировой войны и военно-политической активностью французского правительства в различных регионах мира в 20-е гг. XX ст. В этот период французские миссии обучали ряд армий в Восточной Европе, вооруженные силы Бразилии, Боливии, Перу. Авиаторы Франции были командированы в Японию. В 1924 г. советские военные были посланы в Китай, что показало растущие военно-политические амбиции коммунистической Москвы.

Второй связан с изменениями в военно-политической ситуации в мире, произошедшими в 30-х гг. XX в., появлением очагов локальных войн и более активным привлечением иностранных военных миссий с целью улучшения боеспособности армий, непосредственно участвовавших в войнах. Военные инструкторы из разных стран появляются в Андской Америке, Азии. Уже с конца 1920-х гг.,

в нарушении требований Версальского мира, мы вновь видим немецких инструкторов в Китае и Боливии. В 1933 г. СССР возобновляет инструкторскую помощь Китаю, оборванную в 1927 г., а в 1936 г. посылает военные миссии в Испанию. В это же время американские офицеры из миссии генерала Д. Маккартура приступают к созданию регулярной армии Филиппинского содружества.

Победа Франции в Первой мировой войне 1914–1918 гг. послужила причиной роста военно-политических амбиций Парижа. Сразу после войны военные миссии были направлены в ряд восточноевропейских стран. Военные инструкторы из Франции появляются в армиях восьми стран: Румынии [14], Чехословакии [10], Польши [16], Латвии, Литвы, Эстонии, Греции [19], Финляндии [4]. Таким образом Париж закреплял свое возросшее военно-политическое влияние в Восточной и Южной Европе [16]. Следом за пришествием миссий в эти страны продано много французского оружия.

Этот регион отличался от Азии и Латинской Америки более высоким уровнем культуры. Население восточноевропейских стран имело сильные военные традиции, а офицеры вновь возникших армий ранее накануне и в ходе Первой мировой войны 1914–1918 гг. прошли военную подготовку в австро-венгерской, немецкой и российской армиях. Они получили боевой опыт в окопах европейских фронтов. Это крайне осложнило деятельность военных миссий из Франции, так как приходилось преодолевать сопротивление других военных культур [4].

Рассмотрим деятельность инструкторов из армии Франции в Финляндии, которая продолжалась в течении 1919–1925 гг. Политические задачи миссии в течении семилетней деятельности французских военных профессионалов в финской армии претерпели определенную эволюцию [4]. Если в 1919 г. это была поддержка вооруженной борьбы с большевистской Россией, то с 1921 г. роль оружейного фактора в их работе стала решающей. Члены миссии системно лоббировали закупку оружия во Франции. Сложными были отношения инструкторов с политическими эмиссарами из Парижа в этой северной стране. Серьезной преградой для успешной работы инструкторов была борьба с немецким влиянием в финской армии.

В 1925–1932 гг. французская военная миссия работала в Греции. В этой стране главным направлением работы французских военных было восстановление боеспособности армии

Греции после поражения в борьбе с Турцией за Малую Азию в 1919–1922 гг. [19]

Но важнейшим местом работы службы военных инструкторов Франции были Польша, Чехословакия. Это было связано с созданием противовеса Германии, после завершения войны 1914–1918 гг. Однако были и более веские причины форсирования отправки офицеров-инструкторов из армии Франции в новое чехословацкое государство. Это была задача доминирования в Центральной Европе и устранение коммунистического режима 1919 г. в Будапеште в 1919 г. С этими целями и была послана военная миссия в Прагу. Там создавалась новая чехословацкая армия [10]. Французы работали в Праге до 1938 г. [7, с. 350].

Большое значение имела поддержка польского союзника Парижа в борьбе с Советской Россией в 1919–1921 гг. В Варшаву, наряду с поставками оружия, была послана и французская военная миссия [16, с. 13–138].

Для нашей темы интересна деятельность военных профессионалов из Франции в Бразилии. Здесь, в сложных и незнакомых условиях, на протяжении 1919–1940 гг. работала французская военная миссия. Отметим, что ранее, до 1914 г., обучали армию Бразилии немецкие инструкторы. Но поражение в Первой мировой войне отдало обучение вооруженных сил страны в руки новому военному авторитету – Франции. Монополия на поставки оружия для армии Бразилии так же перешла к Парижу. В продвижении интересов французского оружейного бизнеса была немалая заслуга именно военной миссии Франции [18, с. 16].

Интересен политический аспект использования миссии как фактора профессионализации армии для укрепления власти бразильской элиты. Закупки оружия во Франции, изучение французского языка бразильскими офицерами, принятие на вооружение французской военной доктрины, на чем настаивали члены миссии, – вот главные заботы французских офицеров.

География деятельности французских миссий в 20-е гг. XX в. была обширна. Например, по просьбе Токио, военно-техническая миссия французских авиаторов с 1919 по 1921 г. работала в Японии. Без сомнения, деятельность французской военно-воздушной миссии в Японии способствовала созданию в армии Микадо современной военной авиации [15]. Причиной отправки военно-технической миссии из Франции были успехи Парижа в делах военного воздухоплавания в ходе Мировой войны 1914–1918 гг. и ходатайство японского правительства о направлении инструкторов.

Таким образом, военно-инструкторская деятельность французской армии в межвоенный период, особенно в начале 20-х гг., была очень активна. Как правило, она была инициирована странами, начавшими создавать вооруженные силы или строить авиацию, как это было в Восточной Европе и Японии. Но не последнее место в причинах посылки военных миссий отводилось имперским амбициям послевоенного Парижа. В Европе военные миссии выступали в роли проводников французского военного влияния и лоббистов закупок оружия концернов Крезю и Шнайдера.

В межвоенный период в арабских странах Ближнего Востока английские военные миссии принимают активное военное участие в создании новых вооруженных сил. Например, в подконтрольной британским властям Трансиордании в 1920–1939 гг. английскими офицерами Ф. Пиком и Д. Глаббом были сформированы арабские подразделения, получившие название «Арабский легион». Это соединение активно воевало в Ираке и Сирии в годы Второй мировой войны. Особенностью участия инструкторов с берегов Альбиона в боевой деятельности арабской армии было то, что они создавались в подконтрольных Лондону странах, таких как Египет и Трансиордания [11]. Современный английский историк М. Хьюз провел исследование, фундаментом которого стали недавно обнаруженные личные документы командира легиона – генерала Д. Глабба, в них проливается новый свет на роль английских офицеров в создании арабских вооруженных сил [11]. Он отмечает, что англо-иорданские отношения указанного периода были под сильным влиянием арабского национализма. Арабские лидеры соперничали с английскими военными в деле контроля над «Арабским легионом». Интересно, что схожая ситуация была и в вооруженных силах соседнего Египта, где происходила постепенная замена английских военных на египетских офицеров.

Действия американских властей в военно-инструкторском направлении демонстрировала миссия армии США, посланная на Филиппины для создания регулярной армии этой страны. Она имела военно-политический контекст в плане подготовки к возможной войне на Тихом океане и облегчения политического и финансового бремени для Вашингтона [12]. Миссия получила наименование “Military Advisor to the Commonwealth Government of the Philippines” – группа военных советников для организации обороны Филиппин, во главе с генералом Д. Маккартуром [2].

Особое внимание люди Д. Маккартура уделяли планированию реформ в армии Филиппин, законодательным и организационным проблемам. Активно участвовали американцы и в создании офицерского корпуса страны, в обучении сержантских резервов новой армии.

Следует отметить, что, кроме работы на Филиппинах, американские военные инструкторы в 40-х гг. XX в. появились в ряде армий стран Латинской Америки после ухода французских военных миссий в связи с военным разгромом Франции Германией в 1940 г., что подтверждает прямую зависимость деятельности миссий от политического курса страны, которая ее отправляет [18, с. 23].

Немецкая имперская армия была преобразована во временный рейхсвер 6 марта 1919 г., после её поражения в Первой мировой войне. Однако амбиции офицерского корпуса остались крайне высокими. В 20–30-е гг. деятельность военных инструкторов из Германии приобрела черту попытки обойти условия военного ограничения Версальского мирного договора, за границей Германии развивать профессиональную военную подготовку своего офицерского корпуса [20].

Поражение Германии в Первой мировой войне привело к потере многих рынков сбыта вооружения и прекратило военно-инструкторскую деятельность немецких офицеров в Латинской Америке, Турции и Китае. Однако во второй половине 20-х гг. XX в. военные миссии из Германии вновь появляются в ряде стран. В этот период немецкие офицеры частным порядком появляются в Китае. Отдельным направлением следует выделить военно-инструкторские миссии из Германии в странах Андских государств южноамериканского континента. Здесь еще с 80-х гг. XIX в. немецкие военные специалисты помогли усовершенствовать вооруженные силы [6]. Эта традиция укрепилась и нашла свое продолжение в 20-е гг. XX в. Главной мотивацией посылки военных миссий из Германии в этот период было отсутствие места службы на родине. С молчаливого согласия Берлина они уезжали в другие страны [13]. Вместе с тем руководители Германии, как военные, так и политические, выступают за расширение военного сотрудничества за рубежом [24]. Одним из таких генералов был руководитель рейхсвера генерал Зекст, выступивший с поддержкой военного сотрудничества с Советским Союзом [20; 22]. После его отставки власти использовали его талант, послав главой миссии в Нанкин.

Следует отметить, что влияние, оказанное немецкими офицерами на ряд армий стран Латин-

ской Америки в результате инструкторской деятельности, было традиционно сильно [6]. Немецкое экономическое влияние в Боливии, работа военных инструкторов из рейхсвера в армии этой страны повлияла на агрессивные планы Боготы в отношении спорной с Парагваем провинции Чако [1]. Трудно переоценить вклад немецких офицеров в создание традиций, культурной основы порядков и методов обучения боливийской армии. Так, немецкие военные активно участвовали в Боливийско-Парагвайской войне 1932–1935 гг. Военное противостояние между Боливией и Парагваем было одной из самых кровопролитных войн в Андских странах в XX в. Вместе с тем помощь немецких офицеров во главе с назначенным военным министром генералом Г. Кундтом не привела к победе в войне за Чако в 1932–1935 гг. Более того, правительство Боливии даже прибегло к помощи военных инструкторов – из Чехословакии, Чили и других стран, что свидетельствовало о подрыве доверия к немецким военным специалистам [3].

Также следует вспомнить о действиях нейтральной Чехословакии в этой войне и направлении в мае 1934 г. военной миссии из пяти человек во главе с генералом В. Плачком. Главная причина отправки военной миссии в Боливию – лоббирование оружейного бизнеса заводов Шкоды. Чешские офицеры отправились в Боливию как частные лица, во время военного конфликта они могли действовать только в качестве наблюдателей [17]. Это был важный вопрос экспорта военной концепции развития малых стран. Напомним, что на протяжении 1919–1938 гг. в Чехословакии постоянно работала французская военная миссия, а ряд офицеров из Парижа служили в Генеральном штабе Чехословацкой Республики.

Значительной была работы немецких офицеров в деле создания современной армии и укрепления власти гоминьдановского режима Чан Кайши в 1928–1938 гг. [21]. Немецкие инструкторы работали в Китае с 1928 г. Однако по условиям Версальского мира 1919 г. это было запрещено. Первые немцы имели неофициальный статус инструкторов, им было указано, что они могут наниматься исключительно частным порядком. Немецкие офицеры реорганизовали учебный процесс в военной академии войск Гоминьдана в Вампу (Хуанпу – в другом звучании – *С. Ф.*) и армейском штабном колледже в Бэйпине. Были созданы специальные школы для обучения штабных офицеров, офицеров-артиллеристов и танкистов, преподавание в которых вели германские офицеры. Работа в авиации Китая

закончилась провалом, так как у немцев не хватало кадров для ВВС Гоминьдана. Новая немецкая армия (рейхсвер) и немецкие промышленники надеялись найти рынки сбыта для обмена своей продукции на сырье. Поначалу миссия в Китае столкнулась с рядом проблем: плохое руководство миссией с 1929 по 1933 г., гражданская война между китайцами, японская агрессия, финансовая нестабильность правительства Нанкина и отсутствие официальной поддержки со стороны Берлина, все это затрудняло реформы в армии Китая. Только в 1933 г., когда А. Гитлер захватил власть и начал масштабное перевооружение Германии, военная миссия получила статус официальной, ее деятельность активизировалась и стала более интенсивной.

Важным аспектом деятельности военных из Берлина было появление генерала Зекта – бывшего командующего рейхсвера, приглашенного для проведения военных реформ в армии Нанкинского правительства.

Отдельным параграфом стоит рассмотреть деятельность молодой Советской державы в сфере военно-инструкторской помощи молодым националистическим режимам Китая и Турции в 20–30-е гг. XX в. Наиболее популярен в этой тематике сюжет направления военных специалистов из Красной Армии для участия в строительстве вооруженных сил Китая и республиканской Испании [25; 28].

В 20-е гг. из СССР в революционный Китай направлены несколько миссий. Одна из таких миссий с 1923 г. помогала в организации регулярной армии, подчиненной лидеру Синьхайской революции Сунь Ятцэну. Часть миссии участвовала в организации обучения будущих китайских командиров в военной школе, где ключевую роль играл генерал Чан Кайши [32].

Говоря о военной миссии от Советской Украины в Турцию, во главе с М. Фрунзе, направленную в эту страну в 1921 г., отметим, что деятельность этой миссии является дискуссионным вопросом. Чтобы причислить ее к военно-инструкторским миссиям, необходимо понять, зачем она была направлена к генералу Кемалю. Российский востоковед В. Цыплин считает: «Кроме дипломатической деятельности М. Фрунзе руководил группой военных советников-специалистов Советской России. Именно с появлением М. Фрунзе некоторые военные историки связывают первые победы новой турецкой армии в период войны против сил Антанты и Константинопольского правительства. Они считают, что именно М. Фрунзе помог

турецькому командованню в розробці наступальних операцій проти греків» [29, с. 72]. Но в чем, собственно, заключались военные функции миссии, не совсем ясно. Кроме продажи оружия, документального подтверждения данных о ее военно-инструкторской направленности пока не найдено. Информация о том, что из Советской России были посланы инструкторы для политического разложения войск Антанты изнутри и сбора разведывательной информации [29, с. 71], не дает основания оценить миссию как инструкторскую.

В 1931–1943 гг. СССР оказывал военную помощь Китаю во время агрессии Японии [31; 30]. В контексте общей военной помощи роль советских инструкторов, на которых опирался Гоминьдан после ухода в 1938 г. из Китая немецкой военной миссии, весома. Отдельно от сил Гоминьдана в Центральном Китае, в Западном Китае с 1937 г. по 1942 г. работало свыше 300 советских военных, а непосредственно в зоне военных действий находилось около 5 тысяч советских военнослужащих [31, с. 119].

Таким образом, в 30-е гг. военная миссия Красной армии в Китае вела активную деятельность по обучению части войск Нанкинского правительства и непосредственно принимала участие в боевых действиях против Японии.

Невозможно не вспомнить деятельность советских военных инструкторов в Испании в 1936–1939 гг. Проливают новый свет на события на Пиренеях сборники документов советской военной разведки, об участии в войне 1936–1939 гг. в Испании военной миссии из СССР [25, с. 56]. Ранее участию военных инструкторов из Советской России было посвящено много работ [30; 26; 23]. На имеющихся фактах можно утверждать, что в 1939 г. изменение политического курса в отношении Испанской Республики привело к изменению и роли военных из СССР в делах

военно-инструкторской помощи Мадриду. До этого военные инструкторы исполняли в первую очередь обязанности военно-технической направленности [23, с. 80]. Разумеется, в масштабных событиях, происходящих в Испании в 1936–1939 гг., были задействованы политические советники и специалисты в работе спецслужб. Вместе с тем одной из важных деталей участия военных инструкторов в гражданской войне в Испании 1936–1939 гг., ранее не выделявшихся в исследованиях, было обкатывание новой бронетанковой и авиационной техники и опробывание ряда тактических вопросов по применению новейшей техники в бою.

Выводы. Обобщая научный материал нашего исследования, можно констатировать, что тема военно-инструкторской деятельности передовых в военном отношении стран в межвоенный период 1918–1939 гг. перспективна для исторической науки и является актуальной для исследователей. В ней есть лакуны, которые требуют заполнения, например: разведывательная деятельность инструкторов, пути лоббирования оружейного экспорта из своей родины и другие слабо исследованные проблемы.

Сравнение деятельности в различных регионах мира позволяет оценить более глобальную тему – ход военной модернизации под другим углом, на сопоставлении масштабов, результатов, сравнить уровни организации и военную культуру различных военных концепций, их жизнестойкость в необычных для них культурных условиях.

Следует отметить, что особенно трудно разобратся с последствиями работы миссий. Так как тема влияния той или иной военной школы, национальной ментальности крайне сложна и по характеру междисциплинарная, это направление перспективно в деле изучения военно-инструкторской работы военных миссий в частности и как тема заимствованной военной модернизации в общем.

Список литературы:

1. Bieber E. Leon. La Política Militar Alemana En Bolivia, 1900–1935. *Latin American Research Review*. 1994. Vol. 29. P. 85–106. URL: <http://www.jstor.org/stable/2503645> (дата обращения: 10.08.2020).
2. Bruce M.R., Manuel L. Quezon. Douglas MacArthur, and the Significance of the Military Mission to the Philippine Commonwealth. *Pacific Historical Review*. 2001. 70. № 2. P. 255–292.
3. Castro Leonardo Jeffs. Combatientes e instructores militares chilenos en la Guerra del Chaco. *Revista Universum*. 2004. Vol. 1. № 19. P. 58–85. URL: https://scielo.conicyt.cl/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0718-23762004000100004 (дата обращения: 12.08.2020).
4. Clerc Louis. Entre influence allemande et imbroglio russe : la mission militaire française en Finlande, 1919–1925. *Revue historique des armées*. 2009. № 254. P. 39–52. URL: <http://journals.openedition.org/rha/6403> (дата обращения: 01.10.2020).
5. Erickson Edward J. *Ottoman Army Effectiveness in World War I : A Comparative Study*. Praeger Security International, 2007. 252 p.
6. Fischer F. La expansión (1885–1918) del modelo militar alemán y su pervivencia (1919–1933) en América Latina. *Revista del Cesla, Uniwersytet Warszawski*. 2008. № 11. P. 135–160. URL: <https://www.redalyc.org/pdf/2433/243316550011.pdf> (дата обращения: 05.08.2020).

7. Francouzská vojenská mise v Československu 1919–1939. Serie I : 1919–1925 Svazek 4. Strategické úvahy, studie, operační plány. Praha, 2008. 386 p.
8. Glenn T. Henri Mathias Berthelot: soldier of France, defender of Romania. Portland : Center for Romanian Studies, 2001. 400. p.
9. Jevon Graham. Glubb Pasha and the Arab Legion: Britain, Jordan and the End of Empire in the Middle East Paperback. 2019. Cambridge University Press ; Reprint edition. 336 p.
10. Mares A. Mission militaire et relations internationales: l'exemple franco-tchécoslovaque 1918–1925. *Revue d'histoire moderne et contemporaine*. 1983. T.XXX. P. 559–586. URL: <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb344172780>.
11. Matthew H. The Conduct of Operations: Glubb Pasha, the Arab Legion, and the First Arab-Israeli War, 1948–49. *War in History*. 2018. Vol. 26. № 4. P. 539–562. URL: <https://doi.org/10.1177/0968344517725541>.
12. Morton L. The Fall of the Philippines. Center Of Military History United States Army. Washington D. C., 1993. 628 p. URL: https://history.army.mil/books/wwii/5-2/5-2_Content.htm (дата обращения: 11.09.2020).
13. Nunn F. M. Yesterday's Soldiers: European Military Professionalism in South America, 1890–1940. University of Nebraska Press, 1983. 365 p.
14. Otu P. L'influence de la doctrine militaire française sur l'évolution de l'armée roumaine (1878–1940). *Revue historique des armées*. 2006. № 244. P. 38–49. URL: <http://journals.openedition.org/rha/5862> (дата обращения: 11.09.2020).
15. Polak C. La mission militaire française de l'aéronautique au Japon (1919–1921). *Ebisu*. 2014. № 1 (51). DOI: <https://doi.org/10.4000/ebisu.1459> (дата обращения: 11.11.2020).
16. Schramm T. Francuskie misje wojskowe w państwach Europy Środkowej 1919–1938. Poznan : Wydawnictwo Naukowe UAM, 1987. P. 225–272.
17. Šnidl V. Zapomenuté vojenské mise československé armády. URL: <https://ekonom.cz/c1-52293190-zapomenute-vojenske-mise> (дата обращения: 04.10.2020).
18. Suppo H. Les enjeux français au Brésil pendant l'entre – deux – guerres : la mission militaire (1919–1940). *Dans Guerres mondiales et conflits contemporains*. 2004. № 3 (215) P. 3–24. DOI: <https://doi.org/10.3917/gmcc.215.0003>.
19. Σκαλτσογιάννης G., Ανωτέρα Σχολή Πολέμου και η Γαλλική Στρατιωτική Αποστολή στην Ελλάδα (1925–1928). Η γαλλική επιρροή. Ελληνογαλλικές στρατιωτικές σχέσεις: Ιστορικό και προοπτικές. Αθήνα, 2014. URL: http://army.gr/sites/default/files/h_anotera_sxolh_polemoy_kai_h_gallikh_apostolh.pdf (дата обращения: 10.08.2020).
20. Горлов С. Совершенно секретно: Альянс Москва – Берлин, 1920–1933 гг. Москва, 2001. 352 с. URL: <http://militera.lib.ru/research/gorlov1/index.html> (дата обращения: 19.09.2020).
21. Каткова З. Чан Кайши и его немецкие советники. *Общество и государство в Китае. Ученые записки ИВ РАН. Отдела Китая*. 2012. Вып. 7. Т. XLII. Ч. 3. С. 183–189.
22. Михайленко В. Новые факты о советской военной помощи в Испании. *Уральский вестник международных исследований*. 2006. Вып. 6. С. 18–46.
23. Муминоva Е. Участие выпускников борисоглебской школы летчиков в гражданской войне в Испании (1936–1939 годы). *Вестник Воронежского государственного университета. Серия «История. Политология. Социология»*. 2017. № 1. С. 73–81.
24. Полуниn Е. Немецкие военные летчики и авиационные специалисты в Советском Союзе во второй половине 1920-х – начале 1930-х годов. *Вестник Воронежского государственного университета. Серия «История. Политология. Социология»*. 2016. № 2. С. 100–104.
25. РККА и Гражданская война в Испании. 1936–1939 гг. : Сборники информационных материалов Разведывательного управления РККА : в 8-ми т. / ред. кол. : А. Артизов и др. Москва : Полит. энцикл., 2019. Т. 1 : Сбор. № 1–15. 591 с.
26. Рыбалкин Ю. Операция «Х». Советская военная помощь республиканской Испании (1936–1939). Москва : АИРО-XX, 2000. 152 с.
27. Соболев Д., Тихонов Ю. Секретная авиашкола. Немецкий учебный и испытательный авиационный центр в СССР 1925–1933 гг. Москва, 2008. URL: <http://testlib.meta.ua/book/276910/read/> (дата обращения: 12.09.2020).
28. Телицын В. Пиренеи в огне. Гражданская война в Испании и советские «добровольцы». Москва, 2020. 396 с.
29. Цыплин В. Советско-турецкие контакты по военным вопросам в начале 1920-х годов. *Известия Саратовского университета. Серия «История. Международные отношения»*. 2019. Т. 19. Вып. 1. С. 68–75.
30. Чудодеev Ю. Советские военные советники в Китае (1937–1942), *Проблемы Дальнего Востока*. 1988. № 2. С. 117–124.

31. Шматов В. Синьцзян в системе мероприятий Советского Союза по оказанию экономической и военно-технической помощи Китаю в период японской агрессии 1931–1943 гг. : дис. ... канд. ист. наук. Барнаул, 2016. 176 с.

32. Юркевич А. Феномен Хуанпу: военная школа Гоминьдана в новейшей истории Китая. Москва : ООО «Вариант», 2015. 394 с.

Falko S.A. HISTORY OF THE MILITARY INSTRUCTION MISSIONS OF THE LEADING EUROPEAN COUNTRIES AND THE USA IN THE INTERWAR PERIOD (1918–1939)

The Second World War was prepared by a complex of military-political measures. One of the markers of military development during the period in question was the military instructor activity of the developed European countries and the United States of America in the framework of military modernization of possible military allies in these countries.

The work deals with the process of military modernization, i.e. the activities of military instructor missions of the leading European countries and the United States of America during the interwar period. The time interval of the study ranges within 1918–1939. This was the period marked by modernization of new national armies in Eastern Europe and a number of armed forces of the countries of Asia and Latin America. Military missions played an important role in this complex process. It was impossible to achieve high-quality modernization of the armies lagging behind in terms of development quickly and efficiently without instructor assistance. The comparison of the results of transformations provides for better understanding of the regional specifics and concrete results of this form of military modernization of armed forces during the twenty-year interwar period.

The aim of the study is to analyze the activities of foreign military instructor missions and their role in the creation of regular armies of the nation states that appeared after 1918, and also to analyze the importance of military modernization of the countries whose military-political elites were aware of the hazards of existence in the face of military threats present during the times before 1939. Due to the sophistication of the organization of military affairs, the improvement of the quality of combat training organization, staff organization, staff service, creation of reserve and other areas of organization of the armed forces of the countries of this region could not occur without the assistance of European military specialists.

The article dedicated to certain directions of work of European military instructors in the pre-war period 1918–1939. Special attention is paid to poorly studied areas in the history of military instructor activity on the eve of World War II (1939–1945), and to prospects of their disclosure.

Key words: *military modernization, military missions, interwar period, military aid, army.*

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2020/4.33>

Бочковський С.О.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

ОЦІНКА АРХЕОЛОГІЧНОГО МАТЕРІАЛУ КУРГАННИХ ПОХОВАНЬ ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ ПРАВОБЕРЕЖНОГО УКРАЇНСЬКОГО ЛІСОСТЕПУ

Статтю присвячено оцінці джерельної бази археологічного матеріалу ямної культури Правобережного Українського лісостепу. Цей регіон досліджений досить слабо та нерівномірно. Стаття спирається на широкий комплекс джерел, більшість із яких представлено звітами новобудовних експедицій Інституту Археології Академії Наук УРСР, частина з яких опублікована вперше, а також матеріалами дореволюційних часів. Усі отримані матеріали зведено в загальну базу даних, на основі якої виведено статистику задля отримання загального висновку стосовно потенціалу цього регіону для подальшого дослідження. Визначено локалізацію поховань, представлену Черкаською, Вінницькою та Київською областями. Варто зазначити що дослідженість і наповнення областей курганами є нерівномірною, більша частина поховань зосереджена на Черкащині, Вінницька та Київська області досліджені значно слабкіше. Подано загальну статистичну ситуацію стосовно параметрів курганних поховань: розміри та форму курганів, стратиграфію поховань, параметри поховальної ями. Дана оцінка поховального обряду: окреслено особливості положення небіжчика, його орієнтація на сторону світу, пози, розташування кінцівок, наявність поховальних конструкцій у вигляді перекриття, додаткових елементів обряду, таких як підстилка та супровідний інвентар. Зроблено висновки, що в регіону є широкий потенціал для дослідження, у зв'язку з тим, що, попри репрезентативність джерельної бази, регіон досліджений недостатньо. Тут представлені основні віхи розвитку ямного культурного кола. Оскільки регіон є крайньою точкою ареалу проживання ямного населення ранньої бронзової доби, він потенційно може відображати регіон культурних контактів з іншими синхронними культурами.

Ключові слова: *рання бронзова доба, ямна культура, кургани, поховання, Правобережний Український Лісостеп.*

Постановка проблеми: В епоху ранньої бронзи територія степової та лісостепової смуги Східної Європи була зайнята племенами ямного культурного кола, представники якої є одними із найдавніших індоєвропейських археологічних культур цій даній території, а Правобережний Український Лісостеп сьогодні виступає північно-західним осередком ямної культурної області. Цей регіон порівняно слабо і нерівномірно досліджений у частині курганних могильників, які є основним джерелом інформації щодо ямної культури. Характеристика цього регіону може суттєво збагатити наші знання з історії ранньої бронзової доби

Аналіз останніх досліджень і публікацій: Регіон активно досліджувався протягом ХХ ст., найбільший масив становлять матеріали розкопок новобудовних експедицій Інституту археології

АН УРСР. Для формування джерельної бази було залучено звіти цих експедицій зокрема (рис 1.):

в Черкаській області: 1956/1 Тереножкін, 1956/1а Даниленко, 1974/22 Тереножкін, 1978/10а Полін, 1979/10 Черненко, 1979/19 Артеменко, 1980/12а Артеменко, 1980/24 Ковпаненко, 1982/17 Ковпаненко, 1983/07 Ковпаненк, 1983/07б Братченко, 1983/25 Беляєв, 1983/25а Ключко, 1983/30 Артеменко, 1983/65 Кузьміна О.В., 1984/24 Ковпаненко, 1984/44 Ключко, 1985/09 Ковпаненко, 1986/16 Ковпаненко, 1986/16а Скорий, Братченко, 1987/22 Братченко, 1987/131 Григор'єв, 1988/53Григор'єв, 1989/55Ключко 1989/134Григор'єв, 1989/177 Сиволап, 1990/135 Григор'єв, 1990/142 Сиволап, 1991/75 Сиволап, 1991/132 Григор'єв, 1991/155Полін, 1992/61Григор'єв, 1993/30Сиволап, 1994/116 Григор'єв, 995/23 Савко, 1996/98 Сивола,

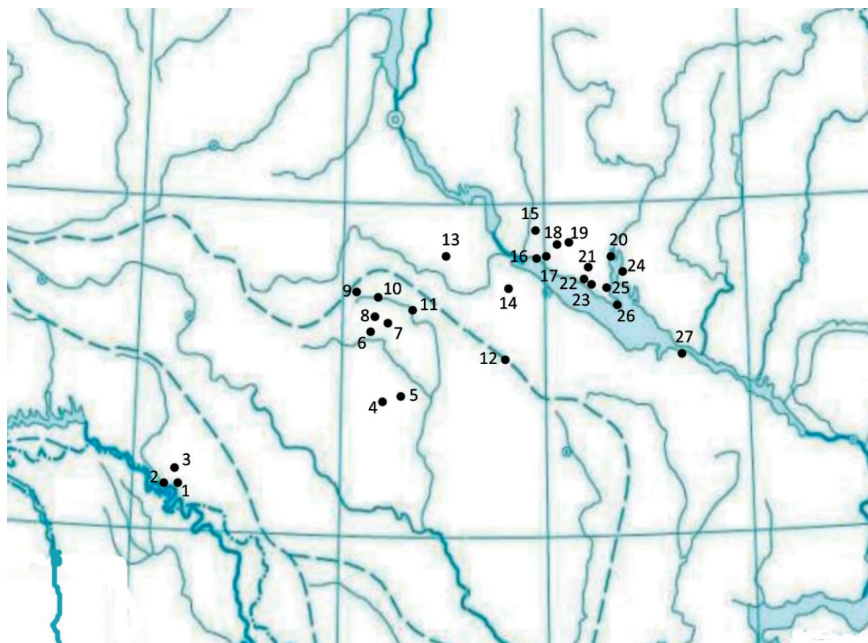

Рис. 1. Розташування могильників

у Київській області: 1982/17 Ковпаненко, 1983/7 Ковпаненко, 1984/44 Клочко, 1995/88 Солтис, Колосов;

У Вінницькій області: 1985/144 Лобай, 1989/159 Лобай, 1992/48 Загоруйко.

За результатами роботи цих експедицій на території сучасних Черкаської, Київської та Вінницької областей налічується близько 117 курганів із ямними похованнями, що походять із 37 могильників. Загальна кількість ямних поховань сягає 200. Кількість ямних курганів у межах могильників варіює від 1 до 8. Середня насиченість курганів похованнями ямної культури складає 1,63 поховання на курган.

Поширеність досліджених курганних могильників по досліджуваному регіону є вкрай нерівномірною. Зазначимо, що найбільш інформативними є матеріали розкопок новобудовного періоду (1960–1980 рр.). За умов залучення слабо документованих матеріалів розкопок кінця XIX – початку XX ст. (наприклад, М.Ю. Бранденбурга, А. Бидловського та ін.) статистика дещо зміниться, але ця група також ставить додаткові виклики, оскільки збиралася в період, коли, по перше, не було розроблено методики розкопки курганів і методів систематизації накопиченого матеріалу, а по-друге, ямна культура не була введена до наукового обігу

Постановка завдання. Отже, враховуючи дослідницький потенціал регіону, представлений масивом матеріалів новобудовних експедицій,

дореволюційних досліджень і матеріалів сучасних розкопок регіону, одним із ключових завдань дослідження є систематизація, оцінка та комплексна характеристика археологічного матеріалу в цьому регіоні. Для найбільш широкого охоплення й аналізу археологічного матеріалу характеристика проводиться за такою схемою:

- Географія могильників.
- Загальний план кургану.
- Стратиграфія поховання.
- Характеристика поховальної споруди.
- Додаткові елементи поховального обряду.
- Положення небіжчика.
- Супровідний інвентар.

Масив матеріалів було зібрано в багаторівневу базу даних із використанням системи управління базами даних MySQL, залучено порівняльно типологічний метод дослідження, а також статистичні методи, зокрема Статистичне спостереження; Зведення і групування матеріалів статистичного спостереження; Абсолютні і відносні статистичні величини; Варіаційні ряди; Вибірка. Загальнонауковими методами дослідження є аналіз і синтез та системний аналіз.

Виклад основного матеріалу дослідження. Географічне районування могильників, як зазначалося вище, є вкрай нерівномірним, найбільшу частину з них складають могильники Черкаської області, їхня кількість сягає 26, що є 81,2% із загального масиву. Розташовані вони в населених пунктах Новогеоргіївськ, Баштєчки Тинівка

Нагірне Доброводи, Великі Каневці, Жовніно, Гельмязів, Домантово, Мотусов, Тальянка, Дмитрівка, Ковтуни, Яснозорі, Мотусов, Боярка, Придніпровське, Іркліїв, Лящевка, Мала Буромка, Вознесенське, Кліщенці. Вінницька область дає значно менше, а саме 4 могильники (12,5%) у населених пунктах Добрянка, Писарівка, Пороги, Северинівка. У Київській області сконцентровано лише 3 могильники (9,3%) в населених пунктах Журавлиха, Іванівка, Миронівка. Локалізація курганних могильників чітко співвідноситься з крайнім північно-західним осередком ямного культурного кола, що дає нам підстави оцінювати цей регіон як порубіжжя, крайню точку існування культурної спільноти. Це вказує на досить бідний поховальний обряд, значно меншу кількість поховань загалом і є наслідком того, що, ймовірно, регіон був слабо заселеним представниками давньоямного населення.

Масив курганів становить 117 об'єктів. За формою в плані курганні насипи можна поділити на такі групи: 49 насипів (42%) – достеменно круглі, 56 (48%) – припустимо круглі (частково розорані) та 7 (6%) – еліптичної форми, причому ця група найширше представлена на могильниках «Доброводи» та «Тальянка», розташованих на трипільських поселеннях; ще для 3% форма не визначається через повну розораність. Розміри курганних споруд варіюються від 0,2 м у висоту та 25 м у діаметрі (Нагірна 10, розораний курган із єдиним похованням) до 6,5 м в висоту та 50 м у діаметрі (Миронівка 1). У середньому розміри курганів сягають 1,5 м у висоту та 35 м у діаметрі.

Стратиграфічно 115 поховань (57,5%) були основними в курганах, серед яких 66 поховань (33%) є єдиними в кургані, а 85 (42,5%) – впускними, серед яких 31 поховання (15,5%) було впускним із досипкою.

За формою у плані могильних ям масив поховань може бути поділений так: овальна – 13 (6,5%), прямокутна з округленими кутами – 55 (27,5%) прямокутна – 83 (41,5%) трапецієподібна – 36 (18%), 13 (6,5%) – мають невизначену через руйнацію форму. Розміри поховальних ям варіюються, від найменшого, дитячого поховання, 0,57 у в ширину та 0,58 м в довжину, до найбільшого, парного, 2,7 м. в ширину та 3,8 м. в довжину.

Дерев'яне перекриття могильних ям фіксується у 86 похованнях (43%). Серед них переважачим є поздовжнє укладення дерев'яних плах – 49 випадків (57%), тоді як кількість поперечних перекриттів є меншою – 37 (43%).

У 6 похованнях (7%) зафіксовано стовпові ямки у конфігурації на 6 стовпчиків.

Додатковими елементами оформлення могил і ритуальної практики є різноманітні органічні рештки. Так, 34 поховання мають сліди тканин і шкіри, що виступали як підстилка долівки або поховальний одяг. З них 14 представлені шкіряними підстилками, 15 мають рештки фрагментів тканини рослинного походження, 2 – рештки бавовни. Значно ширше представлені знахідки рослинної органіки: зі 115 поховань рослинний тлін від підстилки у 39, залишки очерету – у 20, деревної кори – у 45, різноманітні фрагменти деревини 10 похованнях.

Окремий інтерес у цій групі представляють фрагменти деревного вугілля у 15 похованнях, що може свідчити про ритуальне спалення поховальної конструкції.

Доволі поширеним було використання природних барвників, представлене у 142 похованнях. Конфігурація забарвлення поховальної ями представлена кількома групами. До першої входять могили, в яких забарвлено все дно, їх 37%. До другої групи – 40% поховань, у яких дно забарвлено навколо тіла небіжчика. Третю групу складають могили, в яких дно забарвлено лише навколо кінцівок і черепа, їх 23%. У 84% випадків це була вохра, в т. ч. нетрадиційних кольорів (малиновий, фіолетовий). Менш розповсюдженими були білі барвники: крейда (2%), білий каолін (5%). У 9% поховань зафіксовано використання коричневої глини. Два поховання, окрім звичайного засипання дна могильної ями або тіла небіжчика вохрою, фіксуються малюнки вохрою. Зокрема в Кургані у похованні із могильника в с. Баштетчки, окрім вохрового покриття могильної ями, зафіксовано антропоморфний малюнок вохрою на фрагменті шкіри. У Кургані 2, поховання 2 могильного комплексу біля с. Миронівка, біля голови небіжчика знайдено малюнок вохрою, діаметром бл. 15 см, у формі колеса з шістьма спицями.

Вікова диференціація на основі морфологічних показників тіла дає дві основні групи поховань. Дитячі – 17% від загального масиву. На частку дорослих поховань припадає 83%. Особливий інтерес представляють 4 парні поховання, серед яких 2 представлені парним дорослим похованням, і ще 2 – парними з дорослим і дитиною.

Орієнтація небіжчика має такі вектори: Пн – 11 (5,5%), ПнПнС – 3 (1,5%), ПнС – 23 (11,5%), ПнСС – 2 (1%), С – 13 (7,5%), ПдС – 6 (3%), ПдПдС – 1 (0,5%), Пд – 4 (2%), ПдПд3 – 3 (1,5%), Пд3 – 35 (17,5%), Пд33 – 8 (4%), 3 – 55 (27,5%), Пн33 – 6 (3%), Пн3 – 14 (7%), ПнПн3 – 4 (2%).

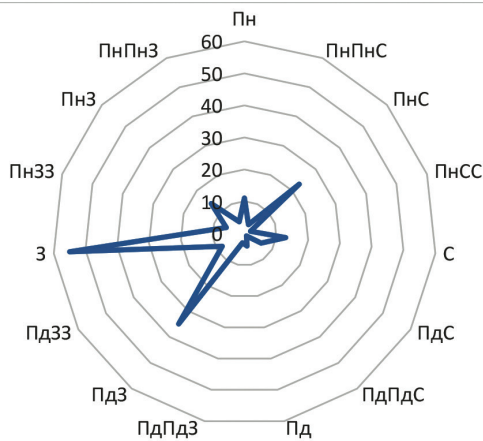

Рис. 2. Орієнтація небіжчика в похованні

У 14 похованнях (7%) рештки небіжчика відсутні: лише одне з них можна вважати кенотафом, у решті кістяки не збереглися через зруйнованість. Зібгані пози небіжчиків у могильній ямі мають такі варіації: на спині – 131 (65,5%), серед яких окреме місце займають небіжчики, орієнтовані по осі С-З (40 поховань) та по осі ПнС-ПдЗ (40), покладені в яму прямокутної форми. На лівому боці – 31 (15,5%), серед яких рівнозначно представлені орієнтації на С та на З з відхиленнями на Пн та Пд. На правому боці – 17 (7,5%), для цієї позиції домінантним є орієнтація на З, з відхиленнями на Пн та Пд. Для 22 випадків (11%) положення тіла неможливо визначити. Положення рук небіжчиків також варіюються. У 66 випадках (33%) руки випростані вздовж тіла. У 40 (20%) руки зігнуті в ліктях. І ще у 25 (12,5%) випадків положення рук неможливо реконструювати, внаслідок руйнації кістяка.

Поховальний інвентар представлений дуже слабо і виявлений у 40 похованнях (20%). Керамічний посуд – у 14 похованнях (7%), причому лише половина з них є цілими формами або піддається реконструкції. Загалом керамічний посуд представлений типовими для ямної культури гостродонними, яйцеподібними горщиками, із широким і низьким вінцем, розміри посудин варіюються, від 10 до 28 см у висоту. Кам'яний інвентар містили 18 поховань (9%): кременеві відщепи, ножі та наконечники стріл. Лише в 1 похованні зафіксовано фрагменти металевих виробів. Тваринні рештки та вироби з них знайдено в 17 (9%) поховань. Вони представлені астрагалами, зубами риб, черепашками, фрагментами кісток і черепів великої та дрібної рогатої худоби, ратицями

та типовими для ямного поховального обряду бусини та молоточкоподібні голки

Загалом у рамках джерельної бази, комплексу поховань можна виділити декілька найбільш репрезентованих груп:

До першої варто внести 96 дорослих безінвентарних поховань, серед яких переважає покладення небіжчика на спину головою із західною орієнтацією, забарвленням поховальної ями природними барвниками, наявністю у похованні рослинної підстилки. Також для більшості з цих поховань характерна наявність поховальної конструкції, вигляді дерев'яного перекриття могильної ями.

Другу групу складають 31 доросле поховання, в якому наявний поховальний інвентар. Для них характерним є перевага покладання небіжчика на бік (лівий або правий) зміщення орієнтації покійника по осі перевага північно-південної орієнтації на східно-західною. Та значно менша пропорційно кількість поховальних конструкцій у вигляді перекриття могильної ями.

До третьої групи можна віднести 33 дитячі поховання. Положення небіжчика в могилі в цій групі в половині випадків на боці, в іншій половині на спині. Майже відсутні поховальні конструкції. Лише половина могил вкрито барвниками та мають рослинну підстилку. І саме в цій групі присутній єдиний на весь комплекс поховань металевий виріб, невизначеного призначення.

Висновки. Загалом огляд пам'яток ямної культури Правобережного Українського Лісостепу дає змогу зробити такі висновки.

По-перше, джерельна база є порівняльно-презентабельною порівняно з типовим ареалом існування для скотарів ямного культурного кола, дані представлені значно слабше, але, попри це, картина, що постає перед нами, є достатньо репрезентативною, оскільки в її рамках виявляються загальні тенденції поховального ритуалу, які визначаються основними етапами розвитку цієї культури.

По-друге, попри відносно широкий масив археологічних розкопок, регіон характеризується недостатньою вивченістю у науковій літературі, остання узагальнююча робота опублікована в 1970-х рр. за авторством Кузьміної. З огляду на збільшення кількості археологічного матеріалу перед нами постає прогалина в дослідженнях даного регіону

По-третє, особливе (периферійне) положення в межах ямної культурної області цього регіону, відкриває широке поле для досліджень, враховуючи факт репрезентативності поховального обряду давньоямного населення, скотарської ямної та локальних осідлих культур.

Список літератури:

1. Бідзіля В.І., Бунятян К.П., Ніколова А.В. Курган доби бронзи біля с. Кочубеївка на Уманщині. *Збірка на пошану Софії Станіславівни Березанської*. Київ, 2005. С. 118–131.
2. Бунятян К.П., Ніколова А.В. Кургани ямної культури на трипільських поселеннях Доброводи і Тальянки. *Археологія і давня історія України*. 2010. Вип. 3. С. 34–50.
3. Григор'єв В.П. Курган бронзового віку в м. Городище Черкаської області *Археологія*. 1986. Вип. 56. С. 47–58.
4. Мерперт Н.Я. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы : автореф. дис. ... докт. ист. наук. Москва, 1968. 84 с.
5. Ніколова А.В., Черненко Є.В. До ямних пам'яток Середньої Наддніпрянщини. *Збірка на пошану Софії Станіславівни Березанської*. Київ, 2005. С. 132–137.
6. Покас П.М., Солтис О.Б. Розкопки курганів Поросся в 1992 році *Археологічні дослідження на Україні 1992 року*. Київ, 1993. С. 14.
7. Рассмакін Ю.Я. Експедиція «Колодисте-2004» (попереднє повідомлення) АБУ 2003–2004 рр. Запоріжжя, 2005. С. 269–271.
8. Рычков Н.А. Новые погребения ямной культуры Киевщины и Черкасщины. *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Київ, 1987. С. 47–54.
9. Сиволап М.П. Дослідження поселення ямної культури Десятини в Середній Наддніпрянщині у 1995–2002 роках. *Археологічні відкриття в Україні 2000–2002 рр.* Київ, 2003. С. 254–257.
10. Сиволап М.П. Краткая характеристика памятников ямной культуры Среднего Поднепровья. *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация* : матер. междунар. науч. конф. Самара, 2001. С. 109–117.
11. Шапошникова О.Г. Ямная культурно-историческая общность. *Археология Украинской ССР*. Київ : Наукова думка, 1985. Т. 1. С. 336–353.

Bochkovskiy S.O. ANALYSIS OF ARCHAEOLOGICAL MATERIAL OF BURIAL MOUNDS OF PIT CULTURE ON THE RIGHT BANK OF THE UKRAINIAN FOREST STEPPE

The article is devoted to the assessment of the source base of the archeological material of the pit culture of the Right-Bank Ukrainian Forest-Steppe. This region within the topic is studied rather weakly and unevenly. The article is based on a wide range of sources, most of which are presented by reports of newly built expeditions of the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the USSR, some of which were published in the first, as well as materials of pre-revolutionary times. All the obtained materials are compiled into a common database, on the basis of which statistics are derived, in order to obtain a general conclusion about the potential of the region for further research. The article identifies the location of burials, which is represented by Cherkasy, Vinnytsia and Kyiv regions. It should be noted that the study and filling of the regions with mounds is uneven, most of the burials are concentrated in Cherkasy region, Vinnytsia and Kyiv regions are much less studied. The general statistical situation concerning the parameters of burial mounds is given: the size and shape of the mounds, the stratigraphy of the burials, the parameters of the burial pit. The assessment of the funeral rite is given: the peculiarities of the position of the deceased, his orientation of the sides of the world, postures, location of the limbs are outlined. The presence of burial structures, in the form of ceilings, the presence of additional elements of the rite, such as bedding and accompanying equipment. The study concludes that the region has a wide potential for research, due to the fact that despite its representativeness of the source base, the region is insufficiently studied. The main milestones in the development of the pit cultural circle are presented in this region. Since the region is the extreme habitat of the pit population of the Early Bronze Age, it can potentially reflect the region of cultural contacts with other synchronous cultures.

Key words: *Early Bronze Age, pit culture, burial mounds, burials, Right-Bank Ukrainian Forest-Steppe.*

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 39

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2020/4.34>*Ахмедова Сара Аршад гызы*

Национальный музей истории Азербайджана

О НЕКОТОРЫХ ХРИСТИАНСКИХ НАРОДАХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Особливості історичного розвитку Азербайджану, вигідне географічне положення на стику Європи і Азії, багата природа країни ще з давніх давен створили умови для перетворення цього куточка Землі в густонаселене поселення. Тут мирно і гармонійно співіснують різні етнічні групи і конфесії. Протягом довгого періоду спільного проживання на території країни різних етнічних груп і конфесій незворотним став процес їх культурного взаємобміну. Кожна етнічна група, поряд зі збереженням своїх характерних особливостей культури, переймала такі ж особливості в сусідніх етнічних груп. Внаслідок цього з'явилася певна спільнота в культурному розвитку малих народів Азербайджану, яка виявила себе в деякій схожості в облаштуванні побуту, звичаї і традиції.

Толерантність азербайджанського народу, а також вищевказане створили сприятливий ґрунт для гармонійного, мирного співіснування різних етнічних груп, відсутності розбіжностей між ними на довгі роки.

У різні часи в країні тією чи іншою мірою поширювалися і взаємно впливали один на одного язичництво, зороастризм, іудаїзм, християнство, іслам і багато інших релігійних течій.

Таким чином, сьогодні Азербайджан виділяється своєю етнічною і конфесійною палітрою.

XIX століття виявилось досить важким в історії Кавказу й Азербайджану. У цей період населення Європи, пригнічене численними війнами, в пошуках кращого життя вважало за краще переселення на Схід – у глибинні райони Російської імперії. Таким чином, етнічна карта Південного Кавказу й Азербайджану цього періоду зазнає значних змін, на ній з'являються нові народи.

Статтю присвячено проблемі поселення на території Азербайджану християнських груп: росіян і німців. Наводяться відомості про місця поселення, рід занять, культурному розвитку, також зачіпаються питання сучасного розвитку громад.

Ключові слова: культурні відмінності, росіяни, німці, багатонаціональність, національні меншини.

Постановка проблеми. Расположенный на Южном Кавказе, на стыке Запада и Востока Азербайджан испокон веков выделялся своей древней историей и полиэтничным населением. В то время, когда представители одного и того же народа, приверженцы одних и тех же религиозных воззрений с трудом уживаются вместе, Азербайджан предстает перед нами классическим примером того, как в мире и гармонии может жить свыше 30 этнических групп и национальных меньшинств.

Издrevле здесь проживали народы, носители различных языков и последователи различных религиозных течений. Такими народами стали русские и немцы, изменившие этническую и религиозную карту Азербайджана. История христианства в Азербайджане имеет древние корни. Еще

в IV в. христианство было объявлено официальной религией, несмотря на немногочисленность последователей. В VII в. в результате арабских завоеваний в Азербайджане стал распространяться ислам, который смог превратиться в религию большинства населения страны. Таким образом, ислам оставил на долгие годы в тени христианство и другие религиозные верования. С переселением на территорию Азербайджана христианских общин русских и немцев в истории христианства начинается новый период. Вслед за русскими и немцами сюда потянулись другие народы, исповедующие христианство.

Переселение в Азербайджан русских и немцев относится к одному и тому же периоду – XIX в. Период этот запомнился значимыми событиями

политического, экономического, религиозного, этнического характера. В исследуемый период Азербайджан находился в составе Российской империи и происходящие в империи процессы имели непосредственное влияние и на окраины.

Изложение основного материала исследования. Появление первых русских поселений в Азербайджане относится к 30-м гг. XIX в. Этим периодом также датируется появление первой русской деревни на территории Азербайджана, расположенной в Карабахе в районе Варанда (Кызыл-Кышлаг) [4, с. 11]. Однако исследователь И.Е. Семенов в качестве первого русского поселения указывает территорию Нахичевана, где в 1832 г. поселились русские раскольники – молокане [6, с. 112]. С течением времени русские поселения уже появляются в Баку и Елизаветполе (сов. Гянджа). В числе первых переселенцев были и сосланные царским правительством лица и адепты различных христианских сект. Тем самым империя преследовала несколько целей: во-первых, высылая за пределы страны деструктивные элементы, обеспечивала внутренний порядок, во-вторых, использовала христианское население для возрождения разоренных войнами территорий. Таким образом переселенческий процесс, начатый в 30-е гг. XIX в., продолжался в 70–80-е гг., а также в 40-е гг. XX ст. В XX в. этот процесс уже был связан с развитием в Азербайджане нефтяной промышленности. Русские поселения наряду с Баку и Гянджей появились также в Сумгаите и в других крупных городах.

Среди русских переселенцев основную массу составляли адепты различных христианских сект: молокане, духоборы, бабтисты, субботники. [1, с. 351]. По указанию Государственного Совета от 20 октября 1830 г. «духоборы, иконоборцы, молокане, иудействующие и другие признаны особенно вредными». Соответствующими государственными инстанциями было решено «сектантов вышеупомянутых сект из людей казенного ведомства переселить, а их единомышленников водворять впредь в Закавказье» [3, с. 244–245]. На основании данного указа началось выселение молокан и духоборов из Саратовской и Астраханской губерний, субботников и из Ставропольской губернии на окраинные территории Российской империи. Наиболее пригодными для размещения сектантов были признаны земли Гарабага, Ширванской, Шекинской, Лянкаранской провинций [3, с. 2 46].

Молокане – представители «духовных» христиан – одна из самых преследуемых цариз-

мом сект. Молокане считаются одним из самых гонимых народов в истории [4, с. 14]. Они отвергают Священное писание, почитание икон, православную литургию и посещение храмов, все таинства церкви, в том числе крещение и евхаристию, а также православные молитвы и крестное знамение [10]. На сегодняшний день молокане проживают в США, Азербайджане, Армении, Грузии, Турции, Австралии. Но самой многочисленной по-прежнему считается молоканская община России. Судьбу молокан разделили также и духоборы. По указу Николая духоборы подлежали переселению с территории Запорожья на территорию Южного Кавказа.

С поселением на территории Азербайджана русских, молокан, духоборов начался процесс их адаптации к новым условиям. Несмотря на временные трудности постепенно между переселенцами и местным населением начался культурный обмен, в результате чего стало возможным и установление хозяйственно-экономических связей между народами.

Русские переселенцы были заняты в различных отраслях хозяйства: садоводстве, огородничестве, бахчеводстве, применяя те знания и навыки, которыми обладали, используя привычные для себя сельскохозяйственные орудия, технику возделывания и удобрения земли, выращивали не характерные для Южного Кавказа и не знакомые азербайджанскому крестьянину растения и овощи, такие как помидоры, капуста, баклажаны, картошка, подсолнух, наряду с культивированием характерных для Азербайджана видов зерновых [4, с. 11]. Исследователь Г. Джавадов отмечает, что до прихода русских местное население было почти не знакомо с данными культурами [1, с. 366]. Начиная с XIX в. Гедабей, Шамкир, Дашкесан, Товуз превратились в центры выращивания картофеля. Большая заслуга в этом и русского крестьянства. Подсолнечное масло на Южном Кавказе в XIX в. производилось только в русских деревнях [1, с. 365].

Духоборы наряду с занятостью в сельском хозяйстве в основном занимались скотоводством. Шерсть, молочные продукты, производимые в хозяйствах духоборов, продавалась на рынках Южного Кавказа и России. Купцы из Москвы и Нижнего Новгорода занимались скупкой и продажей шерсти из хозяйств духоборов [1, с. 368].

И сегодня русское население Азербайджана занято в различных сферах труда, получает среднее и высшее образование на родном языке. В системе образования Республики из 1 764 дошкольных

образовательных учреждений, в 248 из них 8 347 детей учатся на русском языке, в 16 школах с охватом 3 910 учеников образовательный процесс ведется только на русском языке. В 321 школ с преподаванием на азербайджанском и русском языках в русском секторе учатся 100 089 учеников [8]. Наряду с этим в высших учебных заведениях страны преподавание ведется на русском языке.

История немецких колоний в Азербайджане берет свое начало с первых десятилетий XIX в. Именно в этот период, в результате переселения немцев на территорию Закавказья, в Азербайджане были основаны первые немецкие колонии. Наполеоновские войны стали тяжелым и переломным периодом в истории Европы. Все эти процессы не могли не затронуть находящуюся в центре Европы Германию. В период с конца XVIII – начала XIX вв. в Германии было тяжелое политическое, экономическое положение. Кризис, охвативший Европу, не обошел стороной и Германию. Германия к этому периоду была раздроблена и состояла из отдельных государств, между которыми не было единства. Политическая раздробленность усугубляла и без того тяжелое экономическое положение, что губительно отражалось, прежде всего, на жизни народных масс и приводило к массовой эмиграции. В особенно тяжелом положении оказались южные земли Германии – Вюртемберг, Баден, которые в большей степени подвергались наполеоновским войнам, разрушениям и разорению [7, с.12]. Большое значение имели и конфессиональные противоречия. Так, в начале XIX в. в Вюртемберге, в связи с брожением среди народных масс, распространялось мистико-религиозное, фанатическое учение, последователи которого, отделяясь от ортодоксальных лютеран, составляли секту сепаратистов. Таким образом, истерзанный экономической разрухой, пленный новым религиозным учением народ в поисках лучшей жизни обратил свои взоры на Восток.

Переселение немцев на Кавказ началось в 1816 г. и продолжалось вплоть до 1818 г. Длительность процесса переселения объясняется тем, что немецкие колонисты переселялись колоннами, или так называемыми переселенческими братствами единоверцев. Первыми переселенцами стали выходцы из Вюртемберга – 1 140 семей и с 5 тыс. детей. Основную массу переселенцев составили протестанты, католики и т. д. Переселение сопровождалось трудностями, болезнями, смертностью, климатическими условиями, частыми задержками в пути. Долгий и трудный путь выдержали не все немецкие семьи, многие

умирали. Некоторые, остановившись на полпути, основывали там же колонии, например, в Одессе. Оставшиеся 500 семей перешли границу Грузии и осели в Тифлисе, основав первую колонию на Южном Кавказе – Мариенфельд. В Грузии было основано 6 немецких колоний: Мариенфельд, Новый Тифлис, Александрдорф, Елизаветполь, Екатеринфельд и Петерсдорф.

И наконец, в начале 1819 г. немецкие колонисты поселились на правом берегу р. Гянджа. Таким образом, была основана первая немецкая колония в Азербайджане – Еленендорф. Колония была названа в честь великой княгини Елены Павловны (жены брата Александра I) [7, с. 19]. Вторая немецкая колония также была основана на территории Елизаветпольской губернии, в районе Шамкира – Аненфельд. Наряду с этими, немцами в Азербайджане были основаны такие колонии как Георгсфельд, Грюнфельд, Айхенфельд, Траубенфельд, Елизаветинка.

Для немецких колонистов традиционным видом хозяйства, которым они занимались еще на исторической родине, были виноградарство и виноделие, которые стали основными их занятиями и на территории Азербайджана, так как местный климат был благоприятный для занятия виноградарством. Успешному развитию данных отраслей хозяйства именно в немецких колониях способствовал тот факт, что виноделие не было распространено в большей степени среди азербайджанского мусульманского населения. Со временем немецкие колонии по количеству и качеству выпускаемой продукции стали одним из самых крупных центров по производству вина в Азербайджане.

В 1860 и в 1890 гг. возникли промышленные винодельческие предприятия, заводы, среди которых были очень крупные для колоний предприятия бр. Форер и бр. Гуммель. В 1868 г. Форерами в кол. Еленендорф был построен пивоваренный завод, а в 1892 г. – коньячный. В 1922 г. был основан кооператив «Конкордия». Этот винодельческий кооператив, объединяя все немецкие колонии, охватывал экономическое, общественно-политическое, культурное направления, многие сферы жизни немецких колонистов [7, с. 93].

В последующие периоды немецкие колонисты принимали активное участие в политической, экономической, культурной жизни Азербайджана. В период деятельности Азербайджанской Демократической Республики в числе малочисленных народов страны в парламенте Республики были представлены и немцы в лице Лоренса Куна, уроженца Еленендорфа.

Несмотря на тесные взаимоотношения и культурный обмен с местным населением, немцам удалось сохранить свой родной язык, свои этнографические особенности. С началом Великой Отечественной Войны в истории Советского государства наступил самый тяжелый, кризисный период, повлекший много потерь и трагично повлиявший на ход развития судьбы многих народов, в т. ч. и советских немцев, которые стали одним из первых депортированных народов, проживающих во многих республиках СССР, в т. ч. и в Азербайджане [7, с. 144]. С началом войны из Азербайджана было выселено все немецкое население – как немцы-колонисты, так и городские немцы.

В общественной жизни немецких колоний большое место уделялось развитию культуры

и образования. Во всех колониях функционировали дома культуры, печатались газеты, открывались клубы, открывались школы, а в последующие годы и средне специализированные школы: виноградарства и виноделия. В целях развития образования в 1842 г. в Еленендорфе было построено первое здание для школы, а уже в 1920 г. немецкая школа была открыта в Баку.

Для отправления своих религиозных культов в 1864 г. в Еленендорфе, а в 1909 г. в Аненфельде были построены лютеранские церкви. В строительстве церквей активное участие принимали известные немецкие архитекторы Эйхлер и Лемкуль. В 1899 г. в Баку была открыта лютеранская кирха.

Список литературы:

1. Джавадов Г. Этнические группы и национальные меньшинства Азербайджана. Баку : Элм, 2000, 440 с.
2. Гусейн-заде Р. Немцы Азербайджана. *IRS*. № 25. 2007. С. 4–11.
3. Вердиева Х. Немцы в Северном Азербайджане. Баку : Элм, 2009. 208 с.
4. Киянц С. Молокане. Мугла, 2014, 116 с.
5. Керимов Э. Русские Азербайджана. *IRS*. № 3. 2010. С. 10–14.
6. Семенов И.Я. История Закавказских молокан и духобор. Ереван : Авторское издание, 2001. 124 с.
7. Зейналова С. Немецкие Колонии в Азербайджане (1819–1941 гг.). Баку : Араз, 2002. 171 с.
8. URL: http://multiculturalism.preslib.az/az_a4.html (19.04.2020).
9. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Germans_in_Azerbaijan (22.04.2020)
10. URL: <https://ivanovka.net/%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B5-%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D0%B8-%D1%81%D0%BE%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C/> (26.07.2020)

Ahmadova Sara Arshad. ABOUT SOME CHRISTIAN NATIONS OF AZERBAIJAN

Azerbaijan, located at the crossroads of various civilizations throughout many centuries has become famous as a country where was formed the atmosphere of national cultural diversity, where representatives of various nationalities and faiths live in the atmosphere of peace and welfare, mutual understanding and dialogue. The multiculturalism and tolerance historically inherent in the life of Azerbaijanis today became an integral feature of everyday life of each citizen of the Azerbaijani state, irrespective of national identity, language and religion. As a result, there created a certain community in the cultural development of the national minorities of Azerbaijan, which showed itself in some similarity in the structure of life, customs and traditions.

Throughout history there were established harmonious, peaceful, inter-ethnic relations among the peoples living in Azerbaijan, and there was no ground for the ethnic conflicts and tension.

Features of historical development of Azerbaijan, its geographical position, ethnic structure of the population have created necessary conditions for existence of different religions in this territory. At various times in the country, in a varying degree there extended heathenism, Zoroastrianism, Judaism, Christianity, Islam and many other religious trends side by side, having mutual impact on one another.

The 19th century is distinguished with its important historical events in the political life of Azerbaijan. At that time there were existed war in Europe and people who suffered from wars began to migrate to the East and Russia as well.

The article is devoted to the problem of settlement of Christian groups in Azerbaijan: Russians and Germans. Extensive information is provided about the places of settlement, occupation, cultural development, as well as issues of modern community development. Thus, new nations had begun to seen on the ethnic map of the South Caucasus and Azerbaijan.

Key words: cultural diversity, Russians, Germans, multinationality, national minorities.

УДК 39:398.41(477.86/.87):929 Зубрицький
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2020/4.35>

Тугай М.І.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

НОТАТКИ О.М. ЗУБРИЦЬКОГО ПРО НАРОДНУ ДЕМОНОЛОГІЮ БОЙКІВ

Народна демонологія як складова частина духовного і міфологічного життя людей входила у сферу наукових інтересів багатьох українських вчених різних часів. Серед таких дослідників виділяється один із найвідоміших дослідників Бойківщини – отець Михайло Зубрицький.

На основі власних спостережень та записів у вигляді інтерв'ю з місцевим бойківським населенням народознавець склав цілісну картину демонологічного світу Західної Бойківщини. Наукові розвідки етнографа стосуються пояснення природи існування таких демонізованих осіб, як упир, відьма, вовкулака, стратча, домовик (хованець) та люди з езотеричними можливостями – майстер-будівельник та мельник.

Згідно з аналізом публікацій о. М. Зубрицького, вовкулака являє собою групу духів природи, які живуть у лісах, коло рік, озер. Вовкулака – це напівлюдина-напівдемон, проте народознавцем здійснений запис, в якому людина постає у вигляді рисі. Окрему групу домашніх духів представляє домовик.

До третьої групи злих духів зараховуємо упиря, стратча та людей з езотеричними можливостями. За записами отця М. Зубрицького, упир постає людиною з двома душами: чистою і нечистою. Вченим занотовано обрядодії, які люди здійснювали у разі появи упиря. У його тлумаченні стратча (стратчатко) – незаконно народжена дитина (поза шлюбом) та позбавлена життя в перші дні свого існування. Люди з езотеричними можливостями і, за розвідками етнографа, майстер-будівельник та мельник є найбільш колоритними особами з езотеричними здібностями у віруваннях бойків. Вони мали зв'язок із нечистими силами, мельника називали упирем, а майстра-будівельника – той, вмє ворожити.

Роботи о. М. Зубрицького з демонології мають велику історичну цінність, оскільки він одним із перших зробив локальний опис міфологічних осіб у Західній Бойківщині. Проводячи наукові дослідження, він не піддавав критичному осмисленню весь опрацьований матеріал, проте в наукових статтях матеріал має систематизований вигляд.

Ключові слова: демонологія, упир, відьма, вовкулака, Бойківщина, езотерики.

Постановка проблеми. Народна демонологія є відображенням особливостей духовної культури будь-якої етнографічної групи українців. Вони є втіленням погляду та розуміння людей щодо домашніх духів та людей із демонологічними властивостями і ознаками. Унікальними рисами характеризується демонологія серед бойківського населення.

Вказаній проблематиці присвячені наукові роботи та розвідки у вітчизняній етнологічній науці як на сучасному етапі, так і 100 років тому. Одним із таких був український народознавець отець Михайло Зубрицький. Вчений і нині залишається одним із найвідоміших дослідників духовної і матеріальної культури бойків наприкінці XIX – на початку XX ст. Народознавець у своїх численних розвідках зібрав значний етнографічний матеріал, в якому окреслені елементи демонології бойків. Вчений збирав відомості серед місцевого населення в с. Кіндратів на Турківщині та селах Мшанець, Галівці,

Михнівці, Бистре, Плоске, Головецькі Горішні на Старосамбірщині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Народній демонології присвячені окремі наукові розвідки та роботи. Серед таких публікацій можна виділити доробки Н. Войтович [1; 13–14], Г. Горинь [2], Ф. Сисин [5], О. Ятищук [15]. Так вітчизняна дослідниця Н. Войтович (у дівочтві Н. Левкович) подає чітку характеристику демонізованого світу бойків, використовуючи наукові розвідки отця Михайла Зубрицького як одне із доступних джерел [1]. Натомість етнограф Г. Горинь наголошує, що увага вченого зосереджувалась на обов'язковому вияві самотності явищ чи фактів бойківської культур [2, с. 380].

Канадський вчений Ф. Сисин вказує, що у своїх розвідках М. Зубрицький поєднав опис матеріальної культури із звичаями та віруваннями, що її супроводжували [5, с. 39]. Проте водночас констатуємо, що народознавець в їхніх працях згаданий

побіжно як один із дослідників народної демонології бойків, цій персоні не було присвячено значної уваги у вітчизняних етнологічних доробках.

Постановка завдання. Метою статті є спроба проаналізувати науковий доробок отця Михайла Зубрицького, присвячений народній демонології бойків. Предметом дослідження можна вважати демонізовані персони, занотовані народознавцем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна українська етнологічна наука використовує класифікацію В. Гнатюка щодо поділу духовного світу: духи природи, домашні духи і злі духи – нечиста сила [15, с. 261]. Аналіз публікацій о. М. Зубрицького вказує, що до першої групи зараховуємо вовкулаку, до другої – домовика (хованця), до третьої – упира, чорта, страгчата та людей з езотеричними можливостями.

У своїх публікаціях о. М. Зубрицький подає розширений аналіз вказаних груп. Зокрема, до першої групи він зараховує представників міфологічного світу, які живуть у лісі, біля річок, озер. Народознавець присвятив окремі розвідки вовкулаці, якого варто зарахувати до цієї групи. На його думку, вовкулаки постають в образі людей, які перетворились у вовків (напівлюдина-напівдемон). Етнограф записав дві історії з розповідей М. Гошівської, місцевої жительки Кіндратова Турківського повіту. У першій історії розповідалося, що одна теща зробила свого зятя вовком. На Святий вечір він забіг до хати, приліг в куту і показав лап, у якій «бив сук вбитий <...> винали йому сук» [7, с. 185] і він став назад людиною. За цю кару теща «конала» більше пів року. Теща просила пробачення, а зять їй відповів: «Мене добре вовки йїли: як міні лехко било жити, так би тобі лехко било конати» [7, с. 185]. Вчений вказував, що теща не померла, аж поки її не пробачив зять. Друга історія пов'язана з перетворенням священника на рись. Згідно з нею «піп ходив вовкуном рисьом, вихопив вікном дітину, тай поніс із собою» [7, с. 186].

До другої групи – домашніх духів – отець Михайло Зубрицький зараховував домовика. Особливим чином у народній демонології представлений «хованець», або ж «домовик», детально описаний отцем Михайлом. Згідно з розповіддю А. Стукачової з Галівців Старосамбірського повіту, давніше у селі жив один господар, який мав «хованця» у себе вдома. Коли його дружина займалась господарство, він запитав: «А не забудь напоїти го» [7, с. 185], проте дружина боялась. В один такий день сусідній хлопець побачив, як жінка дає пити «хованцю» і промовляє: «Пий, любойко, пий!» [7, с. 185],

в той момент хлопець втік «аж ся за ним закурило» [7, с. 185].

В одній з історій, записаних отцем Михайлом Зубрицьким, хованцем постає кіт. Згідно з нею молодий хлопець взяв у стайню kota і той почав м'якати, хлопець вдарив його ціпом, на що йому сказали: «на що беш kota. Будеш видіти, що з того буде!» [7, с. 185]. Внаслідок цього наступного дня, коли хлопець давав корові їсти, вона повернулася до нього задом і за хвоста прив'язана, а чоловік до хлопця сказав: «А видиш! то кіт таке наробив» [7, с. 185].

Наступною групою демонізованих осіб у дослідженні отця Михайла Зубрицького були злі духи – нечиста сила, до яких належать упир, відьма, чорт та люди з особливими езотеричними можливостями.

У народній демонології бойків особливе місце належить людям з езотеричними можливостями. Вітчизняна дослідниця Н. Войтович пояснює це тим, що езотеристи не відрізнялися від звичайних людей ані зовнішнім виглядом, ні походженням тощо; вони викликали підвищений інтерес загалу особливим умінням, способом життя та поведінкою [1, с. 176]. До таких людей дослідник В. Давидів зараховував людей, які опанували певний фах [3, с. 115], і, згідно з розвідками отця Михайла Зубрицького, майстер-будівельник та мельник є найбільш колоритними особами з езотеричними здібностями у віруваннях бойків.

У науковій спадщині отця Михайла Зубрицького, присвяченій демонології, детально охарактеризовано природу та здібності майстра-будівельника, який за народним уявленням володіє певними «надзнаннями» [1, с. 168]. Народознавець зазначав, що людині, яка хотіла стати майстром, слід було знати, що він мала «знати від себе», тобто «знати ся» з нечистими, щоб вони йому не шкодили під час роботи [4, с. 73] і люди неодноразово говорили, що «він добрий майстер, до всього приватний, зле не знає від себе» [4, с. 73], такий майстер не береться за виконання великої роботи. За віруванням людей, починаючи роботу, майстер мав «завернути рукав на лівій руці» [4, с. 73], це пояснювалось певним ритуалом перед початком роботи для того, щоб себе захиститися.

За записами отця Михайла Зубрицького, майстер-будівельник був передвісником похорону або весілля. Так, коли столяр починав тесати дерево для будинку і тріска від цього дерева падала на землю, «буде мерлець», натомість «як тим боком від дерева», варто очікувати весілля, якщо «упаде на двір поза трамя, буде мерлець, «чкода», як до

середини вязання, буде весілля» [9, с. 221; 4, с. 72], а якщо сокира дасть іскру, то «буде горіти» [4, с. 72]. Вважаючи, що майстер може ворожити, люди стежили за його роботою дуже ретельно, «бо під час завязин держав топір хвилю вістрьом до себе до твари» [4, с. 72].

Про неймовірні здібності майстра-будівельника отцю Михайлу Зубрицькому розповів Ф. Гудзя з с. Мшанець Старосамбірського повіту. Зокрема, він стверджував, що майстер, щоб відвести велику шкоду від будинку у майбутньому на малу тепер, попросив у господарів «пів кварти горілки» (близько 237 мл – *М.Т.*) [4, с. 72]. Отримавши вказаний об'єм, майстер не став пити ту горілку, натомість «хухнув у фляшчину, накрив рукою» і відступив назад, за «малу хвилю» тара розлетілася на половину, від цього померло тільки мале теля, завдавши малої шкоди зараз, аніж великої згодом [4, с. 72].

За розповідями людей, також майстер давав рекомендації «тамошному священику» з Бабина Самбірського повіту, де та як варто розташовувати меблі по будинку. Отець Михайла Зубрицький наголошував, щоб майстри не поставили «зам одвіря обернувши дерево в долину» [4, с. 73], а щоб ставили вгору, як воно у лісі росте, а також «не приставляйте нічого з півночі, як будинок скічнчений» [4, с. 73].

Також демонізованою була професія мельника, який також мав «знати від себе», оскільки не міг б залишатись та ночувати у млині [10, с. 75]. Згідно із записами отця Михайла Зубрицького, один господар млина (на Буковині) не захотів підвищувати платні мельникові (з Мшанця), і, коли мельник йшов із роботи, сказав, що «я ще ту прийду» [10, с. 76]. І через деякий час він повернувся, оскільки попередній мельник загинув, мастивши колесо, і згодом, змащуючи те саме колесо, з ним нічого не ставалося [10, с. 76]. За переказами людей, мельників зараховували до упирів, оскільки «сиділи сам по ночах у млині» [9, с. 219; 6, с. 360]. Щодо діяльності млина і мельника серед місцевого населення побутувати приповідки на цю тему. Одна з них говорить: «Щось по нім доскопитили, власитель млина відправив мельника» [11, арк. 4]. Місцеві люди пов'язували це з тим, що «щось недобре підглянули» [11, арк. 4] під час роботи. Також цікавою є приповідка, записана етнографом у Мшанці Старосамбірського повіту: «як сьвіт плаче, то млин скаче» [12, арк. 2]. Розуміли це так: коли дощ паде, млин продовжує молоти.

Отже, мельники та майстри-будівельники належать до людей з особливими езотеричними

можливостями, оскільки оволоділи зв'язком як із темними, так і зі світлими силами.

Найбільшу увагу у своїх дослідженнях отець Михайло Зубрицький присвятив зібранню матеріалів та їхній систематизації, пояснюючи природу упира. Як зазначає вітчизняна дослідниця Н. Левкович, однією з причин перетворення покійника на упира ж порушення правил поховального обряду і віра в упирів пов'язана з народними уявленнями про душу людини, її посмертну форму в потойбічному світ – дух [14, с. 58]. Отець Михайло зазначав, що упир «має два серця і два духи; один завмирає, а другий ходить» [9, с. 219]. Він вказував на однакову міфологічну природу упира та відьми, зазначаючи, що в бойків відьма має два духи [8, с. 45]. Згідно з традиційними народними уявленнями бойків, друга (нечиста) душа упира відділяється від тіла саме під час сну [14, с. 58].

Згідно з віруваннями людей до упирів зараховували «як який чоловік був червоний на лиці, а ще дещо знав від злого», люди вірили, що це є доказами того, що людина є упирем [6, с. 360], а щоб упирі після смерті не приходили і не шкодили людям, їм потрібно було руки та ноги зв'язати ожиною. Також робили гачки з дроту та ставили упирю під язик [9, с. 219].

Збереглися у розповідях людей кілька випадків, як можна було протидіяти упирю. Якщо упир вставав і приходив до людей, то не потрібно було відзиватись на його поклики, оскільки, якщо людина поверталась до нього, то могла померти вмить, а якщо не поверталась, то упир міг завдати шкоди господарству людину. Такий приклад вчений детально записав від В. Петричковича з Мшанця Старосамбірського повіту: «Грицуна ходив по ночі і кликав знайомих по імію; хто обзивав ся, того потяв, а хто мовчав, такому на другий день корова згинула» [9, с. 222]. За розповідями людей, коли упирі вставали і робили лихо людям, відкопували їх могилу, «рубали на кусні і сукровицю з горілкою пили» [6, с. 360], а також «вбили осиковий кіл у груди» [9, с. 221], після чого могилу назад закопували.

Серед місцевого населення збереглися легенди пов'язані із життям людини, яку вважали упирем. Отець Михайло Зубрицький здійснив запис оповіді про Ігната, який помер у Мшанці в 1827 р. Після своєї смерті він «потинав людей і било много мерців у селі» [9, с. 219]. Люди боялись виходити на вулиці, як вечоріло, ніхто і не вийшов б і на двір, і кожен старався наносити до дому води і дров [9, с. 219].

Отже, на думку респондентів отця Михайла Зубрицького, упир має дві душі, що дозволяє

ходити йому після смерті та з'являтися до різних людей. Натомість люди, до яких приходив упир, відкопували могилу та виконували спеціальні обрядодії для того, щоб упир більше не приходив.

Аналіз публікацій отця Михайла Зубрицького вказує, що населення Бойківщини також вірило у «стратчат» або «страччуків». Під ними розумілися діти, які були народжені «покритами» (дівчатами, які народили позашлюбну дитину –Т.М.) і поховані на межі полів та городів, а також під кутами хат [6, с. 361]. Народознавець зазначав, що «се незрешені діти, як їх мати страгисть, убе, щоби покрити свою ганьбу» [9, с. 223]. Дослідник писав, що ці «стратчата» шкодять жителям в хаті, а також врожайності в полях і городах [6, с. 361]. Вони до семи років лежали в землі, а після цього, за розповідями людей, літали коло хат і кликали «хшту! хшту!». Якщо якась людина відгукнеться на ці крики і скаже: «Коли ти хлопець, то крещая тебе Івана во імя Отца і сина і Святого Духа, амінь, а коли ти дівка, то крещая тебе Анну і т.д.» [6, с. 361] і якщо ніхто не охрестить, як воно про це просить, то буде «шкодити» [9, с. 224]. Тоді люди вірили, що охрещена людина полетить на небо. Проте також люди вірили, що якщо та дитина надармо просила «хреста», вона ставала злим духом і шкодила тим людям, на чийм господарстві була покинута [9, с. 224].

За переказами людей, земля «не прияла» хлопця, який зробив «череву» (завагітніла – Т.М.) молодій дівчині та обіцяв одружитися, проте не виконав своєї обіцянки. Коли він помер, то земля «не прияла го раз і другий» [7, с. 186] і його труну поставили коло церкви і туди курка знесла яйце.

Коли звідти хотіли забрати яйце, покійник взяв його за руку і сказав: «Чого хочеш? Та мов йї, щоби ми відпустила, бо я зв ню терплю» [7, с. 186].

Згідно з народним календарем бойків 23 квітня (за юліанським календарем), день Юрія, вважався «днем чарівниць, бусуркань, бісуркань» [8, с. 45]. Отець Михайло Зубрицький вказував, що вони «в ночі перед Йірьом відбирають людзьким коровам молоко» [8, с. 45]. Для того, щоб забрати молоко у коров, вони «перемітують ся в ката, пса» [8, с. 46], а також «стягають дощ на Йірья» [8, с. 45]. Щоб захиститись від краді молока, люди виконували різні обрядодії, одна з яких була записана у Мшанці Старосамбірського повіту: люди вимашували двері різною олією і мазутом та розбляли хрести у дверях, «би бісуркани не взяли молока» [8, с. 46].

Висновки. Отже, на основі проведених спостережень, зібрання окремих відомостей, отець Михайло Зубрицький систематизував матеріал, присвячений народній демонології бойків. Він вичленив основних персонажів у віруваннях людей, які поділені на групи: духів природи, домашніх духів та злих духів. Дослідник звернув увагу на те, що в традиційному побуті найбільш поширеними є такі категорії демонології, як упир, вовкулака, домовик, стратчата, мельник, майстер-будівельник, та дав чітку характеристику кожному з них.

Науково-збиральницька робота народознавця в питанні народної демонології є цінним джерелом відображення міфологічного світу Бойківщини. Варто наголосити на тому, що ця тематика залишається актуальною для української етнологічної науки та заслуговує на подальше дослідження.

Список літератури:

1. Войтович Н. Народна демонологія Бойківщини : монографія. Львів : СПОЛОМ, 2015. 228 с.
2. Горинь Г. Наукова праця Михайла Зубрицького у вимірах часу. *Народознавчі Зошити*. 2008. № 3-4. С. 378–381.
3. Давидюк В. Українська міфологічна легенда. Львів : Світ, 1992. 176 с.
4. Зубрицький М. Будинки і майстри. *Житє і слово*. 1895. Рік другий. Кн. 1. С. 71–75.
5. Зубрицький М. Зібрані твори і матеріали у трьох томах. Том 1: Наукові праці. Львів : Літопис, 2013. 610 с.
6. Зубрицький М. Міти і вірування. *Житє і слово*. 1895. Рік другий. Кн. 6. С. 360–361.
7. Зубрицький М. Міти і вірування. *Житє і слово*. 1895. Рік другий. Кн. 5. С. 185–186.
8. Зубрицький М. Народній календар, народні звичаї і повірки, пов'язані до днів в тиждни і дорокових свят (записані у Мшанці Староміського повіту і по сусідніх селах). *Матеріали до українсько-руської етнології*. 1900. Т. III. С. 33–60.
9. Зубрицький М. Похоронні звичаї й обряди в Мшанці і сусідніх селах Старосамбірського і Турчанського повітів. *Етнографічний збірник*. 1912. Т. XXXI–XXXII. С. 211–226.
10. Зубрицький, Млини і мельники. *Житє і слово*. 1895. Рік другий. Кн. 1. С. 75-76.
11. ІЛ НАН України. Ф. 3 (Франко І.Я.) спр. 4157. Зубрицький Михайло. 1. Приповідки. Записані в с. Мшанець. [1902 р.]. 2. Лист до [Франка І.Я.] про надсилку цих приповідок. Мшанець. 25.IV.1902. автограф. 8 арк.
12. ІЛ НАН України. Ф. 3. (Франко І.Я.) спр. 4158. Зубрицький Михайло. Приповідки. Записані в с. Мшанець. 1903 р. автограф. 19 арк.

13. Левкович Н. «Знаючі» («непрості») люди в демонологічних уявленнях бойків. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Історичні науки: Збірник наукових праць*. 2008. Вип. 6. С. 276–283.

14. Левкович Н. Упир-двобудушник в системі демонологічних уявлень бойків. *Етнічна історія народів Європи*. 2008. Вип. 25. С. 57–63.

15. Ятищук О. Народна демонологія як елемент етнографічних досліджень В. Гнатюка. *Україна–Європа–Світ*. 2011. Вип. 6/7: 20-й річниці Незалежності України присвячується. С. 260–267.

Tugay M.I. NOTES OF O. ZUBRYTSKY ON THE FOLK DEMONOLOGY OF THE BOYKS

National demonology as a constituent part of the mythical and spiritual life of people has posed a scientific problem for Ukrainian researchers for a long time. Reverend Mykhailo Zubrytskyi can be singled out as one of the most prominent researchers of this topic, who was interested in the Boykos region.

He managed to create and describe the whole picture of the demons world of the Western Boyko region, having spoken and interviewed a lot of local Boykos, as well as having observed their way of life. Scientific researches of the reverend try to explain where the following creatures and personalities came from, the reasons and causes of their appearance. They include vampires, witches, werewolves, changelings, domovoys (household gods) as well as people with esoteric abilities, such as builders and millers.

According to the analyses of the Rev. Zubrytskyi articles, a werewolf is a representative of a nature spirits, which live in the woods, near the rivers and lakes. A werewolf is half-demon and half-human, though there is a written piece of evidence of the ethnologist in which a person is shown as a lynx. Household gods represent a separate group of spirits – home spirits.

The third group consists of the evil spirits, and vampires, changelings and people with esoteric abilities belong there. According to Rev. M. Zubrytskyi data, a vampire is a person with two souls: a clean one and a dirty one. He wrote down certain rituals which people used to perform in case there appeared a vampire. Also the scientist described a changeling as a child born out of wedlock, who was killed in the first days of their life. Taking into account the ethnographers writings, a builder and a miller were among the most interesting people with esoteric abilities, according to what people believed in the Boyko region. They were connected with evil forces, a millers was sometimes referred to as a vampire (a blood drinker), while a builder was believed to be able to charm and hex people.

Works on demonology, written by Rev. M. Zubrytskyi, constitute a great historical importance, as far as he was the among the first ones to describe local mythical creatures and people in the Western Boyko region. In his researches he did not analyse the material, but in his scientific articles all the information is systematized.

Key words: demonology, vampire, witch, werewolf, Boyko region, esoteric.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930.2:94(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2020/4.36>

Ковальська Л.А.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

ПОНЯТТЯ «ДОКУМЕНТ» У МІЖДИСЦИПЛІНАРНОМУ ДИСКУРСІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

У статті проведено аналіз теоретичних основ вивчення документального носія інформації, що дає змогу узагальнити комплексне бачення його зовнішніх і внутрішніх ознак документально-інформаційного ресурсу та засобу комунікації з погляду теоретичної й тематико-прикладної проблематики. Метою роботи є необхідність з'ясувати змістове навантаження поняття «документ» у міждисциплінарному дискурсі історичної науки, визначити ролі документа у формуванні соціально-історичної реальності. Наукове дослідження проведено на базі розробленої методології. Застосовано методи історичного документознавства, історичного джерелознавства, архівознавства, інформології й соціальної комунікації, які дали змогу розкрити змістову повноту поняття «документ» як наукової міждисциплінарної проблеми історичної науки. Наукова новизна роботи полягає в установленні змістових особливостей, аналізі поняття «документ» як джерела ретроспективної інформації, відображення часу та дійсності. Запропонована наукова розвідка дала можливість сформулювати теоретичні знання про поняття «документ», що охоплює соціально-історичні особливості й аспекти документа як феномена часу та реальної об'єкта пізнання. Здійснене дослідження розширило можливості вивчення теоретичних основ документа, дало змогу створити цілісне комплексне бачення зовнішніх і внутрішніх ознак документа як джерела ретроспективної інформації та засобу комунікації з погляду теоретичної й тематико-прикладної проблематики. Теоретична рефлексія уможливила типізовану дефініцію поняття «документ» як результат писемного інформаційного обміну в минулому, який у знаково-понятійній, зображальній формах передає інформацію про соціально-історичну реальність, містить інформаційне вираження автора документа, використовується для образно-логічної реконструкції минулого. Установлено, що парадигмальні основи дослідження документованих форм історичної інформації виражають її гносеологічну сутність, здатність транслювати свідчення в просторі та часі, засвідчувати події минулого, що дає можливість установити розвиток інформаційних процесів, фактів, явищ.

Ключові слова: документ, джерело, історичне документознавство, джерелознавство, архівознавство, інформологія, соціальна комунікація.

Постановка проблеми. Розвиток світового суспільства актуалізував необхідність сталого збереження й передачі інформації прийдешнім поколінням. Зафіксована на певному носіїв інформація отримує статус документної, у чому полягає дихотомічна сутність двох термінів – «інформація» і «документ». Із поглибленням структуризації соціуму та диференціації суспільних процесів збільшуються кількісні показники документального масиву, його формальні й видові особливості, типи матеріальних носіїв тощо. Перед наукою постало питання не лише організації зберігання та

впорядкування наявних документальних масивів, а й вироблення ефективних механізмів опрацювання та використання документів. Усі ці чинники спричинили наукову рефлексію й появу новітніх напрямів у науці документознавства й історичного документознавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою дослідження документально-інформаційних ресурсів є роботи українських і зарубіжних дослідників у галузі історичного документознавства і джерелознавства. Зокрема, роботи М. Бакленда, В. Бездрабко,

Ф. Бекона, С. Бріт, М. Варшавчика, Л. Дубровіної, І. Дройзена, Р. Еванса, Н. Зинов'євої, Я. Калакури, С. Кулешова, Н. Лунда, І. Матяш, К. Мітяєва, І. Нікітіної, П. Отле, Є. Плешкевича, Л. фон Ранке, Ш. Сеньобоса, Г. Січкаренко, А. Сокової, А. Соколова, Г. Швецової-Водки.

Постановка завдання. Мета статті полягає в з'ясуванні змістового навантаження поняття «документ» у міждисциплінарному дискурсі історичної науки, визначенні ролі документа у формуванні соціально-історичної реальності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Філософська теорія пізнання розглядає освоєння інформації як рух від незнання до знання, від знання неповного до більш повної й точної інформації. Оксфордський словник пропонує три варіанти визначення поняття відповідно до його функційного та змістового навантаження: інформація як процес, інформація як знання, інформація як річ [4, с. 354]. Удосконалення технологій створення документа, фіксації інформації на матеріальних та електронних носіях перетворюють його з одномірного в багатомірний формат сприйняття. На думку Є. Плешкевича, це детермінує зміни в технології документування й у підходах до документа як соціокультурного феномена. Документ визначається трьома компонентами: інформація, матеріальний носій, технологія її фіксації та ідентифікація [11, с. 56]. Накопичений тисячолітній досвід документотворення нині вимагає переосмислення для з'ясування подальшого шляху документа в умовах цифровізації інформаційного простору. Це потребує вивчення природи документальної інформації й документа як соціокультурного феномена. Розвиток комплексу наук про інформацію зумовив наукову рефлексію з приводу інформаційних можливостей документа.

На думку Є. Плешкевича, об'єктом науки про документ є соціальна оперативна інформація, яка підлягає фіксації для передачі її в часі й просторі. Створення документа починається з виявлення частини соціальної інформації, яку необхідно зафіксувати і з якої потрібно сформувати інформаційне повідомлення. Соціальна роль інформації визначає форму, матеріал і зміст інформаційного повідомлення, зафіксованого на матеріальному носії. Окрім соціального детермінізму, на форму документа впливає структура носія та спосіб фіксації й кодування інформації [10, с. 65]. Наступні зміни інформації, як зменшення характеристик оперативності, змінюють призначення самої документальної інформації, що є «другим життям» документа. Перша фаза існування документа визначає всі наступні.

Нині документ присутній у кожній сфері людської діяльності – науці, практиці, освіті, управлінні тощо. Така поширеність документованої інформації детермінувала зростання типово-видового розмаїття, формування документально-інформаційних потоків, документаційних масивів, документальних інформаційних систем. Багатозначність такого інформаційного явища зумовила появу і стрімкий розвиток наукових дисциплін, об'єктно-предметною сферою яких є функціонування окремих видів і типів документів. Поняття «документ» розглядається не однаково, формуючи самостійні, суміжні й споріднені напрями досліджень.

У межах класичного документознавства, зазначає Є. Плешкевич, документ розглядається через методологічну призму гносеологічних та онтологічних уявлень про нього. Зміст поняття «документ» має гносеологічний контекст, а його обсяг визначається онтологічно, шляхом засвідчення конкретних документальних форм або через визначення сфери діяльності й специфічних для неї форм документів. Тому протиріччя збереглися на рівні введення тих чи інших об'єктів в обсяг поняття. На шляху гармонізації онтологічно-гносеологічного уявлень про документ Є. Плешкевич убачає перехід до визначення документа через документально-інформаційний процес (документування) і діяльність з його організації. Сутність документування полягає в записі або реєстрації інформаційного повідомлення на матеріальному носіїві, включенні його до документально-інформаційної системи з метою підтримання семантичної симетрії й актуалізації, а також у забезпеченні функціонування документа в межах документально-інформаційної системи. Технологічні й організаційні аспекти документування утворюють документальну діяльність, а наявність такої діяльності дає змогу документувати її результати. Такий онтологічно-гносеологічний розвиток уявлень про документ є інструментом вирішення протиріч та отримання нових уявлень про документ [10, с. 61].

Об'єктом документознавства Г. Швецова-Водка розглядає документ як явище інформаційно-комунікаційної сфери функціонування соціуму з власним предметом вивчення – «визначення видів і властивостей документа, закономірностей його створення та функціонування в суспільстві». Дослідниця структурує науку про документ на окремі напрями [12, с. 69]. Пріоритет у теорії про документ має виходити з теоретичного й методологічного аспектів, що надають теорії суттєві ознаки наукового узагальнення, сприяють відходу від прикладних аспектів до рівня фундаментальної наукової дисципліни.

В умовах цифрового суспільства відбувається зміна конотацій деяких формальних характеристик, загальноприйнятих позицій у сприйнятті документа залежно від носія, способів збереження, змістового наповнення, руху інформації, встановлення соціальних зв'язків у системі суспільних комунікацій. Процеси стрімкої диференціації наукового знання про документовану інформацію зумовили зацікавленість специфікою створення й функціонування нових видів і типів документів. Поступово відходять інтеграційні моделі наукового дослідження, які встановлювалися протягом століть, а поняття «документ» набуває багатозначності й варіативності. Відповідне формулювання терміна «документ» викликає дискусії у фахівців науки про документ, які прагнули вдосконалити управління інформаційними ресурсами.

Феномен документа полягає й у полісемантичному трактуванні П. Отле понять «документ» і «документація». Документацією, на його думку, є окремі документи; бібліотека як колекція документів; бібліографія; документальні архіви; адміністративні архіви установ; архіви давніх документів; документи, відмінні від бібліографічних і графічних; музейні колекції; енциклопедія як діяльність із кодифікації й узгодження інформації. П. Отле вважав, що документація не може бути самодостатньою, оскільки набуває значення тільки з актуалізацією доцільності її буття. Досліджуючи теоретичну спадщину П. Отле, В. Бездрабко наголошує на тому, що поданий ним перелік видів документів охоплює «різні за етимологією, природою, змістовим навантаженням категорії – факт і процес, а недосконалість подібної диференціації документації додатково засвідчує складність класифікації носіїв інформації, тобто документів у найширшому розумінні, виокремлення з усієї ознакової палітри тих із них, що могли б стати об'єднаними, спільними для типологізування й відмінними для класифікації» [1, с. 16].

На рівні знакових систем людина формує документ, у якому закодовано сенс інформаційного повідомлення. Документ визначається як частина документаційної системи й не може бути кантівською «річчю в собі», незалежною від об'єктивно існуючої соціальної реальності. Наприклад, фотографія як візуальний документ може бути окремим документом або частиною іншого, наприклад, текстового документа. Текст є документом, у якому наявні два різні способи фіксації інформації – писемний і зображальний. Обидві частини загального процесу документування в результаті поєднання тексту й ілюстрації разом утворюють документ.

Під час аналізу документа важливо враховувати елементи комплементарної теорії Н. Лунда з її матеріальним (технологічні умови забезпечення життєвого циклу документа), соціальним (утворення суспільної структури, стратифікації і владної ієрархії) і психічним (інтелектуальні й когнітивні аспекти відносин між індивідом і документом) аспектами [8, с. 11–14]. Коли змінюється відповідний інструментарій документування, то це чинить вплив на соціальні й психічні складники документа. Зміни в соціальних відносинах впливають на матеріальні аспекти документа, виникає єдність форми і змісту документа.

М. Бакленд пропонував брати до уваги низку умов, за якими можна визначати належність інформаційного об'єкта до документа. Такі документаційні об'єкти повинні стосуватися будь-яких інформаційних об'єктів. До поняття «документ» належать артефакти, об'єкти, що мають сліди діяльності людини. Термін отримує узагальнене значення інформаційних об'єктів. Документ як будь-який конкретний або символічний об'єкт, збережений або записаний, становить доказ минулого фізичного і психічного явища. Виходячи із цього, об'єкти не є звичайними документами, а стають такими, коли їх використовують в інформаційних цілях.

Згідно з оксфордським словником, інформаційне навантаження терміна «документ» відповідає первинному позначенню засобів викладання або інформування, а обмежене поняття «документ» текстовими об'єктами спостерігаємо згодом. Нині не згасає дискурсивність семантичного наповнення поняття «документ», зараховувати до нього лише текстові об'єкти чи й матеріальні й визначити, на якому етапі існування вони стають документом. Усім відомою є семантична дискусія С. Бріт із сучасниками навколо визначення терміна «документ»: первинною є тварина чи її каталогізований обліковий запис [3, с. 10]. Більшість документів складаються з тексту, до яких можна зарахувати листи, книги, журнали, діаграми, карти, картинки, звукові записи. Але дискурсивність текстовості документа запитує в інших артефактів: який зміст вони представляють. Дефініції поняття «документ» показують підходи до його розуміння й пов'язані з актуалізацією певних аспектів документа в різні періоди науково-технічного розвитку матеріальних елементів феномена, звернення уваги до функціональних особливостей, їх науково-галузевої та прикладної сфери застосування.

В історико-документознавчій концепції документ розглядається в широкому значенні, як наслі-

док уже минулого історичного факту. Одним із перших, хто запропонував розглядати документ як джерело історичного пізнання, був Ф. Бекон. Він виокремлює «меморії» як підготовчий матеріал для історії та розділяє їх на коментарі й давності. Отже, Ф. Бекон акцентував увагу на джерелознавчому розуміння документальної інформації, при цьому пріоритетності в нього набували офіційні документи як окремий вид. Л. фон Ранке визначив методологічні засади джерелознавчої критики [11]. Тут важливості набули архівні документи політичного характеру, а чого немає в документі, того не існує для історії.

Напрямок гуманітарного емпіризму в історичній науці заснував І. Дройзен, який подає власне розуміння історії як емпіричної науки, що вивчає матеріали [11]. Така увага до ресурсів історичної інформації заснована на спорідненості документальних матеріалів зі спостереженням у науковому пізнанні. Документальний напрям науки отримує розвиток в ідеях французької школи позитивізму. Уявлення позитивістів про історію як сукупність установлених фактів ґрунтувалися на отриманні історичних фактів, потрібних історичному, збережених переважно в писемних історичних документах. Основною метою позитивістів було надання історикам відповідного інструменту (документа), за допомогою якого дослідники «наповнювали» історію змістом. На протигагу позитивному пізнанню документальної інформації, в німецькій історичній школі формується джерелознавчий напрям, заснований на понятті «історичне джерело».

Позитивісти Ш.-В. Ланглуа й Ш. Сеньобос використовували традиційний для французької історіографії термін «документ» у значенні джерело, без якого унеможливилося історичне пізнання. Тим самим вони утверджували пріоритет історичних джерел над історичним мисленням. Ш.-В. Ланглуа подає розуміння документа як «сліди», що залишені думками й діями людей. Ш. Сеньобос підтримав ідею про документ як «слід» і вказав, що ці сліди називаються історичними документами, серед яких назвав два роди – речові та психологічні [11]. Загалом позитивізм посприяв не лише активізації пошуку історичних документів і їх кількісному збільшенню, а й теоретичному дослідженню носіїв історичних фактів.

Сутнісне значення поняття «документ» один із засновників документознавства К. Міт'яєв розкриває через перелік та опис його основних ознак, властивостей і функцій. Учений наводить декілька варіантів розуміння поняття: матеріальний результат окремого акту письмового, зображувального,

звукового, комплексного, машинного початкового документування явищ об'єктивної дійсності й мисленнєвої праці людини; засіб і спосіб збереження пам'яті про закарбовані в документі факти, явища, події; засіб і спосіб свідчення, підтвердження, установлення, ототожнення закріпленого в документі; засіб і спосіб юридичного свідчення; засіб передачі закарбованої в документі інформації в часі й просторі; засіб і спосіб управлінської діяльності; джерело історичних свідчень [9]. Загалом, згідно з думкою К. Міт'яєва, документом є речова пам'ятка культури й фізичний матеріальний предмет, на якому зафіксована різними способами інформація. Документ є носієм і джерелом початкової, історичної інформації, механізмом її передачі в часі й просторі.

Науково обґрунтовану позицію зі з'ясування природи документа запропонувала Г. Швецова-Водка. Виявлення характерних ознак уможливить визначення, що є документом. Серед переліку головних ознак – «наявність соціальної інформації (знань, думок, почуттів, вольових імпульсів, що передаються від людини до людини); фіксованість інформації (здатність документа до її збереження та передавання в часі); призначеність документа для передавання інформації як головна його функція (здіяний у певній інформаційній системі, що виконує функції, визначені людиною-комунікатором); речовинність (субстанціональність); семіотичний і семантичний характер» [13]. Вона запропонувала власне формулювання поняття з погляду теорії комунікації як каналу передачі інформації в елементарному процесі соціальної інформаційної комунікації: «документ – це єдність інформації (повідомлення) і речового (субстанційного) носія, що використовується в соціальному інформаційно-комунікаційному процесі як канал передачі інформації» [12, с. 52].

Важливим завданням є з'ясування еволюції методів фіксації інформації, технологій створення носія, форми, змісту інформаційного повідомлення. Феномен перетворення повідомлення в документ зумовлює низка соціальних причин та особливі умови функціонування суспільства. Технологізація інформаційного процесу призвела до зменшення актуальності епістолярних повідомлень-документів, які в майбутньому, імовірно, документом уважатися вже не будуть. Є. Плешкевич уважає, що дослідження генези документа є одним із головних завдань науки про документ [10, с. 64].

Взаємопроникнення дисциплін про документ сприяло виникненню багатьох галузей знань. Серед них В. Бездрабко виокремлює історичне

документознавство, що виникло в лоні загального документознавства під впливом вивчення не сучасних документів, а документів «з історією», та середовище їх походження й побутування [2, с. 6]. Об'єктно-предметна сфера історичного документознавства перегукується з йому подібними джерелознавством та іншими спеціальними історичними дисциплінами, іншими науками, орієнтованими на вивчення закономірностей утворення й розвитку історичних документів як джерел історичної інформації, чинників їх виникнення, розроблення класифікації, дослідження змісту й визначення функційних зобов'язань та історичної ролі в житті соціуму.

У розрізненні об'єктно-предметної сфери слушною є думка С. Кулешова. Об'єктом історичного документознавства він вважає процес розвитку документів і документації, а предметом – виявлення особливостей, тенденцій і закономірностей розвитку документів і документації, окреслення основних етапів цього процесу на підставі документознавчих розвідок і результатів досліджень у дисциплінах, що вивчають окремі характеристики історичних документів [7].

У своїх документознавчих програмних працях К. Мітяєв виокремив історичний напрям науки про документ, що визначав історичний складник документа як джерела інформації, створення й функціонування документів. На думку В. Бездрабко, істориків у проблемі з'ясування статусу історичного документознавства цікавило питання зв'язків між документознавством і джерелознавством, визначення меж, кордонів між ними, установлення їх об'єктно-предметних кордонів. Нині поява нових спеціальних напрямів документознавства умотивувала популярність вивчення генези документальних форм фіксації інформації, їх типово-видового розмаїття, етапності розвитку документа й ускладнення документальної комунікації, властивостей змісту й атрибутивності форм, умов створення й функціонування документа [2, с. 6–7].

Документознавство об'єктивно сприяє формуванню джерельної бази історичних досліджень і має з джерелознавством об'єктно-предметну спільність. Джерелознавство досліджує теорію, методику й техніку історичних джерел, вивчає форму документа, структуру й властивості документованої інформації в історичному розвитку. Синергія цих двох методологічних позицій дає можливість обґрунтування теоретичної позиції такого складника загального документознавства, як історичне документознавство, що досліджує історію службових документів, про-

цеси їх створення, формування систем документації та їх функціонування. У багатьох працях К. Мітяєв наголошував на історичній спрямованості документознавчої теорії [9, с. 121]. А. Сокова обґрунтувала принцип історизму в документознавстві й визначила основні методологічні напрями конкретно-історичного аналізу в межах дисципліни, яку вона визначала як історичне документознавство [15].

Утім розвиток цього наукового напрямку в подальшому відбувався в теоретичній площині появи та функціонування документа в теперішньому часі. Спорідненість об'єктно-предметного поля документознавства (дослідження процесу розвитку документів і документації) з іншими суміжними науковими напрямами, зокрема з дипломатикою, спричиняє їх взаємну методологічну інтеграцію з подальшою актуалізацією історичної проблематики документа.

Історичні аспекти документа як інформаційного явища соціально-історичної реальності набувають актуальності в нинішньому науковому дискурсі навколо феномена документа. Так, С. Кулешов виокремлює історичне документознавство в один із розділів загального документознавства [7, с. 57]. Документознавство, на його думку, досліджує сучасні документи не пріоритетно, а переважно (виходячи не з пріоритетності завдань, а з традиційності вибору тематики). Цим пояснюється дискусія щодо хронологічної ретроспекції історичного документознавства, яка не може обмежувати дослідження зародження, первісних видів, історичних форм і головних етапів еволюції документа. В історичному документознавстві поява перших форм фіксування інформації є нижньою хронологічною межею вивчення документа, а верхньою є сьогодення, хронікально зафіксоване документами [7, с. 60].

На думку А. Сокової, історичне документознавство за об'єктом і методами дослідження найбільш споріднене з історичним джерелознавством [9]. Це зумовлено завданням документознавства щодо підвищення якості сучасних документів для виконання ними основної соціальної функції бути в подальшому історичним джерелом. Обидва наукові напрями мають на меті з'ясувати спонукальні мотиви створення документа, розробити їх історичну класифікацію, визначити зміст їх функцій і соціально-історичної ролі. Історичні аспекти уніфікації управлінських документів і систем документації є найбільш поширеними в історичному документознавстві [7, с. 61].

Із залученням історико-документознавчої й джерелознавчої методології відбувається термінологічна синергія суміжних понять «джерело» й «документ». Погоджуючись з іншими фахівцями в галузі документознавства щодо використання поняття «документ» у джерелознавчому значенні, Є. Плешкевич пропонує застосовувати цей термін до історичних джерел [10]. Документ, що виник у результаті функціонування державних, громадських, комерційних установ, В. Бездрабко пов'язує з поняттям «документальне джерело», яке є одним із видів писемних історичних джерел. Основними характеристиками документального джерела є діловий стиль написання, усталені формальні ознаки, офіційні характеристики, але з різним інформаційним наповненням. До них фахівчиня зараховує такі типи документації, як законодавчі акти, організаційно-розпорядчі документи і звіти установ, службове листування [5].

Складні зв'язки історичного документознавства з іншими напрямками спричинені спорідненим предметом дослідження – історичним документом. Як стверджує Н. Зинов'єва, документ є об'єктом дослідження таких дисциплін: історіографія, джерелознавство, текстологія, палеографія, сфрагістика та археографія [17]. С. Кулешов до суміжних наук документознавства зараховує також мовознавство, теорію і практику менеджменту, правознавство, історичне джерелознавство, технологію справочинства, інформатику, інформологію, теорію комунікацій, теорію науково-інформаційної діяльності, історію справочинства, дипломатику, філігранологію, сфрагістику, палеографію, кодикологію [7].

У роботі Г. Січкаренко наголошує, що будь-який документ може стати джерелом інформації про минуле, з огляду на невизначеність у розмежуванні часу на минуле і сучасне. Для документальних систем є критерій, що дає змогу розмежувати час, коли документ перестає виконувати основну функцію, заради якої він створений. Таке відокремлення документа від архівного документа надає йому статус історичного джерела. Деякі документи набувають значення історичного джерела з моменту створення. Архіви зберігають документи як доджерела, що мають властивості історичного джерела [14, с. 90].

На думку М. Варшавчика, спеціально історичні джерела не створюються, а з'являються в реальному житті у зв'язку з потребами людей для виконання певних функцій. Із залученням у науково-історичний дискурс такі документи стають історичними джерелами. Джерело проживає

два життя, дві функції, дві форми – доджерельну і джерельну [16, с. 106].

Г. Швецова-Водка зазначає, що кожний документ – це джерело інформації, а бути таким джерелом його основна функція. Вона пропонує враховувати два моменти, які відбивають дуалістичну природу соціальної інформації. Дихотомічно й об'єктивно кожний документ містить інформацію, але інформація документа реалізується тільки в процесі її розуміння суб'єктом, включаючи всі складники пізнавального акту. У разі нестійкого інформаційного процесу й фіксації інформації документа незнайомими знаками для суб'єкта цей документ є доджерелом. Статусу джерела такий документ набуває при конструюванні суб'єктом версій розкриття смислового навантаження застосованої знакової системи [13, с. 35].

Кожний документ, що реалізує своє цільове призначення, задля виконання якого створений, завтра може вже отримати статус історичного джерела, оскільки «історія твориться сьогодні», зазначає С. Кулешов [6, с. 136]. Потенційна властивість документа, який передано на архівне зберігання, може так і не бути реалізованою впродовж його довічного зберігання. Ця незатребуваність призводить до його відсутності в науковому інформаційному просторі. У такому разі документ буде мати лише властивість історичного доджерела, не набуваючи стану історичного джерела. А статус джерела С. Кулешов визначає як стан, що характеризує інформаційний процес, процес споживання інформації [6, с. 137].

Висновки. Підсумовуючи теоретичні розміркування про процес переходу інформації зі стану документа до стану джерела, можемо навести дефініцію поняття документальні джерела інформації. Це сукупність творів наукової, виробничої, навчальної, довідкової та науково-популярної літератури, призначених як для суцільного читання, так і для вибіркового аналізу з метою пошуку необхідних даних.

Здійснене дослідження розширило можливості вивчення теоретичних основ документа, дало змогу створити цілісне комплексне бачення зовнішніх і внутрішніх ознак документа як джерела інформації та засобу комунікації з погляду теоретичної й тематико-прикладної проблематики. Теоретична рефлексія уможливила розуміння поняття «документ» як результат писемного інформаційного обміну в минулому, який у знаково-понятійній, зображальній формах передає інформацію про соціально-історичну реаль-

ність, містить інформаційне вираження автора документа, використовується для образно-логічної реконструкції минулого.

Поєднання методологічних підходів історичного документознавства, архівознавства, історичного джерелознавства в майбутніх дослідженнях

з теми теоретично збагатить теорію документа, допоможе різнобічно й повно розкрити аспекти функціонування та «життя» документа, визначити інформаційний потенціал, історичну комунікацію, соціокультурні особливості формування документів і документальних комплексів.

Список літератури:

1. Бездрабко В.В. Польша: Отле і наука про документ. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2008. № 2. С. 14–24.
2. Бездрабко В.В. Історичне документознавство в Україні: сучасний стан і перспективи. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2017. № 4. С. 4–23.
3. Briet S. What is documentation? *Day and Laurent Martinet*. Lanham, MD : Scarecrow Press, 1951/2006. P. 9–10.
4. Buckland M. Information as thing. *Journal of the American Society for Information Science*. 1991. Vol. 42 (5). P. 351–360.
5. Енциклопедія історії України / редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України; Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 1: А–В. 688 с.
6. Кулешов С. Ще раз про «джерело». *Студії з архівної справи та документознавства*. 2002. Т. 8. С. 135–139.
7. Кулешов С.Г. Документознавство [Історія. Теоретичні основи]. Київ, 2000. 162 с.
8. Lund N. Building a discipline, creating a profession: an essay on the childhood of «dokvit». *A Document (re) turn: Contributions from a research field in transition*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2007. P. 11–26.
9. Митяев К.Г. Документоведение, его задачи и перспективы развития. *Вопросы архивоведения*. 1964. № 2. С. 27–37.
10. Плешкевич Е.А. Общая теория документа – основа дальнейшего развития документоведения. *Вестник ПАГС*. 2004. № 6. С. 61–67.
11. Плешкевич Е.А. Эволюция теоретических представлений о документе. Москва : Пашков дом, 2011. 96 с.
12. Швецова-Водка Г.Н. Общая теория документа и книги. Москва : Рыбари ; Київ : Знання, 2009. 487 с.
13. Швецова-Водка Г.М. Співвідношення понять «документ» та «історичне джерело». *Архіви України*. 2001. № 4–5 (247). С. 33–56.
14. Січкаренко Г.Г. Документні джерела інформації: навчальний посібник. Переяслав-Хмельницький (Київська обл.) : Домбровська Я.М., 2018. 212 с.
15. Сокова А.Н. Современные системы документации в аспекте документоведения: современные документальные системы. *Вопросы кибернетики*. Москва, 1979. Вып. 27. С. 3–23.
16. Варшавчик М. Джерелознавство історичне. Українська архівна енциклопедія. Київ : Держкомархів України, 2006. С. 106–107.
17. Зиновьева Н.Б. Документоведение. Москва : Профиздат, 2001. 208 с.

Kovalska L.A. THE CONCEPT OF THE “DOCUMENT” IN THE INTERDISCIPLINARY DISCOURSE OF HISTORICAL SCIENCE

The article analyzes the theoretical foundations of the study of documentary media, which allows to generalize a comprehensive vision of its external and internal features of documentary and information resources and means of communication in terms of theoretical and thematic issues. The aim of the work is to determine the content of the concept of “document” in the interdisciplinary discourse of historical science, to determine the role of the document in the formation of socio-historical reality. The research was conducted on the basis of the developed methodology. Methods of historical document science, historical source science, archival science, informology and social communication were used, which allowed to reveal the full content of the concept of “document” as a scientific interdisciplinary problem of historical science. The scientific novelty of the work lies in the establishment of semantic features, analysis of the concept of “document” as a source of retrospective information, reflection of time and reality. The proposed scientific research allowed to formulate theoretical knowledge about the concept of “document”, which covers the socio-historical features and aspects of the document as a phenomenon of time and a real object of knowledge. The research expanded the possibilities of studying the theoretical foundations of the document, allowed to create a holistic comprehensive vision of external and internal features of the document as a source of retrospective information and means of communication in terms of theoretical and thematic issues. Theoretical reflection made possible a standardized defini-

tion of the term “document” as a result of written information exchange in the past, which in sign-conceptual, pictorial forms conveys information about socio-historical reality, contains informational expression of the author of the document, is used for figurative and logical reconstruction of the past. It is established that the paradigmatic foundations of the study of documented forms of historical information express its epistemological essence, the ability to broadcast evidence in space and time, to witness the events of the past, which allows to establish the development of information processes, facts and phenomena.

Key words: document, source, historical documentation science, source studies, archival science, informology, social communication.

Чеканов В.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ІСТОРИЧНИЙ ПРОСТІР У ЗОБРАЖЕННІ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНОЇ КІНОДОКУМЕНТАЛІСТИКИ

Статтю присвячено малодослідженій проблемі впливу засобів відтворення базових структур реальності (простору і часу), котрі надає кінематограф, на репрезентацію історичного минулого як рівнодіючої історичного простору та історичного часу. Ця проблематика несе в собі риси інтердисциплінарності, оскільки, з одного боку, зосереджується на взаємостосунках історичного знання і кінематографії, а з іншого – ставить в голову кута не історичну науку як чільний складник історичного знання, а науково-популярний дискурс, який втілюється засобами кінематографу у прийнятній і необтяжливій для масової глядацької аудиторії формі.

У статті простежується еволюція цієї проблематики від перших спроб втілення науково-популярного дискурсу документалістикою 70-х рр. XX ст. до вироблення британським телебаченням на межі XX – XXI ст. стандарту фільмів-реконструкцій. Але основну увагу у статті приділено тим аспектам, що утворюють своєрідність науково-популярного дискурсу в кіно, а саме: відображенню просторових структур, їх використанню для орієнтації глядача в історичному часі, а також прийомам візуалізації образів, які є неодмінними супутниками кінематографічного викладу наративу (тобто становлять унікальну особливість кіно, на відміну від репрезентації історичного минулого у формі літературного опису історії).

На прикладі кількох відомих серіалів початку XXI ст. проілюстровано тезу про залежність форм репрезентації історичного минулого від аудиторії та її бачення історії. Запроваджене поняття «парадигматизація історії» для опису процесів, що супроводжують візуалізацію базових структур історії і використовуються сучасною кінодокументалістикою як кістяк для висвітлення дискурсів, не доступних масовій аудиторії, з дисциплін, що вимагають володіння специфічними знаннями.

Ключові слова: історичний простір, парадигматизація, фільм-реконструкція, документалістика, дискурс.

Постановка проблеми. Порушувати питання про параметри наукового осягнення минулого без визнання того, що воно неминуче здійснюватиметься у наперед визначених просторово-часових координатах, залежних не від теоретичної установки, а від людської природи дослідника, нелогічно. Дослідник може змінити установку, але не природу. Ми маємо визнати також і те, що ці координати рівною мірою впливають як на наукове осягнення, так і на науково-популярну репрезентацію історичного минулого. Те, що у другому випадку вироблення теоретичної установки дослідника менше впливає на природу цієї репрезентації (адже тут вимагається не власне вироблення, а лише вибір однієї з уже наявних установок), не закриває питання. Усі творці історичних дискурсів, у т.ч. в жанрах науково-популярної літератури, документального кінематографу тощо мають людську природу, і вона, з одного боку, визначає їхню власну орієнтацію в координатах минулого, а з іншого – програмує вибір ними

стратегії показу цього минулого у прийнятній для читачів (глядачів) формі.

Постановка завдання. Отже, в першому наближенні проблема виглядає як визначення «природних» координат зображення минулого, спільних для історичних дискурсів – і наукових, і науково-популярних. На певному рівні між ними є спільність, але вона поступово зникає в міру надбудови авторами наукових досліджень теоретичних моделей, складність і оригінальність яких підносить дискурс, в якому вони беруть участь, за межі сприйняття непрофесійної аудиторії. Для цієї аудиторії стандарт зображення минулого продовжує визначатися доступністю та необтяжливістю подання матеріалу.

Найменш дослідженою стороною проблеми є питання про зображення історичного минулого засобами кінематографу – як ігрового, так і документального. Звичайно, в цьому зображенні нерідко панує дилетантизм. Обмежуючи наше завдання кінодокументалістикою (представле-

ною в основному «фільмами-реконструкціями» британської корпорації ВВС), ми вибираємо ту її частину, яка зберігає претензію на достовірність та науковість, нерідко представлену через участь фахових істориків як консультантів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Пошук «середньої лінії» між рівнем масової аудиторії і базовими параметрами показу історичного минулого ми починаємо з визначення тих його координат, які вимагають певного акценту, оскільки не є очевидними для глядачів-дилетантів. На нашу думку, це насамперед стосується просторових координат. Саме в них фільм із форми передачі інформації перетворюється на форму її організації та керування, тобто стає функціональною системою [1, с. 43].

З часовими координатами усе більш-менш зрозуміло: лінійність історичного часу визначає переважне використання засобів послідовного монтажу у фільмах на історичну тематику [2, с. 15]. Але складність історичних процесів, синхронність подій показуються за допомогою «флешбеків» (епізодів-ретроспекцій), котрі дають змогу тимчасово призупинити просування загального лінійного часу оповідання, створюючи локальні часові контури для прояснення неосновних сюжетних ліній. Ці контури уже не просто слугують їх відображенню, але є виявами самоорганізації функціональної системи, генези механізму керування [1, с. 36] – це керування свідомістю глядача. Матеріал «активізується», і з глядачем виникає зворотний зв'язок. У термінології теорії кіно глядач, продовжуючи жити у своєму часі, втрачає з ним зв'язок [2, с. 16]. Проте на характер відтворення саме історичного часу як розташованого уздовж вектора «минуле–майбутнє» це істотно не впливає.

Однак це впливає на візуальний ряд образів, які допомагають відділити неосновні сюжетні лінії від основної. Просторові структури конфліктують із темпом оповідання, бо вагомість простору уповільнює темп [2, с. 16–17]. Якщо в літературному викладі історії використання таких образів (і зв'язаних структур) не є обов'язковим, то в кіно вони мають бути виділені специфічним відеорядом. Історичний простір, відповідно, фрагментується: локації, ототоженні із загальним історичним часом, тимчасово залишаються поза увагою для переносу глядача у простір флешбеків (сприймається як окремий простір через створення для нього відеоряду, що має зразу ж бути розпізнаний глядачем як ознака переносу).

Чому це важливо? Тому що тут виникає унікальний досвід сприйняття історичного простору.

Він доступний лише кінематографу. Лише в ньому простір динамічний [2, с. 21]. Історичний матеріал, викладений у літературній формі, через невізуалізоване подання минулої реальності може не містити на просторі ніякого акценту. У кінематографі ж відокремити час флешбеків від загального часу оповідання можна лише шляхом створення образної системи, котра утворює свій простір всередині того, який відповідає загальному часу історичного оповідання. Засобами цього можуть бути, наприклад, періодичні «вмикання» кадрів ведучого (якщо перебіг загального часу описується просто закадровим голосом) чи, навпаки, періодичні «перемикання» між різними персонажами реконструкції чи між реальними локаціями та історичною картою і т.п.

Варто показати, як необхідність створення відеоряду для переходів між загальним та локальним часом оповідання була практично реалізована постановниками науково-популярних фільмів на історичну тематику.

Перші спроби відтворення історичної реальності шляхом оживлення її засобами кінодокументалістики припадають на кінець 60-х рр. ХХ ст. і втілені у творчості британського режисера П. Уоткінса. Він став фундатором т.зв. «докудрами» – художнього кіно на історичну тематику, свідомо стилізованого під документальне [5]. Такі фільми виглядали так, начебто кінооператор «підглядав» за персонажами минулих подій, які «не знали» про його присутність. Після кількох спроб (з яких виділяється «Куллоден» (1964)) [7] цей кінематограф переорієнтувався на футуристичні реконструкції пост'ядерного апокаліпсису.

Своєрідне відродження британські докудрами пережили вже в новому столітті, починаючи від природничо-наукових фільмів-реконструкцій під назвою «Прогулянки з...», що стали виходити на екран з 1999 р. Їх масове виробництво протягом наступних 20 років засвідчує той факт, що автори і продюсери цих реконструкцій знайшли такий спосіб представлення наукового матеріалу (і не лише суто історичного), що зустрів широкий відгомін у глядацьких масах.

Хоча відродження жанру історичної документалістики почалося з природничо-наукових фільмів, але уже з початку ХХІ ст. тематика фільмів-реконструкцій закономірно поширилася на історичне минуле.

Зрозуміти це неможливо без з'ясування того, що навіть природничо-наукові фільми були засновані на історичному підході: картина природи чи всесвіту в них вибудовувалася як «природнича

історія». Науково-природничий матеріал подавався не системно, а відповідно до хронології подій висвітлюваного сюжету. Це була або хронологія розвитку природи від простих до складних організмів у процесі еволюції, або хронологія дослідження, в якій також був наявний вектор поступового ускладнення тематики.

Цей підхід у британській документалістиці будувався поступово і суттєво був передбачений визначними освітніми серіалами попередніх десятиліть, зокрема, «Цивілізацією з Кеннетом Кларком» (1969) [13], «Піднесенням людини з Дж. Бронівським» (1973) [4] і «Природничою історією з Девідом Аттенборо» (1979) [6]. В усіх цих програмах потреба адаптувати складний науково-філософський дискурс до інтелекту середньостатистичного глядача була реалізована шляхом вишкоування розповіді за часовим вектором. Навіть у серіалі Дж. Бронівські, в якому постійне перемикання між сюжетно різноманітними аспектами інтелектуального поступу людства виправдовувало системний підхід до матеріалу, всередині кожного з тематичних блоків розповідь будувалася теж за хронологічним принципом. Прогрес, якого зазнала історична наука з другої чверті ХХ ст., надовго заклав раніше порушене філософами-позитивістами питання про її неввірогідність.

З середини ХХ ст. розвиток телебачення сприяв перетворенню телевізора із засобу розважати аудиторію на засіб її освіти, а згодом і засіб збереження культурної спадщини: архіви телебачення стали нерідко єдиним ресурсом зберігання зображень втрачених пам'яток (баміанські статуї Будди в Афганістані, руїни Пальміри в Сирії) або єдиним форматом доступу до тих форм культурної спадщини, які не могли б бути адекватно і без втрат переведені в інші форми (лекції відомих вчених і громадських діячів, виступи артистів тощо) [15].

Опанування історії не вимагало від глядачів набуття спеціальних навичок, володіння якими було ексклюзивним привілеєм фахівців, що відокремлював їх від дилетантизму мас. Про історичні проблеми у ХХ ст. навчилися говорити навіть без спеціальної підготовки. Історія перетворилася на *парадигму*, в якій стало можливим обговорювати речі, недоступні для мас в інших парадигмах, зокрема, точних і природничих наук. Якщо в середні віки і Новий час математизація деяких дисциплін відокремила їх [8, с. 81, 89, 102, 183] і зробила незрозумілими дилетантам, то тепер знов повернулася традиція пояснювати складні наукові проблеми усно, без застосування математичного апарату. Це уможливила історія.

Так сталася *парадигматизація історії* в кінематографі.

Таким чином, розповідь про відкриття Галілея стали підміняти історією його засудження інквізицією, а розповідь про закони Кеплера – його приватним життям. Це мало практичний сенс – створити привабливий для глядача-дилетанта відеоряд. Розповідати про відкриття у фізиці ХVІ ст. було значно простіше в готичних і барочних інтер'єрах старовинних міст, але для цього треба було переставити акценти в розповіді. Саме це і сталося в кінодокументалістиці, тим самим підготувавши зміни, що трапилися після поширення жанру історичних реконструкцій.

Змінилося співвідношення між складовими елементами науково-популярного історичного дискурсу. По-перше, присутність у кадрі ведучого (як правило, уславленого вченого), характерну для серіалів 70-х рр., замінив або закадровий голос, або актор, або донесення складних наукових концепцій було поділене між кількома фахівцями, створюючи враження дискусії, пошуку істини на очах у глядача. Цей підхід, зокрема, був реалізований у серіалі ВВС «Приватне життя шедевр» (2001–2010) [14], присвяченого видатним творам світового образотворчого мистецтва. У ньому змінився спосіб репрезентації дискусійних сюжетів, які вимагали сумування кількох різних підходів. Кожен із таких підходів уособлювався експертом, який не керував стратегією пояснення загалом, відповідаючи за свою частину, а загальна картина виникала з послідовності показу конкуруючих точок зору. Відповідно, вона або будувалася як їх рівнодіюча, або частина сюжету виділялася на заперечення хибної точки зору.

Зникнення ведучого і його заміна професійним актором сприяла зниженню загального рівня нарративу. Залежно від творчої участі ведучого у створенні сценарію, обговорювані теми адаптувалися до його рівня. Так, британський комік Террі Джонс став ведучим кількох телевізійних проєктів на історичну тематику («Прихована історія Єгипту» (2001) [10], «Прихована історія Риму» (2002) [11], «Середньовічне життя» (2004) [9]). Ці проєкти характеризуються наближенням до аудиторії рівнем, акцентом на дивовижності віддалених епох. Т. Джонс не лише переповідав історичні сюжети, але перевдягався і як актор «входив» у стилізований засобами ігрового історичного кінематографу сегмент реальності, про яку розповідав.

Унаочнення стало відмінною рисою фільмів-реконструкцій. Також змінилося функціональне навантаження інтерв'ю фахівців: вони ставали

засобом пізнання і для самого ведучого, котрий відтепер позиціонував себе як «один із нас». Так само, як і «ми», він уперше дізнається про якісь речі, а інтерв'юювані ним фахівці своїм авторитетом підтверджують його дилетантські висновки.

Іншою рисою популяризації стало застосування візуальних стратегій, улюблених глядачами, наприклад, анімування зображень середньовічних фресок і книжкових мініатюр (у серіалі «Середньовічне життя»).

Основна проблема репрезентації координат минулого в таких фільмах полягає в необхідності гармонійного введення глядача в невідомий йому простір і час.

Науково-історична література не знає цієї проблеми, бо адресована фахівцям і враховує їхню готовність до сприйняття інформації. Але в науково-популярній літературі, а також у візуальних творах аналогічного змісту, аудиторії потрібно створити передумови для цього. Найпомітніша проблема тут полягає в змінах історичного простору: щонайменше, незбігання державних кордонів та навіть територій розселення етносів, у виключних варіантах – нині неіснуючі цивілізації або держави з незрозумілим нині державно-політичним ладом і територіальною структурою (держави Плантагенетів).

З метою скорочення пояснень ці зміни подаються, як правило, у вигляді даності, котру треба мати на увазі під час перегляду. Але її повноцінне розуміння не є обов'язковим. Таким чином, фаза трансляції базових науково-історичних концепцій скорочується, що веде загалом до спрощення. Це теж наслідок *парадигматизації* історії: у фільмах-реконструкціях вона з науки, що вимагає зусиль для опанування, остаточно перетворюється на розповідний прийом.

Це спричиняє застосування науково некоректних методів. У першу чергу, це уявні інтерв'ю з «учасниками подій», що являють собою усереднених персонажів-репрезентантів. Наприклад, у серіалі «Найбільші битви Британії» (2004) [3] це римські полководці, іспанські полонені з «Непереможної армади» тощо. Фрагментарна інформація з римських або іспанських джерел, що мала б бути коректно поданою в незручному для сприйняття вигляді, відтепер уособлюється. З точки зору історичної науки це некоректно, але історіографія знає цей прийом, оскільки він походить від «примов учасників подій», котрі зустрічаються ще у Фукідида [12, с. 69, 79, 115 та ін.].

Другий прийом вжитий Т. Джонсом у фільмі «Прихована історія Риму» [11]. Він полягає у

створенні вигаданого персонажу (в цьому фільмі він ототожнюється з безіменним загиблим із Геркулануму), якому присвоюється ім'я і біографія. Вигаданий персонаж наділяється рисами середньостатистичної людини. У фільмі Т. Джонса з'являється персонаж на ім'я Маркус, ремісник за професією. З метою репрезентативного показу соціальних реалій Риму Маркуса вводять у ситуацію, що обґрунтовує пересування знімальної групи з Помпей до Риму: Маркус «свого часу» теж туди переїжджає.

Як історичний простір реконструюється в таких фільмах? У науковій літературі його репрезентація може бути дискретною: вона залежить від стану збереженості історичних джерел. Науково-популярна література вимагає більш інтегрованої репрезентації, створення такого стандарту, що нівелює аспекти малодослідженості і дискусійності, включаючи їх у загальне тло, яке зрозуміле аудиторії і розпізнається нею як «історичне».

У науково-популярних телепрограмах інтегрована репрезентація минулого зумовлена звертанням до такої ж непрофесійної аудиторії. Але показати історичне минуле як тло можна різними способами. Серіали 70-х рр. XX ст. використовували такі стратегії відтворення історичного простору, як показ історичних пам'яток, інтер'єрів, музейних експонатів, неспотвореного ландшафту тощо, а об'єднуючим чинником була особа ведучого, чия присутність у кадрі була запорукою цілісності погляду, що доносився до глядача.

На початку XXI ст. ці стратегії урізноманітнилися: до них додалися інтерв'ю фахівців і часто демонстрація їхніх експериментів; інсценування фрагментів «історичного життя», а також анімування графічних зображень з епохи засобами мультиплікації. Але урізноманітнення цих стратегій не супроводжувалося ускладненням завдань, що ставилися авторами.

Так, у серіалі «Найбільші битви Британії» [3] різноманітність засобів відтворення історичного простору (анімована комп'ютерна карта місць битв, присутність ведучого на цих місцях із метою показу, як вони виглядають нині, «інтерв'ю учасників подій» тощо) поєднується з принциповою неухилою увагою до науково-історичних аспектів – передумови подій переповідаються в скороченому варіанті, з якого випущені дискусійні моменти. Основна увага віддана «матеріальній» складовій частині історичних подій: автори зосереджуються на сучасному вигляді місця боїв (щоб скерувати туристів, які захочуть їх відвідати) і на практичних аспектах (як стріляли гармати і рушниця, як

управляли колісницею тощо). Цілісний характер історичного тла в них не стільки слугує меті відтворення минулого, скільки працює для туризму.

Винятком, який не підпадає під поширений на ВВС стандарт історичної реконструкції, став серіал «Приватне життя шедевр» [14]. Новаторство цього серіалу впливає з його жанрової специфіки: це не історія мистецтв, подана в хронологічній послідовності. Так, перша серія I сезону серіалу була присвячена «Давиду» Мікеланджело Буонаротті, а друга – «Крику» Едварда Мунка. Хронологічний і жанровий розкид показує, що структурно цей серіал тяжіє до жанру есе, в якому відсутні суворі дисциплінарні рамки. Тому послідовність серій не вишиковується відповідно до хронології історії мистецтв. У кожній – своя внутрішня логіка і своя хронологія, застосування якої переслідує мету показати і історію створення шедевр, і історію його зберігання (оскільки це відкриває можливості розповіді улюблених аудиторією сюжетів про викрадення картин), подальшого суспільного функціонування і постмодерністського перетворення образів шедевр у змінених соціальному і культурному контекстах. Так, розповідь про «Давида» включає історію про американську поп-зірку, що встановила у своєму каліфорнійському маєтку 16 копій скульптури Мікеланджело, викликавши обурення місцевих мешканців. Це привернуло увагу авторів серіалу і

спричинило обговорення позаконтекстного використання художнього образу в суспільстві.

Історичний простір тут втрачає цілісність і звується до контексту існування твору. Про епохи в історії мистецтва тут уже не йдеться. Простір став траєкторією «проходження» шедевр крізь часові періоди, що тягне за собою потрапляння його в сприятливі чи несприятливі (для його збереження, розуміння тощо) ситуації.

Висновки. Отже, на прикладі сучасної кінодокументалістики ми проаналізували еволюцію підходів до відтворення минулої реальності засобами фільму-реконструкції. Нами виділене явище *парадигматизації історії*, перетворення її з об'єкта показу на його засіб, що реалізувалося змінами у представленні історичного простору. Ми вважаємо це явище наслідком зворотного зв'язку; воно виникло як результат взаємодії твору з глядачем, але згодом стало програмуватися творцями телепродукції уже свідомо. Ми також бачимо звуження завдань популяризаторів науки. Якщо, скажімо, цілі авторів «Найбільших битв Британії» значною мірою перетинаються з цілями дослідників військової історії як дисципліни, то цілі авторів «Приватного життя шедевр» збігаються з цілями та завданнями історії мистецтв уже лише частково. Певні жанрові моменти зближують цей серіал з есеїстикою з тематики мистецтва, яка «не хоче» знати суворих дисциплінарних обмежень науки.

Список літератури:

1. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. Москва : ВЛАДОС, 1994. 336 с.
2. Агафонова Н.А. Общая теория кино и основы анализа фильма. Минск : Тесей, 2008. 392 с.
3. Величайшие битвы Британии. *Rutracker*: форум. URL: <https://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=4116315> (дата звернення 20.11.2020).
4. Возвышение человечества. *Rutracker*: форум. URL: <https://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=1681484> (дата звернення 20.11.2020).
5. Документальная драма. *Wikipedia*: вебсайт. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Документальная_драма (дата звернення 20.11.2020).
6. Естественная история с Дэвидом Аттенборо. *Kinozal-TV* : форум. URL: <https://kinozal-tv.appspot.com/details.php?sid=yIbPL15J&id=1442161> (дата звернення 20.11.2020).
7. Куллоден. *Rutracker*: форум. URL: <https://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=5043529> (дата звернення 20.11.2020).
8. Манкевич Ричард. История математики. Москва : Ломоносовъ, 2011. 256 с.
9. Средневековая жизнь. *Rutracker*: форум. URL: <https://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=2509807> (дата звернення 20.11.2020).
10. Удивительная история Египта. *Rutracker*: форум. URL: <https://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=2876623> (дата звернення 20.11.2020).
11. Удивительная история Рима. *Rutracker*: форум. URL: <https://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=2876612> (дата звернення 20.11.2020).
12. Фукидид. История. Ленинград : Наука, 1981. 544 с.
13. Цивилизация. *Rutracker*: форум. URL: <https://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=1899845> (дата звернення 20.11.2020).
14. Частная жизнь шедевров. *Rutracker*: форум. URL: <https://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=3585180> (дата звернення 20.11.2020).
15. Television. *Wikipedia*: вебсайт. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Television> (дата звернення 20.11.2020).

Chekanov V.Yu. HISTORICAL SPACE PORTRAYED IN THE POPULAR SCIENTIFIC DOCUMENTARIES

The article is dedicated to the underexplored issue of influence of cinematographic tools for showing the basic structures of reality (space and time) upon the representation of historical past. This past itself should be considered as a continuum revealed with the balancing interaction between historical time and historical space. The problem chosen for this research features interdisciplinary approach. It is concentrated on interaction between history as a branch of knowledge and cinematography, at one hand, and points at popular version of history (not historical science leading the research as a headliner). This version is in fact the cornerstone of discourse expressed by the means of cinema in form convenient for audience non-trained scientifically.

The evolution of the problem is traced down in the article from the very first attempts to embody the popular historical discourse in the documentaries of early 1970s to the creation by BBC the standard of reconstruction documentaries in the beginning of the new millennium. The main attention is paid to the aspects shaping the peculiarity of this discourse in the cinema, namely, the ways of space and time structures reflection and their usage to orient the humble spectator in the historical time. The subject includes also the ways of image visualization supporting the narration in cinema (what is unique feature of cinema making it completely different from literary representation of the past reality).

The thesis of dependence from audience's view point concerning history is exemplified with several well-known series of early 2000s. To describe it, the new term of "paradigmatization" is worked out; the aim of its putting into practice is to illustrate the process of spreading the standards of history upon the showing the discourses non-accessible for audience, especially in series dedicated to the natural sciences, physics, math etc.

Key words: *historical space, paradigmatization, reconstruction film, documentaries, discourse.*

Яшин В.О.

Криворізький державний педагогічний університет

УКРАЇНА ТА УКРАЇНСЬКА СПРАВА В ПУБЛІКАЦІЯХ ЧАСОПИСУ «КАВКАЗ (LE CAUCAS)» У 1934–1939 РР.

У статті розглядаються публікації, що торкалися українського питання в часописі «Кавказ», що видавався протягом 1934–1939 років у Парижі та Берліні та був органом однойменної політичної групи, що репрезентувала інтереси північнокавказької та закавказької політичної еміграції та підтримувала зв'язки з українською політичною еміграцією. Предметом дослідження є усі спеціальні публікації та окремі про Україну та українське питання; їхній зміст, контекст та політична динаміка, характер відображення цього на сторінках часопису в контексті політико-ідеологічної ваги українського питання в діяльності групи «Кавказ». Історіографія, як вітчизняна, так і зарубіжна, скудна кількісно та змістово. Зауважується, що російська історіографія пропагандистська та дезінформативна. Показано, що часопис «Кавказ», відображаючи інтереси кавказького визвольного руху, тим чи іншим чином торкався й українського питання, зловідомого чи історично заглибленого. Це побічно підтверджувало значущість цього питання в Європі. Кавказька еміграція потерпала від внутрішніх суперечностей, тому образ України, що бореться, іноді набував ідеалістичних, взірцевих рис. Автори часопису мали адекватне уявлення про ситуацію в Україні та доводили своє бачення до читачів. Журнал вмщував інформацію про загальні політичні процеси, що відбувалися, і питома менше – про конкретні події. Більша частина української частини часопису стосувалася Наддніпрянської України, питома менша – Західної. Провідниками більшовицької політики та винуватцями злочинів проти українського народу часопис вважав тодішніх українських очільників. Часопис інформував про великі масштаби голоду (Голодомору) в Україні, вказуючи на його штучний характер і відповідальність за це московської влади. Характер повідомлень свідчив про наявність на зв'язку поінформованих джерел, можливо, на Північному Кавказі. Останні півтора роки існування часописові статті містили дедалі більше пронимецької пропаганди, аніж журналістики. Тому у статтях «Кавказу» з'являються нові вороги України: Польща, Угорщина та євреї.

Ключові слова: група «Кавказ», кавказька еміграція, українське питання, українсько-кавказькі стосунки, Гайдар Баммат.

Постановка проблеми. Ідеї українсько-кавказької єдності в національно-визвольній боротьбі сягає своїм корінням 1917–1921 рр. У період між двома світовими війнами ці ідеї були частиною кількох політичних проєктів, учасниками яких були представники кавказької (закавказької та північнокавказької, т.зв. «горці»), а також середньоазійської (казахської), кримсько-татарської, поволзько-татарської, інгерманландської (російської фінської), козацької (Дон, Кубань) та української політичної еміграції [31, с. 55–56]. Зокрема, протягом 1934–1939 рр. активно діяла т. зв. група «Кавказ». У ті ж роки група видавала однойменний бюлетень, на сторінках якого знайшло своє відображення й українське питання. Однак дотепер немає розвідок чи досліджень, що висвітлювали б цей аспект діяльності видання. Тому ця частина видання, усі публікації і згадки про Україну та українське

питання, їхня спрямованість та політична динаміка є предметом дослідження в цій статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія питання бідна кількісно та змістово¹. У вітчизняному історіографічному просторі це питання залишається малодослідженим. Російська історіографія (як і до того її духовна мати – радянська історіографія) продукує потік дезінформації, метою якої є компрометація політичної еміграції, зокрема, кавказької та української, що діяла в Європі в міжвоєнний час. Зокрема, в цих питаннях кавказької еміграції та колаборації спеціалізується проф. Г. Мамуліа². Серед його публікацій – моно-

¹ Дослідження, що є важливими і використані в цій статті, подані в списку літератури. Кілька робіт, що не є важливими і майже не використані в цій статті, подані в посторінкових посиланнях.

² Професор, доктор історичних наук, народився в Грузії, працював у посольстві Грузії в Москві, викладав у МГІМО, зараз мешкає і викладає у Франції, у фінансованих або контрольованих Росією навчальних закладах.

графії, статті, збірки документів [14; 24; 28; 39; 40]. Однак у зображенні цього дослідника діяльність групи «Кавказ» тісно пов'язується з виконанням шпійонських та терористичних завдань на території СРСР, фінансуванням і тісним співробітництвом з японською, німецькою, турецькою, польською, італійською та французькою розвідками та спецслужбами. Г. Мамулія стверджує, що начебто ініціатива створення групи «Кавказ» належала Японії, а ініціатором проєкту «Кавказ» був генерал японського Генштабу І. Мацуї, що Японія фінансувала кавказьку антицарську опозицію ще з 1905 р., у міжвоєнний час виступала провідним ідеологом, спонсором та організатором антирадянської діяльності кавказької еміграції [40, р. 46]. Джерелом цих дивних тверджень Г. Мамулія вибирає, зокрема, відому фальшивку 1906 р. «Изнанка революции»³ авторства Охоронного відділення, псевдоісторичні побрехеньки генерала КДБ–ФСБ Л. Соцкова⁴, або й документи сталінського НКВС 1930–1940-х рр. (напр. справи К. Хоштарія, Т. Маргвелашвілі, М. Ніколаїшвілі тощо). На жаль, з останніх справ д-р Г. Мамулія без змін транслює до своїх праць химерні фантазії ежовсько-берієвських слідчих. Суперечливим із методологічної та джерельної точок зору виглядає використання Г. Мамулія епістолярних та інших матеріалів, отриманих ним особисто із сімейних архівів спадкоємців персоналії своїх публікацій. Ці матеріали офіційно не архівовані, у відкритому дослідницькому доступі відсутні, тому джерельна вага їх сумнівна, що негативно впливає й на наукову цінність досліджень д-ра Г. Мамулія. Зазначимо, що діяльність групи «Кавказ» потрапляла до сфери інтересів також й інших дослідників, зокрема, Е. Абрамяна (Єреван), С. Алієвої (Баку) тощо, але ці розвідки є вторинними, майже завжди проросійськими, політично упередженими, написаними в контексті актуального кремлівського історичного дискурсу й політичної пропаганди. Їхнє наукове значення незначне, тому аналіз у цій статті видається зайвим.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення особливостей, змісту, контексту та характеру згадок про Україну та українське питання на сторінках журналу «Кавказ»; аналіз та оцінка політичної ваги цих питань у діяльності групи «Кавказ» та відображення цього на сторінках часопису.

Виклад основного матеріалу дослідження. Часопис «Кавказ (Le Caucase)» виходив протягом

1934–1939 рр. у Парижі та короткий час у Берліні (останні 4 номери 1939 р.), по 12 випусків на рік, за виключенням 1939 р., коли вийшло 6 номерів. Початковий наклад становив 700 примірників. Для цієї статті було досліджено 65 номерів російськомовної версії часопису: по 12 випусків за 1934–1938 рр. та 6 за 1939 рік, за виключенням № 1 за 1939 р., можливості доступу до якого для автора цієї статті обмежені.

Часопис видавався також турецькою, англійською, французькою, вірменською, німецькою, грузинською мовами. Зміст цих версій різнився, відповідно до цільових аудиторій. Частина тиражу розсилалася безплатно місцевій еміграції. Засновник та редактор часопису Гайдар Баммат – один із найвідоміших політичних діячів кавказької еміграції в Європі, що в 1917–1919 рр. був міністром іноземних справ Союзу горців Північного Кавказу і Дагестану; є також відомості про його членство в масонській ложі з 1926 до 1930 р. Усі номери журналу відкривалися його авторськими статтями. Серед інших авторів були: юрист Тамбій Єлекхоті (Єлкоєв Тамбі, 1886–1952), учасник боротьби кавказьких народів проти Денікіна та більшовиків, університетський однокурсник та товариш Г. Баммата; Вахтанг Цицианішвілі (Цицишвілі, журнальне псевдо В. Карелелі, Вахтанг Карелелі), нащадок давнього грузинського князівського роду, учасник визвольної боротьби 1918–1921 рр.; Ладо Ахметелі (Ахметелашвілі, псевдо – В. Ахметелі, 1875–1942) – колишній посол незалежної Грузії в Берліні, очільник «Кавказької дивізії» (з 1938 р.); Шалва Амiredжибі, (1897–1943), грузинський поет, критик, письменник, учасник Серпневого повстання в Грузії 1924 р. Під час Другої світової війни співпрацював у Східному відділі «VINETA» Міністерства освіти та пропаганди Райху. Були й автори не з кола групи «Кавказ», зокрема Енріко Інсабато, Токаржевський-Карашевич та ін., про яких йтиметься нижче.

Для кращого розуміння позиції часопису щодо українського питання, варто з'ясувати загальну політичну платформу видання. Так, у публікаціях журналу прослідковується апологетика авторитарних режимів: турецького кемалістського, італійського фашистського, польського режиму Пілсудського, німецького (гітлерівського), португальського салазарівського, франкістського, японського, іранського (пехлевійського) тощо, які, за словами Г. Баммата, «роблять величній досвід соціального і морального відродження суспільства» (щодо Німеччини), «являють світові

³ [Б.а.]. Изнанка революции. Вооруж. Восст. в России на японские средства. Санкт-Петербург, 1906. 20 с.

⁴ Соцков Л. Неизвестный сепаратизм: на службе СД и Абвера. Москва, 2003.

дивну картину національного підйому й дисципліни» (стосовно Італії), їхньої внутрішньої та міжнародної політики, вітається співробітництво інших європейських держав із цими режимами [11, с. 2, 6]. Часопис завжди прихильно ставився до політики Берліну, Риму та Токіо й критично до спроб створення системи «колективної безпеки» в Європі, схвалював Мюнхенську угоду та вітав франко-німецьке, польсько-німецьке, турецько-німецьке зближення як шлях до міцного європейського миру. Центром об'єднання європейських держав, що прагнуть будувати «Європу майбутнього», вважалася Німеччина. Головним ворогом її «миротворчої політики» оголошувалися СРСР та Комінтерн, «нелюди войовничого пацифізму і демократичного радикалізму», які в «зоологічній ненависті» до фашизму дійшли до пароксизму [11, с. 1]. Г. Баммат, зокрема, наводить слова К. Радека з його бесіди з журналістами під час візиту французького прем'єра П. Лавалю до Москви у 1935 р., про необхідність якнайскорішої колективної «превентивної війни» проти Німеччини, отже, й про важливість франко-радянського зближення [11, с. 2]. Цікаво, що на московському процесі т. зв. «правотроцькістського блоку» в 1938 р. вигадану «опозицію» звинувачували в прямо протилежному: в намаганні протидіяти франко-радянському союзу, оскільки це, мовляв, спровокує превентивну війну з боку Німеччини [35, с. 268–269]. У кавказькому питанні часопис і група «Кавказ» провадили ідею конфедерації: «Незалежні держави Азербайджана, Вірменії, Грузії та Північного Кавказу мають утворити єдине конфедеративне ціле» [31, с. 34]. Загалом у принципових політичних питаннях часопис обіймав зрозумілу і визначену позицію, орієнтуючись на Німеччину, Італію, підтримуючи Японію, Іспанію, Португалію, Іран тощо.

Згадки про Україну з'являлися в журналі нерегулярно, система публікацій не прослідковується. Частіше за все Україна та українська справа згадуються у зв'язку з важливими подіями в Україні та СРСР, міжнародними подіями, пов'язаними тим чи іншим чином з Україною, в публікаціях щодо історії визвольної боротьби кавказьких народів або її сучасного стану, в історичних публікаціях антимосковського та антиколоніального змісту. Короткочасний сплеск публікаційної активності прийшовся на останні номери 1938 та початок 1939 р., що було пов'язано з подіями навколо Карпатської України. Інформація про Україну вміщувалася в усіх видах публікацій: у передніх статтях, історичних оглядах, публіцистиці, оглядах преси.

Українське питання в часописі розглядалося в інтеграції з кавказьким та (менше) середньоазійським національним питанням. Північнокавказькі, закавказькі, українські та середньоазійські справи пов'язувалися в єдине політичне питання, а українська справа виступала як ідейно спільна або близька «кавказькій справі». Іноді це було логічно, часом же такий зв'язок виглядав дещо штучно. Основні напрями публікацій були такі.

1. Україна – тимчасово поневолена Москвою, чужорідна субстанція в «тілі СРСР», яка протистоїть «імперіалізму Москви» та є частиною загального визвольного руху. Разом з іншими поневоленими народами СРСР, готова до рішучих дій і в «момент зовнішніх ускладнень зовсім не буде із Советами»⁵ [9, с. 3]. Проти Росії борються Україна, Білорусь, козацтво та мусульманськими народи, і тому ця боротьба є спільною, жорстокою і кривавою [7, с. 13].

2. Україна – локомотив спротиву уярмлених націй московському (російському, кремлівському, більшовицькому) гнобленню. Україна сильніше за всіх відчула на собі гноблення царського уряду і віроломство Тимчасового, і недивно, що політика (ідея) об'єданого національного фронту народилася в українців (В. Карелелі) [25, с. 27]. Важливу політичну роль у цьому відіграв скликаний за ініціативою УЦР в Києві, восени 1917 р., З'їзд поневолених народів Росії, цей, за словами В. Карелелі, «перший Міжнародний конвент» [25, с. 28–29]. Україна є найяскравішим прикладом московської імперської політики, але одночасно взірцем і надією визвольних змагань поневолених народів, як писав Ш. Амїреджибі. Україна в складі Росії – явище протиприродне, перша завжди готова відділитися від другої, і Українська Революція це показала, а майбутня незалежність Кавказу детермінована незалежністю України [3, с. 11–12].

3. Українська опозиція сталінсько-більшовицькому режиму має іншу природу, ніж російська, для якої опозиційною метою є лише зміна режиму і це дійсно тільки і виключно опозиція владі. В Україні ж, за словами Т. Слекхоті, існує не опозиція,

⁵ В європейських мовах застосовується термін, похідний від російського слова «совет». Застосовуваний донині український переклад «рада» є, на наш погляд, ідеологічно детермінованим конструктом. Більшовицька влада і тоталітарний комуністичний режим визнані українським законодавством злочинними, отже, такими, що не створені й не встановлені українським народом самостійно й добровільно. Як і у випадку з аналогічними назвами часів нацистської окупації, доречно було б застосовувати оригінальні назви задля підкреслення привнесеного чужинства комуністичної влади.

а боротьба, національний рух, спрямований, на відміну від російської опозиції, не тільки проти Сталіна, але проти Росії, проти Московії: «Для Кавказу, України, Туркестану не має значення, який режим буде в Москві: Сталіна, Ворошилова чи Мілюкова. Усі вони загарбники <...> йде боротьба за відділення від Москви й здійснення політичної та державної незалежності» [19, с. 14]. М. Порш, якому часопис надає свої сторінки в третьому числі за 1936 р., вказує, що Україна однією з перших вступила в «**національну**⁶ війну проти російських комуністичних орд» і що ця війна була оборонною, спрямованою на захист від російської агресії [29, с. 23]. Але заскочені зненацька комуністичним переворотом національні області не встигли зорганізуватися в єдиний фронт і були розбиті поодинокі [29, с. 23].

4. Україна «не російська по духу й крові» країна, вона не сприймає більшовизм [9, с. 3; 19, с. 18]. Союзником українців у національно-визвольній боротьбі є кубанське й терське козацтво, але не уральське і не забайкальське, що є російськими. Т. Єлєхоті згадував: «Я бачив на війні терця, кубанця, забайкальця й уральця <...> терець і кубанець були добре зрозумілі, спільного в них з уральцем і забайкальцем я не помітив» [18, с. 17–18].

5. Росія вкрала, привласнила та фальсифікувала історію справжньої, істинної Русі; «винайшла» як фальшивий міф про три гілки російського народу, так і саме найменування «Велика Росія», привласнила історичну, культурну та духовну спадщину підкорених народів, оголосивши її споконвічно російською [25, с. 21]. Українці разом із білорусами зберегли національну ідентичність: «врятувалися від винищення» Росією [26, с. 37]. Саме вони разом із литовцями й козаками (кубанці) є справжніми спадкоємцями історичної Русі, а зовсім не московити-великороси [37, с. 19]. Москва знищила й споконвічні руські церкви: Новгородську і Київську, що є «торжеством невігластва над освіченістю, розпусти над прагненням морального вдосконалення». Царат перетворив стародавні монастирі на тюрми та місця заслання, а більшовики – на клуби [37, с. 22].

У статтях Ш. Аміреджибі, Т. Єлєхоті, В. Оленіна Росія, як советська, так і історична, постає як етнокультурний конгломерат, імперія, утворена обманом та силою навколо Москви, всупереч волі підкорених народів. Російський народ –

⁶ Так в оригіналі.

це «недолугий, насильно створений конгломерат мільйонів різноплемих людей, що в більшості своїй проклинають власну долю» [4, с. 3]. СРСР – це «імперія з новою ідеологією, націоналістичною» [8, с. 30]. Ідеологічним підґрунтям імперії є «російський імперіалістичний націоналізм» (М. Порш) [28, с. 25]. Ця імперія нестійка та має обов'язково розпастися, а уявлені народи збудують власну державність [4, с. 30].

6. Теперішні більшовицькі управителі України – тимчасові, відряджені Москвою «генерал-губернатори». Їхня мета – деукраїнізація України. Їхні методи – терор і руйнування. Справжні патріоти, що спробували вибудувати нову українську ідентичність, репресовані, розстріляні або знаходяться в концтаборах. Термін «московський генерал-губернатор» щодо Постишева належав перу постійного автора часопису Дж. Гаджибейлі⁷ [15, с. 13]. Він першим з авторів журналу звернув увагу на нищення української національної культури «московськими губернаторами», поклавши на Постишева і Косіора політичну провину за самогубство Скрипника. Хоча Д. Гаджибейлі й відзначав прагнення Скрипника захистити українську культурну самостійність від Луначарського, але самого наркома не жалув, називаючи скрипниківський Наркомпрос «давнішим оплотом більшовизму в Україні» та покладаючи на Скрипника значну частину провини за нищення української культури, науки, національної школи та русифікаційні реформи української мови [15, с. 14–15].

Національно-культурне гноблення, як зазначав інший автор, Азад-бей, проявляється в закритті українських шкіл, «засланні Грушевських, самогубстві Скрипників», репресіях проти захисників рідної мови від «постишевського терору», узалежненні розвитку української мови від російсько-московсько-більшовицького культурно-політичного панування [2, с. 8–9]. Більшовизм знищує національну мову, чий розвиток допускається за умови її максимального зближення з російською «мовою революції». Хто не визнає цього, той – «платний агент фашистських держав» [2, с. 8–9].

7. Голод в Україні – результат політики більшовицької влади та помста Москви за прагнення українців до самостійності. Повідомлення про голод та репресії проти селян («розстрілюва-

⁷ Гаджибейлі, Джейхун бей (1891–1962), учасник азербайджанської революції, письменник, історик, журналіст, член делегації Азербайджану на Паризькій мирній конференції 1919 р., відомий представник азербайджанської еміграції в Європі, брат У. Гаджибекова, засновник азербайджанської опери.

лися сотнями») найраніше знаходимо у вже згадуваній статті Д. Гаджибейлі. У редакційній «Хроніці» (№ 2, 1934 р.) є повідомлення про те, що біженці від голоду з України, якими заповнені усі потяги на Кавказ, залишають на станціях дітей у сподіванні, що хтось із місцевих візьме їх до себе. Ця інформація вже в наш час була повністю підтверджена розсекреченими документами спецслужб. Факт голоду в статтях часопису прямо пов'язується з діяльністю більшовицького уряду, дискредитує його та відкриває жахливе внутрішнє економічне становище, що його намагалися прикрити більшовики своїми позірними зовнішньополітичними успіхами: «Голодує Україна і голодує Кубань – ці найбільш родючі регіони світу. Кому після цього потрібна уся міць червоної армії та міжнародна політика Москви?» [27, с. 34].

У середовищі кавказької еміграції існувало розуміння політичних чинників голоду (Голодомору) і певну роль у поширенні такого розуміння відіграли представники української еміграції. М. Порш стверджував, що голод організований советським урядом, який є «урядом катівень і катів раг excellence». Советська влада фізично знищує тих «нескорені нації, що не бажають перетворитися на мовчазні об'єкти соціалістичної русифікації» [29, с. 25]. Тому: 1) голод є помстою советського уряду за протидію примусовій русифікації та 2) створюється штучно політикою примусового вивозу продовольства із непокірних національних регіонів, що не сприймають насильницьку русифікацію [29, с. 25]. У 1936 р. вперше на сторінках часопису «Кавказ» і саме від М. Порша з'являється інформація про насильницькі депортації до Сибіру «нескорених» націй та подальшу колонізацію «звільнених» таким чином територій «покірним російським елементом» [29, с. 25]. М. Порш писав про українців, але оскільки його статті призначалися для видання кавказької еміграції, то він застосував узагальнюючий термін «нескорені нації». Умовою національного звільнення України, Кавказу та інших народів «із пазурів Москви» М. Порш називав: а) сувору організацію та б) загальний план дій. Вибудовування планів звільнення якогось одного поневоленого народу окремо від інших він називав «утопією та злочином» [29, с. 25]. Усі ж розбіжності між націями мають вирішуватися «полюбовною угодою», що не менш утопічно. (Згауважимо, що публікація статті М. Порша з його марксистським минулим і шлейфом дуже неоднозначної фінансової репутації ще з часів

УНР⁸, до того вже оприлюдненої в дружньому до «Кавказу» грузинському «Клде» («Скеля»), видається доволі дивною).

На сторінках видання знаходили своє відображення як боротьба за спільні україно-кавказькі інтереси, так і розбіжності або їхнє відлуння. Однією з таких проблем була висунута «Вільним козацтвом», ідея створення держави «Казакії», що територіально включала б північнокавказький регіон. Це болісно і з незадоволенням сприймалося кавказькою еміграцією, що видно з публікацій, зокрема, авторства Т. Єлекхоті [18, № 1, с. 10–11; № 3, с. 17–19; 21]. Отже, редакція часопису прихильно сприйняла початок видання в Парижі журналу «Казачий голос», що репрезентував поміркованішу позицію донської та кубанської еміграції, яка схилилася до відновлення Козацької Ради на Кубані та визнання договору 1918 р. між Українською Державою та Військом Донським.

8. З початку 1937 р., коли наближення війни в Європі стало швидко переростати з політичного передчуття в доконаний факт, спостерігаємо намагання часопису інтегрувати українське питання до тогочасної європейської політики. «Кавказ» чимдалі більше виявляв свою прихильність до німецько-італійсько-японського блоку, а з 1938 р. журнал набуває відкрито пропагандистського характеру, дедалі менше стаючи «органом незалежної національної думки» і дедалі більше – апологетом політики Німеччини та її союзників. Так, у відповідь на сентенцію Р. Смаль-Стоцького, що «прометейські народи не вважають німців своїми союзниками», часопис в'їдливо зауважував: «українці набагато більше вбачають своїх союзників у німцях, італійцях, японцях, ніж у поляках <...> саме ці народи виступають відкритими ворогами советської влади, а не Польща» [10, с. 4]. Варто зауважити, що часопис мав рацію: соціалшовіністична Польща Пілсудського не могла бути союзником України. Реакцією на небезпеку, що походила від загравання прометейського руху з Москвою, був «Лист до редакції» від утаємниченого «Тбілісели»⁹ опублікований на початку 1939 р.

⁸ Напр.: «...корупційні суперечки, які супроводжували М. Порша не лише під кінець його каденції посла, а й після відставки <...> І таких звинувачень було чимало <...> у німецькій пресі з'являлися статті про <...> М. Порша, у яких його було звинувачено в корупції та привласненні державних коштів <...> М. Порш, попри всі свої таланти, не завжди дотримувався прозорості, «чистоплотності» та законності при укладанні торговельних угод». Докладніше див. Гай-Нижник П. Микола Порш... С. 142–144.

⁹ Можливо, це був Григорій Циклаурі, грузинський есперантист, який завжди підписувався цим псевдонімом. Але, на жаль, встановити це точно нині складно. Є також вірогідність, що це д-р Т.Ф. Маргвелашвілі.

Цитуючи спочатку рядки Шевченка з поеми «Кавказ», присвячені Прометею, автор пише, що польські та українські патріоти завжди співчували національному відродженню Кавказу і вони будуть союзниками кавказьких народів, але зближення з Москвою – неправильний шлях і загибель. «Цього мало – начепити на себе значок з емблемою Прометея. Розгромлений другий інтернаціонал шукає собі опори з червоною Москвою <...> Ні, прикутий, але живий титан їм довіряти не може», – алегорично завершує Тбілісели [36, с. 32].

9. Проголошення Італії імперією в травні 1936 р. мало наслідком активізацію її міжнародної політики, зокрема, в середземноморському регіоні, де новоявлена «імперія» претендувала на провідну роль. Відлунням цього була поява на початку 1937 р. статті «Італія, Туреччина, Кавказ» авторства Е. Інсабато, депутата парламенту Італії, консультанта італійського МЗС у кавказьких та українських справах (пізніше він забезпечував зв'язок між урядом Муссоліні та ОУН¹⁰). Е. Інсабато наголошує на важливості для Італії проникнення до регіону Чорного моря, оголошуючи останнє «великою затокою Середземного моря» [23, с. 5]. В інтересах Італії, яка поширює свій вплив серед «прибережних народів», щоби до Чорного моря прилягали дружні до Італії держави, серед яких – самостійна й незалежна Україна. Отже, «Італія, Туреччина, Кавказ і Україна взаємно доповнюють один одного» та становлять єдиний економічний комплекс, який своєю чергою виправдовує й обґрунтовує «не тільки економічну, але й політичну акцію¹¹» [23, с. 5]. Україні таким чином відводилася роль слухняного союзника Італії в її прагненні проникнення до акваторії та регіону Чорного моря: такі на той час були плани дуче.

У тому ж випуску вміщено статтю кн. Я. Токаржевського-Карашевича (1885–1954), віце-міністра закордонних справ уряду УНР в екзилі. Мешкаючи з 1936 р. в Італії, князь пропагував українську справу, як і Е. Інсабато¹². Формально стаття «Ще раз про «Північ» і «Південь», була інспірована укладенням т. зв. «вірмено-грузинського уніону» [17, с. 9–13]. Але цей «уніон», пише автор, може підірвати еміграційну кавказько-українську єдність. Українці – історичні союзники кавказьких

народів. Кавказу, що шукає ворогів «на півночі», варто пам'ятати, що «на півночі» може бути зовсім не ворожа Росія, а Кубань і Дон, що мають договори з УНР (1920 та 1918 рр. відповідно) та знаходяться на боці українців, тому підтримка визвольних рухів у цих регіонах – спільне українське та кавказьке завдання. Українцям, що керувалися ширими політичними почуттями, належить пріоритет у створенні «спільного фронту» народів, звільнених з-під російського панування. Сепарація частини кавказьких еміграційних рухів від союзу з українцями змусить українців згадати старі зв'язки з Туреччиною, «започатковані свого часу гетьманами Хмельницьким. Дорошенком та Орликом» [37, с. 7–9]. Україна відіграє провідну роль у загальному антибільшовицькому, антикомуністичному та антимосковському національно-визвольному русі, тому дії політичної еміграції мають враховувати важливість збереження українсько-кавказької єдності. Місяцем поспіль Я. Токаржевським-Карашевичем виголосив у Римі спеціальну доповідь з українського питання. З посиланням на «Il Lavoro Fascista» часопис інформував, що доповідь не тільки мала великий успіх, але й «закінчилася шумною маніфестацією на честь Італії, дуче й незалежної України» [34, с. 38]. Дух незалежності, продовжує «Кавказ», живий в Україні, а український спосіб життя «є абсолютно протилежним комунізму». Московський більшовизм тут може «панувати лише до першого, сприятливого для українців, випадку» [34, с. 38].

10. У шостому числі 1938 р., після вбивства Є. Коновальця, часопис публікує статтю «Полковник Коновалець». (П. Судоплатов, ім'я якого на той час було ще невідоме, фігурує в матеріалі під своїм шпійонським псевдо «Валух»). Є. Коновалець змальований прихильником антипольського та анти-советського політичного терору, але зазначалося, що він «фанатично жертвував собою в ім'я своєї країни», а Україна втратила нестримного, великого й стійкого патріота, чие ім'я «безстороння історія занесе на свої скрижалі» [16, с. 21–22]. Щоправда, обізнаність автора і редакції в таємних українських справах обмежена: замість ОУН автор¹³ застосовує помилкове скорочення «Уон» (sic), а замість УВО – «Уво». Вірогідно, що діяльність Є. Коновальця та ОУН відстояла доволі далеко від цілей і задач часопису та зв'язків його авторів.

11. «Кавказ» радо вітав проголошення автономії Карпатської України, присвятивши цьому кілька великих матеріалів у грудневому числі

¹³ Автор виступає під псевдо «Грузин»; справжнє ім'я встановити не вдалося.

¹⁰ Детальніше див. тут: Енріко Інсабато. Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=12352

¹¹ Слід розуміти, «дію». Італ. «action» = «дія». Можливо, вади перекладу.

¹² Автор цієї статті детально не вдавався в дослідження зв'язків Е. Інсабато та Я. Токаржевського-Карашевича, але думається, що вони існували.

1938 р. (випадок безпрецедентний). Спільними для цих матеріалів є: 1) усіяке підкреслювання, акцентуація провідної ролі Німеччини у вирішенні українського питання, як на той час, так і в перспективі; 2) звинувачення Польщі, Румунії, Угорщини та Росії у ворожому ставленні до незалежності України.

У передній статті номеру Г. Баммат [5, с. 1–5] зазначав, що автономія стала результатом впливу «животворного духу» Мюнхенської угоди, і цей «дух <...> породив радісні надії» поневолених народів. Справедливий поділ Чехословаччини був зумовлений правом націй на самовизначення, а українське питання, що постало внаслідок цього, увійшло до великої політики. Отже, після «малого» карпатсько-українського питання – на черзі «велике українське питання». Ніхто й ніщо, окрім відвертого насильства, не має і не може завадити українському народові вирішити власне національне питання, твердить Г. Баммат. Український народ є самобутній, окремішній серед інших слов'янських народів. Але існування інших слов'янські держав – Польщі, Югославії та Чехословаччини [5, с. 3] – може стати серйозною перешкодою до відродження української державності. «Навколо України вже почалася складна і небезпечна дипломатична гра», що загрожує великими ускладненнями, пише він [5, с. 3–4]. Важко не побачити в цих реченнях прозорий і грубий натяк на інтереси Німеччини та пряму вказівку на те, на кого варто орієнтуватися і хто бере на себе роль політичного патрона українського питання (утім, як і кавказького). Національні питання, інтереси націй ставали інструментом у руках головних акторів майбутніх великих подій.

Апологію Мюнхена і політики Райху продовжив З. Авалішвілі¹⁴, один із провідних діячів групи «Кавказ» і непримиренний критик соціал-демократії. У фокусі автора дві проблеми: умови створення незалежної української держави на всій її етнічній території та вплив українського питання на кавказьке. Словесно обтічно, але змістово прозоро З. Авалішвілі проводить думку, що справжнє визволення України і створення незалежної держави можливе тільки за іноземної, тобто, німецької, допомоги. Свій «внесок» в українське питання мають зробити Польща, Угорщина й Румунія, які мають поступитися Україні географічно і політично. Незалежність України остаточно підірве єдність СРСР та уможливить незалежність кавказьких держав. Політичним

¹⁴ Авалішвілі, Зураб (1876–1944), грузинський дипломат, вчений, історик, юрист. З початку 1920-х рр. і до кінця життя мешкав у Німеччині.

протектором цих процесів виступить, беззаперечно, Німеччина, яка після мюнхенських домовленостей отримала свободу для дій на Сході. 1) Ця свобода не абсолютна, 2) межі її невідомі, 3) втіленням її є прагнення Німеччини встановити свій вплив на українських землях [1, с. 9–13].

Ще далі в апології інтересів Райху йшов Т. Єлекхоті в матеріалі «К украинскому вопросу» [21]. Він звинувачує Росію, Польщу, Румунію та Угорщину в національному гнобленні бойків, лемків та гуцулів, а польських та угорських поміщиків в економічному гнобленні. Але ще більше в тому, переконує автор, винні місцеві євреї, що разом із угорцями і поляками перетворили українське населення на рабів. Характерно, що у 1938 р. в часописі вперше з'являється єврейська тематика. Спочатку це були лише згадки про євреїв до теми і не до теми, з 12 номера 1938 р., із статті Т. Єлекхоті бачимо відверті антисемітські випадки. Останні місяці існування часопису ця суміш правди, напівправди, неправди й відвертої пронімецької пропаганди, на жаль, лише слугувала інтересам міжнародної політики Райху.

У цьому контексті становить інтерес історико-політична, програмна стаття Т. Єлекхоті «Польско-украинские отношения» в лютому числі 1939 р. [22]. Зазначаючи спільність історичних доль Польщі та України, автор порівнює колоніальну політику Московії та Австро-Угорщини. Провідна відмінність, на його думку, полягала в політиці примусової, насильницької асиміляції, від якої Австрія утримувалася, а Московія активно проводила «вогнем і мечем». Колоніалізм європейських держав не прагнув знищення підкорених народів, у той час як сутність колоніалізму московського, як царського, так і більшовицького, полягає або в духовній асиміляції або ж, якщо це неможливо, у фізичному знищенні поневолених. Українці ж – окремих народів слов'янської раси з особливою психологією і відмінним від росіян побутом¹⁵. Згадуючи події 1917–1920 рр., Єлекхоті зауважує, що розбрат між українцями, особливо між Директорією й галичанами, сильно зашкодив «українській справі» на Паризькій мирній конференції, коли союзники замість Петлюри, надали допомогу Денікіну. Бельведерській договір (Варшавські угоди 1920 р.) ще діє і «буде ще черга Польщі принести на олтар української незалежності свою дієву допомогу» [22, с. 11]. Між тим становище українців у Польщі гірше, ніж в часи Австро-Угорщини, констатує автор. З 15 українських кафедр,

¹⁵ Виходячи з контексту статті Єлекхоті, варто було б застосувати тут слово «буттям».

що були за цесаря, за нової Польщі не залишилися жодною, а 6 мільйонів Галичан не мають автономії. Це створює гарні умови для орієнтації на Москву, що й відбувається. Польща має зробити хоча б щось для України і українців, адже це вона тепер несе відповідальність за їхню історичну долю. Погіршення становища українців суперечить корінними інтересам Європи та сприяє поширенню впливу Москви і більшовизму. З часом Україна, а з нею Дон і Кавказ стануть ареною великих і важливих подій, завершує Т. Єлехоті.

Згадки про Карпатську Україну, як і про Наддніпрянську, безслідно зникли зі сторінок часопису з березневого числа 1939 р., тоді ж, коли зникла й Карпатська Україна. Жодних коментарів на цю тему в часописі більше не публікувалося. У 1939 р. вийшло 6 номерів часопису, при чому останні вже виходили в Берліні з відповідною німецькою назвою. Після того журнал припинив своє існування.

Висновки. Отже, українське питання в досліджуваній час залишалося в полі зору не тільки еміграції, але й міжнародної політики загалом. У відновленні існування незалежної української політичної держави в той чи інший, вигідний для них спосіб були зацікавлені основні європейські політичні гравці. Це також був один із чинників, чому українська тематика була присутня й на порядку денному кавказького визвольного руху. Зрозуміла у зв'язку з цим активність спецслужб Німеччини, Туреччини, Польщі, Франції та Москви. Часопис «Кавказ», відображаючи інтереси кавказького визвольного руху, будучи публічним виразником інтересів цього руху, тим чи іншим чином торкався й українського питання, злободенного чи історично заглибленого. Це підтверджувало значущість та актуальність цього питання для Європи та європейської політики.

До особливостей згадок про українське питання на сторінках журналу можна зарахувати такі: 1) українське питання, при визначеній його значущості, усе ж не було провідним на сторінках журналу, що зрозуміло; 2) кавказька еміграція потерпала від внутрішніх суперечностей, національних, політичних та ідеологічних розбіжностей, тому образ України та українського народу, що бореться, на сторінках журналу часто набував ідеалістичних, взірцевих рис; 3) українське питання завжди ув'язувалося з кавказьким, український національний рух видавався невід'ємною частиною загального визвольного, антибільшовицького та антимосковського руху.

Автори часопису подавали в статтях загальною адекватною картину про ситуацію в Україні. Журнал здебільшого вмщував інформацію про загальні політичні процеси, що відбувалися, і питома менше – про конкретні події. Винуватцями злочинів проти українського народу часопис вважав тодішніх українських більшовицьких очільників, але не Сталіна і його оточення, як можна було б очікувати. Пояснити це можна тим, що сталінський режим на той тільки викристалізовувався і вибудовувався, а коли це сталося, часопис вже припинив існування. Автори часопису були добре поінформовані про масштаби голоду (Голодомору) в Україні, розуміли його штучний характер і відповідальність за це московської більшовицької влади. Останні півтора роки існування, внаслідок значного посилення впливу з боку спецслужб Райху, часописові статті містили дедалі більше пронімецької пропаганди. У статтях «Кавказу» з'являються образи нових ворогів України: Польща, Угорщина та євреї. Остання тема не набула розвитку у зв'язку з припиненням виходу журналу. Таким був цей невеликий епізод з історії українсько-кавказьких стосунків.

Список літератури:

1. Авалишвили З. *Кавказ (Le Caucase). Орган незалежної національної думки*. Париж (Берлін *deinde*). 1938. № 12. С. 9–13.
2. Азад Бей. Русифікація под флагом інтернаціоналізму. *Кавказ*. 1937. № 9. С. 7–11.
3. Амїреджібі Ш. Кавказська проблема. *Кавказ*. 1934. № 1. С. 11–12.
4. Баммат Г. Агонія режиму. Удар по армії. *Кавказ*. 1937. № 6. С. 1–3.
5. Баммат Г. Да здравствует Украина! *Кавказ*. 1938. № 12. С. 1–4.
6. Баммат Г. На новых путях. *Кавказ*. 1934. № 3. С. 1–3.
7. Баммат Г. Обзор печати. *Кавказ*. 1934. № 7. С. 12–18.
8. Баммат Г. Несколько вопросов А. Розенбергу. *Кавказ*. 1937. № 2. С. 30–31.
9. Баммат Г. Политический обзор. *Кавказ*. 1934. № 2. С. 1–4.
10. Баммат Г. Польша и угнетенные народы СССР. *Кавказ*. 1937. № 4. С. 1–5.
11. Баммат Г. Тучи над Европой. *Кавказ (Le Caucase)*. 1935. № 12/24. С. 16.
12. В комитете «France Orient». *Кавказ (Le Caucase)*. 1934. № 1. С. 15–16.
13. Гай-Нижник П. Микола Порш – державний і громадсько-політичний діяч (...) *Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості*. Київ, 2016. С. 125–146.

14. Гайдар Баммат и журнал «Кавказ»: сб. ст. за пер. существ. журн., 1934–1939 гг. / Сост. Х. Доного; примеч. Г. Мамулия. Махачкала-Париж, 2010. 467 с.
15. Гаджибейли Дж. О ленинской национальной политике. *Кавказ*. 1934. № 2. С. 12–14.
16. Грузин. Полковник Коновалец. *Кавказ*. 1938. № 6. С. 23–25.
17. Дарьял Ф. Ложь и истина. *Кавказ*. 1937. № 5. С. 9–13.
18. Елекхоти Т. Горцы и казаки. *Кавказ*. 1934. № 1. С. 9–11; № 3. С. 17–19.
19. Елекхоти Т. Военная мощь СССР и «проблема национальностей». *Кавказ*. 1937. № 6. С. 13–19.
20. Елекхоти Т. Горцы и Терское казачье войско. *Кавказ*. 1937. № 8. С. 18–23.
21. Елекхоти Т. К украинскому вопросу. *Кавказ*. 1938. № 12. С. 19–23.
22. Елекхоти Т. Польско-украинские отношения. *Кавказ*. 1939. № 2. С. 7–12.
23. Инсабато Э. Италия, Турция, Кавказ. *Кавказ*. 1937. С. 4–6.
24. Кавказская конфедерация в офиц. декларациях, тайной переписке и секр. док-тах движения «Прометей» / Сост. Г. Мамулия. Москва, 2012. 240 с.
25. Карелели В. 18 лет без императора. *Кавказ*. 1936. № 2. С. 20–25.
26. Карелели В. Реванш гуннов. *Кавказ*. 1934. № 10-11. С. 35–37.
27. Кедия Сп. О безумии империализма. *Кавказ*. 1934. № 10–11. С. 31–35.
28. Мамулия Г. Предисловие [вст. ст.]. *Кавказская конфедерация...* С. 6–40.
29. Порш М. В единении наша победа. *Кавказ (Le Caucase)*. 1936. № 3. С. 22–26.
30. Декларация представителей Азербайджана, Северного Кавказа, Грузии и Украинской Республики об укреплении и развитии кавказско-украинских связей. 26 июля 1925 года, Париж. *Кавказская конфедерация...* С. 55–56.
31. [Ред.]. Обзор печати. Фокусы «Куртулуша». *Кавказ*. 1937. № 7. С. 34–35.
32. [Ред.]. Обзор печати. Казачий голос. *Кавказ*. 1937. № 8. С. 33–35.
33. [Ред.]. Хроника. *Кавказ*. 1934. № 7. С. 20.
34. [Ред.]. Хроника. Украинский доклад в Риме. *Кавказ*. 1937. № 5. С. 38.
35. Судебный отчет по делу антисоветского «право-троцкистского блока» : Полный текст стенографического отчета. Москва, 1938. 708 с.
36. Тбилисели. Прикованный титан. *Кавказ*. 1939. № 2. С. 31–32.
37. Токаржевский-Карашевич Я. Еще раз о «севере» и «юге». *Кавказ*. 1937. № 2/38. С. 7–9.
38. Цицишвили В. О русской церкви. *Кавказ*. 1937. № 7. С. 19–23.
39. Kuromiya H, Mamouliya G. Anti-Russian and Anti-Soviet Subversion: The Caucasus-Japanese Nexus, 1904-1945. *Europe-Asia Studies*. 2009. Vol. 61. № 8 (Oct, 2009). Pp. 1423–1440.
40. Mamouliya Georges. L'histoire du groupe Caucase (1934-1939). *Cahiers du monde russe*. 2007. Vol. 48, No. 1 (Jan. – Mar., 2007). Pp. 45–85.

Yashyn V.O. UKRAINE AND THE UKRAINIAN AFFAIR IN THE “CAUCASUS (LE CAUCAS)” MAGAZINE PUBLICATIONS IN 1934–1939

During 1934-1939, the monthly “Caucasus” was published in Paris and Berlin, which was an organ of the political group of the same name. This group represented the interests of North Caucasus and Transcaucasian political emigrants and maintained ties with Ukrainian political emigrants. All publications and mentions of the monthly about Ukraine and the Ukrainian problem, content, context and political dynamics of mentions about it on the pages of the magazine, assessment of the political weight of these issues in the group and the nature of its reflection on the pages of the monthly are the subject of research. It is pointed out that Ukrainian and foreign historiography are scarce in quantity and content. It is noted that Russian historiography is propagandistic and disinformative. The study shows that the activities of the Caucasus group played a significant role in the history of Caucasian emigration, and its geopolitical strategy to some extent justified itself and was implemented after the collapse of the Soviet empire. The Ukrainian problem was not the leading one for the Caucasus group, but its niche was between “noticeable”, “significant” and “important”. Caucasian emigration suffered from internal contradictions, so the image of a struggling Ukraine sometimes acquired idealistic, exemplary features. The authors of the magazine had an adequate idea of the situation in Ukraine and proved their vision to the readers. The publication contained information about the general political processes that took place and, to a lesser extent, about specific events. The magazine considered Ukrainian leaders: Postyshev, Chubar, Kosior, but not Stalin and his entourage, as one might expect, to be the leaders of Bolshevik policy and the perpetrators of crimes against the Ukrainian people. The magazine reported on the large scale of the famine (Holodomor) in Ukraine, pointing to its artificial nature and the responsibility of the Moscow authorities. The nature of the reports indicated that there were informed sources on the line, possibly

in the North Caucasus. In the last year and a half of its existence, articles in magazines have contained more pro-German propaganda than journalism. That is why new enemies of Ukraine appear in the articles of the Caucasus: Poland, Hungary and Jews. The last topic did not develop due to the termination of the magazine. That is why new enemies of Ukraine appear in the articles of the Caucasus: Poland, Hungary and Jews. The last topic did not develop due to the termination of the magazine.

Key words: *the “Caucasus” group, Caucasian emigration, Ukrainian problem, Ukrainian-Caucasian relations, Gaidar Bammat.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 94 (477:330.34:62)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2020/4.39>

Добровольська В.А.

Херсонська державна морська академія

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ЯК ЧИННИК САМООРГАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ТЕХНІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті в межах окресленого хронологічного періоду досліджено соціально-економічні процеси, що відбувалися на Півдні України в пореформений період, і вплив на них діяльності наукових осередків і товариств. З'ясовано, що означена проблема практично не досліджена сучасними науковцями. У дослідженні проаналізовано архівні матеріали, що містять річні звіти з питань організації та діяльності Миколаївського й Одеського осередків Російського технічного товариства. Установлено, що в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. суттєво зростає роль Півдня України в соціально-економічному житті Російської імперії. Організація Миколаївського й Одеського відділень Російського технічного товариства сприяла розвитку техніки й промисловості в регіоні, спрямовувала результати науково-технічного прогресу на забезпечення запитів промисловості Причорномор'я. Діяльність науково-технічних товариств цього періоду мала велике теоретичне й прикладне значення. Самоорганізаційні процеси в науковому й технічному середовищі міст Миколаїв та Одеса створили умови для вільного розвитку виробничих сил Причорноморського регіону, підвищення рівня його промислового розвитку й поширення наукових і технічних знань. Сформульовано узагальнювальні висновки: реформи другої половини ХІХ ст. у Російській імперії сприяли поступальному розвитку промисловості й транспорту Причорномор'я. Тут сформувався потужний індустріальний комплекс, відбувалося кількісне зростання інженерно-технічної інтелігенції, що відіграло визначальну роль у соціально-економічному житті його суспільства. Організація науково-технічних товариств сприяла централізації творчого потенціалу інженерної еліти на півдні Російської імперії, що мало позитивний вплив на його соціально-економічний розвиток.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, Миколаївське відділення Російського технічного товариства, Одеське відділення Російського технічного товариства, Одеське товариство інженерів, техніків та архітекторів, професійно-технічна освіта.

Постановка проблеми. В останні десятиліття науковий дискурс в Україні активно звертається до низки явищ, пов'язаних із періодами господарської модернізації, становленням національної економіки й промисловості. До наукового обігу залучено й ґрунтовно проаналізовано чимало нових фактів соціально-економічного розвитку Причорноморського регіону другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Разом із тим і до тепер залишається чимало проблем, які з певних об'єктивних чи суб'єктивних причин продовжують перебувати поза увагою науковців. Серед них самоорганізаційні процеси в технічному середовищі окресленого періоду, що впливали на соціально-економічне становище

Півдня України в пореформений період. Особливої уваги заслуговують регіональні осередки науково-технічних товариств, що були залучені в цих процесах. В їхньому середовищі відбувалася основна концентрація науково-технічної та інженерної думки, розв'язувалися питання актуалізації розвитку провідних галузей промисловості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія науково-технічних товариств дореволюційної Російської імперії та їх вплив на соціально-економічний розвиток окремих регіонів радянською історіографією належним чином не досліджена. Перевага надавалася лише товариствам Москви й Петербургу, їх периферійні відділення випадали

з поля зору радянських дослідників. Це звузило об'єктивність аналізу економічного, наукового й культурного розвитку як Російської імперії в цілому, так і її колишніх складових частин, які нині виступають незалежними державами [19, с. 156]. Значним здобутком для історії технічної науки став доробок М.Г. Філіппова [22]. У його праці подано ґрунтовний аналіз діяльності науково-технічних товариств Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. Автором викладено передумови їх виникнення, досліджено структуру й наукову діяльність, розглянуто вплив осередків на розвиток провідних галузей промисловості.

Сучасна історіографія у своєму арсеналі має низку наукових праць [1–6; 14; 16], в яких досліджено історію створення та діяльності науково-технічних товариств, у тому числі й Імператорського Російського технічного товариства, не лише в Петербурзі та Москві, а й в інших містах і регіонах Російської імперії. Діяльність перших інженерних зборів і товариств імперії розкрито в дослідженні В.С. Савчука. Зокрема, автор дослідив перші спроби інженерної еліти українських міст Миколаєва й Одеси об'єднати інженерів Півдня Росії [19]. Однак вплив самоорганізаційних процесів, що відбувалися в технічному середовищі другої половини XIX – початку XX ст., на соціальний і промислово-економічний розвиток Північного Причорномор'я практично не досліджений науковцями. В їхніх працях знаходимо лише побіжні згадки стосовно цієї проблеми.

Постановка завдання. Натепер існує нагальна потреба дослідження впливу науково-технічних товариств в Україні на її промисловий і господарський розвиток у пореформений період, особливостей розв'язання теоретико-практичних проблем, залучення науковців і практиків до розв'язання проблем соціально-економічного й культурного розвитку регіонів. Тому **метою статті** є дослідження впливу діяльності науково-технічних товариств на стан соціально-економічного розвитку Північного Причорномор'я другої половини XIX – початку XX ст. Безпосереднім об'єктом для дослідження ми обрали Миколаївське й Одеське відділення найбільшого на теренах України й Російської імперії того часу Російського технічного товариства.

Важливим джерелом дослідження питань організації та діяльності Миколаївського й Одеського осередків науково-технічного товариства є їх річні звіти, що відклалися у фондах регіональних архівних установ або в збірниках праць товариств. Цінність таких матеріалів для нашого дослідження полягає у фактажі представленого матеріалу.

Виклад основного матеріалу дослідження.

В історії України друга половина XIX ст. характеризується глибокими змінами в усіх сферах життя. Якісних характеристик вони набувають і в промисловому розвитку. Промисловий переворот в українських землях, що належали Російській імперії, розпочався в 30–40-х рр. XIX ст. і тривав до скасування кріпосного права в 1861 р. Його результатом стало кількісне та якісне зростання промислових підприємств. Основою промислової революції став технічний переворот, який приніс із собою нові технології, нові галузі виробництва, машинне виробництво, парові двигуни. Поступово формувалася спеціалізація районів із виробництва певних видів промислової продукції. Зростання попиту на метал покликало до життя металургійне виробництво й створення підприємств важкої промисловості.

Інтенсифікація промисловості в останній чверті XIX ст. сприяла нарощуванню виробництва сталі й чавуну. Ці тенденції мали позитивний вплив на розширення мережі залізниць. Спостерігалось бурхливе зростання електротехнічної промисловості, робилися спроби автоматизації окремих технологічних процесів. Механізація та електрика приходять в окремі галузі промисловості, транспорту й сільське господарство.

У цей час суттєво зростає роль Півдня України у внутрішній і зовнішній торгівлі Російської імперії. Цьому сприяє будівництво мережі залізниць та азовсько-чорноморські порти, роль яких тепер набувала особливого значення завдяки можливостям тривалої навігації. Інтенсифікація сільського господарства й стрімке зростання виробництва зерна стали поштовхом до розширення торговельного обороту портів і залізниць. Ключовими в усіх цих процесах Причорноморського регіону стають міста Херсон, Миколаїв, Одеса. Остання з боку соціально-економічного розвитку не мала собі рівних за темпами росту не лише в Східній Європі, а й у світовій урбанізації. Акумуляція в одеському порту й в місті товарної маси перетворювали місто на комерційну столицю півдня Російської імперії.

Саме на півдні Російської імперії в другій половині XIX ст. спостерігається інтенсифікація та концентрація промислового виробництва. Це зумовило в регіоні значну потребу у фахівцях з інженерно-технічних спеціальностей. Фактично технологічний прогрес поставив завдання підготовки кваліфікованих кадрів, особливий акцент робився на технічну освіту [17, с. 11]. Значна частина інтелігенції, вчених, інженерів, які були знайомі з досвідом проведення політики індустріалізації в країнах Західної Європи й тією новою роллю, яку

стала відігравати наука в промисловому розвитку, ставила перед собою завдання використати такий досвід для технічного, економічного й культурного розвитку України. У зв'язку із цим, починаючи з другої половини XIX ст., відбувається становлення теорії та методики технічної освіти як самостійної галузі технічних знань.

У середовищі інженерно-технічної інтелігенції з'являється потреба фахової комунікації, обміну думками й колективного розв'язання назрілих проблем. Російські й українські вчені, інженери зробили цілу серію винаходів і відкриттів у різних галузях науки й виробництва. Цим були створені сприятливі умови для формування наукових товариств. В Одесі ще в 1864 р. розпочало свою активну діяльність Товариство інженерів, техніків та архітекторів. Головними ідеями його діяльності ставали питання набуття нових знань у будівництві, механіці й гірничій справі, сприяння професійно-технічній освіті [16, с. 94]. Аналіз архівних документів дозволяє стверджувати, що Одеське товариство інженерів, техніків та архітекторів було фактично одним із перших у Російській імперії науково-технічним товариством [7, арк. 3].

Реформи другої половини XIX ст. в Російській імперії оголили цілу низку проблем соціально-економічного характеру, долати які взялися не лише державні органи, а й громадські організації. У цей час господарська й наукова сфери шукали шлях до реалізації власних інтересів через об'єднання представників науки й промислово-землевласницького майна. Стрімкий промисловий розвиток спонукав до розгортання бурхливої діяльності Російського технічного товариства (далі – РТТ), створеного в Санкт-Петербурзі в 1866 р. [22, с. 8]. РТТ ставило за мету «сприяти розвитку техніки й технічної промисловості в Росії, втіленню в життя наукових досягнень, популяризувати теоретичні й практичні знання [21, с. 3]. Статутом РТТ були передбачені й основні напрями його діяльності: хімічне виробництво, металургія, механіка, машинобудування, архітектура, гірська майстерність, суднобудування, морська техніка, виробництво зброї. Визнання, завойоване цим товариством у прогресивної громадськості на ниві розробки питань науково-технічного розвитку, висунуло його в кінці 1880-х рр. на роль всеросійського громадського центру, навколо якого групувалися вчені, інженери, педагоги, громадські діячі.

Російське технічне товариство об'єднало у своїх лавах кращих представників наукової та технічної інтелігенції того часу, розгорнуло свої відділення в різних регіонах і містах імперії. Регіональні осе-

редки стали своєрідними дослідницькими центрами, які зробили значний внесок у розвиток вітчизняної науки й техніки в усіх регіонах Російської імперії останньої чверті XIX – початку XX ст. РТТ мало близько сорока своїх відділень. Це була досить розгалужена й дієва система філій, які співпрацювали досить злагоджено й результативно.

Організація відділень Російського технічного товариства в 1869 р. у Миколаєві й у 1871 р. в Одесі мала сприяти розвитку техніки й промисловості на Півдні України, спрямуванню результатів науково-технічного прогресу на забезпечення запитів промисловості Причорноморського регіону. Один із перших радянських дослідників діяльності Імператорського Російського технічного товариства М.Г. Філіппов зазначав: «Негайна потреба в задоволенні запитів промисловості у зв'язку з місцевими умовами виробництва й відсутністю спеціальних державних установ, де подібні проблеми могли б знайти цілковите вирішення, стали причиною відкриття декількох відділень на Півдні Росії» [22, с. 14]. Регіональні відділення РТТ мали великий стимулювальний вплив на розвиток вітчизняної науково-технічної думки й інженерної творчості. Разом із тим ця діяльність сприяла зміцненню позицій українських промисловців, відповідаючи їхнім інтересам, пов'язаним із розширенням технічних можливостей, нарощуванням потужностей, ефективним інвестуванням коштів, і тим самим об'єктивно служила підйому промислового виробництва Причорноморського регіону.

Одним із перших відділень РТТ в Україні було відкрито Миколаївське відділення. Йому передувало створення тут ще в 1864 р. осередку інженерів-механіків флоту для обміну знаннями й досвідом у своїй справі. Миколаївське відділення створювалося в складі трьох відділів: механічного, хімічного й морського. До їх складу входили офіцери корпусу інженерів-механіків, офіцери флоту, інженери-суднобудівники. Головними напрямками діяльності визнавалися прикладна механіка, сільське господарство, геологія та мореплавство. Пріснувало Миколаївське відділення РТТ до 1872 р. і змушене було припинити свою діяльність через матеріальні й організаційні проблеми [3, с. 81]. Лише в 1893 р. відділення в Миколаєві знову запрацювало й оновило напрями своєї роботи. Пріоритетними тепер для його членів стали питання хімічного виробництва, металургії, механіки, машинобудування, будівництва й архітектури, суднобудування та електроніки [18, с. 4].

Одеське відділення РТТ було створено в 1871 р. і складалося з будівельного, архітектурного,

хімічного, механічного, гірничого, морського, військового, фотографічного, постійної комісії з технічної освіти, фабрично-заводського, санітарно-технічного, електротехнічного підвідділів і підвідділів повітроплавання та автомобільної справи [8, арк. 17]. Відділення йшло в ногу з прогресом, а його структура вказувала на актуальні напрями розвитку причорноморського регіону й засвідчувала амбітні плани в питаннях його модернізації.

Програма діяльності відділень рівноцінно переслідувала як наукові інтереси, так і практичні завдання задля розвитку вітчизняної техніки й промисловості. Основним внеском у технічний і соціально-економічний розвиток Півдня України стали перевірки членами товариств технічних проєктів або їх безпосереднє виконання. Обсягу завдань відділень науково-технічних товариств Півдня України відповідав вагомий запас засобів для їхнього досягнення, зокрема науковий потенціал, співпраця з іншими технічними товариствами й російським урядом, запозичення іноземного досвіду тощо. Члени товариств сприяли усуненню розриву між наукою та виробництвом, запровадженню новітніх досягнень науки й техніки в промисловість і будівництво.

Окрім гуманітарного спрямування своєї діяльності – проведення різноманітних читань, з'їздів, конференцій, публічних лекцій і виставок, сприяння розвитку технічної освіти, створення бібліотек, – діяльність Миколаївського й Одеського відділень Російського технічного товариства мала й практичні завдання та відбивала потреби промислової буржуазії, задовольняла їх промислово-економічні питання.

В історії Миколаєва практично не можливо знайти об'єкта, створеного в другій половині XIX – на початку XX ст., який би пройшов повз увагу місцевого відділення РТТ. Зокрема, його члени допомагали в модернізації інфраструктури міста, сприяли його промислому розвитку. Окрім технічних доповідей його членів на замовлення урядових установ, міської думи й приватних осіб, здійснювалося інспектування будівництва й функціонування низки промислових об'єктів, зокрема елеватора, комерційного порту, адміралтейства, Харківсько-Миколаївської залізниці. Інспектувалися проєкт і кошторис на облаштування міського водогону, проєкт будівництва приміщення реального училища тощо. Саме членами Миколаївського відділення РТТ підіймалося питання будівництва в місті суднобудівного й машинобудівного заводів, обговорювалися проблеми створення нової системи розпізнавальних вогнів на судах тощо

[3, с. 82]. Реалізація цих та інших проєктів за підтримки членів Миколаївського відділення РТТ дала можливість перетворити місто на центр кораблебудування на Півдні України.

Члени Одеського відділення РТТ вивчали стан місцевої заводської промисловості, здійснювали її технічну експертизу. Для цього було створено фабрично-заводський відділ, який займався питаннями нагляду за роботою парових котлів на підприємствах і залізниці [8, арк. 12]. При відділенні діяли комісії з дослідження якості хімічних речовин і матеріалів, що використовувалися в машино- й приладобудуванні. Розвиток морських перевезень і портів вимагав від науковців відділення дослідження морських глибин, спонукав до вивчення питань способів пошуку і підйому затонулих суден, зобов'язував слідкувати за відкриттями й винаходами зарубіжних вчених, обговорювати наукові й технічні проєкти на своїх засіданнях.

Зростання ролі залізниці в промисловому розвитку регіону спонукало членів Одеського відділення РТТ до розроблення заходів з її модернізації. Зокрема, на засіданнях відділення розглядали питання можливості застосування телеграфного апарату на залізниці, оголошували конкурси на краще практичне керівництво для ремонту її рухомого складу, очищення колій від снігу, застосування винайденого контрольно-сигнального апарату для залізничних служб тощо [11, арк. 3].

З розвитком в Одесі промисловості й торгівлі зростали потреби в прискоренні будівництва, розширенні інфраструктури й забезпеченні порядку міста, поліпшенні його санітарного стану. Члени місцевого відділення РТТ були серед розробників проєктів спорудження Одесько-Дністровського водогону, каналізаційної мережі міста, проєктування дренажних систем, регулювання рівня води в лимані, застосування пожежної сигналізації, електричного освітлення вулиць, облаштування тротуарів тощо. Урбанізаційні процеси й будівельний бум у місті породили запит на діяльність комісії будівельного підвідділу з експертизи архітектурних проєктів, стану приміщень і будівель [10, арк. 10].

Крім того, в державі чітко розуміли, що доля промислової модернізації та подальший соціально-економічний розвиток не можливі без належного кадрового забезпечення. Значну частину відповідальності в розв'язанні цього питання також взяли на себе місцеві відділення РТТ. Вони долучилися до розробки теоретичних і практичних питань організації професійно-технічної освіти фабрично-заводських робітників, що відповідала б потребам та інтересам технічного прогресу країни. Наприклад,

у складі Одеського відділення РТТ діяла Постійна комісія у справах професійно-технічного навчання. За сприяння міністра народної освіти керівником комісії було призначено голову Одеського відділення РТТ, професора кафедри механіки Новоросійського університету В.М. Лігіна [20, с. 4].

Комісія розробляла питання змісту, методів та організації підготовки робітників, їх теоретичного й виробничого навчання, збирала й аналізувала всі відомості, що стосувалися досвіду розвитку професійно-технічної освіти в Російській імперії та за кордоном. Завдяки старанням комісії при Одеському відділенні РТТ запрацювали вечірні класи для робітників, Одеська школа десятників будівельної справи, курси для інвалідів Першої світової війни. У звітах Одеського відділення подавалася інформація про їх роботу, умови організації навчального процесу, педагогічне навантаження викладачів, матеріально-технічне забезпечення школи, склад учнівського колективу, дані про соціальний склад учнів та їхні гігієнічно-санітарні показники тощо. У звітах Миколаївського відділення детально описано функціонування вечірніх і недільних класів технічного креслення та малювання для дорослих ремісників у місті, зокрема матеріально-технічні умови, навчальний процес, кадровий склад, фінансова звітність за класами [11–13].

За весь період свого існування Миколаївське й Одеське відділення Російського технічного товариства зарекомендували себе як стабільні організації, які об'єднували у своїх рядах представників вітчизняної наукової та технічної інтелігенції. Їх головною метою було сприяння розвитку промисловості, транспорту й будівництву в Причорноморському регіоні, поширенню знань про досягнення науки й техніки в державі й за кордоном, а також промоція регіону на всіх рівнях.

Висновки. Реформи другої половини XIX ст. в Російській імперії сприяли поступальному розвитку промисловості й транспорту. Внаслідок капіталістичної модернізації впродовж другої половини XIX – початку XX ст. у Причорноморському регіоні сформувався потужний індустріальний комплекс, відбувалося кількісне зростання інженерно-технічної інтелігенції, що відіграло визначальну роль у соціально-економічному житті його суспільства.

Організація та діяльність інженерних і науково-технічних товариств були покликані до життя об'єктивними соціально-економічними умовами, які сформувалися в окреслений період: стрімкий розвиток південних регіонів держави потребував значної кількості підготовлених фахівців, що привело до значної концентрації представників передової науково-технічної інтелігенції. Організація науково-технічних та інженерних товариств сприяла також централізації творчого потенціалу інженерної еліти на півдні Російської імперії. Ініціаторами, засновниками й першими членами науково-технічних товариств Миколаєва й Одеси стали представники технічної інтелігенції, інженери, державні службовці й промисловці. Тому само собою стає зрозумілим, що науково-технічні товариства своє основне завдання вбачали в популяризації технічних знань, задоволенні потреб промисловості, підготовці кадрів, визначені пріоритетних напрямів розвитку науки й техніки загалом та економіки Причорноморського регіону зокрема.

Самоорганізаційні процеси в науковому й технічному середовищі міст Миколаєва й Одеси створили умови для вільного розвитку виробничих сил Причорноморського регіону, підвищення рівня його промислового розвитку й поширення наукових і технічних знань. Створення в цих містах відділень Російського технічного товариства активізувало науково-технічну громадськість до розвитку науки, техніки й промисловості Півдня України, сприяло становленню основних галузей промисловості, пошуку й використанню вітчизняної сировини. Діяльність відділень Російського технічного товариства в Причорноморському регіоні мала більш прикладний і практичний напрям, ніж центрального товариства. Членами Миколаївського й Одеського відділень РТТ ставали переважно керівники промислових підприємств та інженери, управлінці, які були безпосередньо зайняті на виробництві, фабриканти й заводчики, іноді – чиновники й професори закладів вищої освіти. З Миколаївським та Одеським відділеннями Російського технічного товариства пов'язуємо прискорення прогресу науково-технічних знань. Їм належить ключова роль у консолідації та формуванні традицій науково-технічної громадськості регіону.

Список літератури:

1. Гречкин В.Н. Русское техническое общество – популяризатор науки в России на рубеже XIX – XX вв. *Filo Ariadne*. 2016. № 1. С. 1–7.
2. Грицюта О.О. Роль механіко-будівного відділу Київського відділення Російського технічного товариства у розгортанні наукових досліджень в галузі залізничного транспорту : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07. Київ, 2010. 20 с.
3. Гузенко Ю.І. Миколаївське відділення Імператорського Руського технічного товариства у 90-х рр. XIX ст. *Наукові праці*. 2006. Том 48. Вип. 35. Історичні науки. С. 80–84.

4. Демченко Т.П. Діяльність Київського відділення Російського технічного товариства (1870–1914). *Український історичний журнал*. 1981. № 9. С. 78–81.
5. Демченко Т.П. Культурно-просветительная деятельность отделений Русского технического общества на Украине в 1870–1914 годы : автореф. дис. ... канд. ист. наук 07.00.02. Киев, 1984. 24 с.
6. Демуз І.О. Науково-технічні товариства України кінця ХІХ – початку ХХ ст.: історіографія дореволюційного періоду. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2013. № 16. С. 23–28.
7. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 333. Оп. 1. Спр. 1. 96 арк.
8. ДАОО. Ф. 333. Оп. 1. Спр. 5. 21 арк.
9. ДАОО. Ф. 333. Оп. 1. Спр. 15. 14 арк.
10. ДАОО. Ф. 333. Оп. 1. Спр. 67. 27 арк.
11. ДАОО. Ф. 117. Оп. 2. Спр. 113. 77 арк.
12. ДАОО. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 15. 30 арк.
13. ДАОО. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 25. 28 арк.
14. Добрынина М.В., Лифинцев В.Д. Сотрудничество государства и гражданских институтов в сфере развития системы инженерного образования: конец ХІХ – начало ХХ вв. *Экономические и социально-гуманитарные исследования*. 2019. № 2 (22). С. 125–131.
15. Костомаров В.М. Из деятельности Русского технического общества в области машиностроения. Москва, 1957. 179 с.
16. Кушлакова Н.М. Науково-технічні об'єднання промислових регіонів України. 1870–1917 : монографія / дар. Є.І. Сокол ; відп. ред. В.С. Савчук. Павлоград : Арт-Синтез-Т, 2016. 587 с.
17. Оноприенко В.И., Щербань Т.А. Становление высшего технического образования на Украине. Київ : Наукова думка, 1990. 138 с.
18. Отчет о деятельности Николаевского отделения Императорского Русского технического общества за 1893 г. Николаев, 1894. 24 с.
19. Савчук В.С. Громадсько-наукові об'єднання: процедури типологізації. *Ейдос : альманах теорії та історії історичної науки*. Випуск 4. Київ, 2009. С. 153–162.
20. Самодурова В.В. История создания Одесского политехнического университета в публикациях местной периодики второй половины ХІХ – начала ХХ ст. *Biblio-Колегіум: електронне видання*. 2013. Вип. 7. URL: <http://minilib.onu.edu.ua/index.php/main/article/view/18/15> (дата звернення: 22.10.2020).
21. Устав Имперского Русского технического общества. Одесса: Типография «Энергия», 1912. 16 с.
22. Филиппов Н.Г. Научно-технические общества России (1866–1917 гг.) : учебное пособие. Москва, 1976. 214 с.

Dobrovolska V.A. SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE NORTHERN BLACK SEA REGION AS A FACTOR OF SELF-ORGANIZATIONAL PROCESSES IN THE TECHNICAL ENVIRONMENT OF THE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURIES

The article examines, within the outlined chronological period, the socio-economic processes that took place in the South of Ukraine in the post-reform period and the impact of the activities of scientific centers and societies on them. It is found that this problem has not been studied by modern scientists. The archival materials containing annual reports on the organization and activity of the Nikolayev and Odessa branches of the Russian technical society are analyzed during the study. It is established that the role of the South of Ukraine in the socio-economic life of the Russian Empire is significantly increasing in the second half of the XIX – early XX centuries. The organization of the Nikolayev and Odessa branches of the Russian technical society promoted development of technics and the industry in the region, directed results of scientific and technical progress on maintenance of inquiries of the industry of the Black Sea region. The activities of scientific and technical societies of this period were of great theoretical and applied importance. Self-organizational processes in the scientific and technical environment of the cities of Nikolayev and Odessa created conditions for the free development of the productive forces of the Black Sea region, increasing the level of its industrial development and dissemination of scientific and technical knowledge. Generalized conclusions are formulated – reforms of the second half of the XIX century in the Russian Empire contributed to the progressive development of industry and transport of the Black Sea region. A powerful industrial complex was formed. Also, there was a quantitative growth of engineering and technical intelligentsia, which played a decisive role in the socio-economic life of its society. The organization of scientific and technical societies contributed to the centralization of the creative potential of the engineering elite in the south of the Russian Empire, which had a positive impact on its socio-economic development.

Key words: Northern Black Sea region, Mykolayiv Branch of the Russian Technical Society, Odessa Branch of the Russian Technical Society, Odessa Society of Engineers, Technicians and Architects, Vocational Education.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ

УДК 94 (=411.16+411.21+411.171.1)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2020/4.40>

Пармонов Д.Ю.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

СУЕЦЬКА КРИЗА 1956 Р. В КОНТЕКСТІ ЄГИПЕТСЬКО-ІЗРАЇЛЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ

У статті досліджуються причини та наслідки суецької кризи 1956 р. у контексті єгипетсько-ізраїльського протистояння. Завдяки своєму географічному розташуванню на перехресті шляхів, пов'язуючи Азію, Африку і Європу, та наявності Суецького каналу, який забезпечує надходження арабської нафти на захід, Єгипет займає важливе стратегічне місце не тільки у регіональній, але і світовій політиці у зв'язку з чим окрема увага звертається на внутрішню політику президента Єгипту Г. Насера, його реформи.

Зважаючи на те, що Суецька криза 1956 року стала закономірним результатом наростання напруги між арабами і євреями, з одного боку, та арабами і великими європейськими країнами – з іншого у статті здійснено аналіз її причин, динаміку та наслідки. Висвітлено внутрішні та регіональні фактори наростання конфлікту. Звернута увага на зміну векторів у міжнародних відносинах на Близькому Сході з огляду на реальну загрозу військового зіткнення.

Саме єгипетсько-ізраїльське протистояння визначало та спрямовувало загальну динаміку розвитку арабо-ізраїльського конфлікту, при тому одночасно є і його складовою частиною. Ще одним вектором у даній кризі стало фактичне протистояння таких наддержав як СРСР та США. Враховуючи всі фактори автор поставив собі за мету показати особливості та закономірності конфліктної ситуації на Близькому Сході після утворення держави Ізраїль та революційних настроїв в Єгипті, а також висвітлити дипломатичні спроби їх подолання та з'ясувати регіональні та геополітичні наслідки для подальшого процесу врегулювання даного конфлікту.

Дана стаття є спробою об'єктивно підійти до висвітлення історичних подій, і, одночасно відійти від одностороннього чи то «єгипетського», чи то «ізраїльського» погляду на даний конфлікт й співставити позиції та погляди воюючих сторін.

Ключові слова: Суецький канал, Єгипет, Ізраїль, протистояння, криза, війна.

Виклад основного матеріалу: Суецький канал був збудований у 1869 р., метою його будівництва було забезпечення найкоротшого зв'язку між Середземним морем та Індійським океаном. Будівництво фінансувалося урядами Франції та Єгипту, однак через 6 років внаслідок фінансової кризи, єгипетському хедиву довелося продати свої акції. Таким чином наступні 87 років контроль над Суецьким каналом належав Франції та Великій Британії.

У середині ХХ століття Суецький канал був предметом побоювань урядів Англії та Франції, які мали свої інтереси у цій зоні і не мали на меті втратити свої позиції. Додатковим поштовхом до перемовин з Ізраїлем, стало посилення можливості арабської агресії проти останньої.

Причиною побоювання британських та французьких урядів було декілька подій, які насто-

ривали – в основі їх була діяльність Г. Насера у сфері внутрішньої політики, зокрема проведення реформ модернізації та переозброєння єгипетської політики. З цією метою президент Єгипту звернувся до Великої Британії та Сполучених Штатів Америки щодо продажу озброєння.

Однак, між США, Великою Британією та Францією ще у 1950 р. була підписана Тристороння декларація, що обмежувала постачання зброї на Близький Схід. Згідно цієї декларації продаж її Єгипту міг бути лише у наслідок реального випадку приєднання країни до Багдадського пакту, який мав на меті створення стратегічного поясу блоків біля кордонів СРСР, щоб запобігти радянській експансії на Близький Схід. Проте такі умови не влаштували Насера. Відповідно до цього будь-які намагання президента Єгипту отримати зброю від США чи Великої Британії не

мали успіху. Тоді Г. Насер звернувся з проханням про постачання зброї до радянського посла.

Радянський Союз не змусив єгиптян чекати. Вже 21 вересня 1955 року між Єгиптом і Чехословаччиною була підписана угода про постачання військової техніки на суму приблизно 400 мільйонів доларів [8].

Після відмови від Багдадського пакту, зближення Єгипту з Радянським Союзом та врешті націоналізації Суецького каналу, уряд Великої Британії практично не мав сумнівів, що вирішити конфлікт у мирний спосіб не вдасться. Очільник британського уряду Ентоні Іден вважав, що необхідно негайно провести військову операцію та фізично усунути Г. Насера. Для реалізації цього плану йому була потрібна підтримка парламенту, проте навіть усередині партії існували розбіжності щодо цього питання.

Так звана «суецька група» в парламентській фракції вимагала, щоб уряд протидіяв встановленню єгипетського контролю над каналом будь-якими способами, враховуючи застосування крайніх заходів. Проте так звані консерватори наполягали, що військові акції слід розпочинати лише в разі підтримки цього рішення урядом США. Сполучені Штати Америки, у свою чергу, несхвально ставились до старомодного колоніалізму. Тодішній президент Дуайт Ейзенгавер чітко дав зрозуміти британцям, що американська громадська думка не підтримає військове рішення. Тому, протягом літа 1955 р. – осені 1956 р. відбулися переговори зацікавлених сторін у можливій війні проти Єгипту.

Такі зустрічі відбулися: у липні 1955 р. в Болонському лісі між головою уряду Франції Гі Молле та ізраїльським міністром оборони Шимон Пересом, у вересні в Тель-Авіві між Ш. Пересом та міністром оборони Франції А. Томасом. Важлива зустріч була проведена 30 вересня у Парижі, куди відлетіли Ш. Перес, міністр закордонних справ Голда Меєр. Ця зустріч проходила дуже напружено, адже ситуація на Близькому Сході вимагала негайних реакцій. Г. Молле та міністр закордонних справ К. Піно в загальних рисах окреслили свої військові плани. Однак виникло питання стосовно участі Великобританії. Річ у тім, що ізраїльські бойовики провели ряд військових операцій спрямованих на зачистку від палестинських бойовиків території Йорданії, яка вважалася союзницею Британії на Близькому Сході. У випадку війни британці могли стати на бік арабських держав, а це не влаштовувало ні Францію, ні Ізраїль.

Тому в жовтні відбулись зустрічі Е. Ідена та Г. Молле у Парижі, на якій британський прем'єр-міністр заявив: «У випадку втручання Ізраїля, з нашої точки зору, було б кращим, якщо це буде проти Єгипту». Д. Бен Гуріон, зрозумівши натяки Е. Ідена, у своїй промові 17 жовтня відкинув можливу «загрозу нападів феодалів з йорданської сторони», додавши, що «найбільша небезпека перед Ізраїлем – це напад єгипетського диктатора» [7, 331-332].

Поштовхом до чергового загострення стало рішення президента Гамалі Насера у 1956 році завдяки цьому шляху зібрати кошти для будівництва Асуанської дамби. Він розпорядився націоналізувати канал. Невдовзі таке рішення призвело до збройних конфліктів, які увійшли в історію під назвою Суецька криза.

Остаточну тактику ведення війни було затверджено на переговорах у Парижі 22 – 24 жовтня 1956 р., на якій ізраїльську сторону представляли Д. Бен Гурон, М. Даян та Ш. Перес, французьку – Гі Молле, К. Піно і Бурже-Монурі, англійську – С. Лойд та П. Дін. План військової операції передбачав наступні дії союзників:

По-перше, починають війну ізраїльтяни введенням військ в зону каналу 29-30 жовтня.

По-друге, 30 жовтня Британія та Франція звертаються до урядів Єгипту та Ізраїлю з вимогою зупинити військові дії, відвести війська всього на 16 км. від каналу і згодитись на його окупацію англо-французькими військами. Окупація мала тривати до тих пір, доки не буде укладено договір, що гарантує вільний прохід кораблів усіх країн через канал. Якщо Ізраїль чи Єгипет не приймуть вимоги протягом 12 годин, то союзні війська почнуть висадку свого десанту.

По-третє, у випадку відмови зі сторони єгиптян союзні війська мали розпочати бойові дії 31 жовтня. Це було необхідно для того, щоб ізраїльтяни встигли зайняти західне узбережжя Акабської затоки.

По-четверте, Ізраїль не мав права першим нападати на Йорданію. Якщо ж остання розпочала б військові дії проти Ізраїлю, то Британія звільнялася б від зобов'язань прийти їй на допомогу [2, 454; 6, 80].

Таким чином, Ізраїль мав виконати доволі брудну роботу. Але втім, хитрощі англійців і французів виглядали достатньо наївними, оскільки ізраїльтяни бажали отримати максимальні вигоди. План «Кадеш», як складова операції «Мушкетер» передбачав, що буде захоплено південь Синайського півострову, острів Тіран, Синафір, а також контроль й Суецького каналу [1, 391].

На початок військової операції Ізраїль сконцентрував більше 100000 солдат, 200 танків, 150 бойових літаків, 20 кораблів, 600 гармат. На противагу Єгипет виставив армію з 90000 солдатів, 600 танків, 200 бронетранспортерів, 200 гармат і 128 бойових літаків [1, 391; 3, 517].

29 жовтня 1956 р. ізраїльтяни здійснили атаку на Єгипет загонами повітрянодесантної бригади і танкового батальйону, заволодівши Ель-Кунтіллою та Ель-Кусеймію. На морі в районі Сектору Газа та Рафах тривали позиційні бої. Наступного дня Англія та Франція звернулися до обох воюючих сторін з вимогою відвести свої війська на 16 км від каналу. Єгипту було дано 12 годин на роздуми, але Г. Насер одразу ж відкинув усі вимоги.

30 жовтня Франція та Великобританія, наклавши вето на рішення РБ ООН про негайне припинення бойових дій і зобов'язання припинити постачання зброї ізраїльтянам, почали готувати свої війська, не чекаючи остаточної відповіді Єгипту. 31 жовтня союзні війська перейшли до прямих військових дій: авіація здійснила нальоти на військові бази в Каїрі та Порт-Саїді; згодом бомбардувань зазнали Альмаза, Абу-Сувейра, Фейїда та Ель-Кантара.

Тим часом, вирвавшись на оперативний простір, ізраїльські війська досягли каналу і розпочали наступ у південному напрямку, де з'єдналися 5 листопада з танковим підрозділом, котрий наступав з Негеву. Ще раніше, 3 листопада, ізраїльські війська оволоділи Сектором Газа. Тоді як союзна авіація продовжуючи бомбардувати єгипетські позиції, 5 листопада оволоділа містами Порт-Саїд та Порт-Фауда. Якщо на «ізраїльському» фронті бойові дії фактично завершилися, то союзні війська мали на меті з 7 по 12 листопада захопити Ель-Кантару, Ісмаїлію, південь Синайського півострову і весь Суец.

Таким чином, Суецька війна, що тривала з 29 жовтня по 6 листопада завершилась повним розгромом єгипетської армії та захопленням ізраїльтянами Синайського півострову і Сектору Газа. Оцінюючи наслідки кампанії Д. Бен Гурон сказав що вона «завдала удар по престижу єгипетського диктатора, який бажав панувати над всіма народами Близького Сходу... Напруга, яка цілий рік володіла ними, послабилась після Синайської кампанії, і ми зітхнули з полегшенням» [9, 44].

Однак, поки тривали військові дії, роль миротворця, зрозуміло, на себе взяла ООН, яка 2 листопада більшістю в 64 голоси (проти виступили лише Франція, Великобританія, Ізраїль, Нова

Зеландія і Австралія) прийняла резолюцію № 997 / ES-I/, що передбачала негайне припинення вогню, відхід військ до лінії перемир'я, припинення постачання зброї до військових фронтів. Також, наголошувалось, що саме Ізраїль винен в порушенні угоди про перемир'я, а Англія і Франція були оголошені агресорами. Але цілком можливо, що голосування в ООН не перешкодило б франко-англійським силам досягти своєї мети, якби не радянське втручання, з допомогою якого СРСР збирався перетворити воєнний провал Г. Насера у дипломатичну перемогу. Після безрезультатних спроб схилити США до спільних військових дій СРСР виставив ультиматум трьом державам. Маршал М. Булганін засудив агресію і висловив можливість застосування ядерної зброї. А в ноті протесту Ізраїлеві порушувалось питання про саме існування цієї держави.

Радянські заклики і тиск з боку світової громадськості, особливо Англії та Франції, населення яких було незадоволеним зовнішньополітичним курсом їхніх політичних лідерів, змусив союзників переглянути свої дії. Коли цілі війни були досягнуті 8 листопада Ізраїль сповістив Президенту США і Генсеку ООН про свою готовність вивести війська з Синаю після відповідних домовленостей з миротворчими силами ООН. Ізраїль добивався для себе гарантій вільного судноплавства в Ейлатській затоці та Тіранській протоці, а через них – і вільного виходу в Червоне море, зробивши заяву, що будь-яке порушення свободи мореплавання в цих водах розглядатиметься як привід для майбутньої війни (*casus belli*). Хоча Ізраїль хотів зберегти за собою стратегічно важливі позиції в Шарм аль-Шейху та в Секторі Газа, урядові США вдалося змусити ізраїльтян вивести війська з цих районів в обмін на гарантії участі ООН в управлінні Сектором Газа. Остаточно ізраїльтяни вивели свої війська в 1957 р. Для контролю за дотриманням умов припинення вогню 15 листопада 1956 р. на 56-кілометровий відрізок арабо-ізраїльського кордону в Секторі Газа та 185-кілометрову лінію розмежування на Сипаї було введено трьохтисячний контингент військ ООН (т. зв. «блакитні каски») [9, 44; 5, 117].

Війна мала важкі наслідки, оскільки супротивники зазнали значних втрат. Єгиптяни тільки на Синаї втратили більше 1000 людей. Ізраїль офіційно визнав у себе 189 загиблих та 900 поранених військовослужбовців [3, 519].

Зазнавши військової поразки, Г. Насер здобув велику моральну перемогу. Окрім того, що було відновлено суверенітет Єгипту над усією звіль-

неною територією, Г. Насер став лідером усього арабського світу, символом відкритої непокори імперіалістичному пануванню. Він зміг переконати увесь арабський світ у великій перемозі Єгипту, а місцева пропаганда змогла показати Ізраїль як учасника та натхненника «імперіалістичної змови». Популярність єгипетського президента на батьківщині і в країнах третього світу була забезпечена.

Однак, в кінці 50-х рр. активізуються радикальні пронасерівські політичні сили в Йорданії, Лівані та в Іраці, де на початковому етапі революція протікала за єгипетським зразком. Провал троїстої агресії й мало велике міжнародне значення. По-перше, успіх досвіду визвольної боротьби єгиптян прискорив розпад колоніальної системи. По-друге, послабились позиції Великобританії та Франції в близькосхідному регіоні, який від нині став ареною суперництва двох наддержав – США та СРСР. Більш того, єгипетський уряд, одразу ж після завершення війни, оголосив про примусову «єгиптизацію» англійських і французьких банків, страхових компаній, торгових і промислових фірм і т. д. Це вже був справжній виклик Заходу з боку арабського націоналізму. Г. Насер знав, що такі кроки принесуть новій владі популярність в народі. У очах єгиптян він і його соратники стали національними героями, людьми, здатними постояти за гідність рідної країни.

Розрив відносин Г. Насера із Західними країнами означало зближення з Радянським Союзом. Москва була зацікавленою в тому, щоб багатомільйонний Єгипет став її союзником і опорою на Близькому Сході. Після того як Захід оголосив Єгипту економічну блокаду тільки СРСР забезпечив арабів необхідною для них нафтою і зерном. Не менш важливим показником дружби між Каїром і Москвою стало й подальше поетапне постачання радянської зброї для єгипетської армії. З кінця 50-х рр. Радянський Союз почав надавати Єгипту серйозну економічну допомогу [4, 562].

Єгипетський лідер ніколи не відмовлявся від думки, що, будучи великою державою, СРСР переслідує в долині ріки Ніл свої власні цілі, які не завжди відповідають інтересам Єгипту. Радянський Союз турбувало, у свою чергу, непослідовні і часто непродумані кроки Г. Насера в зовнішній політиці. Особливо, коли він вирішив в 1958 р. об'єднати Єгипет і Сирію в єдину Об'єднану Арабську Республіку, вбачаючи в ній основу майбутньої всеарабської держави, а себе всеарабським гегемом. Не соромився Г. Насер підтримувати і антиурядові угруповання в сусідніх країнах, вважаючи,

що захопивши владу вони стануть провідниками пронасерівських ідей в арабському суспільстві.

Відносини з СРСР були не безхмарними, був період, коли країни розходилися у поглядах стосовно питань розбудови держави, хоча наявність загальних супротивників – Ізраїлю і США – робило союз Каїра і Москви досить міцним. Щоб підкреслити міцність дружби СРСР і Єгипту, радянське керівництво навіть надало Г. Насеру звання Героя Радянського Союзу.

І навпаки, Ізраїль, отримавши перемогу у військовій кампанії зазнав великої дипломатичної поразки. На фоні тріумфу єгипетського лідера Г. Меєр пророкувала: «... (в ООН) ми спробували запевнити усіх, що повернення до кордонів 1949 р. призведе до нової війни на Близькому Сході» [7, 215]. Подібні думки були й у Д. Бен Гуріона, який на пленарному засіданні Кнесету заявив: «Я повинен сказати що немає впевненості у тому, що єгиптяни не повернуться в Сектор Газа, не будуть повернуті в якості цивільної адміністрації або військової окупаційної сили... Я маю зруйнувати пануючу у ваших головах помилкову ілюзію:...при будь-якому режимі і управлінні Сектор Газа залишиться джерелом проблем допоки біженці не повернуться в іншу країну» [9, 45]. Д. Бен Гуріон мав рацію. Сили ООН не змогли справитись із загонами федаїнів і контролювати ситуацію в цілому. На пост мера Сектору Газа Г. Насер назначив радикально проєгипетсько налаштовану людину.

Окрім того співпраця з колоніальними державами - Англією і Францією - сприяла погіршенню відносин між Ізраїлем і блоком країн «третього світу», що складався у той час, одним з ініціаторів якого був саме Г. Насер. З іншого боку, після виведення ізраїльських військ з окупованих територій були відновлені дипломатичні відносини з СРСР; значною мірою було досягнуте взаєморозуміння з США та Великобританією. Проте головним постачальником зброї Ізраїлю залишалася Франція. Тоді як країни соцтабору продовжували забезпечувати зброєю Єгипет і Сирію, а британці – Йорданію. Протягом декількох років на кордонах Ізраїлю зі смугою Сектору Газа і Синаєм панував відносний спокій, що час від часу переривався інцидентами на кордонах з Йорданією і Сирією.

Багато західноєвропейських дослідників вважають, що Синайська кампанія і окупація Суецького каналу могла б завершити або хоча б частково вирішити арабо-ізраїльські суперечності шляхом державного перевороту саме в Єгипті. Навіть пізніше один з американських урядовців запитав ініціатора військової кампанії проти

Єгипту Є. Лойда: «Чому ви зупинились? Чому ви не скинули Насера?» [2, 457]. Однак це хибна думка, оскільки арабський націоналізм виявився не безпідставним, не був міфом однієї людини, в даному випадку Г. Насера, а тому ліквідація насерівської влади не вирішило б проблему. Окупація країни викликала супротив з боку усіх арабських країн, а також екстремістських організацій регіону.

Висновки: Таким чином, підсумувавши усе вищесказане можна резюмувати, що перемога новоствореної Держави Ізраїль у Палестинській війні 1948 – 1949 рр. за власне існування стала, зокрема, черговим поштовхом до революційних змін в країнах Близького Сходу.

Новий лідер Єгипту Г. Насер задекларувала грандіозні плани на скинення місцевих режимів і, як наслідок, на знищення Ізраїлю. Але випереджаючий удар англо-франко-ізраїльських сил ліквідував цю загрозу. Однак, військова операція завершилась дипломатичним провалом союзників. Внаслідок війни різко зріс авторитет Єгипту і його президента Г. Насера, який став лідером арабського світу. Ізраїль же став символом відкритої імперіалістичної агресії для країн «третього світу».

На єгипетському-ізраїльському кордоні настало відносно затишшя, а ізраїльські кораблі, врешті-решт, отримали змогу вільно пересуватись через Тіранську протоку в Африку та Азію.

Список використаних джерел:

1. Великие битвы XX века. Сост. О.М.Чернякевич и др. М.: Мартин, 2002. – 480 с.
2. Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты. М.: Аквариум, 1999. 896 с.
3. Дюпюи Э. Всемирная история войн: Кн. 4: 1925 г. СПб; М.: Полигон-АСТ, 2000. 1120 с.
4. История дипломатии Т. 5. Кн 1. Под ред. А.Громько. М. : Политиздат, 1974. 750 с.
5. Козицький А. Новітня історія Азії та Африки: 1918-1999 рр. курс лекцій. Львів: Афіша, 2004. 430 с.
6. Моше Д. Арабо-израильские войны 1956, 1967. М.: Изографус, Эскимо, 2003. 496 с.
7. Смирнов А. Израиль в огне джихада. М.: Вече, 2004. 416 с.
8. Шишак І. Суецька криза: чому три країни раптово пішли в наступ проти Єгипту – цікаві свідчення. <https://24tv.ua>
9. Эпштейн А. Войны и дипломатия. Арабо-израильский конфликт в XX веке. Київ: Дух і літера, 2003. 216 с.

Paramonov D.Yu. THE SUEZ CRISIS OF 1956 IN THE CONTEXT OF THE EGYPTIAN-ISRAELI CONFRONTATION

The article examines the causes and consequences of the Suez crisis of 1956 in the context of the Egyptian-Israeli confrontation. Due to its geographical location at the crossroads connecting Asia, Africa and Europe, and the presence of the Suez Canal, which provides the arrival of the Arab find to the west, Egypt occupies an important strategic place not only in regional, but also in world politics, in connection with which special attention is paid to the domestic policy of the President of Egypt G. Nasser, his reforms.

Taking into account the fact that the Suez crisis of 1956 was a natural result of the growing tension between Arabs and Jews, on the one hand, and Arabs and major European countries, on the other, the article analyzes its causes, dynamics and consequences. Internal and regional factors of conflict growth are highlighted. Attention is paid to the change of vectors in international relations in the Middle East in view of the real threat of a military clash.

It was the Egyptian-Israeli confrontation that determined and directed the overall dynamics of the Arab-Israeli conflict, and at the same time was its constituent part. Another vector in this crisis was the actual confrontation between such superpowers as the USSR and the United States. Taking into account all the factors, the author has set himself the goal of showing the features and patterns of the conflict situation in the Middle East after the formation of the State of Israel and revolutionary sentiments in Egypt, as well as to highlight diplomatic attempts to overcome them and find out the regional and geopolitical consequences for the further process of resolving this conflict.

This article is an attempt to objectively approach the coverage of historical events, and at the same time to move away from the one-sided «Egyptian» or «Israeli» view of this conflict and compare the positions and views of the warring parties.

Key words: Suez Canal, Egypt, Israel, confrontation, crisis, war.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абасова Л.Г. – доктор філософії з історії, викладач кафедри бібліографії і видавничої справи Бакинського державного університету;

Авхутська С.О. – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка;

Ахмедова Сара Аршад гизи – дисертант Національного музею історії Азербайджану;

Білан С.О. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України;

Бочковський С.О. – аспірант кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса;

Варнавська І.В. – кандидат педагогічних наук, доцент, в.о. завідувача кафедри професійної освіти Херсонського державного аграрно-економічного університету;

Гасанова Камаля – дисертант кафедри нової і сучасної історії країн Європи і Америки Бакинського державного університету;

Георгієва М.Д. – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету;

Денисенко В.І. – кандидат філологічних наук, докторант Запорізького національного університету;

Добровольська В.А. – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та інноваційної педагогіки Херсонської державної морської академії;

Ждмарова А.В. – аспірант кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України;

Железко А.М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних та регіональних студій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Жовта І.І. – аспірант кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»;

Залеток Н.В. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Захарова О.Ю. – доктор історичних наук, професор;

Ковальська Л.А. – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри інформаційних систем управління Донецького національного університету імені Василя Стуса;

Кравчук О.Р. – викладач кафедри педагогіки вищої школи та суспільних дисциплін ДВНЗ «Тернопільський національний медичний університет імені І.Я. Горбачевського МОЗ України»;

Красюк В.Л. – голова циклової комісії української мови та літератури Черкаського державного бізнес-коледжу;

Куриляк В.В. – докторантка кафедри культурології та філософії Національного університету «Острозька академія»;

Малярчук Н.Г. – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Донецького державного університету управління;

Менкеуліцзі – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Миронюк О.Ю. – аспірантка кафедри Історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Михтуненко В.В. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка;

Мовсумов Шафа Кямран оглу – докторант Інституту Історії імені А.А. Бакіханова Національної академії наук Азербайджану, науковий співробітник Національного музею історії Азербайджану Національної академії наук Азербайджану;

Мудрієвська І.І. – кандидат історичних наук, науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»;

Мустафаєв Е.К. – науковий співробітник відділу релігії та історії суспільної думки Інститут сходознавства імені З. Буньятова Національної академії наук Азербайджану;

Панафідін І.О. – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Криворізького державного педагогічного університету;

Парамонов Д.Ю. – здобувач наукового ступеня кандидата історичних наук Волинського національного університету імені Лесі Українки

Подрез Ю.В. – кандидат історичних наук, доцент, директор навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка;

Попов В.Ж. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Проданюк Ф.М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, політології та українознавства Київського національного університету технологій та дизайну;

Семешин Е.В. – магістр 2 року навчання навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка;

Сергієнко С.Ю. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та археології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля;

Соловйова А.Б. – аспірантка Інституту історії України Національної академії наук України;

Тугай М.І. – аспірант кафедри етнології і археології факультету історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»;

Турков В.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка;

Фалько С.А. – кандидат історичних наук, доцент кафедри тактики Національної академії Національної гвардії України;

Федчук О.Б. – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Чеканов В.Ю. – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Черемісін О.В. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри професійної освіти Херсонського державного аграрно-економічного університету;

Чернікова Н.С. – кандидат історичних наук, докторант кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара;

Шевчук А.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка;

Щепова Д.Р. – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри філософії, соціології та історії Дніпровського державного аграрно-економічного університету;

Щербина С.І. – викладач історії Черкаського державного бізнес-коледжу;

Ярош Н.В. – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка;

Яшин В.О. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Криворізького державного педагогічного університету.

НОТАТКИ

Науковий журнал

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Історичні науки

Том 31 (70) № 4 2020

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *С. Канавка*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

м. Київ, вул. Івана Кудрі, 33

Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 29,68. Ум.-друк. арк. 32,55 Зам. № 0121/13

Підписано до друку 27.11.2020. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

03150, м. Київ, вул. Велика Васильківська 74, оф. 7

Телефони: +38 (048) 709 38 69,

+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.